

Светозар Марковић
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА
I - XVII

Handwritten text at the top left of the page.

18723

Handwritten text below the top left header.

Main body of handwritten text on the left page, consisting of several paragraphs.

Handwritten signature or name at the bottom right of the page.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић,
др Јован Дубовац, члан САНУ Душан Матић,
члан САНУ Чедомир Попов, члан САНУ Петар Поповић,
др Јашар Реџепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

Секретар
Ђорђе Митровић

СРП – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.14(497.11) "18"

МАРКОВИЋ, Светозар

Целокупна дела. Књ. 15 / Светозар
Марковић ; уредник Радомир Лукић ;
[приређивач Емилија Тешић-Насковски ;
фотографије Радомир Живковић]. – Београд :
Завод за уџбенике и наставна средства, 1996
(Ниш : Просвета). – XI, 427 стр. : илустр.
; 24 cm

На спор. насл. стр. : Oeuvres complètes /
Svetozar Marković, – На врху насл. стр.:
Српска академија наука и уметности, Одељење
друштвених наука. – Тираж 2000. – Стр. IX:
Напомена уз ову књигу / приређивачи. –
Белешке приређивача: стр. 371-388. –
Регистри. – Résumé.

327.32(497.11)"18" 32.000.141.7"18"

316.334.3"18"

а) Социјална мисао – 19в б) Социјалистички
покрет – 19в ц) Социјалисти – Србија – 19в д)
Раднички покрет – Србија – 19в
ИД=49278988

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
– CLASSE DES SCIENCES SOCIALES –

SVETOZAR MARKOVIĆ
OEUVRES COMPLÈTES

Vol. XV

Reçu par la Classe des sciences sociales
à la base des rapports des membres de l'Académie
Radomir Lukić et Obren Blagojević

Rédacteur

RADOMIR LUKIĆ

membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

MAISON D'EDITION POUR LES MANUELS ET FOURNITURES SCOLAIRES
BEOGRAD

1996.

355413/15

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
-- ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА --

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига XV

Примљено од Одељења друштвених наука
на основу реферата чланова САНУ
Радомира Лукића и Обрена Благојевића

Уредник

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
БЕОГРАД

1996.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови
др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, члан САНУ Чедомир
Попов, др Јашар Редепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

11355413/15
Секретар
Ђорђе Митровић

Приређивач
Емилија Тешић-Насковски

Рецензенти
академик Радомир Лукић и др Андрија Стојковић

Ликовно-технички уредник
мр Михаило Писањук

За извршно издавача
др Добросав Бјелетић, директор
Завода за уџбенике и наставна средства – Београд

*Главни и одговорни уредник у Заводу за уџбенике
и наставна средства – Београд*
др Петар Пијановић

Уредник у Заводу за уџбенике и наставна средства – Београд
Драгутин Ранковић

Технички уредник
Мирослав Митић

Лектор
Светлана Милошевић

Преводилац
Стефан Лукачевић

Реџисери
Емилија Тешић-Насковски

Фотографије
Радомир Живковић, уметнички фотограф

Коректор
Јелена Бошковић

П. 7434/2002

НАПОМЕНА УЗ ОВУ КЊИГУ

Петнаеста књига, *Европски извори о Светозару Марковићу и српским социјалистима*, као пратећа књига *Целокупних дела* Светозара Марковића, разликује се од претходних по садржини и композицији. Она садржи грађу из архива, писма, чланке из европских социјалдемократских листова, као и делове публикација које се односе на делатност Светозара Марковића и првих српских социјалиста, његових следбеника, седамдесетих и осамдесетих година XIX века. На први поглед грађе има много, али је то мали део онога што се још крије у нама непознатим чланцима и неистраженим архивским збиркама, и то не само у иностранству. Но и поред тога, и видне несразмере грађе између појединих периода и догађаја, можемо слободно да кажемо да је европска социјалдемократија помно пратила и бележила догађаје који су се дешавали на нашем тлу под утицајем социјалистичких идеја – руских и западноевропских. Писано је о покретању и забрани социјалистичких листова *Радењика*, *Јавности* и др., о суђењу Светозару Марковићу, Црвеном барјаку, устанку у Херцеговини и Босни и о источном питању уопште. Чињеница је да су национални органи I интернационале на исте догађаје реаговали различито, што се нарочито уочава када се прате хронолошки сређени извори.

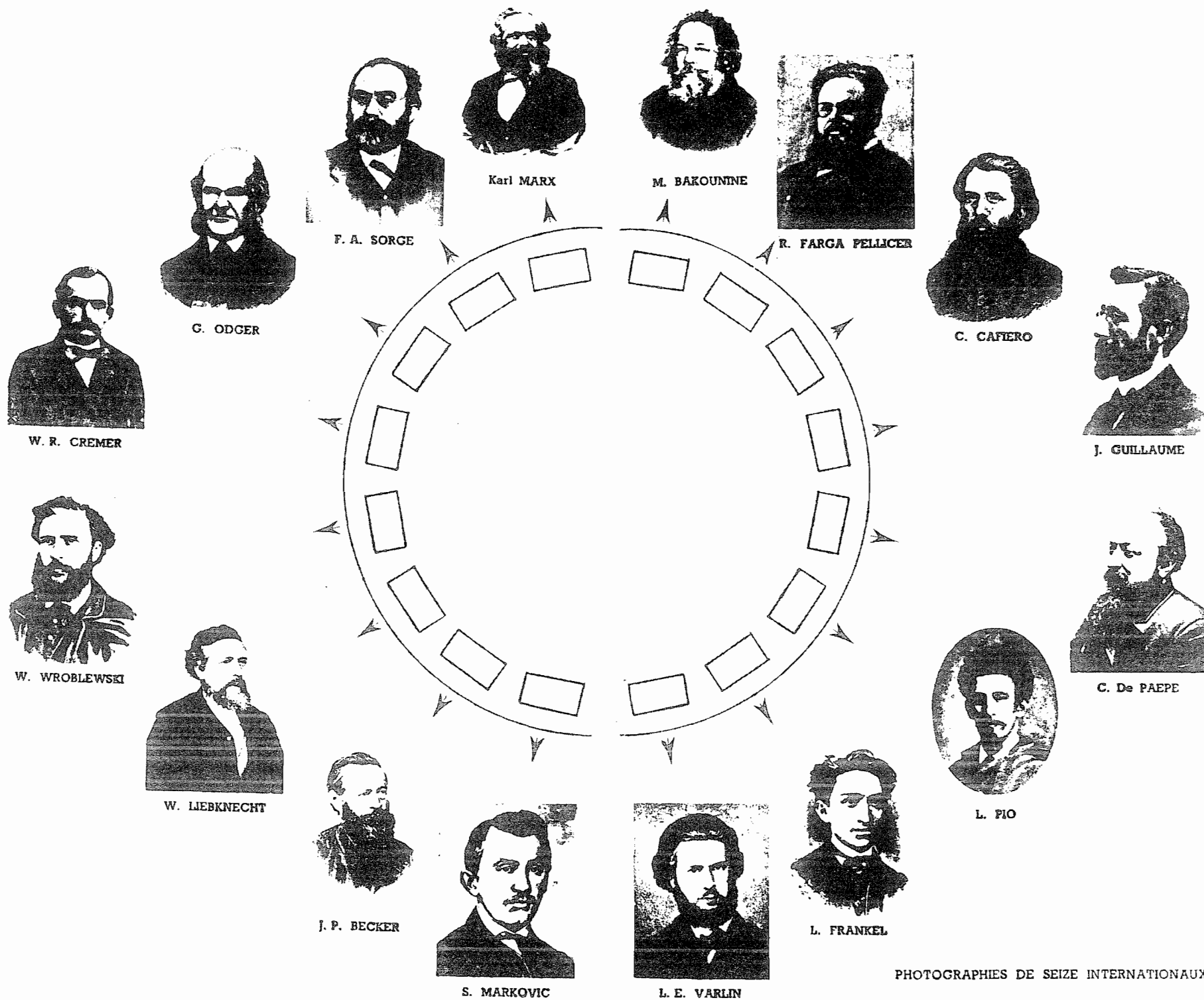
Један део ових докумената је већ објављен у одговарајућим томовима *Целокупних дела* и овде се не понављају.

Грађу за ову књигу је истражила и сакупила неколицина чланова и сарадника Одбора за издавање *Целокупних дела* Светозара Марковића из земље и иностранства од краја седамдесетих до средине осамдесетих година.

Грађа је распоређена хронолошки: I *Писма*, II *Чланци и написи*, уз примену утврђене методологије рада за ово издање.

2. септембра 1996.

Приређивач

La Première internationale
Paris, C.N.R.S., 1968.

PHOTOGRAPHIES DE SEIZE INTERNATIONAUX
шеснаест чланова Интернационале

I
ПИСМА

ПЕРА ВЕЛИМИРОВИЋ – ЈОХАНУ БЕКЕРУ

Цирих, 25. новембар, 1870.

Поштовани господине,²

Дуго сам се носио мишљу да почнем проучавање развоја нашег интернационалног радничког народа. За то су ми, међутим, недостајала најважнија средства, датуми и материјали друштва са 4 до сада одржана конгреса у Женеви, Лозани, Бриселу и Базелу.³ Дуго сам се мучио, покушавајући да набавим извештаје са тих конгреса, и никако ми до сада није пошло за руком да их све набавим. Још ми је остао једини пут да се обратим Вама, поштовани господине, с молбом да ми, уколико Вам то не би задао много муке, и уколико Вас то у Вашим пословима не би много омело, прибавите те извештаје и пошаљете ми их поузећем на моју доле назначену адресу. При том Вас молим да изаберете са свих конгреса најопширније и најаутентичније извештаје, који могу бити на било којем од 3 светска језика: немачком, француском или енглеском, свеједно је, само нека су опширна и аутентична. У случају да нисте расположени да то учините, или, уколико будете спречени било чиме да ми прибавите и пошаљете ове извештаје, онда Вас молим да ми јавите писмом у неколико речи где се такви извештаји могу наћи и који су најбољи.

На крају Вас молим да ме извините због евентуалних нетачности и можда и претераности у језику, јер ми је немачки језик стран и на њему нисам писао готово ништа.

Са социјалдемократским поздравом
П. Велимировић⁴

Адреса: Neumarkt, 4,

Stock 3

IISG, Becker, D III 147.

МИТА РАКИЋ – КАРЛУ МАРКСУ

Marylabone, Beaumont St 21
20. дец. 1870.

*Мој љосћодине,*⁵

Као Ваш велики обожавалац и, ако могу себи да поласкам, као Ваш ученик из Србије био бих срећан ако бих Вас могао видети, и ако бих могао да Вас поздравим.

Ако немате ништа против, најлепше Вас молим да ми изволите дати на знање када бих могао да разговарам са Вама.

Остајем с особитим поштовањем

Ваш најпокорнији слуга
*Миџа Ракић*⁶

ISG, Marx–Engels, D 3716.

МИТА РАКИЋ – КАРЛУ МАРКСУ

22. децембар 1870.
21 Beaumont Str. Marylebone

Пошћовани љосћодине,

Груба грешка ме је спречила да Вас данас посетим. Наиме, ја сам у Вашем писму уместо N. 1 прочитао Maitland–ParkN. 4, и пошто је на адреси коју сте ми дали мени позната Модена вила, то сам био чврсто уверен у то да Ви више не станујете тамо, већ у бр. 4. И тако сам отишао око подне тамо, у бр. 4, али су ме после мојих питања врло осорно одбили. У таквој збуњености нисам знао ништа па-метније да учиним већ да се вратим тамо одакле сам и дошао. Тек када сам дошао кући, увидео сам грешку коју сам починио.

Не могу Вам исказати колико ми је жао, поштовани господине, што сте ме узалуд тако дуго чекали, и што сам Вас, противу своје воље, тако дубоко разочарао; стога Вас најучтиввије молим да ми опростите.

Ако ми дозволите, дошао бих до Вас после празника. А дан и час будите добри да Ви одредите.⁷

Ваш најоданији слуга
Миџа Ракић

ISG, Marx–Engels, D 3717.

МИТА РАКИЋ – СТОЈАНУ НОВАКОВИЋУ*

„30. Декембра 1870.

21, Beaumont Street

Marylebone

London, W.

Драћи Стојане,

После толико дана једва да ти се сада јавим. Дошав тако рећи без новаца у ову новчану варош имао сам, и имам, довољно муке и незгода да ми није било ни до какве кореспонденције. И сад, само најпрече ствари.

Како иде с Дрепером? Оће ли бити скоро готов? Молим те пошљи ми табак који су готови и шаљи ми од сад сваки кад буде наштампан. Осим тога молим те поправи што видиш рђаво. Мени је јако жао што га нисам могао ревидирати и униформисати. Опмињем се да сам погдекоји термин преводио двојако, с две речи, како сам се кад боље досетио; то би радо довео у ред, али већ није могуће. На једном месту знам да је остала реч *trib* непреведена. Ако не буде већ наштампана, метни *илеме* место ње. У једној глави, мислим VII, остала су непреведена неколика стиха, ваљда Шекспирова. Додај у ноти овај превод:

„У уским панталонама и папучама, с наочарима на носу и цепом на страни; његове младићске чакшире, добро очуване, сувише широке за његове суве ноге; а његов мушки глас, дошав детињи танак, звижди и пишти у грлу његову. Последњи приказ свега тога, приказ који свршава ову чудну догађаја пуну историју, јесте друго детињство и права пустиња – без зуба, без очију, без куса, без игде ичега.“

Ја ћу кроз који дан послати предговор и садржај.

Друга књига може бити само концем Јануара. Ја имам тако рђав квартир, да немам ни фуруне; па тако не могу да радим од зиме.

Још две молбе.

Пошљи ми IV, V и VI књигу Народни песама и VII (ваљда) коју је Учено друштво издало. Обећао сам набавити неком *Фридрику Енџелсу*⁹, с којим имам срећу помало српски разговарати, иако он није видио никад ни Аустрију, а камо ли Србију и Србина. То је један познат социјалиста. Прве три књиге он већ има.

Набави ми српске композиције за клавир; и песме и ноте. Обећао сам два мисијама.

Ја живим хвала Богу: прилично рђаво. Стан ми је једна мансарда у коју може да стане кревет, две столице, ја и – у тај ма – нико више. Но опет зато плаћам за њу и чај ујутру – два талира недељно. Рана ми је – бифтек на дан, и чаша пива. Рђаво је, али шта није кадар Србин поднети „за народност“! Него ваљда ћу ови дана добити новац и повишицу – па ћу живити љуцки.

Сад нисам више студент. Нисам на универзитету, него идем само у Британски музеј, и ту ћу радити и учити док сам овде. Британски је музеј право чудо модерног света. Таког заиста нема нигде више. Све што сам до сад видио – права је ситница према њему. Ту лежи све благо научно – и библиотека, и кабинети: зоолошки, ботанички, минеролошки, археолошки, нумизматички, етнологски, индустријски, скулптурни, итд. У читалишту музејском раде сваки дан преко 300 лица.

У Лондону је заиста страшна скупоћа. На Бадњи дан ишао сам с мојим газдом да купујемо што треба за Божић. Том приликом видио сам да кокош стаје 30 гр; гуска 42–72; ћурак 100–130 гр.

Све је дивно и лепо, само је магла несносна. Што је густа ни по јада, али је чађава тако, да се после сваке шетње кроз варош морам умивати; и зато су куће лондонске црне као цигански тигањ.

Ономадне сам имао срећу бити на митингу једном у Ајд-парку¹⁰ у атар Французима. Овде је јавно мишљење сасвим за Французе: митинзи се држе сваке недеље и демонструју резолуцијама и процесијама да би се влада умешала у корист Французима. Надају се да ће Французи отерати Немце; и ако је веровати инглеским коресподентима – Немци као да доиста не стоје најбоље.

Данас читам телеграм о некој узбуни у Босни; да су многе патријоте позатваране, и да се Босна обратила Србији за помоћ. У исти ма, да се Румунија прогласила за независну, изјавивши да не признаје париски трактат. Да ли ће бити истина или *пайка* (као што веле Немци)?

Ја ћу сад први пут у животу да будем без икаки извештаја и новина српски. Зато те лепо молим, ако би изашло и штампало се што, што би се мог посла тицало, да ми пошаљеш.

Би ли ми могао како сад искамчити од оног несретног Јакшића III свеску *Државописа*? Имам прве две, а трећа би ми највише требала за мој социјално-статистичну студију.

Ако се ниси предомислио о оном што си ми говорио за Душанов законик, онда сам ја готов да испуним што сам обрекао.

Поздрављам срдачно тебе, Јелу, Мицу и Абердара.

Твој
М. Ракић

АСАНУ, 8721.

С. НИКОЛАЈЕВИЋ – КАРЛУ МАРКСУ

Лондон, 10. фебр. 1871.

*Мој ђосјодине,*¹¹

Како се мој пријатељ Мика Ракић налази у Француској од пре три недеље, и како се неће ускоро вратити, то имам част да Вам у његово име предам Енгелсову књигу.

С поштовањем

С. Николајевић¹²

II SG, Marx–Engels, D 3538.

ВЛАДИМИР ЉОТИЋ – ЈОХАНУ БЕКЕРУ

Цирих, 16. 12. 72.

*Драћи мој Бекер,*¹³

Вероватно те зачудило то што се у понедељак нисам појавио у Temple Unique¹⁴, као што сам обећао. Мање ће ти бити чудно када ти кажем да сам истога дана већ у 8 сати увече био у Цириху, где су ме хитно позвали. То што се тако догодило, мени је највише жао, јер сам могао с тобом разговарати још о много чему, а исто тако и много штошта сазнати од тебе. Изнад свега ми је жао због тога што те при одласку нисам могао видети, али то је било сасвим немогуће. Још се само тешим да се због тога нећеш наљутити на мене.

Данас путујем за Беч, где ћу се, по свој прилици, задржати неколико дана. Нећу пропустити да се тамо видим са свима. Ако приметим нешто интересантно, разуме се што би и тебе могло да интересује, писаћу ти о томе.

Овде у Цириху све је по старом. Уосталом, ти о свему знаш што се овде догађа још и много боље од мене; из Беча ћу у Нови Сад (Угарска); а затим у Србију. Уколико не дође до ванредног стања, покренућемо у Београду нов лист,¹⁵ који ће више одговарати нашим принципима. Тако нешто смо испробали и у Угарској,¹⁶ али нам није пошло за руком – и то, строго узевши, зато што смо били усамљени. Уопште ће нам у Угарској бити омогућена писмена пропаганда онда, када је буду Мађари сами више ширили, када она више продре у народне масе и када не буде била ограничена само на раднике Пеште. Јер, у земљи, која представља каламбур на- родности моћи ће да се рачуна са успехом само тада када про- паганда буде била општа.¹⁷ Јер, само тако може мржња која постоји међу различитим националностима да буде ублажена и да временом сасвим нестане. Посматрајући такво стање ствари поку- шали смо да се приближимо социјалдемократији у Пешти; али успех све до данас готово да је никакав. Ти би нам у овој ствари

могао бити од велике помоћи. И не само ти, већ сви који су у вези са онима у Пешти. Било би ми јако драго да чујем твоје мишљење о тој ствари.

Други пут ћу се потрудити да будем разумнији, а овога пута ми опрости ако те мучим овим редовима. Видиш, мораћу још доста да се помучим ако хоћу да се опаметим.

Моја адреса у Бечу је: Никола Нешић, Niebellungen Gasse N° 11 (за Љотића), а за Нови Сад: Златна Греда N° 1931.

Сада још буди ми здрав и весео.

Твој В. М. Љотић

Да бих твоја писма добијао сигурније, можеш их адресирати и овако: Ulles Ninkowitch Oberstrasse N° 191, Zürich, или Mr Petar Gyorgyewitch Oberstrass. Neuer-Schulhaus, Љотић.

PSG, Becker, D-II-296.

Светозар Марковић, рад Уроша Предића (Музеј града Београда)

АНКА НИНКОВИЋ – ПЕТРУ ЛАВРОВИЧУ¹⁸ ЛАВРОВУ

У Цириху, 8. маја 1874. год.

Драћи сајлемениче!

Прошло је већ више од месец дана како смо добили Ваше писмо и још Вам нисмо одговорили. Ви сте већ можда помислили да смо прилично лењи. Разлог нашег дугог ћутања је следећи: читаве ферије ми смо провеле у Херисау зато што су једној од нас (свеједно којој) оболела плућа. После повратка у Цирих почела су предавања, трчање итд.

Ово је као увод. Сада прелазим на ствари од великог значаја. Пошто добијате „Јавност“ Ви сте упознати са најважнијим догађајима у Србији, али како следеће ствари, колико ја знам, се не налазе у новинама, ја ћу Вам их саопштити. Влада у Србији већ је збацила либералну маску, прогања све младе људе – социјалисте и шаље их у супротне крајеве Србије. Та чињеница сама по себи не би била опасна, али примењујући је на српске околности она је веома штетна зато што је наша партија још веома слаба, тј. малобројна. Због тога је потребно да се она сконцентрише и уједињеним снагама започне посао, а када бројно ојача, тада јој не би могле нашкодити мере које предузима влада.

„Јавност“ је већ престала да излази.¹⁹ Ево зашто: у Србији постоји закон да после два изречена упозорења министар има право да забрани новину првом наредном згодном приликом. Да би предухитрио ту ситуацију, Управни одбор је решио да сам укине лист, али ипак последњи број је запленила полиција. За наста ствар није много непријатна, зато што после процеса Марковићу, Управни одбор и сам редактор толико су застрашени да је било немогуће било шта објавити у новинама а да не подлеже опомени.

Марковића је коначно осудио Апелациони суд на девет месеци тамнице, али како је баш сада за посао веома важно што је могуће дуже продужити рок до одласка на робију, то смо решили да учинимо последњи покушај и управо смо се обратили кнезу с

молбом да робију замени новчаном казном.²⁰ Кнез има право или да сасвим одбије молбу или да Марковића „помилује“ казном од 40 до 160 дуката. За нашу партију, која је веома сиромашна, то је огромна сума. Но шта да се ради? Од два зла, изабери мање.

Можда ће кроз месец дана почети да излази у Србији лист у редакцији *наше партије* (подвучено у оригиналу, прим. прев.).²¹ Ето то су најновије вести које смо ми добили из Србије.

По добијању Вашег писма ми смо одмах послале предговор издавачу српског превода, али још увек не знамо да ли се штампа српски превод „Историјских писама“.²²

У сваком подухвату нама смета не само малобројност но и сиромаштво наше партије. Надам се да ће Вам бити разумљив мој неправилан руски рукопис, ако не буде, Ви ми пишите и ја ћу Вам следећи пут писати на страном језику.

Стежем Ваше руке.

Анка Нинковић, с.р.

Оригинал. ЦГАОР, Ф. 1762, фасц. 4, бр. 86, л. 1–2.

Ј[ЕФРЕМ] НИКОЛИЋ – КАРЛУ МАРКСУ

Лондон. 16. VIII 1875.

Грађанине Маркс,

Дозволите да Вас посетим у уторак по подне у 2 сата.

*Ј. Николић*²³

HSG, Marx–Engels, D 3539.

В. Н. СМІРНОВ – РОЗАЛИЈИ
ХРИСТИАНОВНОЈ ИДЕЉСОН²⁴

Петак, 2. фебруара 1876.

... Јуче сам примо интересантно писмо од Милошевића из Београда.²⁵ Тражи још по четири пр[имерка] књижица „Общ[ественная] служба“ и „Мудрице Наумовна“.²⁶ Пише да их је, одлазећи из Питера, обећао за четири петроградска кружока а на рачун „Впереди“, односно решили су да [он] „Вперед“ мора да буде „орган не само руских већ и српских социјалиста, као и да мора бити тешња веза међу српским и руским социјалистима“...

Даље пише како имају мало новца а хтели би да оснују (... нечитко) фабрику сапуна, која би им била извор прихода, а и била би створена могућност да се образована српска омладина упутује у радништво, која сада јурећи за приходима одлази у чиновнике, а уједно би се тиме прикрила и њихова тајна делатност. Агенти за продају производа фабрике били би истовремено и агенти револуционарне партије итд.²⁷ Све је застало због новца. Потребно им је да негде нађу 5.000 рубаља. Не мисле ли да им ми можемо позајмити ту „ситницу“ из наших „огромних средстава“?

Оригинал. ГА РФ. ф. 1737, оп. 1, д. 96, лл. 69–70.

ЛАЗАР НАНЧИЋ – РЕДАКЦИЈИ *VOLKSSTAAT*-а²⁸

Славна редакцијо!

Пре отприлике шест месеци послао сам вам из Беча један подужи чланак („Материјалистички правац у науци“), али до сада нисам добио никакав одговор.²⁹ Молим вас да ми на доле назначену адресу јавите да ли ће мој чланак бити примљен или не, и да ли ће редакција размотрити услове које сам тада поставио или не.

Овом приликом шаљем вам два чланка: „Устанак у Херцеговини итд.“ и „Социјализам и борба за опстанак“. По мом мишљењу први чланак би био за „Volksstaat“, а други за „Die neue Welt“.³⁰ Ако сте и ви истог мишљења, онда вас молим да објавите поменути два чланка.

Још једном вас молим да ме обавестите о судбини мога још пре шест месеци послатог вам чланка из Беча, и ако уважите услове које сам поставио, најлепше вас молим да ми одмах пошаљете 50 форинти које сам тражио као хонорар. За чланке које вам данас шаљем не тражим никакав хонорар.

С особитим поштовањем

Лазар Нанчић
медицинар

Вршац у Угарској
8/4 76

p.s. Ако будете добри и одговорите мојим захтевима, онда вас молим да ми новац пошаљете по могућству у аустријском новцу (ö.W.).

ISSG, Mott, D 2809/1–2.

В. Н. СМІРНОВ – М. И. ЈАНЦИНУ³¹

Драћи друже Михаил Иванович,

... – Писмо из Србије – од Николића [добрио сам], који је, после 5 месеци „бојног поља на Делиграду“, сада на „одмору“ (одмору, после бежаније?) код брата у Свилајнцу. Моли да му пошаљемо наше новине, али да их завијамо у (1) *Daily News*, (2) *Reynolds Newspaper* и (3) *Standard*.

Ја мислим да ће бити боље ако *Віерер* замотамо у још неколико новина, а затим ставимо у путну торбу и тако пошаљемо. Све нас поздравља, затим П[етра] Л[аврова], Маркса, Врублевског, Ваљана, Петровића.

Његова адреса: Г. Ј. Н. Николићу.³² седлару, преко Љубисава Дување.

Свилајнац, Србија

Уколико видите Петровића, дајте му ову адресу.

Писмо је без датума, али је са сигурношћу датирано почетком 1877. год.

Оригинал. ГА РФ, фонд 1737, оп. 1, *г*. 31, л. 85.

ЛАЗАР НАНЧИЋ, ВАСА ВИШЊИЋ
И КОСТА ЛЕРА – НЕМАЧКИМ
СОЦИЈАЛИСТИМА³³

Нашој браћи у Немачкој!

У вашој борби на изборима желели смо вам много успеха, међугим, сада када су нам резултати ваше борбе и ваше пожртвованости познати, кличемо вам одушевљено: Изванредно! Сада знамо како је јака армија социјалиста у Немачкој: њена импозантна снага нас испуњава сјајним надама. Живимо у тешком времену. Усред националних борби не смемо пренебрећи да праву слободу народ није заборавио. Морали смо под топовском салвом усправно држати црвени барјак социјалдемократије, а једино то нас боли што наша немачка браћа, не познајући наш положај и нашу ситуацију, устају против наше борбе за ослобођење из окова немилосрдног османства. Не желимо да јачамо царско-руску аутократију нити да обожавамо руску кнуту. То никако. Ми само желимо да укинемо сваку тиранију, а нарочито да уништимо феудалну турску државу. Уколико сутра буде потребно да се уништи царски деспотизам, ми ћемо бити први који ћемо у томе помоћи. Стварну правичност за свакога наћи ћемо само у социјалдемократији и уверени смо да наша браћа у Немачкој неће наша настојања омаловажавати. Оно што желите ви, желимо и ми, имамо дакле исте принципе и исте циљеве.

У томе циљу се морамо ујединити, не гледајући на националност или вероисповест. Праву народну странку у свакој земљи представљају искључиво социјалисти и зато се социјалисти свих земаља морају ујединити. Буде ли социјализам у било којој земљи уништен, то ће бити пораз за све социјалисте, победи ли било где, то је победа за све и зато смо вашу борбу пратили са великом пажњом. Сада знамо на чему смо, сада знамо да су наша социјалистичка браћа у Немачкој своју обавезу испунила и са вашом

победом славимо и победу нашу. Социјални принципи сјајно су победили у Немачкој и тако смо и ми победили. Вама, међутим, припада слава победника и зато кличемо одушевљено: Слава социјалном принципу! Слава немачким социјалистима! Истовремено се надамо да ћете у наредне три године многе победе однети, а ми са вама. У Немачкој је армија социјалиста многобројна, у Француској, Енглеској, код нас и другде непрестано јача и чврсто верујемо да ћемо ускоро успети да на развој догађаја својим утицајем делујемо.

Још једанпут кличемо: Слава нашим социјалистима у Немачкој! Обавезујемо се да ћемо своје обавезе као социјалисти испунити.

У Вршцу, дана 18. јануара 1877.

Са социјалистичким поздравом и у име свих социјалиста у Банату: Лазар Нанчић, Васа Вишњић, Коста Лера.³⁴

Budoucnost, бр. 3, од 14. II. 1877, стр. 1–2.

**В. Н. СМОРНОВ – РОЗАЛИЈИ
ХРИСТИАНОВНОЈ ИДЕЈСОН**
(одломак)

31. марта 1877. год.

... Ја сам, да кажем, заборавио да ти напишем да сам добио писмо од Николића који сада ради у Земуну; послали смо му „Слав[янский] воп[рос]“ и др[уго]. Шаље ти поздраве...³⁵

Оригинал. ГА РФ. ф. 1737, оп. 1, д. 98, л. 1.

В. Н. СМІРНОВ – СРПСКИМ СОЦИЈАЛИСТИМА³⁶

Драги другови! Ваше пријатељско писмо од 27. марта причинило нам је велику радост. Већ је скоро година од како немамо никаквих вести из Србије, од наше браће по делу. А како су нам биле потребне те вести... Ми смо се обрадовали још и због тога јер нам је ваше писмо дало наду да можемо поново да успоставимо трајне и добре односе између нас, односе чија је неопходност сада већа него икада.

Много је воде за ово време протекло, драги другови, много се шта изменило. Одложимо радије наставак разговора о овоме за други пут, а сада само да вам кажемо о изменама које се односе на инострану издања руских пропагандиста.

Тешкоће некадашњег слања наших издања у новинској форми, новчане тешкоће и многе друге околности, натерали су нас да обуставимо издавање новина и прешли смо на издавање књига, брошура и полугодишњих зборника „Впереди“. Које књиге и брошуре имамо у виду да издајемо, можете да видите у 48. (последњем) броју „Впереди“. У тај списак нису ушле две брошуре које су раније штампане. Једна од тих брошура која третира „словенско питање“ већ вам је послана и вероватно сте је примили; ова брошура, уосталом, не представља редакцијско издање, већ је штампана по захтеву из Русије³⁷. Друга брошура „Процес педесеторици руских социјалиста“ биће вам послана ових дана. Уједно са поменутом брошуром шаљемо вам такође и 6 бројева „Впереди“. осталих 6 ћете добити (на исти начин) следећих дана.

Разуме се, ми ћемо вам са задовољством послати сваки листић штампан у нашој штампарији.

Ми имамо за вас велику молбу. У интересу свих наших руских другова и истоветних интереса српских социјалиста је упознавање јавности са истинитим стањем ствари у Србији, упознавање са одговорношћу другова српског радништва. Како имамо у виду да у нашем полугодишњем зборнику (који ће се појавити крајем лета) посветимо посебну главу социјалистичком покрету у Србији, молимо вас да нам пошаљете исцрпне извештаје о вашем раду. Ми

такву кореспонденцију очекујемо са нестрпљењем. Ради веће сигурности ваше преписке, пишите нам не на Лондон, већ преко Француске на следећу адресу: Mr. Paul Brocher, pour M-11 Stephanie Delle (Territoire de Belfort), France.

Пишите нам што је могуће чешће и више.

Где су П. Т. и С. А.?³⁸ Зар још седе под кључем? Где је Раша М.?³⁹ Зашто он никако не одговара на моја писма? Писао сам му и преко „Grab“ и Неш[ковића] у Земун и директно у Београд.

До виђења драги другови, шаљем вам свима наш братски поздрав и стисак руке.

В. Смирнов

p.s. П. Л. Лавров је изашао из редакције; он сада пише велику књигу о историји коју ћемо издати ове године. Ако желите, послаћу вам његову адресу.

Обавестите нас да ли сте примили наше пошиљке? Ако нисте, онда је потребно да се размисли о неком другом начину слања. Само не у ковертама, јер је то страшно скупо.

[Лондон, априла 1877.]⁴⁰

Оригинал. ЦГАОР, ф. 1762, оп. 4, д. 234, лл. 7–8 об.

В. Н. СМІРНОВ – ПЕРИ ТОДОРОВИЋУ,⁴¹ Нови Сад

Лондон. 1877, мај–јуни

Драги друже! Адреса коју смо Вам дали и на коју сте послали Ваше писмо је сасвим добра: сва писма која буду послата преко ње доспеће право нама у руке. Било би веома добро ако бисте Ви и уопште наши српски другови нашли код вас у Србији сигурну адресу. То је неопходно ради тога да би односи између вас и нас били добри. Ако нам не доставите такве адресе, ми не можемо бити сигурни да ће наша писма и пошиљке у Србију стизати на назначено [одредиште], и зато се много устежемо да тамо и шаљемо пошиљке наших издања – бојећи се да својим поступцима не компромитујемо наше српске другове по делу.

Сада списак наших књига. У Крагујевац (А. А.)⁴² послали смо „Славјанский вопрос“, „Вперед“ 1876. г. №37–48, „Процесс“ и фотографије 8 осуђеница. Да ли је то све стигло? Шаљемо Вам сад, истовремено са овим писмом: 1. „Славјанский вопрос“, 2. „Процесс“ св. 1, 3. „Государственный элемент“, 4. „Суд над Чернишевским“. Ових дана послаћу Вам „Пролог пролога“, „Лессинг“, „Июльские революционер“ које нисмо ми издали, већ у Женеви. Ако хоћете да их поручите, обратите се у Librairie H. Georg, Genève. Остале књиге које сте поменули у Вашем писму још нису изашле.

Сада смо заузети штампањем полугодишњег зборника, а потом (у јулу) почећемо штампање и „Царства буржуазије“ и „Политичке економије“.⁴³

Како Вам је пренео А. А., ми бисмо врло радо желели да имамо за наш зборник чланак о Србији и из Србије. Нарочито сада када се на историјској сцени приказују смутљиве фарсе, прикривене звучним насловима уз пратњу пушака и ружа, када страдају стотине хиљада живота изазивајући у масама грозне националистичке и религиозне осећаје и побуде. Наиме, сада је важније него икада пре објавити то што се ни у Србији, ни у Русији није замутила и пресахла свеобухватна изворна струја социјалистичког покрета,

што обе стране учеснице овог покрета продужавају да и даље, као и пре, иду ка истом циљу руку под руку, не заостајући ни корака од осталих учесника међународног радничког покрета.

Што пре пошаљете Ваш чланак, тим боље. Поред тога, ми имамо још две молбе. Прво, ми бисмо радо имали фотографије – портрете лица која су сарађивала у „Ослобођењу“ и других познатих српских социјалиста, на пример Ад. Богосављевића. Друго, да ли нам можете послати, уколико је могуће, потпуну колекцију „Рада“, „Ослобођења“, „Јавности“, „Радника“, затим „Историју француског сељака“ на српском језику и „Политичку економију“ Светозара Марковића. То нам је потребно за библиотеке у Русији. За књиге које смо Вам послали и које ћемо убудуће слати, немојте слати новац. Ако Вам буде потребно још примерака, послаћемо Вам са задовољством.

Вама братски поздрав и стисак руке од свих нас.

За редакцију „Впереди“

В. Смирнов

Оригинал. ЦГАОР, ф. 1762, оп. 4, д. 234, лл. 37–38.

В. Н. СМІРНОВ – РОЗАЛИЈИ
ХРИСТИАНОВНОЈ ИДЕЉСОН
(одломци из писама)

Недеља, 17. јуна 1877. год.

... Тодоровић послао по три примерка „Политичке економије“ Марковића и „Ист[орију] фран[цуског] сељака“. Ето, то је, да се каже, у размену за наша издања...⁴⁴

***

Уторак, 19. јуна 1877. год.

... Јуче сам примио писмо од Тодоровића са приложеном фотографијом и поветом „Другу и товарицу Смирнову“. Судећи по фотографији, постао је мужевнији, обрастао у браду, али свеједно леп и сасвим налик на руског студента. Данас ми је послао фотографије српских социјалиста Милије Миловановића и Адама Богосављевића, а такође и 3 форинте – приход од 13 фотографија [осуђених жена], које су му послате у Земун и које је он распродао у Земуну за непуну четири сата.

Данас му шаљем још 24 фотографије.

Оригинал. ГА РФ. Ф. 1737, оп. 1, д. 98, л. 201, л. 206.

10 Febr. 1877.

Mein Fräulein,

(8570)

Ich main Fräulein, ich
kibel seit dem: Was
in demnach ist, mit
nicht so bald gewink-
kamen nicht, so ja-
be ist ^{die} / ^{der} das hat
me Gagele in seiner
Kunst ^{den} zu über-
geben.

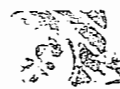
Ergebenste
L. Nikolaevitch

D 3539

II ЧЛАНЦИ И НАПИСИ

D 3539

 Димитрије Николић 162
 Поштом је послато у име господина Николића
 за његовог адвоката Стефановића
 изг. нов. 2. Уфа.
 3587 J. Nikolich.

БЕОГРАД, 3. ЈАНУАР (о. г.)

Београдској публици се од пре неког времена пружа прилика да присуствује научном турниру који овде једва да је икад одржан. У једној од слушаоница наше Велике школе већ су наиме одржаване неке диспутације, и то јавно и у присуству аудиторијума који броји на стотине. И јуче пре подне одржана је таква једна диспутација, која би по могућности требало да остане последња. Борци тога турнира су шеф одсека Одељења за статистику у Министарству господин Владимир Јакшић и његов противник, секретар Министарства, господин Жујовић. Идеја за то потекла је од онога првог и то услед једне оштре критике, којој је господин Жујовић подвргао његово дело „Државопис Србије“ (Статистика Србије), на ступцима овдашњег листа „Србија“. Господин Јакшић је, додуше, учинио један слаб покушај да публицистичким путем реплицира, али на том пољу није могао да се ухвати у коштац с одлучном аргументацијом спремног на брз одговор противнику и дошао је коначно на чудновату помисао – да то покуша путем јавне диспутације. Господин Жујовић је прихватио јавни изазов и ми смо, дакле, били сведоци једне овде неуобичајене драме. Али господин Јакшић је и овде имао исто тако мало успеха као на публицистичком пољу, јер је за његовог противника било лако да побије његова застарела гледишта и закључке на основу нове науке. Господин Јакшић, наиме, стоји, у односу на политичку економију, на гледишту меркантилизма и на њему изграђује своје закључке. Он између осталог такође тврди да је национално богатство у Србији опало, што господин Жујовић побија као и исправност већине статистичких података господина Јакшића. Овом приликом је изашла на видело страначка подвојеност публике; док су се конзервативни елементи више изјашњавали за Јакшића, упркос његовим прерушеним испадима против садашњег режима, либерали су пристајали уз Жујовића, особито студентска омладина која је учествовала и у диспутацији, утолико што је овај или онај студент упадао господину Јакшићу у реч. – Утешна је чињеница да је основна настава учинила приметног напретка откако је господин Матић министар просвете.

На жалост, благотворно дејство тога моћи ће да се осети тек у будућности, док у садашње време морају да се уносе најгори плодови који су услед ранијег занемаривања дозрели. О том смо ових дана имали поново прилику да се уверимо, пошто је скоро тридесет особа ухапшено због крађе и утаје знатног обима и то треба да су највећим делом они из такозваних „бољих“ сталежа.

Grenzhote, бр. 1, од 5. I 1870, стр. 3.

БЕОГРАД, 17. ЈАНУАРА

Нова година није нам донела ништа ново од значаја на шта би могла да се надовеже било каква примедба. Како у пословном животу, тако и у другим подручјима влада потпуна тишина, па ни у нашој чиновничкој хијерархији није дошло до промена, које би могле да за себе захтевају шири интерес. То је непријатна околност за вашег дописника који је преузео на себе обавезу да вам редовно подноси извештаје.

И наша журналистика је тако мршава. Додуше, „Јединство“ је 3. о. м. (по старом) први пут изишло као дневни лист, али његова садржина није таква да би се из тога могли саставити занимљиви подаци. То је случај и код наших других листова и ја се морам већ на то ограничити и посегнем натраг у време да бих добио колико-толико пикантан предмет за мој данашњи извештај.

Кнегиња мајка, удовица Милоша Јеврема Обреновића, поново је напустила Београд пре извесног времена, иако се говорило да ће она, ако и не стално, ипак дуже овде да се задржи. Мора да је материнско срце при тој одлуци однело победу над жељом да ужива радости великог света, жртва која се не може оценити као мала код једне даме која је тако пуна живота и која, као што је познато, стоји у интимним односима... Њен изненадни одлазак је према томе делимично изненадио, али је у дворским круговима веома вероватно изазвала не мало задовољство. Шапућу се, наиме, на уво сасвим необичне ствари које су наводно дале повода за тако изненадни одлазак кнегиње мајке. Памфлети уперени против мајке владајућег кнеза, које је тајна полиција ухватила, а који су могли да нашkode нимбусу престола, били су довољни да даму побуде да сместа отпутује. Она управо није хтела да компромитује свога сина у народу због своје присутности, иако је творца тога памфлета једва требало тражити другде до у самим дворским круговима. Женске интриге су у свако време још умеле на дворовима да играју своју улогу, а нарочито на двору Обреновића, почев од преткиње њене, почивше кнегиње Љубице, па до данашњег дана.

Кад већ говорим о дворским причама, хоћу одмах да поменем да парница око оставштине мучки убијеног кнеза Михаила, коју је његова удовица, кнегиња Јулија, покренула пред румунским судовима против наследника и у ту сврху отишла лично у Букурешт ближи се крају. Према најновијим вестима треба да дође до поравнања међу странкама у спору, услед кога су наследници одобрили удовој кнегињи плодоуживање од годишњих дванаест хиљада комада дуката, а она се, напротив, одрекла права на завештавање.

О политичком процесу који се води пред кривичним судом у Смедереву ништа не продира у јавност, одиста један формално инквизициони поступак! Као што је познато, пре пет месеци је адвокат Стајковац у Смедереву затечен да поседује три примерка једног памфлета,⁴⁵ упереног против владајуће династије. Он и један београдски високошколац били су због тога одмах ухапшени а Стајковцу је једном одлуком Министарства правде привремено одузето право да се бави адвокатуром. Господин Стајковац је одлучни напредњак, у свом кругу изванредно популаран и због тога већ више пута биран за посланика у Скупштину. Сада је он постао веома незгодан за владу и његови бројни пријатељи веома страхују због тога за њега.

Grenzbote, бр. 3, од 19. I 1870.

»

БЕОГРАД, 17. ФЕБРУАРА

У погледу унутрашње политике код нас влада потпуна новинарска тишина. Изгледа као да је нашим витезовима пера у домовинским стварима нестало речи, јер се они опет баве углавном спољном политиком. Само „Видовдан“ ремети још понекад унутрашњи мир, када нпр. својим „уводним“ чланцима ломи копља да би се борио против тежњи наших „либерала“, да се прикључе француским превратницима и из њиховог ултралиберализма прорицао штетне последице по земљу и народ. Дакако да ни овдашња а још мање француска напредна странка много не брине о миомирним саветима безбедног „Видовдана“.

Као што је речено, наши листови се сада баве скоро искључиво високом, спољном политиком. По себи се разуме да при том источно питање стоји у првом реду. Јучерашња „Србија“ донела је о том предмету један језгровити чланак у коме се изриче гледиште да је решење источног питања одискона стављено само у руке Србији, а да је оно ипак доцније, услед политичких погрешака од страна појединих српских властодржаца, не мање него и од свагдање владе, пренето на европске силе; тек је у најновије време оно премештено поново на свој првобитни терен, да ту нађе своје природно решење. То је мисао водила свих чланова из једне серије, тако рећи увод у њу, у којој ће „Србија“ говорити о источном питању и ставу наше земље према њему. Нећу пропустити да вам скренем пажњу на оне који још следе, иако само из једног разлога – да би се и шири кругови упознали са погледима прогресивнијих елемената наше интелигенције, чијим се органом „Србија“ сматра. Ја већ сада дозвољавам себи да напоменем да ће једва бити таквих који би оспоравали важност Србији у решавању источног питања; но ништа мање не би требало да буде тачно да само један слободан, самосвестан народ може да ослобађа друге.

Утешна је чињеница да се код нас чини не мало напора за унапређење народног просвећивања. При том треба уочити чињеницу: колико бескрајног труда стаје да се раскине са преживелим стањима и пође новим путевима. И овде се управо води борба

новога са старим, као што расправе, анкете за реорганизацију нашег школства доказују. Но постоји намера да се ваљано рашчисти са схоластеријима који се још и сада шире у нашем школству и којима треба приписати великим делом и апатију у духовној сфери ништа мања него и тобожње знање које све више хвата корене. Надајамо се да ће се сада и овамо пресађена борба између реалиста и хуманиста окончати у корист нашег школства.

Но не само на подручју јавне наставе, већ и у другим сферама духовне активности јавља се већа живост. Тако је Српско учено друштво,⁴⁶ приликом своје последње годишње скупштине покушало да придобије нове домаће и иностране снаге, значајно му је повећана субвенција коју му даје држава. Министарство вера је при том изразило жељу да друштво треба да посебно прими к срцу истраживање домовине у етнографском погледу. Досадашњи његови радови – Друштво постоји готово двадесетисам година – могли су да покажу само безначајне резултате; његова делатност ограничавала се већином само на сакупљање историјске грађе за српску историју, коју још ни један отаџбински историчар није прерадио у једно прагматичко историјско дело. Неколико странаца је, додуше, делимично искористило ту грађу за поједине расправе, које су потом у преводу примљене у нашу литературу. То „учено друштво“ је досад показало исто тако успеха на подручју језика. Нација још увек чека да јој тај ауторитет понуди језичко благо народа, сакупљено и прочишћено у опште доступном облику. Ти, у овом погледу вероватно задовољавајући резултати, јесу заслуга појединих људи, посебно заслужног Вука Караџића и њему равног његовог ученика Даничића. Још су мањи успеси које је ово друштво показало у домену природних наука.

Садашњост је сасвим тако удепена да се на подручју социјалне науке духовна делатност обично чини посебно приметном. И на ступцима двоје овдашњих новина јавиле су се у последње време такве расправе – у „Видовдану“ чак још нису ни окончане – које ја овде могу само кратко да дотакнем. Државни подсекретар Министарства финансија Г. Мијатовић⁴⁷ објавио је пре кратког времена делце „Кратка наука о финансијама“ које је секретар истог тог министарства Жујовић подвргао критици у „Србији“. Сада аутор одговара свом критичару опширно у „Видовдану“. Различитост гледишта аутора и његовог критичара има корене у разним дефиницијама „суштине државе“. Док је Мијатовић представља као „организам“ и из тога извлачи своје закључке, она Жујовићу изгледа само као „функција народа и његове владе у границама своје територије“. Кома ће публика доделити победничку палму у том научном турниру, о томе, разуме се, још не може да се донесе одлука, јер, како је поменуто, реплика господина Мијатовића још

траје; а и Жујовић као да је једва изрекао последњу реч. Овде би требало да се напомене да је Мијатовић студирао у Немачкој, а Жујовић у Русији и да та напомена изгледа значајна.

Самостални испити на нашој Великој школи су одржани. Узети насупрот, били су задовољавајући. Грдна је штета да је факултет тако недовољно опремљен како предавачима тако и иначе, те су стога могли да се постигну само крајње недовољни резултати за студенте, који увиђају да су и њихове студије на такав начин и у таквом обиму само пусто расипање времена. Потпуна реорганизација тога тако важног факултета јесте заповест од највеће нужности. Ако за то нема материјалних и интелектуалних снага, онда би било целисходно да се факултет потпуно напусти и да се за то одређена сума употреби као стипендија за техничаре, како би се они могли изражавати на страним училиштима. Енциклопедијски увежбане дилетанте у таквој реалној сфери постављати у живот, треба управо означити као нецелисходно.

Grenzbote, бр. 8, од 23. II 1870.

О ЕМАНЦИПАЦИЈИ ЖЕНА

Са тачке гледишта радника (реферат поднесен у Цириху пред Секцијом Интернационалног удружења)

Стављајући на дискусију предлог „еманципације жена са тачке гледишта радника“ нисам имао у виду да вам пре свега укажем на оправданост питања о еманципацији жена, јер је образлагање оправданости њихових захтева већ превазиђено гледиште и стога што су и сами чланови у својим идејама иначе постојане буржоазије учествовали у решавању овога питања. Моја је намера била и остаје да вам покажем, онолико колико је у мојој моћи, узајамну противуречност између ове тежње буржоазије и њене друге тенденције, да вам покажем колико је смешна покренута тежња, и укажем на дужност социјалиста која нужно из тога произилази, као и да свом снагом која се да замислити убрзам решавање женског питања.

Ако се вратимо на порекло људског рода, биће нам јасно да битан део људске углађености пада на рачун нежне грађе женскога тела, али да то у даљој линији одговара благом женском духу и њеној великој љубави према детету. Код свих народа васпитање детета до одређеног узраста, које је различито јер је у зависности од начина живота, остаје претежно задатак жене. И подела рада при прибављању животних намирница упућивала је жену претежно на оно што њој пристаје, јер сама грађа тела нагонила је мушкарца у лов, а жену пак, према добијеном задатку, много више сађењу корисних биљака и подизању тек ухваћене животиње.

Први почеци обраде земље и гајења стоке потичу отуда сигурно много пре од жене него од мушкарца, из чега можемо без устручавања и са сигурношћу да изведемо закључак да је прво стално настањивање људи било дело моралне природе жене.

Да бих вам показао од каквог би великог значаја могао бити положај жене у људском друштву у даљем развоју културе, оставићу за сада по страни примере који се обично односе на модерно друштво и који се често наводе и вратићу се на првобитно друштво,

на прве почетке у култури; то чиним утолико пре што смо нарочито ми социјалисти већ довољно упознали тешкоће у данашњем друштву најзамршеније врсте, чији међусобни утицај захтева много већу студију, док су делотворни фактори првобитног друштва излазили на светло дана много једноставније и јасније, како ћемо одмах видети на једном примеру.

Према извештајима познатог римског писца Тацита жене су у старој Германији, с обзиром на тадашње сурове прилике, заузимале важно место међу мушкарцима, па су, кажу, нарочито њихови предлози које су давале мушкарцима у свакој прилици били добродошли.⁴⁸ Упоредимо ову вест са другим извештајима полудивљих народа. Црвенокожни Индијанци Северне Америке претежно су окрутна бића, необуздани ратници, који осећају потпуну одвратност према мирнодопским пословима, и који су нарочито груби према женама. Индијанка је, напротив, блага, гостољубива, стрпљива и поседује неуморну вредноћу. Али њене духовне црте наклонене обичајима и њена телесна лепота пропадају врло рано под притиском немаштине и невоља и услед претрпаности послом и суровог поступања са њом. Док је Индијанац обично и у дубокој старости очигледан пример мушке снаге и лепоте, дотле жена обично раније стари под теретом неравноправне поделе рада, која превазилази њене способности.

Упоредимо ли обичаје старих Германа и оне Индијанаца, то ћемо наћи упадљиву сличност и подударност у свему, са изузетком тако веома различитог положаја жене, који је она имала код оба ова народа. – Ако бисмо уз то још узели у обзир да је један народ постао главни носилац новог напретка, док је други подлегао немоћи и из године у годину се ближио својој пропасти, онда морамо увидети да је само различит положај жене довео један народ до највишег развоја а други до најтужније пропасти.

Молим вас да увек имате пред очима овај огроман утицај места жене, јер је он најбоље мерило за ништавне приговоре филитаризма, прожетог ускогрудим егоизмом, филитаризма коме је стало само до тога да одржи трулу трибину садашњег друштва на сваки могући начин, што је могуће дуже.

Одмах на почетку споменуо сам да чак и буржоазија учествује у решавању женског питања, а сада ћу о томе још нешто опширније рећи, додајући да су се у вези са тим појавиле код буржоазије две тежње: једна, назваћу је „заборављеном“, показала се као чиста последица подле, цицијашке болести нагомилавања, за шта је опет способна само буржоазија; друга се пак може назвати смешном, и она у свом пореклу опет носи једностраност буржоазије, која је свуда присутна.

Што се тиче првога правца вама је, или треба барем да вам је боље познато но мени стање (однос) женскога рада и капиталистичког начина производње. Где се данас може наћи оснивање

сасвим нове гране производње, или то да фабрика сасвим или делимично прихвати до сада само у поједним радионицама обављао посао, погледајмо макар једном у дотичне локале па ћемо у 10 случајева наћи 9 жена које раде на машини. И у фабричким гранама, где су могле да се употребе жене, могао је капиталистички начин производње да се први пут развије у великим размерама. С тим у вези наш економиста Маркс каже:

„Уколико машинерија чини излишном снагу мишића, онда она постаје средство за унајмљивање радника без снаге мишића или незрелог телесног развоја. Рад жене и деце био је стога прва реч капиталистичке употребе машинерије. Ово могуће средство за надокнаду рада и радника претворило се тада одмах у средство за повећање броја најамних радника, стављањем свих чланова радничке породице, без разлике на пол и старост, под непосредну власт капитала. Принудни рад за капиталисту није узурпирао само место дечје игре, већ и место слободног рада у домаћем кругу саме породице.

Вредност радне снаге није била одређена само радним временом за одржавање индивидуалног одраслог радника, већ је она била одређена и неопходним радним временом за одржавање радничке породице. Док машинерија све чланове радничке породице баца на тржиште рада, дотле она вредности радне снаге мушкарца дели на целу његову породицу. На тај начин она обезвређује сву његову радну снагу.

Тако машинерија проширује увек изнова људским средствима за експлоатацију, најсавршенијим експлоататорским пољем капитала истовремено и степен експлоатације.*

Она револуционише, исто тако из основа, формално изглађивање односа капитала, велике разлике између радника и капиталиста. Она је та која је на основу робне размене претпоставила иступање капиталиста и радника као слободних личности, као независних поседника робе, једног као поседника новчаних и производних средстава, а другог као поседника радне снаге. Капитал међутим сада купује малолетне или полупунолетне. Радник је раније продавао своју сопствену личност којом је располагао као слободна личност. Сада продаје и своју жену и дете. Он постаје трговац робљем.“

Ето толико Маркс о томе; намеравајући да о том питању кажем касније нешто одређеније, ево сада укратко нешто и о оној другој, готово смешној тежњи буржоазије. Онај део буржоазије, који се показао наклоњен питању еманципације жена, и који је и сам радио на томе, заслужује и поред тога од сваког паметног човека мање признање до само сажаљење; јер у својој шупљости,

* Експлоатација – изабљивање

коју стално показују, разумели су они еманципацију жена на следећи начин: „Женама треба да се омогући да стекну веће знање нарочито у природним законима да би од њих постале боље куварице и вештије дадиље.“ Даље су веровали да ће одобравање темељнијег образовања допринети бескрајној жељи жена за улепшавањем које захтева највеће трошкове и да ће тиме, с друге стране, наравно опет више удовољити егоистичкој страни њихове цицијашке душе. Тужна последица ове ускогруде тежње јесте та да је једна од најобразованијих жена Немачке – Фани Левалд⁴⁹ – када ју је неко америчко удружење замолило да да своје мишљење о праву гласа жена, рекла: „Нека се свим женама дозволи право гласа, а право да буду биране нека се дозволи само онима, које се истичу, по јавном мишљењу мушкараца, као нарочито образоване и способне.“

Пријатељи! Ви ћете знати, или треба барем да знате, да је Ласал у свом предавању са темом „Програм радника“ тежио да докаже да је раднички сталеж такав да ће учинити да нестану све привилегије друштва, на чему је засновао оправдане тежње четвртог сталежа.⁵⁰ И само зато што се радник бави радикалном променом целокупног друштва радничко питање поприма оно важно значење (онај важан значај), које собом носи све, док би се иначе раднику могла пребацити само тежња за решавањем проблема стомака. То ми даје за право да захтевам од сваког радника да свом снагом агитује за еманципацију жена. А да бих отклонио и код оних, који се брину само за своју кожу, сваку сумњу у женско питање, потрудићу се да и даље докажем да еманципација жена није питање које је сасвим одвојено од радничког питања, да је оно напротив јак покретач ако не за решавање радничког питања оно барем за привремено побољшање наднице мушке радне снаге.

Свима вама је познат развој фабричког погона, сви знате да је машинерија, мање или више, учинила излишним снагу мишића и да су фабричка господа незадовољна могућношћу искоришћавања радне снаге мушкараца знала да се тамо, у загађени и вишеструком смрћу од глади закужени фабрички ваздух, увлаче и деца а још више жене. А шта су тиме постизали? У првом реду две ствари: прво то што им је исти посао продаван много јефтиније, а друго што је самом конкуренцијом жена у односу на мушкарце и још више знатно нижом ценом женске радне снаге спуштена и надница за мушку радну снагу на много нижи степен, на коме је и одржавана.

Овде морам још да приметим да буржоазија, преко својих послушних духова буржоаских економиста, сваком приликом када јој се пребацује беда радника кривицу приписује самим радницима, чији се број необично увећао, и који на тај начин одржавају веома ниске наднице; иста ова разумна, добронамерна буржоазија чини се међутим да је заслепљена, при чему је реч о томе да треба

увидети да ту такозвану пренасељеност не чине радници већ сама буржоазија, спуштајући још више вредност рада мушкараца применом радне снаге деце и жена. Из горе реченог лако се да објаснити отпор мушке радне снаге противу рада жена по фабрикама. Али, како се пут раду жена у фабрици све више утире све бржим развојем и усавршавањем машина, то је чиста последица тога то да се коначно и награда мушкараца мора да смањи према много мањој заради жена.

Да то предупредимо, дато нам је само једно средство, наиме да се изборимо да постигнемо равноправност жена са мушкарцима у сваком погледу; поистовећивањем вредности њиховог рада са нашим, изјавом да је вредност жене једнака вредности мушкараца, спречићемо иначе неизбежно настало снижење зарада мушкараца, и на тај начин ћемо одржати зараду барем на данашњем нивоу.

Размотримо још неколика зала која потичу од подређеног положаја жене у данашњем друштву, као и неке од оних благодети које би нашем друштву добро дошле ако би дошло до потпуне еманципације жена.

Ако све ово посматрамо са културноисторијске тачке гледишта, морамо искрено зажалити што је хиљадама година половина човекових способности почивала, што другим речима значи да је требало по свим правилима да двоструко више напредујемо у односу на оно докле смо дошли. Оставимо, међутим, то по страни што је требало да се догоди а није се догодило и пређимо на друго зло. Огроман део људске снаге и способности расипа се на неопростив начин, неплодносно, само због погрешног положаја жене у друштву. Кома је непозната лакоумна, поамна страст за улепшавањем, тај почетак сваког даљег порока, због кога опет радник највише испашта; јер није довољно то што је приморан да улаже своју снагу и способност на непродуктиван начин (справљањем ове бескорисне ништарије), већ му сваки фабрикант одузима од радничке зараде за поамну страст за улепшавањем газдарнице, као значајан део оне неоправдане фразе, коју су нашли буржоаски економисти као одличног фигуранта, и коју су крстили ризик.

Има мушкараца који додуше нису против еманципације жена, али који за њу неће ништа да учине; ако би се, можда, у свакој другој прилици могло и прећи преко такве индиферентности, овде се то мора прекорити као нешто неумесно. Жена, каже Мил, која се прикључује било каквом покрету, а који њен муж не одобрава, постаје мученица, а да при том нема прилику да постане апостол, јер њен муж може да ставља законску регулу њеном апостолату (јер јој може да то забрани).⁵¹ Не може се стога очекивати да ће се саме жене посветити еманципацији свога рода пре но што знатан број мушкараца не буде спреман да се за тај подухват повеже са њима.

Ми, социјалисти, тежимо да постигнемо стварну равноправност; ми верујемо да смо из наше средине сасвим одстранили ropство, док оно цвета у пуној мери у свакој породици. Зар узајамни однос у браку није највећа поруга основној идеји данашњег света?

Ако узмемо у разматрање нашу тежњу за уништењем последњих преимућстава, а затим замислимо шта би било за дечака, било да се ради о најлакомисленијем и најпразнијем или највећој незналици и најограниченијем човеку овога света, ако би одрастао у уверењу да је без икакве сопствене заслуге или напора, само због околности што је рођен као човек (мушкарац), како закон налаже, изнад сваког бића које припада читавој половини човечанства, зар нећемо и сами устукнути застрашени нашим неделом?

Питајмо даље са Милом, од каквог би утицаја могао да буде претходни пример на карактер? Ако једна жена по навици управља једним мушкарцем у свим његовим пословима, онда је он или будала, и она мисли да му није равна, нити да му може бити равна, а ако није будала, онда је још горе – он увиђа да је она у односу на њега надмоћнија, али је, упркос томе а и по закону, он њен господар, који од ње може захтевати покорност. Зар може такво стање довести до оплемењивања људи? Има много људи, који, макар и да су увидели оправданост захтева еманципације жена, још увек застају и још увек се питају: какву би корист донело решавање овога питања? Колико су овакви људи уосталом неспособни да посматрају такве ствари са нешто вишег становишта, показало се и у њиховом схватању еманципације жена, које они износе у разним приликама; одмах постављају жену за катедру, а себе у дечју собу и тиме верују да су показали читав несклад ствари, не слутећи да управо на тај начин нису погрешили; јер њихов, још од зачетка загушљив егоизам, који зеленашењем израбљује све остале способности, потпуно их онеспособљава да схвате нове идеје. То потврђује и Ц. Ст. Мил, тај најусрднији борац за еманципацију жена, и то говором који је одржао пре неколико месеци на скупштини на којој је требало да се постигне право гласа за жене. Он је између осталог рекао: Данас додуше не постоје тирани у цивилизованим земљама; уместо од њих патимо од другог зла: то је индиферентност која допушта да све остане онако како јесте. Државном броду је потребно једно као и терет, али су у наше време државни бродови оптерећени теретом, а да при том не поседују једра. Нашој влади нису више потребне узде већ духовне мамузе, што сада могу бити само жене, само су оне у стању да свему даду прави тон, јер се њихова осећања не дају лако преварити.

Опште је познато, како из историје тако и из искуства, да су жене вршиле увек велики утицај или на појединце, или чак на цело друштво. Оне су биле моћно оружје за покрштавање нордијских освајача у хришћанство, у веру која је женама много нише одго-

варала од свих ранијих; а узрок томе што су жене још и данас тако привржене вери не лежи само у њима самима, већ у недовољном утемељењу друштва, које их приморава да траже своју будућност после доживљеног злостављања код духовника, као посредничке личности, који то, као што је опште познато, често злоупотребава. Да ли су Римљани показивали своју снагу и друге ратне врлине да би изазивали дивљење жена, а могло би се донекле посумњати у стварно витештво средњег века, да сврха турнира није била управо та да се придобије милост оне или ове дворске госпођице. Свима нам је позната жеља младића да се допадне младим девојкама, али шта могу постићи ако се више или мање прилагођавају укусу духовног правца жена; ако уз то још додам да се на пример већина америчких еманципованих жена природно упутила у социјалистички лагер, онда нам остаје само да поставимо питање: да ли најзад не би било могуће да се духовни правац безнадежне, до сада празноглаве буржоаске омладине управи на разуман пут и да се од њих искале ваљани социјалисти?!

Споменимо само узгред да би, како за општи напредак тако и у овом моменту нарочито за сиромашније класе, настала велика благодет из конкуренције жена са оним занимањима која су сада у односу на друга радничка занимања више плаћена, као што су на пример послови инжењера, лекара и правника.

Противници еманципације жена, чије су све ниске примедбе оповргнуте, хватају се за једну, на коју иначе најмање помишљају; они кажу: иста права, исте обавезе – што, дабоме, у њиховим устима звучи смешно; при том питају: како би жена испуњавала војну обавезу? На ово би се могло нешто и одговорити, али је довољно напоменути, да многи грађани нису способни за војну обавезу, али да се упркос томе не изјашњавају за губљење права гласа.

Сутра ће за нас социјалисте отпасти и ова примедба, јер ми нећемо да користимо нашу државу нити као војну снагу (силу) нити за ширење ратова цивилизације.

*М. Сечански*⁵²

Tagwacht, бр. 30, од 10. IX 1870, стр. 4; бр. 36, од 22. X 1870, стр. 3; бр. 38, од 29. X 1870, стр. 2–3; бр. 39, од 5. XI 1870, стр. 2–3.

**БРАТСКИ ПОЗДРАВ
САВЕЗНИЦИМА ПАРИСКЕ КОМУНЕ ОД
НЕМАЧКИХ И НЕМАЧКО-ШВАЈЦАРСКИХ
РАДНИКА У ЖЕНЕВИ СХОДНО ЈЕДНОГЛАСНОЈ
ОДЛУЦИ КОЈУ СУ ДОНЕЛИ НА СВОЈОЈ
ГЛАВНОЈ СКУПШТИНИ 8. АПРИЛА 1871. У
TEMPLE UNIQUE**

Савезници, браћо радници!

Сви ми поздравили смо са одушевљеним весељем ваше дело од 18. марта.

Ви сте оног значајног дана смелом и постојаном храброшћу отпочели и наставили рат против банде монархиста који су заседали у Версају чија су овлашћења поникла на чудноват начин из револуције од 4. септембра, да би у име Републике угушили Републику и убили њене осниваче и бранитеље.

Али сте се сада опет спремно латили посла који сте отпочели 4. септембра и који је пао у руке народним издајцима због несрећних околности и неспоразума, и ви ћете га славно окончати ако вам ратна средства буду била велика као што је велики ваш херојизам и ваше пожртвовање.

И зато што стављате живот на коцку у борби за општу ствар, противу гомиле у држави насиља, за равноправност свих противу повлашћивања мањине, за науку противу верскога мрака, за плодове рада противу капиталистичког пљачкашког система, за братимљење и мир противу непријатељства и рата међу људима – народима, укратко за цивилизацију и добробит човечанства, против политичко-националне и економско-социјалне поделе на класе и расе, стога је ваша ствар и наша, ваш је рат и наш рат, па према томе та ствар и тај рат припадају пролетерима читавога света.

Али ми знамо да вас веома радује наш најтоплији израз симпатија и одобравања, но исто тако знамо да вам то неће помоћи ни у каквој борбеној невољи, због чега вас овим уверавамо да ћемо

усредсредити сву своју енергију и неуморност на то да вам ускоро на делу покажемо да не само да разумемо солидарност већ да је и примењујемо.

Наша домовина досеже дотле докле рад покреће ваше руке, а наше место борбе ће се ширити дотле догод поробљено човечанство чека на ослобођење.

Браћо у Паризу! Чак иако бисте, упркос напорима и крвавим жртвама, морали да подлегнете најмоћнијим средствима власти и лажи и подмуклостима, рат би одмах букнуо утолико енергичнији и свеопштији као револуција која је израсла из стварних прилика, која историјски позвана треба да освети социјално време, и која се не може уништити никаквом силом, чак ни сопственим грешкама нити погрешним потезима, већ се, упркос свим повременим поразима, стално уздиже док не дође до тога да победоносна постоји за све и за сва времена.

Нека живи Париска комуна!

Нека живи револуција пролетаријата!

Нека живи црвена република!

Женева 8. априла 1871.

По налогу Скуишијине:

Jon. Ph. Becker

Lichtenberg

Louis Weiss

W. Rau

Scheu

W. Wäzner

E. H. Jählig

S. Kannenberg

E. Meyer

Bruno Gutschmann

Vlado M. Ljotić⁵³

Karl Boruttau

Bernhard König Probst

Ed. Sattler

E. Hoferer

I. Ziegler

A. Zimmermann

Vorbote, бр. 4, од 8. IV 1871.

[О ПРОГРАМУ РАДЕНИКА⁵⁴]

.... Београд, 1. мај.

Крајем прошле године кад сам брзо преминулој „Србији“ посветио последњи опроштај, истовремено сам вас обавестио да се уместо овог листа намерава издати други напредни лист. Реализација ове идеје трајала је нешто дуже, јер тек је јуче издат пробни број новог листа, који носи наслов „Раденик“. Такође на листу се не појављује као уредник наш познати млади социјалдемократа већ један инжињер по имену Љочић. Поред исцрпно оформљеног програма на челу листа, већ само коришћење осталог материјала показује да ћемо овде имати посла, пре свега, са једним социјалдемократским органом, који ће у првом реду третирати народнопривредне интересе. „Код нас су економски односи умногоме други него они код западних народа, од којих смо покупили наша знања из политичке економије...“

Ми ћемо развијати принципе економске науке до крајњих резултата препуштајући времену да се организација рада и размере саме од себе дотле развију, како би читав народ ступио у стварни друштвени савез. Због тога ћемо изучавати привредни живот српског народа и све услове његовог развоја...“

Програм, као другу главну тачку, поставља ширење образовање народа. „Образовање је код нас на баш тако ниском ступњу као што је народно благостање. Чини нам се да је излишно прво доказивати да су сазнања један од главних фактора за стварање благостања као што то апсолутно захтева и темељење слободе и брадства међу припадницима народа... Сваки припадник народа треба због тога, већ од детињства, да буде образован, да би касније своју снагу најпродуктивније употребио за себе и за читав народ... Само по себи се разуме да настава треба да буде општа, обавезна и бесплатна и, што је најглавније, на рачун читавог народа...“

Трећа тачка програма је слободна, чију дефиницију аутор излаже под насловом „Грађански односи“. Он каже: „Ми не правимо разлике између такозваних грађанских и осталих друштвених

односа, јер у животу једног народа сви односи су међу собом тесно повезани, они не могу појединачно, већ само у својој целокупности да се развију и усавршавају...

Познато је да се огромна већина нашег народа налази у сиромаштву и незнању. Погрбљен, од терета својих дневних брига, не мисли нити зна о нечем другом него о својим свакодневним обавезама занимања. Према нашем уставу, Скупштина учествује у доношењу закона, али, на исти начин, познато је да Скупштина још никад један важнији параграф није друкчије изгласала него што га је влада поднела. Према томе, закони пролазе, тако рећи само кроз Скупштину. У ствари, постоји извесно учешће у доношењу закона само тамо где народ зна који су му закони потребни. То, такође, важи и за сва остала права у којима, према нашем уставу, треба да учествује народ. Тако, на пример, закон о одговорности присуства пред Скупштином нема никакву вредност, јер како може Скупштина да процењује делатност министара кад свог председника општине није у стању да контролише? Исто важи и за слободу избора за скупштину, кад бирачи никог не могу да изаберу, јер нема образованих независних људи, а таквих овде тако дуго неће бити док су наше школе тако организоване да омладину изображавају само за чиновнике и, тако дуго, док народ не буде увидео да су му знања потребна само за живот, а не за канцеларију..."

Интересантна је још четврта и последња тачка програма која се односи на „иностране односе“. Овај новински лист такође је себи за девизу поставио идеју национално-државног уједињења српског народа.

Аутор износи како је народ у Србији и Црној Гори опкољен од непријатеља који их присиљава да непрекидно буду наоружани. Да би се то избегло, мора да буде слободан и уједињен. „О томе је много писано и о томе се много разговарало, али још нико није био у стању да наведе темеље на основу којих би се одвојени делови народа могли ујединити“. Аутор се нада да се то може постићи кроз „Слобода за јединство“.

... Српски народ живи у четири државе: у Србији, Црној Гори, Аустро-Угарској и у Турској, и њиме владају четири династије. Према споља, ове државе се темеље на основама различитих уговора међународног права. У унутрашњости земље, свака поједина држава има своје важеће законе, који регулишу права својих држављана. У Србији имају свој устав, у Аустро-Угарској имају своје привилегије, патенте, дипломе, уставе итд. Такође још други словенски и несловенски народи, са којима ми више или мање помешани живимо, налазе се, према нама, такође, у различитим односима, који ће и у будућности опстати. Да ли се пак ови односи, на основу свих ових постојећих права и закона, могу регулисати?

Нама то изгледа немогуће, јер сви ови прописи гарантирају само постојеће односе, али српски народ има право на самоопредељење, има право да себи створи друге односе, да пропише друге законе, старе законе да поцепа, који му робовске окове намећу. Може ли бити нешто апсурдније него кад живи људи треба да уживају само она права која им допуштају пожутеле мртве хартије, писане бог зна од кога, неке, као мађарски устав, можда још пре 1000 година? Због тога као базу за српско јединство стављамо слободу...

То су основе програма из којих можете увидети да је програм, према сваком правцу, радикалан. Ја сам се тиме подробније бавио јер, као што је речено, обележава тенденцију коју следе наши напредњаци и, нарочито, што се „Раденик“, надам се, неће убројати у пролазна издања, која се од пре неколико месеци појављују у нашем новинарству, да би ускоро нестала, као, на пример, „Јужно-словенска звезда“, која тек што је почела излазити, прети да нестане. Једно друго питање је разумљиво: да ли наше новинске околности омогућавају консеквентно праћење једног таквог програма? Додуше, треба држати у резерви више уредника и наслова у случају, ако би се у „Раденику“ догодило нешто полицијско-људско, али, на основу искуства, таква предострожност није довољна.

Grenzbote, бр. 18, од 4. V 1871.

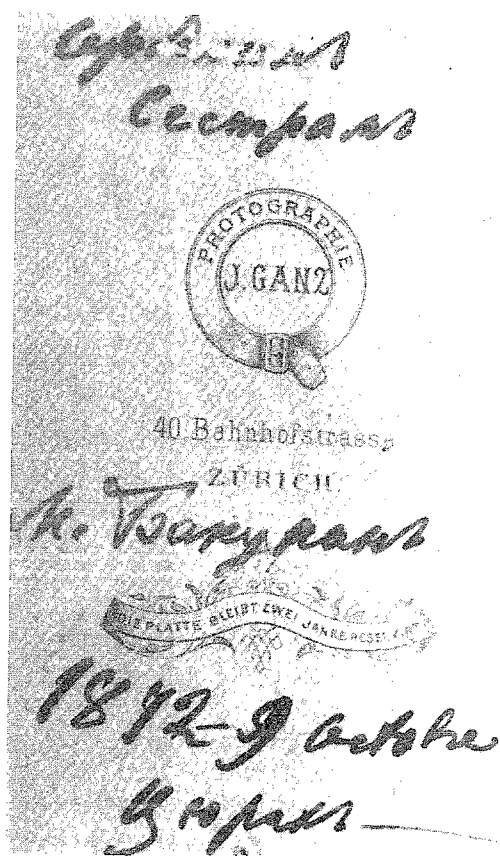
[РАДЕНИК]

Србија. У Београду се организује социјалистичка партија. Ова је основала недељни лист „Раденик“. Још једна земља у којој је Интернационала побола своју заставу. Жил Фавр ће отићи да то каже Великом Турчину.⁵⁵

Égalité, бр. 12, од 8. VII 1871.⁵⁶

Михаил Бакуњин (слику посветио сестрама Нишковић)

[ПОЈАВА РАДЕНИКА]

Панчево (Баната – војна граница). Међу нашим национално-либералним новинама нашао је, најзад, место један социјалдемократски лист – „Раденик“. „Раденик“ је изашао из штампе 13. јуна ове године у Београду (Србија). Излази три пута недељно, а број претплатника се стално повећава, и то највише у поробљеној Србији.

У редакцији је до сада имао највише посла Светозар Марковић, који заслужује да га социјалдемократија познаје, јер је он био први који је код нас на српском језику ширио принципе социјалдемократије. Одговорни уредник „Раденика“ јесте инжењер Љочић. Поред ова два човека има сада још доста њих који раде у редакцији.

Што се даље тиче деловања социјалдемократије, споменућу, поред чланака Светозара Марковића, још и радничка друштва, за чије су оснивање поменути Љочић и Марковић дали подстрек. Ових друштава има највише у Београду и уопште у Србији, а има изгледа да се нека друштва оснују и код нас, у Панчеву.

Читав наш економски положај, као што је познато, није тако различите природе што се тиче појединих класа; јер индустрија је овде врло мала, или је још сасвим неразвијена, тако да је прилично исти однос између буржоазије и радника. Могло би се, према томе, помислити да социјалдемократија не би морала да много чини да би изједначила разлике; али ствари не стоје тако, јер се нашем раднику чини „исувише претераним“ да схвати поступке социјалдемократије, и то због тога, што не налази никакву знатну разлику између различитих поседа.

Volksstaat, бр. 61, од 29. VII 1871, стр. 3.

[СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ЛИСТ РАДЕНИК]

Србија. И Блиски исток има свој раднички покрет. У Београду сада излази три пута недељно социјалистички лист „Раденик“.

Tagwacht, бр. 33, од 12. VIII 1871, стр. 3.⁵⁷

БЕОГРАДСКА ПИСМА

X

20. август

Што сам тако дуго прекинуо са својим саопштењима немојте мене кривити већ мртву сезону која овде обично више долази до изражаја него на другом месту. Двор је отпутовао у унутрашњост земље, позориште је затворено, велики део „доброг друштва“ је у бањама или на путу. Одакле онда сиромах дописник да узме материјал за чланке, који су одређени да буду иза важнијих политичких вести? Наравно да сада имамо слободу штампе и конфискације производа ума, које су понекад на дневном реду, пружају изврсну промену у овом спарном годишњем добу, али тиме нисам желео да Вам досађујем.

Од пре кратког времена прилике су се ипак потпуно измениле. Ја тиме не желим рећи да је полиција сада мање расположена за конфискације, да се због тога нашој слободи штампе наноси штета, већ само да приметим да од пре неколико дана, код нас, почиње нешто да се покреће и да наш поглед више не треба да буде усмерен само према иностранству, да би се ишло у лов на новости. Гаштајн и Версај могу нас интересовати само по другој линији, а шта Бизмарк преговара са Бојстом не спада у забавни део новине, премда се тамо, можда, са љубазним изразом лица разговара о стварима које би једва биле погодне да се на то и овде разгораче очи.⁵⁸

Двор се вратио. Народно позориште ће ускоро опет почети са претставама и Скупштина ће ускоро почети да заседа, све саме ствари које су погодне да у нашу досадну свакидашњицу унесу живот и покрет. Прекјуче су овде одржани избори за посланике којом приликом је било вруће, наравно, не тако вруће као истога дана у Шапцу и Смедереву, где су се опет појавили батинаши, да би људима растерали њихов либерализам. Овде је било поштеније, мада су и овде страшни радикали и комунисти чинили највеће напоре како би прогурали своје кандидате, што би им можда код

једних и успело, да благовремено нису притекли ноћни стражари и сељаци из Палилуле, како би владином кандидату помогли да прође. Ту се овима догодило нешто људско. Када су се, на име, појавили код гласачке кутије, да би гласали, нису знали за кога треба да гласају. Они су заборавили имена кандидата и умало да није успело, једном суфлеру, од стране Омладине, да изведе мајсторски потез. Било је крајње време када је један порезник осујетио овај генијални полаз опозиције.

Главни град и земља су, према томе, били спасени опасности, којој би били изложени, да су црвени победили. Зато „Видовдан“ није узалудно разгласио свој упозоравајући глас и указао на петролеумске људе у Паризу. Каквој страшној судбини би био изложен Београд да су изабрана ова чудовишта. Замислите Омладину као присталицу „Интернационале“, како би они газдовали, какве димензије би овде попримили пожари, где још има тако много дрвених грађевина. И уз сву ову обилност, још је код Вас, преко, подигнута рафинерија петролеума, како би се тај страشان материјал могао добити из прве руке. А тек акционари и присталице наше кредитне установе, они најбогатији трговци земље, како би, тек, они тражили ширење „комунизма“, како би тиме били угрожени штетни улози *Прве српске банке*, велике количине готовог новца у њиховим касама.⁵⁹ Заиста, људи који су знали да отклоне такву несрећу, заслужују захвалност земље.

То је била празна перспектива, коју је наш водећи лист открио својим читаоцима, у случају да црвени на изборима буду победили. Наравно, ни један разуман човек није веровао у такве бајке, понајмање полиција, која је у мање фантастичких творевина спознала средства, да би се отклонила несрећа. И богатији део наших трговаца није се дао завести од стране црвене сабласти, исто тако мало синова Израела, који су исто тако листом гласали за опозицију.

Већ годинама се не памти тако велико учешће на гласању за Скупштину. Близу 800 бирача појавило се овде код гласачке кутије. Напор опозиције дао је наравно повода и владиној странци да предузме своје мере. „Пре гласања не можете добити путну исправу. Ви морате пре путовања да извршите своју грађанску дужност“, рекао је српски пристав у Смедереву једном тамошњем трговцу. „Па ја гласам за господина Чумића“ (кандидата опозиције), и човек је одмах добио тражену путну исправу. Али када је, пак, изашао из службене просторије, добио је неколико удараца по глави.

Овде су изабрани банкар Карабиберовић и Арсен Лукић.⁶⁰ Први је добио 448 а други 413 гласова. То су исте личности које су главни град земље већ дуги низ година представљали у Скупштини. Као њихови против кандидати наступили су трговац Крсмановић и, напред поменути, бивши председник београдске општине, Чу-

мић, који је још био кандидован и у другим градовима.⁶¹ Његове присталице у Смедереву бориле су се са својим противницима, као што то потврђује напред наведени пример. Због тога је у Смедереву на дан гласања владало велико узбуђење.

Прекосутра је прослава рођендана нашег младог кнеза, који тог дана навршава седамнаест година живота.⁶² Тај празник ће се, као сваке године, прославити на уобичајен начин, војном парадом, службом божијом, итд., а увече ће се у Народном позоришту одржати свечана представа чиме ће, после дужег времена, бити отворена позоришна сезона. Да ли ће нас уметнички директор, том пригодом, обрадовати (усрећити) „обавезном пригодном песмом изговореном на осветљеној позорници“, није нам познато, исто тако да ли ће му успети, за време прилично дугог распуста, да отишле глумачке снаге замени другима. Наравно, биће тешко пронаћи другог карактерног глумца кога смо имали у личности господина Телечког. Ипак, као што је речено, те ствари ми нису познате јер је господин Малетић много искусан службеник, старе школе, да би раструбио службене тајне.

Од осталих догађаја на пољу уметности одавде немам ништа значајно да јавим. Ипак, морао бих саопштити појаву двојице синова муза „младих муза уметности плеса“, који су дошли да науче наше добре Београђане „лепом понашању и естетској гимнастици“. За курс о лепом понашању господа би овде могла да нађу приличан број учесника, али, пак, мање за курс гимнастика, пошто им, после последњих исхода избора, сада више није толико много стало до скокова.

Као што се чује, новоприспели учитељи лепог понашања већ уживају велику протекцију, нарочито од стране нашег господина министра војске, којег је недавно доживљена афера са господином Л..., наводно, учинила нарочито „осетљивим“ због недоштајања ове дисциплине у овдашњем друштву.

***

Београд, 23. августа. Избори за Скупштину одржани су 18. овог месеца. Умерени либерали су однели победу у већини места, зато се господа из пресбириа (одељења за штампу) веселе и ничега се не либе да ову победу умерењака разгласе на сва звона.

Интриге Русије, и с тим повезани незадовољни људи, које је, по схватању те господе, изазвала опозиција доживели су фијаско. Велика већина народа осујетила је настојање истих и своје гласове дала таквим кандидатима који важе за присталице садашњег режима. Ипак, кандидати владе нису свуда били изабрани, нарочито не

у више градова, у унутрашњости земље. Премда исход избора овде мора бити познат, до сада су, пак, објављена само имена изабраних у неким општинама, које се, разумљиво, скупа убрајају у умерене либерале, тј. у владину странку. Да ли и где је опозиција победила, о томе се у званичним круговима не говори, а шта се о томе чује од грађана, звучи врло неодређено. По томе, социјалдемократ Јеврем Марковић, кандидован у Јагодини, треба да је и победио. У Смедереву је приликом гласања дошло до извесних разрачунавања и из околности да присталице опозиције намеравају да уложе протест Скупштини о сплеткама њихових противника, очигледно је да су тамо победили владини кандидати. У Шапцу ће се сутра поново одржати гласање, пошто је већина гласова равномерно расподељена на тројицу кандидата. Кандидат опозиције, Чумић, добио је, наиме, исто толико гласова као онај владине странке и неутрални Гошић. Уосталом од стране опозиције тврди се да и у Шапцу владини органи сносе кривицу за незгоде приликом гласања.

Овде се говори да су преговори између Бизмарка и Бојста у Гаштајну претрпели бродолом. Генијални државник за Шпрејц наводно је од Аустро-Угарске захтевао улогу у оријенталној политици која би била погодна да код народа Балканског полуострва подигне оно мало угледа и симпатије које још има. Да је ова вест овде примљена са великим интересовањем, може се замислити.

Као што Турска у неслози сила види једно од својих најглавнијих услова опстанка, тако исто и њене вазалне државе у томе виде јемство за постизање својих циљева.

Од пре неког времена овде се говори да ће црногорски кнез Никола, приликом своје посете више европских дворова, и Београд почаствовати својом посетом. Његов долазак се овде очекује за време јесењег маневра.

Grenzbote, бр. 34, од 24. VIII 1871.⁶³

СРПСКА ОМЛАДИНА

Српска омладина је од пре неколико година довољно гласно обелоданила своје постојање а да такође није на себе скренула пажњу оних кругова који манифестације младих људи једва примећују. Поштованим читаоцима, према томе, такође је познато да од пре шест година у Србији постоји, под тим именом, удружење, већином младих Срба, које је себи ставило у задатак неговање и ширење знанствености, али нарочито националне идеје, речју и писмом.

Ово удружење, које је узело назив „Младо српство“, ускоро је придобило чланове у свим подручјима настањеним Србима и знало је да у најкраће време себи обезбеди доминантан утицај на ствари које су задесиле Србију. У штампи, на народним зборовима, приликом беседа, омладина је давала тон, она је стављена и мажена од великог дела публике и сматрана је као једини представник целокупног српства садашњости чију културну сферу је присвојила као своју сопствену (сферу). Омладина је имала свој сопствени орган „Младу Србадију“ која је, наравно, само заузимањем појединаца била у стању да се избори.⁶⁴ Јер, без обзира на њихову добровољно преузету културну мисију, чланови Омладине, међутим, на подручју литературе једва да су нешто значајно дали.

Без јасно израженог програма чланови Омладине тражили су кроз младалачку жестину, понекад помоћу терора, да надокнаде недостатак принципа, али да се при том, ипак, сматрају непогрешним. Извесно време сумњање у непогрешивост Омладине по националном питању значило је у њиховим очима капитални злочин. Ако се неко усудио на то, онда је морао бити спреман да ће у штампи бити безобзирно нападнут и проглашен издајником ствари српског народа. Либерални листови увек су драговољно отварали своје рубрике изливима срца Омладине.

У Панчеву излазећи „Панчевац“ још се никад није устручавао да брани Омладину и зато је морало да изазове велико запрепашћење да овај лист, у свом последњем броју, даје потпуно неповољно мишљење о Омладини. „Панчевац“ између осталог износи:

„Ко познаје чланове омладине он ће знати да су то најчешће студенти и неки млади трговци, који не поседују ни довољно научно образовање нити материјалних средстава, у довољној количини, да би били дорасли решавању постављеног задатка. Ко хоће да прионе на посао ширења образовања, на основу научних истина, тај мора сам да буде темељан познавалац науке и истине. Тај мора, пре тога, да добро урони у велике дубине знања, у њему се претходно морају учврстити принцип и убеђење. Он мора бити ваљано наоружан пре него што ступи у борбу, која ће се неминовно десити, ако жели ширење образовања у народ, који је са тако много страна намерно заглупљиван. Како могу студенти да поседују умну снагу такве дубине, младићи, који су тек стигли до спознаје површине знања, али још дуго не могу да продру у њене дубине? Како може суделовати у ширењу образовања и науке онај коме је то још у великој мери потребно и који је тек стигао на почетак спознаје науке и истине. Због тога су и успеси Омладине већином површни, тражени и постоје само у формалностима. Зато њихово фразирање, безбројни говори, понављани предлози, масовни закључци, па ипак нема успеха. У недостатку принципа унутрашње вредности Омладина је тражила уточиште у формалностима и мислила је да ће у шареним украсним тракама, у дугмадима са ликом Душана итд. наћи мерило патриотизма, српства и омладинства...“

„Панчевац“ се усудио да такав суд о овом много задивљујућем удружењу изрекне у предвечерје шесте годишње скупштине Омладине, овог пута у Вршцу. Мора да је удружењу знатно пошло низбрдо јер „Панчевац“, њен досадашњи заступник, сматра да је такав дат суд у духу времена. Изгледа да је већ и мађарској влади понашање Омладине постало бесциљно јер је према једном телеграму из Вршца, јуче (уторак) владин комесар распустио скупштину.

Grenzbote, бр. 35, од 31. VIII 1871.

[С. БЕОГРАД]

Поштанско сандуче.⁶⁵ Експедиција... С. Београд, 2 форинте, 30 круна примљено. Поручено послато.

Volksstaat, бр. 73, од 27. IX 1871, стр. 4.

[ПРЕТПЛАТА НА ЛИСТ]

Претплата: (...) Србија. Б. М. М. С.⁶⁶

Egalité, бр. 2, од 28. I 1872.

ПИТАЊЕ ЖЕЛЕЗНИЦА И СРБИЈА

У последња два броја нашег лист изнели смо нашим читаоцима сличну материју о којој је расправљано са компетентне стране. Сад желимо наше читаоце да упознамо са једним летком који под истим горњим насловом третира исту тему и чији аутор је не мање угледна личност. Пре извесног времена је, наиме, у Београду изашла брошура под шифром А. О.⁶⁷ То су иницијали човека који се истакао на политичком и војном пољу а сада је, такође, изабрао и политику железнице за предмет свог расправљања. Нису то само нова гледишта која господин А. Орешковић у овој својој брошури поставља и којима даје извештај интерес већ и због веза које овај господин, као што је познато, одржава са владиним људима у Београду. Ова публикација заслужује да буде позната широким круговима. Према томе, чини нам се за сходно да наше читаоце, изводно, о томе упознамо. Можда ће то означити најновију фазу у коју је дошла ствар српске железнице.

У својим општим разматрањима аутор претреса гледања странаца по питању железнице који у вези с тим, као што је познато, заузимају два супротна гледишта. Заступници једног гледишта очекују од железнице, у пројектованом правцу, највећу срећу за земљу, други, кроз то, предвиђају сигурну пропаст за народ. „Да постојање железнице једној земљи обезбеђује велике користи, то је ван сваке сумње,“ каже аутор. „Али не мање је тачно да постоје земље које због тога трпе штете. Јер све зависи од тога да ли је подстрек за железницу унутрашњи или спољни, да ли то траже интереси домовине или интереси иностранства, да ли уопште околности сопственог становништва толико недостају да би за железнице страшно биле корисне“. Аутор сумња у то „јер под различитим околностима сами исти разлози дају различите резултате“ и све зависи од индивидуалности дотичног народа. „Што једном служи као лек то код другог делује као отров.“

Аутор овај став опширно разрађује и излаже своје тезе примерима код других народа и земаља и долази до закључка да је железница, у пројектованом правцу, апсолутно штетна за српску

народност. „Што год се томе приговори ипак остаје, као непоколебљива истина, да се железницама утемељава и поопштава култура у једној земљи, као и да се обезбеђује корист, која настаје из већег промета. Али култура која железницама долази у земљу није општа, није народна, јер се та култура развија корак по корак, али не скоковито, развија се снагом ширења паре. Културни живот се пре свега развија дуж железничке пруге и поједини центри културног живота настају на чвориштима железничке мреже. Пре него што се још први ашов за градњу железнице забоду у земљу појављује се пролетаријат из свих господарских земаља. Долазе кубикаши, циглари, зидари и дрводеље, ковачи, колари, столари, инжињери, итд. Са овима истовремено се појављују и угоститељи и крчмари, овима касније следе трговци, свештеници, новинари, глумци и сл. Чим се изгради једна железничка станица одмах се ту насељава и становништво и грађевинари, мало по мало, граде домаћа огњишта, а разне занатлије, који су потребни железничком промету, 'подижу своја насеља'. Сви су то странци, каже аутор, који се ту насељавају, јер у земљи где нема железнице нема ни радника за то. Мало по мало станице постају градићи чије становништво се све више повећава, и које коначно израстају у цветуће и густо насељене градиће. Али, то се не догађа насељавањем домородачког становништва, јер исто није способно за техничке и друге послове, већ се остварује помоћу странаца. Тако је то било у Америци, у Аустралији, у Африци, итд.“

„Не може се приговорити да се исто то не може догодити и у Европи“ наставља аутор. „То исто видимо у Пруској-Пољској и такође у суседној Мађарској. Ту се подижу градови, али њихова индустрија, њихова трговина већином је у рукама страних дошљака и када се становништво повећава то се једино догађа насељавањем. Ко може тврдити да је Пешта мађарски град? Такође Банат и Бачка показују напредак у култури али и истовремено корак у назад, назадовање у националном погледу. У Срему се, још без никакве железничке пруге; национални елемент још највише одржао. Ту култура напредује само врло полако, али и национално мењање је овде успорено. Суседна Румунија, откада кроз њу пролазе железничке пруге, диже болну вику због поплаве страних дошљака, од којих се не може одбранити.“

Пошто аутор о политици железнице у Русији похвално говори која не узима у обзир светски промет већ једино заступа интересе сопствене земље и сопственог народа, прелази на Србију и даје следећи резиме: „Србија је слабо насељена и мање просвећена. Без обзира на то могла би после педесет година да се уброји у најнасељенију и најпросвећенију земљу ако би биле уклоњене препреке и ако би се страним елементима омогућило да се ту населе. Треба

само странцима одобрити да без двоумљења прибаве непокретну имовину, да оснују фабрике, да граде железничке пруге, да подижу градове, итд. Али ако се после педесет година погледа Србија, коме ће она тада припадати! Дакле, српско становништво, настањено на наследном земљишту служиће дошљацима као надничари и носачи а дошљаци ће им наређивати, као поседници, као господари. Истина, Србија ће бити јака, богата и просвећена, али истовремено и све друго, само не српска држава. Биће напредна у општој култури али у националној ће заостајати.“

„Раденик“ погрешно аргументује кад тврди да ће Србија у вези са железницом назадовати. То не може и неће бити случај у општем културном односу. Али размишљања тога листа, иако стављају до знања тако сужено и једнострано схватање, мора се ипак сматрати као пробитачнији за српски народ него она господин Мијатовића. „Раденик“ хоће да Србија буде сачувана за српски народ, господин Мијатовић, супротно томе, да буде место светске трговине, да је преда општој цивилизацији. Први образлаже као Србин, последњи као космополит. Дакле, било би жалосно за нас и читав српски народ ако би аргументи господина Мијатовића били основни и ако би, без обзира на то, изградњу и експлоатацију српске железнице уступили страном предузећу. У својим данашњим околностима Србија нема чега да се боји, под претпоставком да се од Србије не направи збориште, не завичајног већ светског саобраћаја, саобраћаја у корист страних интереса. Слаби и културно заостали, какви смо, никад не бисмо могли да пружимо отпор надмоћнијем приливу привредно развијених елемената, који би обезбеђени од нама шкодљивих капитулација, имали у рукама знатан део наше финансијске моћи! Одмах на почетку били би железничком пругом подељени, касније би били разбијени да би на крају потпуно нестали у таласима светског метежа. Али, на срећу схватања господина Мијатовића нису она права. Железничка пруга, коју он заступа, неће бити грађена и никад неће посредовати у светском саобраћају. Српска железница може да буде само локална, исто тако меркантилна, као и политичко национално средство везе за српство, и да ће бити српска железница и остати, то само овиси од нас, и због тога се не треба бојати последица које би уосталом „требали поднети ако би фронтарирања господина Мијатовића била основана“.

АФЕРА ПЕЛАГИЋ

Господин фон Слави био је још благовремено упозорен на то да спречи извршење једног акта, који се већ налазио у поступку, који да је био извршен, био би безусловно осуђен у читавом цивилизованом свету, као што је скоро швајцарски Савезни савет био осуђен због изручења Русији политичког избеглице Нечајева.⁶⁸ Не знамо по чијем наређењу се то догодило али требало је да се турски емигрант из Босне Пелагић, осумњичен за политичке смицалице, пошто је пре кратког времена ухапшен и затворен у Петроварадину, отпреми у Брод и преда отоманским властима. Пелагић се са пратњом већ налазио на путу за Брод када је, срећом, још благовремено у Винковце стигло телеграмско наређење које мења претходно издато наређење.

Разлог за такав необичан поступак, као што је изручење политичког избеглице коме, осим што је избеглица, не може да се пребаци никакав обичан злочин, не може се сагледати и изгледа да су опет били само чисти разлози сумње. Извесни листови говоре, додуше, о агитацијама и руским смицалицама, али такви подаци, пак, обично нису такве природе да им се безусловно може веровати. Уопште од већ пре неколико година је уобичајено да се каже да су руски емисари свуда умешани, дакле, слободно можемо изразити неповерење таквим подацима. Могуће је да је Пелагић злоупотребио гостопримство које му је дато као политичком избеглици.

Новосадски „Народ“ садржи следеће обавештење о овој афери:⁶⁹ „Ми смо нашим читаоцима већ јавили да је архимандрит Пелагић, на захтев овдашњег суда, овде допремљен под оружјем пратњом. Ми смо се тада уздржали од сваког мишљења јер поштујемо судске прописе и навикли смо да предпоставимо да Суд, без битних разлога, неће донети такву одлуку. Накнадно смо сазнали да је Пелагић код овдашње поште хтео да преда писмо адресирано ћирилицом и да је том приликом дошло до расправе са поштанским службеником, који је одбио да прими писмо, јер наводно не зна да чита ћирилицу. Догађај је суду представљен као злочин, на основу

чега је Пелагић, који је у међувремену отпутовао, ухапшен и затворен. Међутим, суд се ускоро уверио да у ствари нема ничега и наредио његово пуштање на слободу. Али сада је наводно Пелагић имао посла са бароном Мајтењем који је градском капетану наредио да, под личном одговорношћу, Пелагића преда војним властима у Петроварадину.⁷⁰ Даље је војним властима у Петроварадину наређено да Пелагића отпреме у Брод како би тамо био изручен Турцима.“

„Народ“ даље обавештава да Пелагић није емигрирао из Босне због злочина већ је од турске владе, као политички сумњив, био интерниран у Кинтајох одакле је побегао. Пелагић има легалан црногорски пасош. Пелагић је у више наврата објавио у штампи манифесте који са његове стране баш не испољавају извесне симпатије према нашој домовини. Али то ниуком случају није разлог да се обзира човечности оставе по страни, а шта би се и догодило да се благовремено није издало наређење које мења претходно издато наређење. Али они органи који су људе засули подмуклим нападима, јер су се исти код председника владе заузели за Пелагића, и који изгледа да жале што предузета мера није извршена, испољавају мало смисла за част и репутацију владе. Према нашем мишљењу, они људи су баш поступили тако патриотски као и човечно пошто су министру скренули пажњу на недопустивост тог плана и свако признање заслужује то што је министар ставио свој вето пре него што је још било касно. Ако је стварно барон Мајтењ наредио одвођење и изручење Пелагића турској влади онда „Народ“ има право кад каже да је министар дезавуисао предузети корак краљевског комесара.

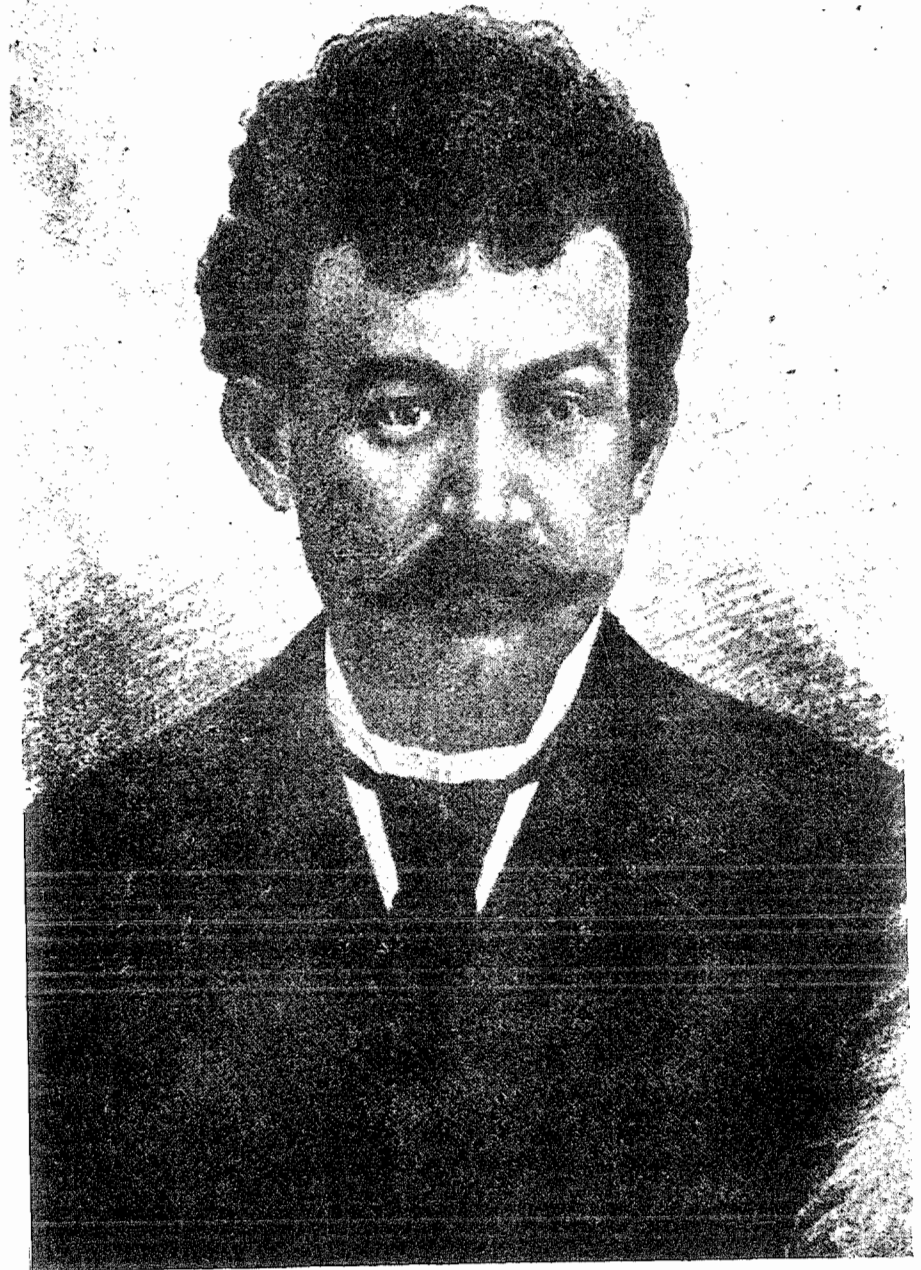
Многи сународници барона Мајтења, који сада блистају у уредима и на положајима, искусили су протеривање, и знају шта то значи бити политички избеглица. Већ с обзиром на њихову прошлост требало је да се код њих испољи блажа оцена. Када су многобројни мађарски емигранти, пре скоро пола људског века, били у Србији и турским провинцијама, онда су они с правом захтевали да се с поштовањем односе према њиховој несрећи. И заиста то поштовање им је и указано, како нам многи и примери о томе говоре. Наравно, мађарским емигрантима није падало на памет да у земљи, која их је гостољубиво прихватила, агитују против реда и поретка а што се Пелагићу пребацује можда не неправедно.

Како овде у Новом Саду сазнајемо, барон Мајтењ је од бившег председника владе добио наређење да поступи против Пелагића, као што се догодило. Налог је дакле старијег датума али раније није дошло до његовог извршења јер се веровало да ће судска истрага дати материјал за процес, што, међутим, није био

случај, и тако се морало прићи његовом протеривању из уточишта. При томе је заобиђен министар унутрашњих послова и изручење би уследило да посланици Милетић, Трифунац и Матић, којима се такође придружио и инспектор средњих школа Димитријевић, нису упозорили председника владе о намераваном скандалу.

Grenzbote, бр. 49, од 15. XII 1872.

Лаза Нанчић (1854 – 1887)

ИЗВОД ИЗ ЗАПИСНИКА СА 62. СЕДНИЦЕ ПАРЛАМЕНТА

одржане 13. јануара 1873. године

Тач. 43. Посланик Даниел Ирањи упућује интерпелацију председнику владе с питањем ко је наредио да се босански политички бегунац по имену Пелагић отпреми у своју домовину? а ако је то учинио неки подређени орган без више наредбе, да ли је председник владе због учињеног позвао овога на одговорност? и да ли је, уопште, вољан да каже име онога ко је ову наредбу издао – како би Парламент дотичног, ако је то био министар, могао да позове на одговорност за овакав поступак који је у супротности са законом.

О овој одлуци обавестити председника владе.

Записничар *Сеничеи* (нечитко)

Оригинал. OL-МЕН-МЕ-Јratak K 26/-1873-21/112.

ИНТЕРПЕЛАЦИЈА⁷¹

Господину председнику владе

1. Ко је наредио, и због чега, повратак са стражарном пратњом у своју домовину босанског политичког бегунца по имену Пелагић?

2. Пошто је овакво протеривање права издаја, што је у оваквом случају у супротности са међународним правом, као и људским правима, и ако је извршено, окрњиће престиж владе, па чак и међународну част: да ли је влада испитала организатора овакве наредбе, ако је то био неки њој подређени орган а деловао је самоиницијативно, а ако је то био неки министар, да ли је цењени председник владе вољан да Парламенту саопшти његово име како би овај могао да га позове на одговорност?

У Пешти, 13. јануара 1873. године.

Даниел Ирањи, с.р.

Оригинал. OL-МЕ Iratak (K26) 1873/21/112.

[КОНЦЕПТ ОДГОВОРА ПРЕДСЕДНИКА МАЂАРСКЕ ВЛАДЕ]

Васа Пелагић, бивши архимандрит, коме је због побуне против сопствене вере одузето право обављања свештеничког позива, појављивао се повремено и у више махова већ неколико година у јужном Подунављу, односно у Шајкашком округу и у Великом Бечкереку. У тим местима он је међу омладином ширио комунистичку науку и имао водећу улогу у свим недозвољеним антидржавним делатностима и демонстрацијама. Тиме је свуда привлачио пажњу власти, те су стога градске власти Новог Сада, на основу наредбе министра унутрашњих дела, јуна месеца прошле године, издале упутство да он, као опасна страна скитница, један од најактивнијих агената антидржавне јужнословенске пропаганде, уколико својевољно не напусти варош Нови Сад, буде протеран – што је он, не сачекавши рок, и учинио, напустио Нови Сад и територију Мађарске.

Против Пелагића покренута је, додуше, том приликом кривична истрага* пред краљевским новосадским судом због јавног насилничког злодела, која је, међутим, после протеривања остала нерешена.

Своју антидржавну насилничку делатност наставио је, међутим, у Земуну и Срему, док није у Вуковару, крајем новембра прошле године, ухваћен, и због истраге,** покренуте још јуна месеца прошле године ради саопштења истражног поступка, спроведен у новосадски истражни затвор, одакле је ... [нечитко]

(Из извештаја новосадског председника општине јуче сам сазнао да је Пелагић из судског затвора (пошто га је сам отпустио) већ једном протеран као опасна особа, отпремљен из Новог Сада у Петроварадин ради даљег протеривања.)

* Н. Б. – Због непристојног понашања у просторијама поште.

** Н. Б. – Према мојој информацији по наређењу пок. Мајтењија.⁷²

О томе да ли је Пелагић политички емигрант? утолико пре што о томе влада није имала сазнања – као и да ова околност, према сопственој изјави, није поменута у записнику са именованим, сачињеном у Новом Саду јуна месеца прошле године.

Уза све то, влада, у жељи да испоштује право бегунца, имајући у виду све могућности у односу на ту претпоставку, чим је званично обавештена о протеривању, неодложно је телеграфски наредила да Пелагић ни у ком случају не може да буде упућен на границу оне земље из које је побегао наводно као политички бегунац, по којој наредби Пелагићу, који је у то време већ био у Винковцима на даљој (нечитко) укинут – мада, пошто је тамо био већ дуже време у (нечитко) 11. јануара ове године отишао у Осиек, и већ сутрадан ухапшен (нечитко) и тамо пуштен на слободу.

(Као што сам, међутим, предузео мере у интересу права азиланта, исто тако строго надзирем и то да оваква бунтовничка опасна страна скитница у мађарској домовини не може некажњено да зулумћари, стога ћу, како сваком странцу, тако и бившем архимандриту Пелагићу, у свако доба одредити протеривање, захтевајући то због општег мира и одржавања реда односно интереса и сигурности домовине.)

Оригинал. OL-VM 112 ИА 21/1873. [Slavi.]⁷³

ИНТЕРПЕЛАЦИЈА

Господину председнику владе

1. Ако је влада сматрала за потребно слање краљевског повереника (комесара) ради испитивања (проверавања) рада и пословања српских националних црквених и школских органа, зашто то није пријавила парламенту, односно зашто није за то тражила овлашћење?

2. Да ли је истина да је наменованом краљевском поверенику делокруг власти однедавно проширен и колико?

3. Да ли влада има намеру да парламенту пријави ово проширење делокруга власти краљевског повереника, односно да од парламента затражи овлашћење за дата упутства краљевском поверенику?

Пешта, 3. фебруара 1873.

Даниел Ирањи, с. р.

Оригинал. OL-ME Jrtak 1873/21/112.

БЕОГРАД, 4. МАРТ

Свуда где постоји само један социјалдемократски лист владе се труде да га униште или да га на неки начин привуку на своју страну. Наравно да се један прави социјалдемократски лист неће нити продати нити се уплашити владе. Ипак треба рећи да наша влада тежи за тим, јер јој такви листови не пријају добро, јер су они најгори непријатељи аристократије и бирократије, а то двоје у вези с капиталом, војском, жандарима и полицајцима сачињавају владу Србије.

Немачка читалачка публика је свакако понешто чула о Србији, понеко са добре, а понеко са лоше стране, већ према томе ко је био саопштавач. Ми Срби смо досад имали само два социјалдемократска листа, „Радника“ и „Врзино коло“.⁷⁴ Први је упропастио један лош уредник; али „Врзино коло“ постоји још увек. А пошто влада сече један социјалдемократски лист, лако је разумљиво да су и та два била нападнута од стране владе, а овај последњи је још увек нападан. Тако је један или други лист хтео да објави један социјални чланак, али „либерална“ полиција то није допуштала, већ је узела црвену оловку у помоћ и место је остало празно. Другом једном приликом „Радник“ је хтео да донесе један превод с руског (што је руска цензура пропустила), али је црвена оловка експериментисала и сувише и пошто је у чланку било такође речено да је Исус био социјалиста, то је наш пресвети митрополит читава дело проклео, итд.⁷⁵ Ви Немци ћете рећи: та то је страшно! Свакако да је страшно, али има у нас још страшнијих ствари. Када један министар ради против закона, ни једне новине не смеју о томе да кажу ни речи, па чак ни да помену реч „министар“. То је такође страшно, али најстрашније је да се ни о коме окружном капетану не сме рећи када неправдо суди, када сиротиња никад није у праву пред судом, већ је свугде притискују, када на сваком месту мора да осети доброчинства деспотизма. То не сме да се критикује чак ни онај капиталиста који радницима неће да исплати тешко зарађену надницу. Сиромашне шаљу на суд, да тамо потраже своја права али и код суда важи принцип: ко има пара, има права а ко нема пара не може

имати ни права. Ако се неко одважи да то где разјасни шта „либерална“ влада чини, биће немилосрдно осуђен на 3–4 године затвора. Па наша „либерална“ влада се издашно постарала за своје грађане у погледу затвора, тамница и батина да народ бар у том погледу не осети никакве оскудице. Кад већ иначе ништа нема, треба да има бар доста батина, јер се то код нас сматра као добротворство.

Да ли неко има или нема хлеба, власт се не стара: само батине и опет батине и тада је народ спасен! Влада је за то да се стара о народном добру. Али када она то не чини, чему онда и постоји? Да народ учини несрећним? За то нам није потребна никаква влада нити чиновници. Но пошто се наша влада стара само о себи, нема никаквог оправдања да постоји. Толико за данас. Ускоро ћу извести о нашим приликама.

*Један Србин, А. Ј. М.*⁷⁶

Volkswille, бр. 28, од 5. IV 1873. стр. 3.

ВРШАЦ, 17. МАРТА

И Кнежевина Србија тежи за тим да се потпуно уздигне до „културне државе“, и због тога је почела да прогања оне људе који су необично паметни, да схватају неодрживост садашњих друштвених прилика, и који су довољно храбри да то у лице кажу садашњем „поретку“. Држава, друштво, породица итд. у Србији су такође спашени, захваљујући томе што су ухваћена два превратника. Слуцај, о коме желим да вас известим, је следећи: новембра месеца 1873. покренут је у Србији, у Крагујевцу, лист „Јавност“.⁷⁷ Српској влади се, само се по себи разуме, тај подухват није допао, и она је на сваки начин тежила за тим да те новине потисне баш као што је то учинила и пре две године са „Радеником“. Додуше, та сузбијања нису вршена директно... Повод за то било је објављивање неколико политичких чланака у *Јавности*. Није затворен само уредник, већ и аутор поменутих чланака, карактерни Светозар Марковић, кога српска и мађарска полиција нису остављале на миру за протекле 2–3 године. – Суд је дозволио уреднику да се брани на слободи, али је Светозару Марковићу то право ускраћено, иако је неколико Крагујевчана било спремно да положи за њега потребну кауцију. То се одиграло почетком јануара, а сада је већ изречена и пресуда. Уредник Димитрије Стојковић осуђен је на 9, а аутор инкриминисаних чланака на 18 месеци строгог затвора. То је српска правда. Али да би читаоци овога листа добили бољи увид у правду у Србији, навешћу још ово: више посланика оптужило је ранијег министра финансија да је украо из државне касе 17 000 дуката и истовремено су захтевали да га Народна скупштина изручи кривичном суду; Народна скупштина је, међутим, прогласила министра финансије невиним, иако је крађа била очигледна. Нека живи правда!...

Дозволите ми на крају да кажем још неколико речи. Та пресуда је за Светозара Марковића истовремено и смртна казна, јер је његово здравље до те мере нарушено, да су га пре неколико дана, пре но што је донесена пресуда, на предлог лекара, морали ослободити претходног истраживања, како би се лечио на слободи. Лекар је такође рекао да ће сигурно умрети, уколико остане у

затвору. Али српска влада жели управо то, јер ће се на тај начин ослободити једног непријатеља (у Немачкој би се рекло непријатеља Рајха). Такав пак поступак неће јој ништа помоћи, о чему сведоче многи примери широм целе Европе, јер таква прогањања доприносе само јачању наше партије. Доказ за то је: Лајпцишки процес о велеиздаји итд. Прогоњени нам у таквим случајевима показују како се заступају принципи пред сваким човеком. А Светозар Марковић, најзаслужнији међу српским социјалистима, један је од оних који су целога свету показали како се мора заступати и бранити идеја еманципације рада.

*Л. Н.*⁷⁹

Volksstaat, бр. 41, од 10. IV 1874, стр. 4.

[ИЗ ЈЕДНОГ ПИСМА]

Из једног писма које смо ових дана примили из Београда, објављујемо овде једно место које не би требало да буде без интереса ни за шире кругове. „Са слободом штампе“ каже се у писму, у Србији стоји жалосно. Влада која је произашла из владајуће класе, плаши се слободне речи и стално покушава да чини све могуће тешкоће ширењу слободоумних списа. Сада се већ врше припреме за Народну скупштину, када она буде заседала, моћи ће се уверити да су оне демократске идеје које не стоје у супротности с развитком наше земље и у српском народу ухватиле корене. И неће више још дуго трајати да се бирократско-реакционарни систем у Србији заувек оконча; јер народ (ту подразумевам земљораднике, раднике и ситне занатлије) тежи за напретком на свим пољима.

„Из српске историје произилази да се скоро увек дешавало оно што је народ хтео, а само ретко оно што су желела „господа“. На прошлогодишњој скупштини народ је дигао свој глас против полиције, против судова, чак и против Касационог суда и оптужио је једног државног саветника, који је раније био министар – једном речи, можемо бити задовољни радом прошлогодишње скупштине. Ако се помисли да смо још пре неколико година живели у извесном погледу у ропству, мораће да се призна и то да смо снажно радили на својој еманципацији.“

Volkswille, бр. 31, од 22. IV 1874.

[ПОЈАВИЛО СЕ *НОВО ДОБА*]

Из Београда је пештанском „Lloyd-u“ упућен следећи допис: „Ових дана се појавио први број комунистичког листа под називом ‚Ново доба‘.⁸⁰ Уредник његов, извесни господин Алексић, изгледа да је довољно храбар, када прихвата борбу са садашњим стањем ствари. Већ у првом броју листа усудио се да каже да је богатство нитковска ствар, а сиромаштво злочин друштва. Уосталом, његов лист кажу има много присталица, јер су се комунистичке идеје у последње време много рашириле у земљи. ‚Lloyd‘⁸¹ ће добити на то опет завијање у стомаку.“

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 31, од 2. VIII 1874.

БЕОГРАД

И овде је дата могућност грађанима да осете радости друштвеног покрета. Радикали су за своју престоницу изабрали главни град Србије одакле почињу иступати са својим покретом чији се резултати чине повољним. Покушано је гушење покрета уз помоћ полиције али без успеха. Главне радничке вође су осуђене и већ седе у затвору, али њихова места су заузели други радници који настављају њихову борбу. Са затвореницима се поступа нељудски и не верујем да такво поступање одговара наређењу о поступању са политичким затвореницима из 1849. године, које је још на снази и које није баш најповољније за политичке затворенике али предвиђа бар донекле нормално поступање са људима.

Сада нам се пружио прилика да видимо како се мало пажње посвећује најбитнијим потребама земље.

–У.

Munkás-Heti Kronika, од 25. X 1874, стр. 4.

[ШТАМПА У СРБИЈИ]

Српски комунист Пелагић издао је у штампарији „Застава“ у Новом Саду брошуру која је, међутим, убрзо по своме излажењу била у неколико хиљада примерака заплена. Брошура се звала: „Посланица пријатељима угњетене браће у Турској“. Најновији политички догађаји у Турској подстакли су аутора да овај спис објави. Српски пријатељи су Пелагићу упутили питање неће ли, након ових догађаја у Турској уколико се ослободи турског јарма, народ пасти под јарам нови – јарам хришћански. На ово одговара Пелагић у 27 поглавља постављајући социјалну идеју као основ за ослобођење.

***

Социјални покрет у Србији све више се шири. Још 1871. године излазио је у Крагујевцу социјалистички лист под називом „Радник“, који је због његовог отвореног деловања влада убрзо забранила и његов уредник је затворен. После тога је излазила „Јавност“, која је такође убрзо забрањена. Након дуже паузе социјалистичка странка је поново оживела и почела са објављивањем „Рада“,³² у којем је листу ширила социјалне принципе. Сада, међутим, излази опет нови лист под називом „Ослобођење“. Уредник овога листа је проверени и храбри српски социјалиста Светозар Марковић, сарадник угашених листова „Радник“ и „Јавност“. Пошто је изишао са робије, где је провео 9 месеци, отпочиње нову борбу за једнакост. Социјалистичка странка у Србији сваки даном је бројнија и већ има у Народној скупштини једну трећину гласова.

„Раднички пријатељ“

Budoucnost, бр. 3, од 5. I 1875, стр. 4.

Вилхелм Либкнехт (1826 – 1900) уредник *Фолксцишиша*
(из личне оставштине Николе Марковића – збирка Историјског музеја Србије)

СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ НАПРЕДУЈЕ БРЗО

Већ 1871. године појавио се у Крагујевцу социјалистички лист са насловом „Раденик“, који је због свог отвореног језика и чврстог држања од стране владе брзо укинут, а његов уредник затворен. После тога се појавила „Јавност“, која је доживела исту судбину. После дуже паузе, број чланова социјалне партије у Србији се повећао, и партија је у „Раду“ повела борбу за ширење социјалистичких идеја. Сада ће се појавити други социјалистички лист под именом „Ослобођење“. Уредник овог новог листа је испробани и марљиви српски социјалиста Светозар Марковић, сарадник укинутих листова „Раденик“ и „Јавност“. Вративши се из затвора, где је морао да проведе 9 месеци, поново је отпочео борбу за равноправност. То је доказ да се идеје социјализма не дају спутавати и забранити. Социјалистичка партија у Србији знатно се увећала и чини у Народној скупштини једну трећину гласова.

***

21. децембра о. г. умро је у Крагујевцу (Србија) стални члан Социјалдемократске партије по имену Пера Ђорђевић у 24. години живота. Свој иметак од 1200 дуката оставио је свом идејном пријатељу Светозару Марковићу, који се пре једног месеца вратио из затвора. Нека увек живи у нама успомена на њега!

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 4, од 24. I 1875, стр. 1.

[ПРЕВИРАЊЕ У СРБИЈИ]

У Србији превирање у народу постаје све значајније, па је у Будиму дошло до одржавања народног скупа. Српска омладина у Новом Саду позвала је српске студенте из Беча и Париза да се врате у домовину.

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 5, од 31. I 1875.

[СОЦИЈАЛНО-РЕВОЛУЦИОНАРНИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ]

Социјално-револуционарни покрет у Србији постиже нове успехе. Сада Србија има два социјалистичка листа: „Рад“, који излази једном недељно у Београду, под уредништвом Пере Тодоровића, и „Ослобођење“, које излази у Крагујевцу 3 пута недељно од јануара текуће године, под уредништвом Светозара Марковића, неуморног и страсног револуционара, кога нису могла нити ће моћи да охладе и сломе никаква гоњења. Ово је већ трећи лист који уређује Марковић. Он је 1871. издавао „Раденика“. Српска влада је забранила лист, а уредника стрпала у затвор. Године 1873. и 1874. он је издавао „Јавност“. Влада је опет забранила лист, а уредника осудила на девет месеци затвора. Неколико дана по изласку из затвора, Марковић је почео да издаје „Ослобођење“...

Из дубине душе желимо нашој српској браћи по делу да постигну сваки успех у борби за социјалну слободу српског народа.

Вперед, бр. 2, од 1. II 1875, стр. 64.

СОЦИЈАЛИЗАМ У СРБИЈИ

Лист „Die Frau“ који излази у Осигеку донео је под овим насловом 21. фебруара један чланак на два ступца који је уперен против српских вођа социјалиста.⁸³ Потпис Pol. требало је да значи Pollak. Изгледа да је овај господин Pol. ватрени изелица социјалиста (нека му је пријатно), и вероватно мисли да је кашиком посркао сву мудрост овога света, када нас уверава да Србија нема праву радничку државу, и да је Србија још мање индустријска земља, због чега социјализам и не може да пусти било какве корене; лепо речено, господине Pol. Ви тврдите да се социјализам развија у једној социјалистичкој земљи и изводите закључак да индустрија, уколико Србија жели да се вине до тих идеја, безусловно мора најпре да пређе у руке капиталиста. Зашто индустрија не би могла да одмах, док је у развоју, дође у руке радника? Зашто треба да велики део човечанства буде најпре изабљиван од стране нерадника, шпекуланата или капиталиста да би увидео да су и они људи? Зашто се то не би постигло државним уређењем и на тај начин што би се сви нерадници латили посла? Зар не би било могуће да се пољопривредни радници удруже и да оснивањем друштва уз помоћ државе узму у своје руке основни велики посед, дајући у аренду пољопривредна добра? Тада не би било потребно да се људи изабљују. Сваки човек би нашао хлеб и посао, а прогресивна доходарина показала би своје предности. Постојала би и велика радна снага, подела рада би се нормално одвијала. Земља би дала двоструки принос, ако не и троструки. За сваког човека била би створена егзистенција достојна човека. Индустрија и занати могли би се развијати у истој мери. Дакле, скините шешир, господине Pol., пред таквим људима какви су вођи српских социјалиста, који теже таквим племенитим идејама за добро радног народа у трагању за истином, и који желе да организацијом и просвећивањем образују цео народ. Ако се, господине Pol., бојите да радници хоће да деле са имућном класом, немате се чега бојати; радници не желе да одузму никоме ништа. То, да социјалисти желе да деле својину имућних, како тврде, додуше, многи учени, тако и многи неучи

магарци, међутим, они могу бити сигурни да радничка класа има у виду само поделу рада, не би ли на тај начин свако дошао до хлеба и посла.

И. М.

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 11, од 14. III 1875, стр. 2.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

Светозар Марковић први социјалиста словенског народа на Балкану, уредник српског социјалистичког листа „Ослобођење“, оснивач листа „Радник“ и „Јавност“ у Београду, сарадник „Гласа Јавности“ и храбри бранилац социјалдемократских принципа, преминуо је 12. марта у Трсту, на путу за Италију на лечење, а чије је здравље било поткопано боравком у тамници.

Словенски народ је његовим одласком изгубио ненадокнадиву снагу, изгубио срце које је све до задњег тренутка куцало за угњетену класу.

Вечна слава његовим сенима.

Budoucnost, бр. 6, од 18. III 1875, стр. 2.

ТЕЖАК УДАРАЦ ЗАДОБИЛИ СУ СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТИ

Нема више Светозара Марковића заслужног социјалисте чврстог карактера! Пре годину дана је био осуђен на 9 месеци робије и само што је изашао из затвора, неуморни борац за права радничке класе основао је један нови раднички лист под насловом „Ослобођење“ али је због болести пре 2 месеца напустио уредништво и отишао у Беч на лечење. Пошто му се здравствено стање погоршало, уместо да се побољша, одлучио је да оде у топлије крајеве. Желео је да оде у Рагузу (Далмација) али није стигао. 10. 3. је преминуо у Трсту у 28-ој години живота. Цео његов живот била је једна дуга борба против представника данашњег „поредка“!

Гледано из нашег угла признајемо да је српски раднички покрет са смрћу Марковића много изгубио јер такав човек као што је Марковић за раднички покрет је ненадокнадив. Али ми морамо да идемо напред, да што свесније гледамо у будућност. Светозара Марковића више нема али су остале идеје које је он ширио. На његово место ће ступити хиљаде и хиљаде других људи који ће прокламовати отелотворење идеја које је Марковић ширио упркос свим прогонима.

Munkás-Heti Kronika, бр. 12, од 21. III 1875, стр. 1.

О РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ У ДУНАВСКИМ КНЕЖЕВИНАМА

Поводом вести о смрти друга Светозара Марковића, коју смо већ објавили, Офенхеимски орган „Нова слободна штампа“ осећа се побуђеним да томе дода следеће: „Смрт друга Светозара Марковића, вође српских социјалиста, представља тежак губитак за социјалистичку партију коју је он основао, јер је Марковић знао да, захваљујући гвозденој доследности и беспрекорности карактера као и знању које се ретко среће, сачува партију на окупу, иначе лишену сваке подршке. Распадање социјалистичке партије у Србији да се наслутити, а тиме би се, и иначе презасићена земља експлозивним елементима, ослободила једне тешке море.“ Толико орган у одбрану више теорије напојничара, која социјалдемократске вође признаје за часне карактере онда, када су мртви. Што се тиче глупе претпоставке о распадању партије која је настала услед економских односа, и чију снагу због смрти Светозара Марковића не треба потцењивати, нека послужи следеће писмо које је покојников друг упутио осталим друговима и које потврђује да се претпоставка „Нове слободне штампе“ никако неће обистинити. Ово писмо, које нам је упућено ради објављивања, гласи:

„Колегама и идејним пријатељима!⁸⁴

Наш колега, наш пријатељ – учитељ многих нас – Светозар Марковић, није више међу живима. Та тужна вест стигла је до нас телеграмом, у коме се каже да је Светозар Марковић умро у среду ујутру 10. марта, у Трсту, у својој 28. години.

У време, када борба почиње да бива све жешћа и када је потребније но икада постојање духовно јаких и енергичних бораца, узима нам зла судбина из наших редова једног за другим – на радост оних, који у нашој победи виде своју пропаст и васкрснуће народа.

Шта смо изгубили у Светозару, то зна свако а ми понајбоље. Зашто смо га изгубили, није за нас никаква тајна. Оно што би природи у другим околностима поштедела, није могла да учини у околностима под којима је наш Светозар живео последње дане

свога живота. Пожаревачки затвор (његов последњи деветомесечни боравак) учинио је што су господа потајно од срца желела. Жеља им је испуњена... јер Светозар није више међу живима.

Сазнавши ову истину, зар треба да се задовољимо уздахом: Нека ти је лака земља, Светозаре? Не. Уколико бисмо се задовољили само тиме, показали бисмо да мало ценимо човека који је заслужио да му подигнемо бољи споменик. А чиме и како му треба подићи најлепши споменик?

Да смо били крај његове самртне постеље, били бисмо и ми и он срећни да је издахнуо на нашим рукама, и не можемо сумњати у то да бисмо чули његову последњу жељу и поздрав, који би били садржани у следећим речима: „Немојте посустати нити одустати! Поштеним радом измириите свој дуг народу и тражите своју срећу само у његовој срећи! Непријатељ је снага... Снага која пропада. Ви сте снага, која расте и која се развија. Вама припада будућност! Само здружено на посао: један за све и сви за једнога и ви ћете победити. Нека вам је то аманет вашег колеге и пријатеља!“

***

И заиста, само у здруженом раду на започетом делу које је наш Светозар тако поносно предводио – и само и једино тако подићи ћемо најлепши споменик нашем колеги и пријатељу.

Стога се латимо посла! Народ почиње да се буди из сна. Већ се чује прасак његових захтева за право на живот и уживање. Народу су потребни људи који су у стању да изађу у сусрет његовим жељама: потребни су му људи најширих схватања, који могу и хоће да проникну у све замке у које их маме они људи, којима су најпречи њихови сопствени интереси. За Светозарева живота могли смо се у њега поуздати: после њега морамо сви радити на томе да га достојно заменимо, како на делу тако и на перу. Тако ћемо нашем Светозару подићи леп споменик. Тако ћемо надокнадити његову рану смрт, која нам га је заувек однела, када је тек почео да живи.

У то време Светозар је био она спона која нас је везивала и она светлост у којој су се сретале наше сједињене мисли, како би што јаче дошле до изражаја. На његовом гробу ћемо се заклети да нећемо изневерити принципе које је он у име свих нас прокламовао и за које се борио, већ да ћемо жртвовати сву нашу снагу, како бисмо их остварили. То захтева дух времена у коме живимо; то хоће и Светозарев гроб; дужност је наша да то учинимо, ако смо икада мислили да поштено радимо.

Снага да каже оно што мисли и да живот подреди идејама учинила је од Светозара човека, какав се по марљивости и поштењу ретко може наћи. Пођимо његовим стопама и никада се нећемо застидети његовог поштеног рада.

Покажимо делом да достојно поштујемо човека који се за нас борио и који је за нас радио и кога смо сви звали колегом и пријатељем својим.

Кукавица има доста. Али, Светозареве колеге и пријатељи неће никада дозволити да се таквим нечим испрља његов споменик.

Пут нам је назначен. Стегоноша је пао, али се застава вихори високо. Крај ње је једна жалосна врбица више: утолико боље. Радећи на томе да никада не упрљамо заставу коју је Светозар развио, подићи ћемо нашем пријатељу, који нас је толико много волео и ценио и кога смо и ми толико много волели и ценили, најлепши споменик.

И тужни узвик: „Вечна слава, теби пријатељу Светозаре!“ – нека гласи: Ми ћемо радити на томе да наша заједничка идеја никада не пропадне.

Напред! Мушки и храбро напред!

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 14, од 4. IV 1875.

Народ, који је дошао до неких сазнања, што је заслуга покојног Светозара Марковића, зна данас где треба тражити пријатеља, и упркос свих примењених махинација, утолико сигурније ће поново послати исте оне људе као представнике народа, са поклоњеним им поверењем, које су властодршци злостављали.

***

[ИЗ СРПСКЕ СКУПШТИНЕ]

Српску скупштину у Београду распустио је „конституисани“ кнез 25. овога месеца, јер се са „екстремним“ људима, „комунистима“, „социјалистима“, не може радити онако како је то по вољи влади и кнезу. Погледајмо неколико захтева, односно дате предлоге неколико „екстремних“ представника народа, да видимо да ли су они заиста тако „опасни по државу“, или ту „опасност по државу“ треба тражити само у главама „оних високих и највиших“. Дакле: захтев за аутономију општине, слободу штампе и право на слободно окупљање и удруживање; затим укидање жандармерије и окружне полиције (највећа мука сиротог народа, јер је ова институција у Србији свемоћна и врло самовољна); захтев за смањење плата високих чиновника (укључујући ту и министре и владике), да нико више не добија од 600 до 1000 талира годишње и да њихова пензија не буде већа од 500 талира; укидање диспозиционог или тајног фонда, ускраћивање државног фонда „Народном“ (Београдском) позоришту (каква дрскост! зар не, сахранити једину „образовну установу“ Београдског „Haute-volee-a?“); остављање једне бискупије за целу Србију и укидање остале три бискупске столице; контрола државне касе итд., дакле све што би за већ исцеђени народ донекле било добро, српским владоцима се чини, „опасним по државу“.

Напротив, „безопасно“ и „нешто, чиме се да управљати“ било би увођење „белеговине за народ“, како би се повећао годишњи буџет за 1875. и друге године. Али, „образовани“ министар финансија каже, да ако народ захтева већу слободу, онда мора више и да плаћа (тј. да поменути увећани годишњи буџет у потпуности одобри), јер је слобода врло скупа роба (која се вероватно треба продавати на фунту). Тако би могао да „влада и најглупља“ и за то нису потребни „капацитети“ а ја министар финансија Мијатовић.

Апелом на народ уређени су „преузвишено“, према претходно напоменутих „разлозима“, после 4 месеца поновни избори свих представника. Кнежева влада „без програма“ може бити задовољна са актом о распуштању, јер је држава „спасена“.

Српски социјалисти су уредили да се тело Светозара Марковића пренесе из Трста у Беч, па су онда хтели, пошто је било основаних разлога за сумњу у изненадну Марковићеву смрт, да познати великан др Рокитански изврши његово сецирање, али им то, из наводно медицинских разлога, није дозвољено. Заиста врло чудновато, утолико пре што је недавно бивши Марковићев друг из затвора, друг Пера Ђорђевић такође умро. Доказ за то да је клима у Србији за социјалисте морала бити крајње нездрава је и то што је у року од једва годину дана пао као жртва и трећи друг. Наиме, поред горе поменутих умро је и Милош Грујић.

Пошто није одобрено сецирање Марковићевог леша, Светозар Марковић је пренесен у Србију и 29. марта сахрањен у Јагодини. У Крагујевцу, Јагодини, Пожаревцу, Градишту, Обреновцу, Параћину, Смедереву, Шапцу, Ваљеву, Алексинцу и у многим другим местима у Србији одржани су помени.

У Ваљеву је осим тога основан комитет, који је себи ставио у задатак да изда целокупна дела покојника, а да би се то омогућило, требало је сакупити прилоге. У ту сврху новац је требало слати на редакцију „Ослобођење“ у Крагујевцу, као и на редакцију „Рада“ у Београду или на В. Лазаревића у Ваљеву.

Социјалистички листови „Рад“ и „Ослобођење“ су конфисковани. Последњи је, поред тога, добио и прву опомену.

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 15, од 11. IV 1875, стр. 2.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

У петом броју нашег листа известили смо читаоце о смрти српског социјалисте Светозара Марковића. Сада саопштавамо неколико биографских података о њему, позајмљених из београдског социјалистичког листа „Рад“.

Светозар се родио 1847. у Зајечару, у кнежевству Србији. По завршетку школовања у Крагујевачкој гимназији, он се уписао на Технички факултет „Велике школе“ у Београду и провео тамо две године као државни стипендист, да би 1866. прешао на Петербуршки универзитет. „Сећања на Чернишевског, који је тада већ био у Сибиру – говори „Рад“ – сећања на Доброљубова, који је тада већ био у гробу, била су још увек свежа у сећању напредне руске омладине. Покрет мисли, који су изазвали ови великани прогреса, идеје које су они посејали, пустили су своје чврсте корене и будиле и покретале све што је још могло да мисли и да осећа под страшним јармом руске владе. Природно је стога што Светозар није могао да живи у кругу живих мртваца, у кругу људи којима је мозак гњео и плесњивио под јармом деспота и његове развратне околине. Он је тражио живе људе, живу мисао. У кругу тих људи он је провео 1866, 67. и 68. годину. Он се за то време бавио „изучавањем идеја за које су се борили и пали Доброљубов и Чернишевски, изучавањем социјалне науке“. Године 1869, услед тога што је сурова петербуршка клима почела да подрива његово здравље, Марковић се преселио у Швајцарску и ступио на Циришки политехнику, где је продужио своје бављење социјалном науком. Негде у то време, Србија је постала уставна земља. Људи који нису хтели да се играју конституционализма били су крајње незадовољни уставом којим је влада наградила српски народ.“ Тада је Марковић иступио у новосадској „Застави“ са оштром критиком новог устава и доказао да је влада обманула народ, да је народ остао у оном истом положају у коме је био и пре устава. Управо од тих чланака и почиње делатност Марковића као литератора и револуционара. Чланци су изазвали праву буру у владином, конзервативном и либералном кругу. Распламсала се огорчена полемика. Марковић се преселио

у Србију. Ту је покушао да се повеже са Омладином, чија је делатност у то време била у пуном јеку, али је убрзо увидео да су чланови Омладине били способни само за добре речи, али потпуно неспособни за било какво добро политичко дело, па се разишао са том господом 1871. и основао први социјалистички лист у Србији „Раденик“. Талентовани и сјајно обдарени пропагандиста, повео је своју ствар са знатним успехом. „Раденик“ је брзо стекао популарност и утицај. Број претплатника је за неколико месеци порастао на 1.500 – што је за Србију врло значајна цифра. Сразмерно успесима Марковићеве пропаганде расла је и мржња његових непријатеља. Ни влада није могла да остане равнодушна према успесима тога „интернационалисте, комунара, петролшчика“ и сл. Прогоњења су натерала Светозара да бежи у Нови Сад и да отуда продужи пропаганду. Овде је, између осталог, написао и ону Србима добро познату књигу „Србија на истоку“. Угарска влада је ускоро осетила неопортуност боравка овог енергичног агитатора међу новосадским Србима и пожурила се да га протера. Шта је могао да ради Светозар? „Вратити се у Србију значило је пасти право у затвор. После дуге борбе, он је одлучио да се врати у Србију. Услед нарочитог стицања околности, успео је да остане на слободи.“ Одмах по доласку у Србију, у заједници са својим пријатељима, приступио је издавању „Јавности“. То је било продужење „Раденика“, како по правцу, тако и по успешном деловању за револуционарну ствар. Кроз шест месеци Светозар је већ седео у затвору у Пожаревцу. Марковићеве пријатељи нису губили време. Пошло им је за руком да одједном оснују два социјалистичка листа – „Глас Јавности“ у Крагујевцу, и „Рад“ у Београду. Светозар је повео револуционарну пропаганду иза зидова казамата, постао је најактивнији сарадник оба листа, нарочито „Рада“. Деветомесечно тамновање сломило је његово иначе пољуљано здравље. Изашао је из затвора, носећи са собом кобни дар у облику јефтике у последњем степену развитка. Изнурен, физички потпуно убијен, али и даље бодар духом, и даље жељан делатности, он је наставио свој племенити рад. Ускоро се у Крагујевцу појавио његов трећи социјалистички лист – „Ослобођење“. Али болест је учинила своје. Бечки доктори су га послали у Далмацију ради поправка здравља. Светозар није ни стигао до места које су му одредили његови Ескулапи. Силе су га раније оставиле. Морао је да се заустави у Трсту ради одмора. И ту, у Hospitale Civico, 10. марта у 4. часа ујутру, завршио се у двадесет деветој години драгоцен, свакојаким страдањима, лишавањима али и снажном делатношћу испуњени живот енергичног пионира социјалне револуције у Србији.

А да је његов живот био доиста испуњен делатношћу, може се видети и по томе што је он у току неколико година те своје

делатности сарађивао у 8 српских листова, поред 5 горе поменутих социјалистичких листова; написао неколико брошура и успео да припреми велико дело „Начела народне економије или наука о народном благостању“, које се штампа сада у Београду, а састојаће се од 40 штампарских табака.

„Светозар Марковић“ – завршава се чланак у „Раду“ – „допринео је више од свих развоју социјализма у Србији. Као достојни ученик свога великог учитеља Чернишевског, он је имао на српску омладину исти такав утицај, какав је Чернишевски имао на руску.

Такав је био наш дубокопоштовани преминули друг. Идеје за које је он жртвовао свој живот нису пропале и не могу пропасти. Ми, његови другови, продужићемо своју тешку борбу, која сада постаје још тежа, за то што је из наших редова отишла таква крупна снага, као што је наш драги Светозар. Али он нам је дао пример како се треба борити, како се треба жртвовати за ствар, и ми ћемо се постарати да докажемо својим даљим радом да драгоцени живот нашег друга није пропао без трага.

Народ је изгубио у њему свога пријатеља – слобода – једног од својих најхрабријих бораца – каже се у „Ослобођењу“ (1875, 27). – Његово дело ће га овековечити. Његово дело ће имати утицај на будућност, на слободу српског народа. Његово дело и његово име је нераздвојно везано са том будућношћу... његови пријатељи ће наставити дело које је он започео.

У истом духу говори и проглас који је изишао у Новом Саду два дана после Марковићеве смрти, а који је упућен „пријатељима“. „У тренутку када борба постаје све жешћа, када нам је више него икада потребно много енергичних и умом јаким бораца, зла судбина их истрже једног за другим из наших редова – на радост свакоме ко види у нашој победи своју пропаст и народни препород. Пожаревачка тамница је учинила оно што су „господа“ већ тако давно желела из дубине свога срца. Њихова жеља се испунила. Светозара више нема међу живима!“ Даље се у прогласу пита: „Да ли ћемо се задовољити жалостивим уздасима и жељама: нека ти буде лака земља, драги Светозаре? Не. Ако бисмо се тиме могли задовољити, ми би смо показали да одвећ мало ценимо човека који је заслужио да му подигнемо највећи споменик. А какав се то споменик њему може подићи?“ Пут је обележен. Наш заставник је пао, али се високо вије његова светла застава. Скупити се под том заставом, продужити рад нашег борца, радити у народу и за народ – управо то је онај споменик о коме се говори у овом прогласу.

Такав је утисак који је Марковићева смрт произвела на његове пријатеље. Такве су мисли са којима испраћају српски социјалисти свога истакнутог борца у његов прерани гроб. Показаће се као погрешни сви рачуни либералног и конзервативног експло-

аторског олоша који страсно жели да се отресе опасног човека. Преурањена је његова радост. Губитак крупне снаге неће ослабити покрет који се буди међу српским народом. Из праха Светозара, измученог, осакаћеног и убијеног од експлоататора, родиће се нови осветници вековне невоље српског народа. Ти осветници ће од Милана, Чумића, Ристића, Мијатовића и њима сличних затражити да положе рачуна о Светозаревој смрти.

Вперед, бр. 7, од 15. IV 1875, стр. 211–213.

ИЗ СРПСКЕ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ

Кнез је распустио српску Народну скупштину јер је већина дома била опозиционо и демократски настројена. Најбољи људи опозиције удварали су се социјализму. Ја овде нећу на свој начин да разматрам распуштање парламента већ да се осврнем на поједине инциденте у скупштини који пак разумљиво показују да српској влади почиње да бива непријатно. Ова влада управо изнова пружа већ довољно потврђени доказ колико је био у праву чувени шведски министар 17. века, Оксенштирна, када је свом сину рекао следеће: „Сине, ти не знаш са колико се мало разума управља светом.“

Што се састава распуштеног парламента тиче то он само мало сличи осталим европским парламентима. Док чланови парламента у другим државама већином потичу из повлашћених класа, дотле су у Србији чланови парламента углавном сељаци и малограђани. Странац би на основи тона који влада у нашем парламенту, али још више кроз садржај и форму постављених интерпелација и предлога, у својим високообразованим парламентарним осећањима, био дубоко увређен. Овде о томе неке провере које би истовремено могле да послуже као карактеристика стања у тој земљи.

Адам Богосављевић (једноставан сељак али који је, као што се овде чешће дешава,⁸⁵ завршио филозофски факултет) тражио је пре кратког времена објашњење од министра војске на следећи начин: „Познато је да је министар војске појединим официрима чешће давао одређене суме новца као поклон. Дакле, питам министра војске којим правом он то чини и са које буџетске ставке он узима новац? Не расипа ли се тиме новац народа без икаквог разлога и неће ли тиме наши официри бити још више деморалисани?“

Једна друга интерпелација истог посланика гласила је: „Сазнао сам да су извесни моји земљаци позвани на испитивање како би исти дали доказ да сам говорио против закона. То је незаконит поступак. Јер 74. параграф закона каже: За време заседања парламента, без дозволе парламента ниједан посланик не сме се позвати

на испитивање. Дакле, браћо, ви видите шта са мном, као послаником, чине. Ми сви знамо одакле то долази и зашто се тако чини (----- тешко читљиво, прим. прев.).

Али ја са своје стране питам министра унутрашњим послова да ли је ова истрага против мене поведена с његовим знањем и на основу његовог наређења? Исто тако захтевам да ми он прибави истражна акта.“

Милија Миловановић затражио је објашњење од министра за културу како следи:⁸⁶ „Чујем да су син председника владе, Д. Стефановић и синови друге господе и богаташа послати на студије о државном трошку, због тога захтевам од министра да ми каже да ли су ти студенти сиромашни, колико ће се новаца на њих утрошити и како то да се новац народа немилице троши на такве студенте који већ десет година студирају медицину, као на пример син председника владе, Д. Стефановић.“⁸⁷ На то је председник владе одговорио да то није тачно, јер његов драги син не студира медицину десет година. – „Ја, који сам такође, медецинар, могу, уосталом, да потврдим речи министра. Његов син не студира медицину десет година, већ нешто више, око четрнаест.“

Другом приликом осам посланика је предложило да, од сада, место четири владике у Србији буде само један. Предлог је био формулисан на следећи начин: „Наша земља нема само различиту велику и малу господу, што се грађанске и световне ствари тиче, у изобиљу, већ ту срећу имамо и у црквеним стварима. Не само да имамо довољно и превише татора и господе у нашим грађанским приликама већ исто тако имамо превише духовних пастира, који се брину за спасење наше душе. Изгледа да смо се зарекли да стално идемо назад. У доброј православној Русији на 5 милиона становника долази један владика а код нас на један милион, и нешто више, становника долазе четири владике. Због тога – овим ни у ком случају не нападамо на веру – предложимо да се укину три положаја владике (владичанска положаја) и да од сада у Србији буде само један владика.“

Да у таквом парламенту влада муку мучи да своја новчана потраживања спроведе у дело, по себи је разумљиво.

Једном је, на пример, министар војске захтевао повећање примања официра али је парламенат одбацио предлог. Том приликом говорио је већ поменути А. Богосављевић: „Браћо! Народ је досада доста дао влади па сада влада треба народу да да оно што је народ тражио. Влада је обећала да ће донети предлог о слободи штампе, о личној слободи и о аутономији општина. Она је то обећала али није испунила. Са празним обећањима варају се деца...“

Председник: „Молим Вас, господине, Ви не говорите о предмету (Галама).“

А. Богојевић: „Мени изгледа да ја баш говорим о предмету. (Галама и повици: Пустите га да говори! Нека заврши!). Влада је, дакле, то обећала народу дати, а што је народ већ одавно тражио, али влада није одржала своју реч, због тога сам ја, браћо, мишљења да се предлог министра одмах одбије, и да о њему тако дуго не говоримо све док влада не испуни своје обећање (Повици: Тако је! Врло тачно!) Ми смо дошли овамо да радимо а не да од народа дневно добијемо новаца.“ (Дуго одобравање.) – Слично је било са многим другим „захтевима за новац“ министра. Ту без новца само ђаво може да влада. Без разума још иде, али без новца не. Тако је висока влада била присиљена да растера народно представништво.

Овде желим да споменем још један предлог.

Неколико посланика поднело је предлог да плата чиновника не сме да буде већа од хиљаду талира. У образложењу овог предлога стајало је: „Сваку државу, дакле и нашу, која читава своју интелигенцију образује за чиновнике можемо с правом назвати полицијском државом. Не верујемо да и у једној држави постоји сразмерно тако много чиновника као код нас. Овој појави нису искључиво криве наше школе (----- тешко читљиво, прим. прев.) као што у једној књизи стоји: „свако радије иде међу оне који једу, него међу оне који ће бити поједини“. – Али најгоре је што су наши чиновници само по имену слуге државе, али у ствари они су господари народа. – Да су слуге народа, онда би им народ одређивао плату а не да они сами себи одређују плату. Када рентиијер од свог дужника захтева велики интерес на свој капитал, а дужник из преке потребе мора на то да пристане, онда смо сви ми спремни да за капиталисту кажемо: то је крвопија! Али кад наша господа и наши господари на њихов капитал, тј. на њихово знање, узимају превисоке интересе, тј. превисоке плате, и то без одобрења народа, онда то у бирокатском говору није лоповлук већ награда за изванредне стечене заслуге за народ.

Нека нам се каже када је наш народ, који иде у поцепаној одећи и који гладује, одобрио и дозволио да његов слуга, тј. чиновник, треба да добије две, три или више хиљаде талира? Како може слуга боље да живи него његов господар? Уз то овај слуга народа има још и то право да своју плату прима и онда када више не служи, кад остари, а држава се такође стара и за његову породицу. Можда зато да класа господара не пропадне!

Од почетка нашег државног живота (државности) наш народ, ако није назадовао, остао је ипак на истом степену развоја. Читав напредак у нашој земљи је напредак бирократије. С обзиром да није право да су неки робови и да гладују да би други уживали и с

обзиром да наша бирократија тако дуго времена са својим свезнањем није била у стању да унапреди материјално благостање нашег народа, онда није никаква срамота када су и чиновници сиромашни као народ. Кад код нашег народа људи, жене и деца стално раде и ипак врло често немају ни сувог леба за јело, онда није право да једном чиновнику, за три до пет сати лаког рада дневно толико плати да он не само себе већ и своју жену и децу, који ништа не привређују, облачи у свилу и кадифу и храни најбољим намирницама. Једном речју, није право да чиновници живе у изобиљу док народ умире од глади. Због тога предлажемо парламенту да донесе закон према којем ниједан чиновник не може годишње да добије више него 1000 талира и да пензија не сме да износи више од 500 талира. Такву плату треба да добију и владике.“

У одбрану овог предлога поштени филозоф и сељак, А. Богосављевић, рекао је између осталог: „Наша велика господа и моћници, насилно и без одобрења народа, присвојили су велике плате, дакле, и народ има право да чиновницима, а да их не пита, опет смањи плате. Велике плате су узрок грамзљивости, узроке тако многих чиновничких партија, узрок да су господа бирократе сва права народа узела у своје руке, тако да народ, на његову срамоту, сада мора своја добра права појединачно поново да осваја.“ – Овај предлог је био одбијен.

Осим тога било је поднето још више других значајних предлога али који су сада сви завршили у корпи за отпатке, пошто је Народна скупштина распуштена. – Могао бих још врло много навести, али мислим да ће све ово досад наведено бити довољно за карактеристику српског парламента. У Србији влада потмуло превирање и влада може само савременим реформама да предупреди страшну експлозију. Али ако се кнежевска влада буде противила да то учини, онда је безусловно изгубљена. Наравно, за владу неће бити нарочито тешко да за себе, приликом будућих избора, разним махинацијама, исфабрикује већину, али то ће бити само привидни успеси и они не могу успорити катастрофу.

Овај парламент је, у ствари, хаос странака. Опозициона већина састојала се од социјалиста, либерала, ристићеваца (партије једног бившег министра) и многих других, који сами нису знали где у ствари припадају. Странке нису биле строго одељене једна од друге – по свој прилици ова појава неће се догодити у будућем парламенту. Опозициона већина била је састављена од хетерогених елемената, није била јединствена и хармоније у њиховим циљевима и стремљенима. Једном речју, српска Народна скупштина била је друго издање француске Народне скупштине од 1789. Да ли ће и у Србији да се појави једно друго издање конвента, и то побољшан према модерним потребама, то је више него вероватно.

Ипак, ко поштено мисли о благостању српског народа, даће ми за право, ако закључим речима: српска Народна скупштина од 1874. до 1875. учинила је много доброга и изборила је лепо и часно место у историји Србије. Слава њеној успомени!...

Л. Н.

Gleichheit, бр. 16, од 17. IV 1875.

ИЗ СРБИЈЕ, 20. МАРТА

(Због обиља ћисиселоћ материјала, објављено са закашњењем)

Најбољег борца у Србији више нема. 10. марта умро је у Трсту Светозар Марковић. Његово тело допремљено је до Беча, али је касније, по жељи његовог брата, пренето у Србију. Поред ове белешке из наших ужих кругова, даћу још неколико објашњења у вези са завером у Србији, коју је штампа са толико буке објавила: такозвана завера, која кажу да је откривена у Новом Саду, води своје порекло од неколико брошура од Пелагића⁸⁸ које су конфисковане, и у којима су Срби позивани на устанак. Пелагић је ухапшен у Београду и не зна се шта ће бити с њим. – У Србији се сада догађају лудости. Неки адвокат по имену Милинковић осуђен је на 10 година, Ценић на 8 а неки Даниловић на 6 година затвора – а преступ тих људи је: противљење кнежевој влади! Наша Народна скупштина поштено се бори противу реакционарне владе. Добро вам је познато да је већина у Народној скупштини настројена реакционарно и демократски, да велики број људи из опозиције, и сам њихов вођа, припадају социјалистима. Из овога можете видети да социјализам у Србији веома напредује, па ме интересује, шта ће о том „назадовању“ социјалдемократије рећи реакционари.

О парламентарним борбама у Скупштини (представништву народа) добићете са овога места опширнија обавештења, а сада ћу вам дати следећи извештај лондонског „Впереди“ (види број 4, стр. 126 овога листа). Ту стоји:

„Пре два месеца ухапшен је српски социјалиста Васа Пелагић. Колико нам је познато, ниједне радничке новине нису до сада о тој ствари опширно извештавале, и колико можемо да закључимо из замршених и нејасних саопштења, која су разасута по новинама свакаквих садржаја, реч је о ничем мањем до о комунистичкој завери, која је откривена међу Србима, о открићу, које истовремено треба захвалити двома владама – српској и угарској.

Наиме, неки мађарски врховни државни тужилац приредио је сасвим „неочекивано“ претрес у штампарији новосадског листа „Застава“, где је пронашао једну у више хиљада примерака штампану брошуру бунтовничке садржине на српскохрватском језику, чији је наслов: „Посланица мојој угњетеној браћи у Турској“.⁸⁹ Брошура представља неку врсту социјално-револуционарног катехизма; у њој је формулисано 27 тачака општих, социјалистичких захтева, на чије отелотворење аутор позива све српске револуционаре. Нарочито их позива „да што је могуће пре отерају све монархе и свако духовништво; да униште све престоле од првог до последњег. Делујући тако српски револуционари ће постати не само понос српског народа, већ ће такође допринети спасењу читавог човечанства. На развалинама старог друштва, мора се подићи владавина федерације комуне“. Само се по себи разуме да је брошура конфискована, али мађарски врховни државни тужилац није могао да ухапси њеног аутора Пелагића, јер је фанатични агитатор побегао у Србију, где га је српска влада узела у своје „срдачне руке“.

На крају лист понавља да не може да јамчи за потпуну тачност свих ових података из горе поменутих разлога и да стога ишчекује сигурније вести.

Volksstaat, бр. 47, од 25. IV 1875, стр. 1–2.

[ЗАБРАНА ЛИСТОВА У СРБИЈИ]

Како нам је јављено из Београда (Србија), социјалдемократски орган „Рад“⁹⁰ престао је да излази, пошто је три узастопна пута био конфискован. Уредник његов Пера Тодоровић позван је 29. о. месеца на оптуженичку клупу и биће осуђен што је за једног социјалдемократа, у највећем броју случајева, сасвим нормална појава.

Истовремено је морао да престане да излази и лист „Ослобођење“, који је покренуо покојни Марковић у Крагујевцу, пошто је добио и другу опомену и изричиту забрану.⁹¹ Уредник овога органа је под присмотром.

Надаље нас оданде извештавају да је социјалиста Васа Пелагић, који је пре неколико година одбацио монашку мантију, 12. овог месеца осуђен у Београду на месец дана затвора због увреде власти, и после четворомесечне истраге. Само се по себи разуме да Србија, похлепна на то да постане велесила, не сме да заостаје у прогањању социјалдемократије – иако игра смешну улогу, слично жаби која је хтела да се надује до величине једног вола – нека је судбина поштеди тога. Социјалдемократија ће „ову“ Србију – нека она у то буде уверена – надживети и истовремено ће је уверити у то да социјалдемократија у Србији, упркос Марковићевог одласка, није изумрла нити да ће, упркос свим прогонима, изумрети.

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 17, од 25. IV 1875, стр. 3.

[ИЗ СРБИЈЕ]

Из Србије нам пишу: Сигурно вам је познато из новина да је распуштена српска Народна скупштина.

Избори за нову скупштину одржаће се кроз 4 месеца, али не верујем да ће „мир и поредак“ у Србији потрајати дуго. Или ће влада за неко време онемогућити социјалистички покрет борбено националном политиком, ако је иоле разумна – (рат против Турака) – или ће њу збрисати социјалистички покрет. – Трећег нема. Ми, српски социјалисти, хоћемо, додуше, „да ослободимо“ Србе који пропадају под турским јармом али најпре хоћемо да будемо слободни у својој сопственој кући, па да тек онда идемо на коначно ослобођење, иначе би се радило само о промени владара.

Наш орган у Србији „Ослобођење“ је потиснут, али већ излази други лист „Ново Ослобођење“. Занимљиво. Ако се и овај потисне, сигурно ће доћи на ред трећи „Најновије Ослобођење“ и тако ће се наставити до у бесконачност, ако буде било потребно.

Процес нашем пријатељу Николићу одржава се у среду 21. априла. Тужба је заснована на кршењу религије и могла би да се заврши пресудом од 5–6 месеци затвора.

У Србији се свуда одржавају комеморативни скупови у част преминулог Светозара Марковића. За живота му свакако није указивана толика почаст, чак се допуштало да гладује и пати. Нашој ствари и њеним предстаницима овде у Србији није ништа боље но на другим местима, потрудимо се да буде боље.

Volksstaat, бр. 48, од 28. IV 1875, стр. 2.

ИЗ СРБИЈЕ

Јагодина, 21. марта

У нади да су наша западноевропска браћа заинтересована за најновија збивања социјално-политичког покрета у Србији, не могу да пропустим да известим о оном што је највредније пажње.

Партија, која код нас заиста предводи народ, окупила се у најновије време око свог органа „Ослобођења“ који излази у Крагујевцу. Уредник листа је Светозар Марковић, један од најспособнијих социјалиста међу младим Србима. (Уредника је због болести заменио Срета Анђелковић.) Поменути лист се први пут појавио 14 дана пре данашњег заседања наше Скупштине, и он је примљен у свим крајевима Србије – нарочито „у унутрашњости“ – са великим одушевљењем. Разумљиво је да бирократско-буржоаски Београд није приредио оваквом листу нити добар пријем нити угодно битисање.

У свом првом броју „Ослобођење“ је расправљало и разјаснило најважнија питања која се тичу народних интереса, наиме питања унутрашње политике и административних односа, као што су укидање бирократске управе у земљи, промена државног устава у смислу народног суверенитета, потпуна независност Скупштине, аутономија општине, најсигурнија гаранција за слободу говора и удруживања итд.

Вероватно вам је већ познато да се у последње време, овде у Србији, врло често сусрећемо са „кризама министара“. Можда су „генијални“ државници у томе заиста сагледали „несрећу“, „сталну несигурност“ за постојећи „богом дани“ поредак – али ми то не примамо тако строго и са толико страха. Најславнија већина Скупштине која се противи, не представља себи ствар тако опасном по државу, она упорно инсистира на својим захтевима у име позитивног права и благостања народа. Имена најистакнутијих људи из опозиције Адама Богосављевића (свршеног филозофа и земљорадника), Милије Миловановића (сељака из Темнича), Милоша Глишића (из Ваљева) и другова биће записана у културној историји

златним словима. Патриотске интерпелације ископале су гроб Чумићевом министарству – Чумић раније крајње слободоумни геније – није могао да каже ниједну реч на тражење изјашњења због његовог незаконитог понашања приликом избора делегата и сл., и после те неописиве бламаже дао је оставку на председништво Министарства. Исти Чумић је приликом представљања кабинета, који је он својевремено сам саставио, одлучно уверавао да ће одобрити законе за заштиту државно-грађанских слобода: слободу говора и удруживања, слободу штампе, потпуну аутономију општине. Тај исти Чумић је, као министар унутрашњих дела, за време одлагања Скупштине, спроводио најгору тиранију и корупцију у земљи, нарочито приликом избора два посланика (за град Јагодину и округ Јадар). У Јагодини је Чумићева полиција затворила пре избора 15 најбољих грађана, како би спласнуло расположење народа за кандидата Јеврема Марковића (брата Светозара Марковића). На првим изборима Јеврем је изабран са 204 гласа према 88 гласова; Чумић је заједно са својим људима оптужио изборе у Скупштини као „незаконите“. У Јадру је нискост Чумићеве полиције и даље узимала маха. Она је пре избора ухапсила либералног кандидата Јована Бошковића због наметнуте му „велеиздаје“. Бошковић је упркос томе изабран апсолутном већином. Скупштина је изборе признала за важеће, а недавно је и кнез објавио да није у питању никаква велеиздаја.

Садашња влада, под председништвом Данила Стевановића, увела је своју еру са девизом: „споразумевање“ и „мирење“. У очима народних посланика „легалне“ и сличне девизе немају никакву вредност; они се могу „споразумевати“ и „мирити“ са господом само у том случају ако буду загарантована, у правом смислу речи у довољној мери и најбрже, сва права народа – стварна политичка слобода – и одговарајућа организација унутрашње земаљске администрације.

Народу је потребан стварни културни развитак, право опште благостање; народ ствара средства за то, па стога захтева и плодове свога рада.

Уз то је иступио садашњи господин министар финансија и подносећи стање садашњег буџета пружио следеће објашњење: „Ми хоћемо слободу, ми желимо напредак, али то је врло скупа роба – па према томе мора и цена да буде виша!“ Другим речима: Ти, народе, ако желиш напредак и слободу, онда нам за то мораш пристојно платити! – Нечувено!

Природна права човека морају, према томе, такође бити плаћена – и то чистим новцем! Новац – и опет новац! Да, без „ванредних“, „различитих“, без „непредвиђених“ итд., итд. издатака – без „жандармеријских трупа“ и сл. не може се живети: држава би

била изложена „грозничавој“ опасности. Цивилизација захтева ове позиције, које постоје у свим „културним земљама“, оне морају, најзад, и код нас постојати! Без њих ћемо остати увек „реакционарни“, увек „варвари“! Зар то није верна слика садашњег друштвеног морала Moloch – владавине!?

Наше државне финансије и наши привредни односи налазе се, међутим, у јадном стању. У протеклој години усрећили смо се дефицитом; и сада ће нам та срећа пасти у део. Наш господин министар финансија склон је, како је познато, „финансијским операцијама“. Од раније већ чувен по увођењу неколико посредних пореза: ове године хоће да пронађе опет „неколико нових извора прихода“. Таксе као и дажбине на гостионице и кафане требало је, према прорачуну господина министра, да донесу државни вишак прихода од 1,500.000 гроша (1 грош једнак је 10 пфенинга). Овом сумом господин министар финансија хоће да покрије овогодишњи вишак издатака у буџету.

Наша најзначајнија привредна грана јесте пољопривреда. Наши домаћи занати постепено пропадају због увоза иностране робе – нарочито из Аустрије. Ни трага од некакве индустрије у земљи. – Наша пољопривреда је сасвим примитивна: нема ни говора о обради земље на савремен начин, који одговара данашњим временским и друштвеним приликама и рационалним начелима. Најнеисправнији посао. У оваквим приликама не може доћи до побољшања.

Наше „задруге“ (комунистичке земљорадничке задруге) на селу биле су онај темељ који је одржавао народ. На основу наших „грађанских закона“ (у принципу приватне својине) задруге пропадају управо у истом односу као што незадрживо пропада плодност тла и земље. Осиромашење како на селу тако и у граду видно је и у порасту свакога дана. Сељаци су, како се код нас обично каже, „до гуше“ у дуговима. Ту не помажу никаква законодавна и никаква „културно-угодна“ помоћна средства.

Трговина се, пак, развила врло добро. Сада сви кушају своју срећу, траже своје благостање у трговини или у потпомагању трговине. Унапређење трговине служило је као мого досадашњим владама. На озбиљно уздизање и унапређење пољопривреде и заната мало се или нимало обраћала пажња. Животни услови нашег радног народа истоветни су са условима наших западноевропских сапатника. Овде сиротиња, тамо пролетаријат. Два назива за исто стање једне класе народа који стално ради, а који, и поред тога, ништа нема. Социјално питање постоји код нас у пуном смислу речи! – па макар га наша и страна купљена штампа још и не сагледавале, макар да се тако упорно и истрајно тврди да је социјално питање код нас само празни и лажни одјек западноевропских

односа, и најзад макар се и нашим социјалистима подло подметала та похлепа за министарским столицама (в. „Прашку политику“ – *Социјализам у Србији*).

Отворени говор народног посланика Милије Миловановића (обичног сељака из Темнића, Јагодински округ), пружа нам слику стварних прилика под којима наш народ живи и којима ћемо се позабавити. Као члан финансијског одбора Скупштине Милија је уз предлог (одбачен са три гласа) у вези са ограничењем плата и пензија државних службеника на годишњу суму од 1.000 односно 500 талира, као једини у мањини одбора, засновао свој предлог на следећем.

„Већина чланова одбора је мишљења да за плату од испод 1.000 талира нико не би студирао нити радио у државној служби, и да би свако ко би то учинио злоупотребио своје место или га искористи за своје сопствене циљеве, па је због тога сматрао да наш предлог мора бити одбачен. Само се по себи разуме да само „господа“ могу донети такве резолуције, које, како каже „стара песма“, ничему не користе.

Човек се бави науком више из своје природне жудње за сазнањем, која тежи да проникне сваки узрок. Свако ће се осећати најбоље нагрђеним онда када буде свестан свога образовања и своје учености. Ако неко треба да скупо продаје науку или било које учење, онда нека читава наука радије иде дођавола, ма колико то болно звучало.

Јасно је да интелигентни људи више показују склоност према државној служби, него према другим пословима: јер се „таквима перо чини лакшим од пијука“. Али, да добро плаћени државни службеници често злоупотребљавају своје положаје, чак и на прост начин поткрадају, показује пример господина Белимарковића, министра рата под председништвом Ристића. Он је проневерио државну касу за преко 16.000 дуката (и бискупа Мојсија, озлоглашеног „саучесника“), које треба поменути, поред многих других званичних и добро плаћених лопова.

Човек је управо биће које је тешко задовољити, и уколико више поседује, утолико више жели да поседује што више, па би се стога могло рећи да високе „плате“ још више доводе до изопачавања, јер повећавају све више потребе оних који их примају. Част се не купује, она се стиче личним заслугама. Зашто постоје сталне жалбе господe чиновника на мале плате? Зато што је све што имају на себи, од главе до пете, све што имају у кући, страна скупа роба. Њихове жене не маре за домаћинство, уз то су врло расипнички настројене! Службеници стога морају да се стално буне, захтевајући боље плате како би исхранили и одлично снабдели своје породице.

Што се тиче тврдње да интелигенција и образовање повећавају потребе људи, да према томе службеници као интелигенција морају имати веће прохтеве, па према томе и боље плате, она је погрешна. Само богатство проузрокује веће потребе за већим луксузом, никако образовање, право образовање. Реците ми, молим вас, да ли обичан сељак не би знао да се вози у кочијама; – али он их нема. Он је сасвим задовољан, када може да се вози у својим колима од дрвета на четири точка. Не јаше коња коме приличи и ко зна да га јаше, већ онај ко га има!

А онда, како живи наш народ који све плаћа и издржава? – Наш народ чине готово сами сељаци; 95% су сељаци а 5% отпада на чиновнике и трговце. Наш сељак ради 12–15 сати дневно; купајући се у зноју у правом смислу те речи, обавља он најтеже послове, а истовремено се храни најгором храном, нпр.: сувом пројом, ретком киселом чорбом од купуса, црним луком и копривама. Сељак ради и дању и ноћу, а често нема ни хлеба – јер није у његовој моћи да нареди киши да пада и да одређује колико дуго и у којој количини она треба да пада. Он мора понекад да прода најбоље и најдрагоценије, како би могао да се одржи са својом породицом. Ако, дакле, дневница народа износи 5–6 европских гроша (европски грош једнак је 2 сребрна гроша), како онда може исти народ да плати једном службенику 3 дуката за 2–3 сата лакшег и пријатнијег посла у току једног дана? Како може да својим господарима (кнежевима и чиновницима) да зида палате и да им купује „неке свилене покриваче и душеке“, када сам спава у бедним кућама, у баракама и на самој земљи? Не, то не! Господа са њиховим добрим платама заразила је својим развратним животом наше грађане, ови опет сељаке. Сада се чуде што сељак купује неке тричарије и лажни накит, и што наши занати постепено пропадају. Најправилније би било, када би се плате господe службеника пропорционално смањиле сразмерно надницама наших сељака. То би било братски, а не као сада, када сељак зарађује 5–6 гроша, а чиновник 180; то није братски.

Ми (партија народа) хоћемо да у нашем предлогу будемо много дарезљивији, умеренији, јер ми дајемо једном службенику плату од 10–70 гроша дневно. Из тога следи да би најнижи чиновници имали годишњу плату преко 150 талира, а ипак су они спремни да нас извичу као „малоумне“ (људе, који су ван разумног света). Најважније је следеће: чиновник прима плату било да сунце сија, киша пада, био то радни дан или не, њему је свеједно, док сироти сељак добија надницу само онда када ради и када може да ради. Господи државним чиновницима је тако лепо, тако пријатно, да једва могу и пожелети нешто боље.

Рационално домаћинство може лепо да прође са 70 гроша дневно; ако неко потроши више од 70 до 180 гроша, то није добро

и њега с правом можемо назвати расипником, јер је он човечанству више од штете него од користи, поготову ако он ту суму хоће да изнуди од сиротог народа. Али, ако господа службеници наставе да живе као сада, ако одевају и даље своје ближње у свили и сомоту, ако се свилене хаљине њихових жена раскалашно украшавају аршин дугим „шлеповима“, ако се купују брилијантне игле, златни женски сатови, дијамантни прстени итд., итд. (често се виђају на женама вредносни накити од 3–600 дуката); затим, ако једна жена држи више слугу, лакеја, „собарица“, „дечијих неговатељица“, праља, куварица и, најзад, дојиља (јер „отмене“ даме неће да хране ни своју децу); ако се једно јагње плаћа 80–90 гроша, ако се набавља златно и сребрно посуђе, фотеље, канапеи итд., итд. – онда је заиста довољно и 10–15.000 талира да би се такве „потребе“ стално намиривале.

Ми предлажемо највећу плату од 1.000 талира, и то само дотле док наш народ не буде био богатији и имућнији. Неправедно је третирати народ као овцу, од које се, по обичају, са руном скине и мало коже, а да се затим ништа не предузме, како би се од животиње добило још веће и гушће руно. Наши нам чиновници неће узети за зло што тако мислимо, јер ми у нашем послу морамо радикално поступати. Нарочито не приличи владикама да воде расипнички живот, јер иако они као главни представници Христа неће да иду пешице нити да скромно јашу на магарцима, ипак могу лепо да живе са 1.000 талира годишње плате. Наши чиновници најбоље знају зашто наши сељаци обрађују земљу на најпримитивнији начин и помоћу најзаосталијег оруђа, а ипак се највише буне око тога. Али, како могу од истог народа захтевати да их он богато издржава и модерно облачи, дајући им високе плате? Ако је такав захтев праведан, онда нема више правде на овоме свету.

Затим, моја господо посланици, свакако сте чули да смо у дефициту за 6 милиона европских гроша (3,300.000 талира). Ко ће покрити тај дефицит? Опет народ, народ! Исти народ, коме већ тешко пада да стално плаћа. Ових 6 милиона гроша је терет више на леђима народа. Ако хоћемо да видимо нашу земљу у бољем стању, морамо енергично захтевати да они људи покрију дефицит који су га и проузроковали, а то су наша господа државни чиновници и „високи“ државници са својим недовољно прорачунатим издацима, са својим повећањима плата, својим пензијама итд., итд. С правом треба да захтевамо покривање дефицита од „госпode“, и мишљења сам да од нашег осиромашеног и презадуженог народа не смемо захтевати ни 6 гроша, а још мање 6 милиона. Не на тај начин, већ једино ограничавањем високих плата службеника треба да покријемо дефицит! Стога, моја господо посланици, препоручујем свој предлог на усвајање.“

Предлог није прихваћен у Скупштини. Неколико националиста и противника је „ипак“ признало да ће тек после 50 година бити на месту. – Дакле, 50 година ћемо морати још да чекамо да би се он, предлог, практично спровео у дело! „Али, шта ако до тада наш народ пропадне?“ – да кажемо Милијиним речима.

У Скупштини је дат још један предлог, који се тиче укидања окружне полиције (старешине). Ови коштају годишње 3 милиона гроша, а нису ни од какве користи – може се чак рећи да су мање-више штетни, посматрано с рационалне и моралне стране. У предлогу се каже: „Окружна полиција је без сврхе, њу треба укинути, како би 3 милиона могла да се употребе у корисне сврхе.“ Овај предлог је потписало 30 посланика и одлука Скупштине се очекује с великим нестрпљењем.

Volksstaat,⁹² бр. 49, од 30. IV 1875, стр. 2–3; бр. 51, од 5. V 1875, стр. 2–3.

[ИЗ СРБИЈЕ]

Српски експлоататори, са Миланом Обреновићем на челу, раде са највећим успехом на реакционарном попришћу. Монарси великих држава могу бити у потпуности задовољни понашањем људи који данас у својим прљавим рукама држе судбину српске „мале државе“. Социјалистички покрет, који се развија у српском народу, послао је у српски парламент (Скупштину) неколико социјалиста. Утицају ових последњих треба приписати образовање опозиционе већине. Опозиција је поднела неколико умерених захтева, као што су захтев за општинску аутономију, слободу штампе, слободу збора и договора, укидање жандармерије и окружне полиције, смањење плата високих чиновника, контролу државне благајне и сл. Ти захтеви, који уопште нису дотицали „неприкосновене основе“, учинили су се Милану и комп. одвећ опасним за његову државу и стога је овај указом од 25. марта распустио Скупштину и наредио да се кроз четири месеца одрже нови избори за све народне посланике. Ради већег успеха избора и „искорењивања“ социјалистичких идеја, влада је забранила оба социјалистичка листа, „Рад“ и „Ослобођење“, и уредника првог извела пред суд, а уредника другог стрпала у затвор. Светозар Марковић је 29. марта сахрањен у Јагодини. Његови пријатељи решили су да издају његова сабрана дела. Средства за издавање истих скупљају се претплатом.

Вперед, бр. 8, од 1. V 1875, стр. 255.

СРБИЈА⁹³

Од пре извесног времена у овој земљи се говори о завери која је наводно откривена. Као што је познато, ова земља је под сизеренством Турске. Нека руска новина која излази у Лондону, „Вперед“, даје тим поводом следеће детаље.

Пре отприлике два месеца, ухапшен је српски социјалиста Васа Пелагић. Колико можемо ми да просудимо по неколико бележака расејаних по разним листовима, не ради се ни најмање о открићу једне социјалистичке завере, већ о „открићу“ за које част припада истовремено двома владама, влади Србије и влади Угарске. Неки мађарски чиновник је, како изгледа, извршио изненадни претрес у штампарији листа „Застава“ и тамо је наводно нашао неколико хиљада примерака неке брошуре на српском језику под насловом: „Писмо мојим пријатељима који стењу под турским јармом“. Та брошура садржи неку врсту револуционарног катихизиса. Програм социјализма је у њој резимиран у 27 тачака, за чије остварење аутор позива све српске револуционаре да се дигну. Она их посебно заклиње „да истребе што је могуће пре све монархе, свештенике и да оборе сва престоља, од првог до последњег. Радећи тако, српски револуционари ће допринети не само слави свог народа, већ и спасу читавог човечанства. На развалинама старог друштва успоставиће се Федерација слободних општина“. Брошура је, наравно, конфискована; угарска полиција није могла да се докопа њеног аутора.

***

Текст се прекида и наставка у другим бројевима није било.

Bulletin de la Fédération Jurassien de L'AIT, бр. 19, од 9. V 1875.

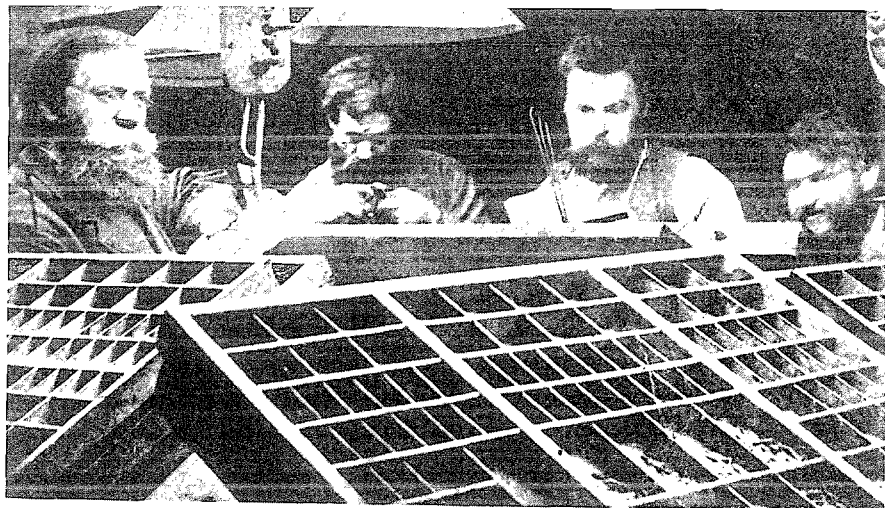
[ОСУДА СОЦИЈАЛИСТА У СРБИЈИ]

У Србији која хоће да буде цивилизована долазе на дневни ред, поред конфискација листова различитих праваца, такође и хапшења и пресуде.

Недавно је један случај „законски“ дошао до друге инстанце апелационом суду. Због „велеиздаје“, настале из једне клевете, осуђени су: Јован Милинковић на 10 година затвора (овај исти је већ пуну годину дана провео у затвору, јер је крчио дела покојног Марковића); Димитрије Ценић на 8 година у тешким оковима и Даниловић на 5 година. Када би се социјално питање могло збрисати, онда би се оваквим поступком и кажњавањем сигурно спасла српска „уставна“ држава.

—а —а

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 19, од 9. V 1875, стр. 2.

Редакција *Вперед* (1873 – 1876)

слева: П. Л. Лавров, А. В. Вошцакин, Л. Б. Голденберг

ИЗ СРБИЈЕ НАМ ПИШУ

Као што вам је познато, после распуштања Скупштине (Народне скупштине) утврђено је да се нови избори одрже после 4 месеца. Наше тзв. помирљиво министарство које је себи тобоже поставило за циљ умирење страсти партија, врши живо неопходне припреме. Подјармљивање, тероризам, тиранија сваке врсте достигли су своју кулминацију. Свакодневно се врше хапшења, злостављања, забрана листова и др. на најбруталнији начин – па то собом доноси „помирљиву политику“. Социјално-политички лист „Ослобођење“, политички орган социјалдемократа у Србији, забрањен је недавно на три месеца. Одмах затим покренути лист „Ново Ослобођење“ такође је угушен.

Десети број социјално-научног листа „Рад“ је цео конфискован због „отворених изазова“ које наводно садржи некролог посвећен Светозару Марковићу, а исто тако и једанаести број, и истовремено је подигнута оптужница против одговорног уредника Пере Тодоровића. Број 12 „Рада“ је конфискован сасвим противзаконито. Тај исти број требало је да буде објављен на 2 1/2 табака; но пре но што је други табак био готов, ставио је на цео број забрану један полицијски службеник, који је упао у штампарију у пратњи жандарма и конфисковао цео завршени табак у свим примерцима и однео га у полицију. Због овог противзаконитог поступка редакција „Рада“ је поднела тужбу противу поменутог полицијског службеника. И тако је и овај орган српске социјалдемократије моментално пропао после срамних прогона. Одговорном уреднику Пери Тодоровићу је за вратом пет процеса. Први процес требало је да се одржи 29. априла. Међутим, не злоставља се само социјалистичка штампа, већ се такође сузбија и свако слободоумно мишљење. Политички орган либералне партије „Будућност“ такође је укинут. Опозициони лист садашње владајуће партије „Исток“, орган познатог бившег председника министарства Ристића, такође је укинут. Данас још постоји само „купљена штампа“, и она слави и певуши своју „тријумфалну песму“, једино она даје данас тон

„јавном мњењу“ – и то се у Србији зове „слобода штампе“ и „владавина јавног мњења“!! Као што видите, у Србији је сасвим пријатно, заиста је то „најлепши свет свих светова“.

Али, влада може да чини још већа злодела и нискости, може и да победи на предстојећим изборима (што ћемо још видети), захваљујући таквим бедним средствима, ми ћемо ипак бити коначни победници. Све је добро што се добро сврши! Свако насиље изазива све већи отпор.

Volksstaat, бр. 54, од 12. V 1875, стр. 2.

[НАРОДНИ ПРОСВЕТИТЕЉИ]

Народна скупштина у Србији прихватила је предлог који се тиче повећања плата професора гимназија. Али, ти „народни просветитељи“ уместо да се за то захвале народу, они су то учинили „племенитом“ кнезу што је био тако добар и што је „благоизволео“ „санкционисати“ то повећање (на учитеље из унутрашњости земље, који чине стварни наставнички пролетаријат, кнез не мисли). Високображени кнез је љубазно одговорио да га необично радује што му је Народна скупштина поднела на потврђивање такав предлог и да је увек спреман да одобри такве предлоге; он се опет нада да ће дотични колегијум учинити све како би код омладине (ученика) зауставио ширење „комунистичких идеја“ (знатижељни смо да сазнамо у чему ће се састојати тај „експеримент одстрањивања“), имајући у виду да Србија треба да оствари не само политичку већ и „културну“ мисију, али да само те опасне „смицалице“ стоје на путу овој мисији. Професори су обећали да ће учинити све само да ту „утвару“ најпокорније истерају из земље.

„Панчевац“, који је сазнао о овој ствари, прикључује се жељи кнеза у потпуности, и уз то још примећује утешно: „догод је кормило у гимназији у рукама Милетића, дотле ће цветати не само комунизам, него и друга (?) зла“.

Што се тиче кнеза Милана, он би хтео, мање за љубав „културне“ мисије а више за љубав „мисије свога одржавања“, да радо види потиснут „комунизам“ у земљи.

Прелазећи на јеремијаду „Панчевца“ не можемо се довољно начудити да му при предузимању мера противу комунизма чак одговара један од најреакционарних људи. Да ли људи калибра „Панчевца“ верују да би неко од њих био добар да преузме кормило да би на тај начин усрећио народ. Конкуришите код кнеза, јер као практични људи (а такве он треба) можете имати успеха. Нападање црвене утваре, међутим, неће вам ништа користити – оспорите једноставно социјализам, а ако нисте у стању да то учините, онда би било боље да ћутите него да се излажете не само руглу већ и презиру сваког човека који поштено мисли.

***

–а –а–. Као што је у „Arbeiter Wochen-Chronic“ br. 17 већ саопштено 29. априла ове године одржана је расправа противу Пере Тодоровића, уредника „Рада“ који „мора да престане да излази“. Пошто је оптужени тужбу, односно државног тужиоца, потпуно разоружао помоћу основних доказа, и пошто је државни тужилац могао да одговара само са „ја држим да је тужба основана“ и ничим више, то је расправа одложена – отуда није могла ни да се донесе никаква одлука. Да би се поправио срамни пораз, овај државни тужилац је премештен, а „вођење оптужбе“ предато другом државном тужиоцу са званичним благословом кнеза да наведе боље доказе „кривице“ (иако никакве?). Буди задовољан народе у Србији таквом „примерном владавином“, јер само помоћу таквих људи бићеш слично другим народима одгојен „политички“ и „културно“, и процветаћеш као звекан у Норвешкој.

Завршавајући овај извештај примили смо вест да је поменути уредник „Рада“ осуђен на 15 дана затвора због „клеветања религије“. Да ли ће кнез овим бити задовољан?

Али „тих 15 дана“ су сами по себи доказ о невиности дотичног и компромитовању тако „јаке“ српске владе.

***

–а –а. У полицијској држави Србији може се свашта догодити. Адама Богосављевића су, по налогу оних „одозго“, из још не-испитаних разлога, ухапсили, пошто се на протеклој српској Народној скупштини тако енергично залагао за добро и интересе народа.

Можда се ове мере предузимају зато да би му се онемогућило учешће на изборима који се одржавају у јулу, како не би поново постао посланик. Када избори прођу, онда ће вероватно бити „милоствиво“ пуштен из затвора „због недостатка доказа“. Крчаг се, међутим, дотле носи на бунар док се не разбије – најзад ће народу понестати глупо стрпљење.

***

–а –а. Јован Милинковић, Димитрије Ценић и Даниловић добили су своју изречену им казну (како смо већ у Хроници дали) и

од стране Касационог суда. Поред ових је и извесни Динић, који је такође оклеветан због велеиздаје, стављен под трогодишњу „полицијску присмостру“.

Arbeiter Wochen-Chronic, бр. 22, од 30. V 1875, стр. 2 и 3.

ХРОНИКА БОРБЕ

Србија. У претпоследњем броју нашег листа говорили смо о томе да је Милан растерао Скупштину због њеног „крајњег“ расположења. Кнезу и његовим саврузима по делу „управљања земљом“ нису се нимало допали говори и захтеви из редова опозиције. Примера ради зауставимо се на једном предлогу опозиције који је изазвао највећу буру на тим иначе бурним заседањима. Тај предлог су поднели Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Димитрије Катић и он се тицао ничега другог до умањења чиновничких плата. Предлог је био мотивисан на следећи начин: „Свака држава – па према томе и наша – која претвара сву своју интелигенцију у чиновнике, може се с пуним правом назвати полицијском државом. Ми сматрамо да ни у једној другој држави на свету нема толико чиновника као у нашој. За ту појаву нису криве само школе; главни њен узрок састоји се у томе што наше чиновнике плаћају врло много, а захтевају од њих врло мало рада, или у томе што – говорећи речима једне књиге – ‚свак више воли да се налази међу онима који једу, него онима које једу.‘ ...

Али оно што је најгоре у целој тој ствари јесте што се наши чиновници називају слугама народа, док су у ствари његови господари. Када би они били слуге народа, не би сами себи одређивали плату, већ би им је одређивао народ. Када неко приватно лице тражи од свога дужника велики интерес на свој капитал, а дужник под притиском нужде пристане на то, ми смо сви спремни да повичемо: то је каишарлук! Али када наша господа и властодршци узимају од народа за свој капитал, тј. за своја знања, сувише велики интерес, тј. претерано велику плату, то се на бирократском језику не назива каишарлуком, већ наградом за нарочите заслуге учињене народу. Нека нам кажу: када је наш народ, који гладује и иде у прњама, пристао и дозволио да његов слуга, тј. чиновник добија по две, три, па и више хиљада талира годишње? Па не само то: тај ‚слуга народа‘ добија своју огромну плату и онда када више не служи, када остари, а држава се брине чак и о његовој породици – ваљда због тога да се сасвим не утре класа господа!... И што је већи

положај чиновника, он тим мање ради, и тим је већа плата коју за тај свој нерад прима... Од самог почетка државног живота наш народ је остао на истом степену развића – уколико још није и назадовао. Сав напредак у нашој земљи, њен једини напредак, састоји се у напретку бирократије. Како није право да једни живе у ропству и да гладују, док други благују, и како наша бирократија са свом својом премудрошћу није могла ништа да допринесе побољшању народног благостања, не би била никаква срамота да и чиновници живе исто тако бедно као што живи народ чији су они ‚слуге‘. Ако у нашем народу мушкарци и жене, непрестано раде до исцрпљења, немајући често ни корицу сува хлеба којом би утолили глад, доиста је неправедно да се чиновницима за 3 или 5 часова лаког рада плати толико да може да одене у свилу и кадифу и храни најбољом храном не само себе, него и своју жену и своју децу, који не раде ништа. Једном речју неправедно је да чиновници раскошно живе, док народ умире од глади... Зато предлагем Народној скупштини да донесе овакав закон: ’У Србији не може бити никаквог положаја (звања) без изузетка, који би доносио плату изнад 1.000 талира и пензију изнад 500 талира. У број тих положаја улазе и епископства.‘ ...

У прилог тога предлога говорила су 3 посланика који су поднели предлог, и неки други посланици из опозиције. Како живи наш народ, који за све плаћа и све издржава? – рекао је између осталог, Милија Миловановић, прост сељак из Темнића у јагодинском округу. „Наш народ се састоји из самих сељака: 95% су – сељаци, 5% – чиновници и трговци. Наш земљеделац ради по 12–15 часова дневно; он у зноју лица свог обавља тешки рад, а храни се најлошијом храном: сувим кукурузним хлебом, купусом, сурутком, луком. Иако ради и дању и ноћу, сељак често нема хлеба... Његов рад се никад не плаћа више од 5–6 гроша (око 30–36 коп.) на дан... Како у таквом случају народ може да плати свом чиновнику по 3 дуката (око 11 рубаља) на дан за 2–3 часа лаког и пријатног рада? Наш народ живи у бедним страћарама и кровинарама, он спава на голој земљи, и како он онда може својим слугама (кнезу и чиновницима) градити дворце и замкове и куповати свилене јоргане и душеке?! Можда ‚господа‘ са својим високим платама представљају створења која су виша од њихове браће?... Било би најправедније да се плата господа чиновника пропорционално умањи, узимајући за мерило надницу наших сељака. То би било братски, а не као ово сада када је сељачка надница 4–6, а чиновничка 180 гроша... али ми, народна партија, далеко смо помирљивији: у свом предлогу ми дајемо чиновнику плату од 40–70 гроша дневно. Разуман домаћин може врло добро да изађе на крај са 70 гроша: онога ко троши више од те суме, можемо с пуним правом назвати незаситим и расипним... нарочито када се ти новци цеде од сиро-

машног народа. Али ако господа чиновници наставе да живе као што су живели до сада; ако буду облачили своју породицу у свилу и кадифу; ако њихове жене буду и даље носиле свилене хаљине са дугим шлеповима; ако им буду куповали брилијантске укоснице и прстење, златне сатове (ми често видимо на чиновничким женама накит који вреди у најмању руку од 300–600 дуката); ако чиновничке жене буду држале по неколико слугу – лакеја, собарица, дадиља, праља, куварица и дојиља (јер даме из „вишег“ друштва не доје своју децу); ако се буде куповало златно и сребрно посуђе, фотеље, дивани итд. – у том случају је за задовољење таквих потреба мало и 10–15 хиљада талира годишње. Најзад, чули сте, браћо, да имамо дефицит од 6.000.000 гроша. Ко ће тај дефицит покрити? Народ! И опет народ! Онај исти народ коме је и без тога доста што стално плаћа, што плаћа без краја и конца. Тих 6.000.000 гроша су нови терет на његовим плећима. Ако желимо да видимо земљу у бољем стању, дужни смо енергично захтевати да тај дефицит покрију они који су га и направили, тј. наша господа чиновници и државници... Ја мислим да ми не смемо товарити на врат нашег толико осиромашеног народа не само нових 6.000.000 него чак ни нових 6 гроша. Ми смо тај дефицит дужни покрити умањењем високих чиновничких плата. Зато вам предлажем да прихватите наш предлог.“

„Ако су наши чиновници и властодршци“ – казао је један други посланик – сељак, Адам Богосављевић – „могли насилно и неправедно, не тражећи народну сагласност и одобрење, да присвоје себи велику плату, онда и народ има пуно право, да питајући чиновнике умањи њихове плате. Клин се клином истерује. Велика плата је разлог... што су наши властодршци и бирократе приграбили у своје руке сва народна права, па народ, на своју срамоту, мора да отима од њих та права, једно по једно.“

Сувишно је и напомињати да је овај предлог пропао, као и сви њему слични. Све те тзв. народне слуге, почев од „господара“ Милана па до последњег његовог слуге или сарадника, високо цени свој занат „управљања земљом“, тј. занат пљачкања и поробљивања радног народа. „Ми хоћемо слободу и напредак, а то је – скупа роба (скуп еспап), и зато и цена те робе мора да буде већа!“ – говорио је министар финансија Чеда на једном од скупштинских заседања, предлажући мере за покривање дефицита. Брбљивим устима домишљатог министра исповеда се пред публиком дружина српских експлоататора и властодржаца. Плати нас више – вели та дружина – па ћеш добити више слободе; а док си сиромаш, док немаш довољно пара да купиш овај еспап, не гурај свој нос где му није место, ћути и гладуј. А народ ће престати да сиротује и гладује – додајемо ми са своје стране – тек онда када збаци са свога многонапаћеног тела целу ту гомилу ненаситих и прождрљивих пијавица.

А да ће их народ збацити, за то јемчи социјалистички покрет који је пустио корене у српском тлу, с једне стране, и мере које предузима влада против растућег покрета, с друге. Као узор тих мера може да послужи пресуда „због издаје домовине“ која је изречена Милинковићу, Ценићу и Даниловићу: први је осуђен на 10 година затвора, други на 8 година затвора у оковима, трећи на 5 година затвора („Arb. Woch. Chron.“, 1875, 82). По речима земунског „Граничара“ Адам Богосављевић већ ужива благодети казамата (1875, 82).

„Избори за нову скупштину“ – писали су у „Volksstaat“-у из Србије крајем априла – „одржаће се кроз 4 месеца, али ја не мислим да ће „ред и мир“ дуго владати у Србији. Или ће влада, ако има и трунке здравог разума, паралисати социјалистички покрет ратоборном националном политиком (ратом с Турцима), или ће социјалистички покрет уништити владу. Треће не постоји. Истина, ми, српски социјалисти, такође желимо да „ослободимо“ Србе који пате под турским јармом, али ми желимо пре свега да ослободимо сами себе, јер би ослобођење турских Срба у противном било само промена владајућих личности.“ – „Наше министарство“ – писали су у истом листу почетком маја – „веома активно врши припреме за изборе. Угњетавање, тероризам и тиранија сваке врсте достигли су кулминациону тачку. Свакодневно се врше забране листова, претреси, хапшења итд. и то на најгрубљи начин... Бр. 10 „Рада“ је забрањен због „подстрекавања“ садржаног у некрологу Свет. Марковићу, бр. 11 и 12 „Рада“ су такође конфисковани. Уреднику „Рада“ Пери Тодоровићу предстоји 5 процеса за штампарске кривице... У садашње време постоји само „пузачка“ штампа и она триумфује и пева своју „победничку песму“; она једина представља данас „јавно мњење“. То се назива у Србији – „слободом штампе“ и „владавином јавног мњења“. Но, нека влада прави још двоструко веће подлости; нека она тиранише још више него сада; нека она, благодарећи својим жалосним мерама, победи и на предстојећим изборима (што ћемо, уосталом, још видети!) – ми ћемо, на крају крајева, ипак бити победници. Конац дело краси! Свако велико угњетавање увек наилази на још јачи отпор!“

Ради упознавања са „победничком песмом“ треба само завирити у „Видовдан“. У сваком броју тога најкрупнијег егземплара српске „пузачке штампе“ лакеји Милана цепају грло вичући о потреби истребљења „комуниста“, о протеривању из Србије „рушилачких комунистичких идеја“, о стварању „обреновићке Србије“, о процвату Србије под руководством „младога господара, носноца и извршиоца велике српске мисије“.

Знамо ми све те „велике мисије“, српска се ничим не разликује од руске, немачке и сваке друге. Велика српска мисија не састоји се, наравно, ни у чем другом до у стварању „велике, јединствене Србије“.

„Сва Ваша борба“ – пишу српски социјалисти у листу „Раднички Пријатељ“, обраћајући се либералима из „Граничара“ и другима – „усмерена је на то да се збаци мађарски и турски властодршци, да би ви борци за народна права, заузели њихово место. И зар може имати неки други смисао ваше ‚српско војводство‘ или ‚српско краљевство‘?“

***

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА⁹⁴

Књ. 1. Начела народне економије или Наука о народном благостању (по Н. Г. Чернишевском).

Свеска 1, Београд 1875. Цена 1 Фр. 20 сант.

Вперед, бр. 10, од 1. VI 1875, стр. 316–318.

[ЈЕДАН СРПСКИ ДЕМОКРАТА]

У Србији тече мед и млеко – кнез Милан путује по земљи. „Помирљива и добронамерна“ влада дала је Његовом величанству мудар савет да пропутује источне делове кнежевине, пре но што се одрже избори за Скупштину. Заиста мудар савет, чему нема ништа да се приговори. Делатност неких представника народа била је исувише опасна, њихови предлози исувише несварљиви за фини стомак Његовог височанства и господу министре. Одушевљење народа којим је он поздравио најокорелије противнике режима Адама и Милију (обојица обични сељаци) – то одушевљење је отргло вампира из безбрижности, којом је до тада сисао крв народа. Чегга има ту необичног што сада вампир шири своја крила и њима махањем хлади своју жртву да би јој учинио болове неосетљивим, које јој је нанео немилосрдно.

Кнез Милан путује – хидра српске бирократије креће се живо, својим канџама раскида она још увек здрава места рањеног тела народа, и кашље свој отров на нанесене ране. Жртва се грчевито стреса од тих паклених мука, та подрхтавања су снажна. Окови, којима је везана несрећна жртва, почињу да пуцају, и „Његово величанство“ хоће да својим присуством, које доноси спокојство, да крвавој жртви неколико капи опијума, како би се умирила, јер ако трзаји почну да бивају снажнији, ако ланци којима је бирократија тако вешто оковала све делове народа, пукну – ох, тешко онда трулом и деморалисаном престолу и његовој одвратној околини. Кнез Милан путује – то има свог смисла; обично се туберкулозном болеснику олакшавају смртне муке опијумом.

Шта је данашња Србија? Она је поприште наше реакције, она је затвор у коме узурпатори мучки убијају сваког оног који макар мало да наслутити да су му неподношљиви ова нечувена тиранија и ове страшне прилике. Као доказ ове навешћемо жртве: у смедеревској тврђави затворена су два човека, јер наводно нису хтели да пију у здравље кнеза. Кажу да су рекли: „Зашто да пијемо у његово здравље? Наши су очеви отерали Турке, а он нам је натоварио на врат друге Турке. Њему и његовој својти морамо

плаћати веће порезе, но што смо то чинили за време Турака.“ Да ли су то ови сељаци заиста казали, или је то само клеветање шпијуна Јелића, који је оптужио ову двојицу разумних и слободомних људи како би их уништио, не знам тачно. Али је тачно да поменуте жртве чаме у затвору и мора бити да смо далеко догурали када и обични сељаци изговарју такве идеје, или кад бедни шпијуни својим клеветама могу да униште потпуно невинне људе.

Други пример: два сеоска попа бачена су у затвор, јер су у име својих суграђана подигли тужбу против недоличног понашања неколико чиновника. Вероватно ће ти примерни свештеници бити и осуђени. Они се тога не боје, један од њих, старац, каже: „У време када влада таква тиранија човек није човек ако га не оптуже и не осуде. Ја се не бојим судске пресуде!“

Поштујемо такве апостоле истине и правде!

У крагујевачком затвору лежи Срета Анђелковић, уредник „Ослобођења“; даље излагање његовог листа је забрањено, а он је и поред тога у истражном затвору.⁹⁵ И он ће, без сумње, бити осуђен. Овде се, дакле, за један преступ два пута кажњава. Света је болешљив, за њега пресуда на издржавање казне затвора значи исто што и смртна пресуда.

Стева Милићевић, бивши уредник „Гласа Јавности“, осуђен је због Ристићеве оптужбе на затвор у трајању од годину дана, и новчану казну од 45 талира.⁹⁶ Он је увредио Ристића, тог вођу псеудолиберала, звездане опозиције, који је у „Истоку“ бестидно истукао с клеветама како противу Стеве Милићевића тако и противу других људи, који су мрзели његове „реакционарне радње“ у „Истоку“, јер су им исте биле добро познате. Овај Ристић тужи уредника „Гласа Јавности“ због увреде, а Стева бива осуђен. О, најбољи свете свих светова! Какви појмови правде.

Тријумфујете ви, псеудолиберали. Ваш вођа Ристић оправдава поверење које сте му поклонили. Зар не видите како радо стаје на страну реакције, не би ли угасио и последњу варницу која светли у том мраку? Али само полако. Сресћемо се још једном и то врло ускоро.

Сада ћемо посетити још једно наше гробље слободе.

Посетили смо Смедерево и Крагујевац, сада ћемо поћи и кроз Шабац, или боље речено посетићемо полицију, Београдску тврђаву и Кладово. Шабачка комедија је завршена. Вагабунд Луњевица, лични пријатељ „Његовог величанства“, одиграо је добро своју улогу; завера је откривена и „завереници“ су осуђени.⁹⁷ Мита Ценић осуђен је на 8 година затвора у тешким гвозденим оковима, и сада се налази у Београдској тврђави. Јован Алавантић је транспортован у Кладово да би тамо провео у затвору 10 година. Коста Динић је осуђен на три године полицијске присмотре, те сваку ноћ

проводи у полицији. Ови људи су оптужени и осуђени због припреме коју су вршили за атентат на кнеза. Неизвесно је да ли је Алавантић сковао такве планове или не. Судећи по његовом ранијем начину живота могло би се на ово питање потврдно одговорити, али је приликом претреса било јасно да то није тачно. Остали су, међутим, потпуно невини, а ипак су тако строго кажњени. Треба ли да наводим и друге доказе? Не, довољно је. Једном речи се то да лепо исказати: у Србији цвета систем *застирашвања* у свој својој моћи. Ономогућен је рад свих органа, у којима су људи износили слободоумно своја мишљења. Кајмакамски лист „Видовдан“ и Ристићев „Исток“ чине целокупно српско новинарство. У унутрашњости Србије сваки чиновник шпијунира да се у његовој средини не продају „опасне књиге“. Продавци таквих књига отпуштају се из службе без изузетка или се хапсе и сл.

Ближи се време када треба да се одрже избори; тираније јача, а тиме и незадовољство. Све више влада уверење да до помирења између народ а и бирократије неће доћи.

Кнез Милан путује – а „помирљива и добронамерна“ влада кује убојите планове и обележава све људе који би јој се при извршењу ових планова могли супротставити, она смишља „најгенијалнији план свих планова“, како би те људе потпуно уништила.

Мариновић је „државним послом“ отпутовао у Русију. Ови државни послови састоје се у томе што партија кајмаканера намерава да збаци Устав, да јадном народу одузме и њега, како би онда могла да га још несметаније експлоатише. (Кајмаканери су група властољубивих људи, који желе да поделе Србију међусобно, и који верују да би у циљу постизања својих циљева било најбоље да на престо врате Карађорђевиће, али се засада скривају под маском верних присталица династије Обреновића.) Мариновић је имао задатак да испита мишљење „Његовог величанства“ руског императора у вези са овом ствари. Није познато какав је одговор добио, али је тачно да кајмаканери и даље раде на овом плану. Последњи и најнасилнији акт садашње владе је један циркулар, који је достављен свим окружним старешинама. Тим актом им је наложено да направе спискове свих оних који су „комунисти“, „републиканци“ или други „противници владе и престола“. Чиновници су обавили своју дужност и попуњене листе са „опасним именима“ из неколико места већ су послате у резиденцију да би како то следује постале проскрибоване листе. Претпоставља се да влада припрема план да уништи све ове људе. Тај „генијални“ план изгледа да је сковао министар рата Протић (исти онај који игра изванредну улогу вештог подводача код „Његовог височанства“ и који је иначе врло познат по својим пикантним односима са младим женама). План је

требало да буде постигнут тако што би се „открила“ (?) величанствена завера, у којој би учествовали сви ови људи – и што би затим неки од тих људи били поубијани, а неки осуђени на дугогодишњи затвор. У случају неуспеха ове замисли даља намера била је да се изазове побуна и да се поубијају сви они који би могли ометати крваву реакцију у извршавању њених још крвавијих планова.

Кнез Милан путује – да, „Његово височанство“ је одлучило да принесе велику жртву – ах, какву жртву! Пуних 20 дана бити одвојен од свих оних београдских метреса, од свог зеленог стола, од својих „дворских“ мајмуна и од свих својих дворских будала. И то зашто? Да би посетио свој незадовољни народ.

Само напред, „Ваше височанство!“ Следите само бесмислене савете Ваших лакеја и наставите са прогонима и тиранијом. Само се опијајте изнуђеним удварањима народа, трошите лакоумно крв и зној народа на Вашим метресама, на картању и другим развратним стварима. Само напред. Време се ближи када ћете за све ове радње морати да одговарате.

Жртве које падају под ударцима Ваших целата, најништавнијих кнежевих слугу, не моле за Вашу милост, али и оне неће имати обзира према Вама и Вашој својти. Перо је за сада наше једино оружје. Али, будите уверени да оно није нипошто тако безазлено. Ускоро ћете се у то и сами уверити. Ми ћемо доказати бројкама колико сте дубоко запали у дугове, колику новчану помоћ добијају Ваше метресе, колико је гнусан идол због којег се посланици прогоне из Народне скупштине, само зато што су се усудили да кажу да су млади!

Удвостручите војску жандарма и шпијуна, наши ће списи ипак бити разасути по Кнежевини. Ми можемо бити и неуморни.

До сада се наш рад, сходно својој суштини, базирао на мирном развитуку, он је био наша културна борба. Овом тиранијом смо избачени из нашег природног тока, и ми ћемо ту тиранију или срушити или ћемо и сами пропасти.

Могућност јавног рада нам је одузета и ми смо приморани да бежимо у мрачни лабиринт тајне акције. Ви се смејете борби помоћу пера? Наставите само, захваљујући Вама борба коју водимо помоћу пера преобратиће се у борбу коју ћемо водити помоћу ватре и гвожђа.

Нека буде Ваша воља! Ви сте у могућности да хапсите најистакнутије личности и да их онда убијате. То је све што знате да радите. Ми ћемо вам самосвесно принети и ову жртву, али ће међу

вас банути вулкан, који ће вас преплавити својом усијаном лавом. Ви сте неспособни да откријете овај вулкан, а још неспособнији да спречите његово избијање.

Један српски демократија

Volksstaat, бр. 67, од 16. VI 1875, стр. 1, 2.

ИЗ СРБИЈЕ

Алексинач, 17. јуна

[...] Од чега почети причу о стању ствари у Србији?

Почнимо од тога како живи српски сељак. Србија је земљорадничка земља: 9/10 целог становништва српске кнежевине су – ратари. Упознати положај српског сељака, значи упознати положај свег српског радничког света.

А какав је пложај нашег сељака? Тежак рад, сва могућа лишавања, цеђење дажбина и дугова, гоњења и свакојаке преваре – то је атмосфера у којој тавори српски народ.

У Србији свети основи постојећег друштвеног поретка још нису успели да разгрупишу на једној страни масу радних пролетера, а на другој шачицу буржоазије. Код нас се примитивни сеоски богаташи служе ситним преварама, јер основа експлоатације још није успела да се развије тако да сваки поједини експлоататор има под руком велику количину материјала за експлоатацију, тј. велики број радника који раде за малу зараду, омогућавајући газди брзо богаћење, у великом размеру. Већина наших сељака су још увек ситни сопственици, који раде на свом парчету земље. Зато су наши експлоататори били принуђени да развију нарочити начин експлоатације, који се и у Европи доста широко примењује, али ипак не представља главни облик буржоаског лоповлука. То је – давање новаца под интерес. У Европи капиталиста улаже свој капитал у неко индустријско, пољопривредно или трговинско предузеће и експлоатишући раднике запослене у том предузећу, брзо увећава свој капитал, брзо се обогаћује. У нас тога нема. У нас су и занати врло слабо развијени, а о индустрији нема ни говора, док су сељаци, као што сам већ рекао, у огромној већини ситни сопственици. Шта онда да раде наши експлоататори? Ваљало је пронаћи начин експлоатације масе у условима под којима та маса живи [...]

Али ако је Србија у погледу економског живота још увек патријархална земља, она је у погледу државног уређења решила

да по сваку цену ступи у ред савремених држава. Она се врло брижљиво стара да не заостане за тим државама у изградњи замршеног и конфузног система вршења друштвених послова и функционисања државних установа. У самој ствари, треба само погледати на наш суд, на нашу администрацију, на легионе наших чиновника, на руљу виших бирократа, једном речју – на паразитску хидру бирократије са кнезом Миланом на челу, да би одмах схватио сву неподношљиву тегобу положаја српског народа, који, као што сам рекао, при постојећем начину обраде земље производи једва толико да некако преживи – и исисава из њега и последњу кап хранљивог сока, цедећи из народа огромне плате које су јој потребне да би живела у раскошу и конфору [...].

Да ли је онда чудо што су наши кулаци пронашли да је за њих најуносније да се баве давањем новца под интерес, да је то најпозданији начин брзог богаћења у Србији? Велике порезе и дажбине које је бирократија ударила на народ влада истерује не бирајући средства: егзекуције се врше врло енергично, јер народ нема одакле да плати порез. Сељаку не преостаје ништа друго него да се задужи код кулака и зеленаша. А ко једном допадне шака препреденим зеленашима, не сме ни помишљати да ће моћи да сачува своју сиротињску имовину. Уобичајени интерес на позајмљене новце је код нас 80%, а често и 150% – 200%. Само се по себи разуме да онај ко се једном запетља у дугове више никада неће моћи да се испетља из њих, да кроз неколико година добротинитељ – кредитор обавезно доводи са собом писара и добошара и продаје на лицитацији сву имовину несретног сељака.

Процес претварања ситних сопственика у пролетере је код нас почео недавно, а већ су цела села прешла у руке лукавих кулака, и већ велике гомиле пролетера почињу да прелазе из села у градове, или лутају од села до села, тражећи посла и не налазећи га нигде. Процес осиромашења иде тако брзо да се ни лилипутски либерали ни експлоататорска влада, која је пре неколико година громогласно викала о „прогресу и развоју у сваком погледу“ не усуђује више да оспоравају чињеницу да се наш сељак убрзано претвара у пролетера. Када је 1871. наш први социјалистички орган „Раденик“ тврдио да ће се наш сељак неизоставно претворити у пролетера, да ће његово мало парче земље прећи у руке богаташе, да се по неумољивом закону развоја економских односа, који се оснивају на суштинском поретку ствари, ситна сопственост не може дуго одржати противу крупне, да ће по неумољивом закону конкуренције крупни земљопосед прогутати ситни – тада су сви устали против „Раденика“. Реакција и „државници“ су говорили да је он „агент Интернационале“, либерали су гледали на њега као на фантасту итд... А ето, брзо је дошло време када господа која су

прекоревала „Раденик“ за незнање и злонамерност, морају и сама признати да је народ заиста осиромашео... А за то исто време, док је народ грцао у дуговима, док су га упропашћавале честе неродице, док су га сатирале епидемичке болести, док је тај народ гладовао и исцрпљивао се у нечовечно тешком раду који је трајао и по 16 сати на дан – за то исто време је наша шупљоглава бирократија пирирала и уживала. У престоници су „државници“ – г. г. Блазнавац и Ристић, Радивоје Милојковић и Јоца Белимарковић и сва та честита дружина, радикално поткрадали народ,⁹⁸ измишљали драконске законе и беснели, убијајући и судећи без „суда“ и „закона“. Тома Вучић је био убијен онога дана када је истекао рок његовог двогодишњег затвора.⁹⁹ Милош Вићенђијевић, који је студирао у Цириху и убрзо после свог повратка у Србију био ухапшен у среском граду Лозници због некакве брошуре Св. Марковића,¹⁰⁰ умро је од грознице у затворском подруму, иако је био човек врло здрав и снажног телесног састава; претпоставља се да је отрован. Јанко Чурић, гимназиста, био је ухапшен од београдске полиције због те исте брошуре, а затим два-три пута извођен на саслушање, јавно батинан (25 штапа) и стражарно спроведен у село где је стављен под строги полицијски надзор. Марко Пајић,¹⁰¹ који је студирао у Минхену и Цириху, а по повратку у Србију се бавио преводима и живео врло бедно, био је ухапшен и осуђен на 4 године затвора само за то што је казао неком шпијуну, који је дошао код њега са медаљом кнеза Милана и предложио му да је купи: „Иди до ђавола са том својом медаљом!“ Тај несрећни човек и сада труне у тврђави Ада-Кале, која се налази на једном дунавском острву, на источној граници Србије. Пешика, студент правног факултета у Београду био је ухапшен и тако тешко испребијан и осакаћен од жандарма да је умро недељу дана по изласку из затвора. То исто се десило и са студентом *Козаком*, кога су у полицији жандарми тако изубијали кундацима да је више лично на безобличну масу људског меса него на човека када су његовој несретној мајци дозволили да га изведе из затвора. Члан полиције, по чијем је наређењу убијен Козак, добио је унапређење и сада начелникује у граду Смедереву. Његово име је Коча Белимарковић и он је рођени брат Ј. Белимарковића, бившег војног министра, о чијим ћемо јуначким делима понешто касније казати [...]

Протеривање човека из Србије је у последње време постало најобичнија појава, иако по нашим законима уопште не постоји таква казна.

Ето какво је било стање ствари у Србији када се 1873. г. у Крагујевцу састала Народна скупштина, при новом кабинету Мариновића и Чумића.¹⁰² Народ је био до грла задужен и сасвим осиромашен. Терор и угњетавање сваке врсте били су најобичнија

ствар. У државној благајни, нарочито у Министарству војном, откривене су огромне крађе. Те крађе је извршио министар војни Ј. Белимарковић са кнезом самодршцем Миланом и другим пријатељима. Било је немогуће и даље крити да је благајна празна.

Почели су се проносити гласови да су откривене крађе; ствар се почела повлачити и по новинама. Наши пропагандисти нису седели скрштених руку, и ускоро се по целом народу пронео глас о томе како су господа министри, у друштву са његовом светлошћу „господарем“ опљачкали огромне суме новца, исцеђених и отетих од радног народа ради „виших“ интереса. Све ово није могло да остане без одјека у Скупштини; најпоштенији посланици су устали против таквог „поретка“, оптужили расипника и варалицу Белимарковића и извели га пред скупштински суд. Разуме се, од свега тога није било ништа. Кнез је узео под своју „владарску“ заштиту свога компањона и драгог пријатеља – преваранта Белимарковића, и припретио посланицима који су се усудили да оптуже министра, а затим прекинуо скупштинске седнице.

Скупштина од 1873. г. је важна због тога, што је она први пут после дугог ћутања и играња по министарској свирци, проговорила отворено, истакла народне потребе и ужасан положај народа и направила паралелу између положаја народа и поступака и положаја његових управљача, разбојничке и пљачкашке бирократије. 150 осиромашених и упропашћених сељака дошли су у Скупштину и захтевали од ње да им помогне и да их спасе од сеоских богаташа, чиновника и зеленаша. Посланици – већином и сами сељаци – знали су положај народа, и зато су, у жељи да му помогну, донели закон да се не може продати за дуг земља сељака ако не прелази 5 морга.* Непотребно је, наравно, доказивати да ова палијативна мера није нити је могла било шта помоћи. Али важно је то да је овим актом признато да се наш сељак брзо претвара у пролетера и да га треба што пре спасти од тога.

Скупштина у Крагујевцу претходила је последњој скупштини у Београду. Догађаји које сам описао умногоме су допринели садашњем стању ствари у Србији. Сматрао сам да треба подсетити на блиску прошлост, да би се лакше схватила садашњост.

Вперед, бр. 12, од 1. VII 1875, стр. 376–379.

* Морг – земљишна мера од око 0,5 ha

ПАНЧЕВО, 8. ЈУЛА

Да би наши другови ван Србије, који не знају српски језик, добили представу о томе на какав низак и неорганизован начин полиција недела чини у Dobbiz-u, то ево оригиналног дописа из Београда, који је донео српски лист у Земуну „Братство“,¹⁰³ који заступа социјално-економске интересе. – Овај гласи „Р. Тајсића, народног посланика који је са осталима колегама тако ватрено заступао у Скупштини интересе народа суспендовале су полицијске власти са дужности председника општине, иако су општински саветници били за њега, наиме уз Тајсића.¹⁰⁴ Разлог за то био је у томе, што је он стално заступао добробити народа, што нимало није одговарало славној полицији. – Исто тако је полиција отпустила из службе и председника општине М. Глишића. „Нека живи српска самоуправа!“ – Јагодински срески начелник сазвао је скупштину и позвао на њој тамошње становништво да за скупштинара не бира више Милију Миловановића, јер он исувише прихвата комунистичке принципе. Пошто је срески начелник исувише напао Миловановићеву част, није био мало згранут када се Миловановић у одговору хтео да брани, па му је тада чак наредио да држи језик за зубе, иначе ће га бацити у затвор. – Ст. Шумкарца позива чачанска полиција на одговорност, јер је продавао брошуру: „Историја једног француског сељака“. – Један студент Високе школе у Београду, који је у Чачак дошао у посету као гост, ухапшен је од тамошње полиције, и тамо му је постављено питање: Шта он заправо овде тражи; и на ово питање он је морао да се правда. – Срета Анђелковић, уредник социјал-политичког листа „Ослобођење“ који је излазио у Крагујевцу и забраном полиције престао да излази, налази се још од пре месец дана у затвору због штампарске кривице (!) и до данас није био ни на каквој расправи. Уредник Анђелковић понудио је полицији новчану кауцију само да га привремено, до истраге пуне слободу, јер је врло болешљив и пошто га већ дуже времена лече у затвору два лекара; славна полицијска власт неће ни да чује за кауцију, већ пушта нашег великог народног борца да у затвору пропадне.“

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 28, од 12. VII 1875, стр. 3.

[ВЕСТИ ИЗ СРБИЈЕ]

Ево како се у Србији поштују и воле прави народни људи: досадашњи представник народа Адам Богосављевић био је изабран у свом месту боравка да приликом кнежевог путовања земљом поздрави кнеза и да га затим упозна са жељама народа. Када је Богосављевић поздравио кнеза и када му је хтео да уручи неки спис, председник министарства који се налазио у пратњи није уручио тај спис „јакој“ влади, већ је намеравао да га сам узме, што опет овај (Богосављевић) није хтео да дозволи, знајући добро да га кнез у том случају никада не би ни видео. Дошло је до тога да су спис вукли тамо амо, што је потрајало једно кратко време (што је кнеза врло забављало), док га најзад „јаки“ министар није „освојио“. После ове афере Адам Богосављевић је једнога дана ухапшен и одведен за Неготин.

Његови земљаци нису могли, а нису ни хтели да у својој средини буду без њега, а нису могли ни да мирују, па се стога 50 људи упутило у Неготин; стигавши тамо захтевали су пуштање Богосављевића из затвора; али када је то код полиције остало без успеха, захтевали су да им се дозволи да виде Богосављевића и да се увере да ли је још у животу и да га питају зашто је ухапшен. Пошто је овај захтев одобрен, и пошто су сељаци видели свог верног и опште омиљеног Адама и измењали с њим неколико речи, били су од радости толико узбуђени да без њега нису хтели да крену, већ су донели чврсту одлуку да и њега одведу. Као што је замишљено, тако је и учињено; – неколико снажних људи га је подигло у вис и тријумфујући противу тираније отишла је ваљана група људи са Адамом Богосављевићем.

Исто тако нећемо пропустити да нашим читаоцима саопштимо и добре и лоше стране које су произашле из овога догађаја.

***

Како се каже у извештају социјалистичком „Братству“ из Београда, петорици ученика било је ускраћено полагање испита на основу одлуке професорског колегијума, због чега су се сви уче-

ници осетили побуњеним да упуте писмени протест противу ове самовоље, са примедбом да ће, уколико тој петорици ученика не буде дозвољено полагање испита, и сви остали солидарно одустати од истих.

Када су господа професори ово енергично иступање примили к знању, поново су позвали ученике на „послушност“ и запретили да ће, у противном, сви имати част да буду искључени. Али све те претње нису помогле; тек када су кашитулирали, наине тек када је и петорици горе поменутих ученика дозвољено полагање испита, појавили су се „побуњеници“ и испит је одржан у најбољем реду. До овог шиканирања дошло је само зато што су студенти високе школе, упркос „очинског савета који су добили“, у потпуности били социјалистички настројени и што се не плаше да све више и више шире социјалистичке идеје и својим делом и у својим списима.

***

Нови Сад. Изборна грозница је најзад прошла и они, који су били према влади добро расположени. Коњички капетан Хирш је победио. Исто тако су општину поново напунили Немци, јер су Милетић и његова компанија пропали.

Поменимо још да се владина партија послужила средством, које баца необично оштро светло на новопечени либерализам, Поводом избора, да би се нанела штета противкандидату, пустила је ова (владина партија) летке, који нису били тек тако написани, и који су садржали више од једне главне тачке оптужбе, но они нису имали нити потпис аутора, нити назив штампарије (види Закон о штампи). Да су то учинили ухваћени радници (или они који нису ухваћени), била би то сигурна побуна или слично. А софистика господе државних тужилаца дала би шире образложење, државни апарат би надаље учинио своје, али овако се нашло да је та иста ствар „природна“. – „Циљ оправдава управо средство“. Ово основно начело изгледа да су присвојили управо наши либерали. Што се тиче наше ствари, остаје нам да се надамо да ће се пропаганда развити као последица тога још више, а могу се очекивати и корисни резултати, јер ће људи постати најзад ипак нешто разумнији, с обзиром да су издали много новаца за науку, иако глупост и национална заблуда чине још увек моћне факторе, који, уколико желимо да их савладамо, изискују потпуну снагу. Али храброст и истрајност савладаће и то. Следећи пут донећемо нешто више о томе.

***

Панчево. Наш опште цењени пријатељ Стеван Милићевић „помилован“ је од стране Апелационог суда годину и по дана, а од стране суда прве инстанце осуђен је на годину дана. – „Па сада се уздај у праведност суда!“ – Касациони суд је нашао неопходним да се Петар Тодоровић, уредник листа „Рад“, који су полицијске власти забраниле, мора казнити строжије, нарочито због превода: „Посланице једног француског сељака“, објављеног у бр. 15 поменутог листа – када је исти на суду прве инстанце био ослобођен – и ставио га четири недеље иза решетака. – Како полицијске власти у Србији редигују лист сваког уредника, може свако видети из следећих чињеница: социјалистички лист „Браничево“,¹⁰⁵ који излази у Пожаревцу, конфискован је на следећи начин: у бр. 1 цео „фелтон“; бр. 2 цео број; у бр. 3/2 чланка; у бр. 4 опет два чланка (од тога је један био само превод); у бр. 6 оба чланка; у бр. 7 један чланак; осим тога славна полиција прерађује и остале реченице и мења чланке како јој се свиђа, укратко мења сасвим и смисао једне реченице, како се не би знало шта писац чланка тиме хоће да каже. – „Нека стога живи српска слобода штампе!“

Уредник српског листа „Исток“, који излази у Београду, осуђен је на 9 месеци строгог затвора, а осим тога и на новчану казну од 80 талира. Лист „Исток“ био је један од најрадикалнијих листова у Србији.¹⁰⁶

Тако се послује у Србији и никако друкчије; ово пишемо само због тога да би наши другови ван Србије могли да добију слику српског „пословања полиције“ и да виде како се поступа са људима који се брину о добробити народа и радника. – Да ли се вајни владаоци Србије уљуљукују у заблуди да ће их ове мере заштитити од оног што је неиздрживо? Не, наивна Србијо – мера твојих злодела почиње да бива пуна, самоубиством које ти чиниш, месом сопственог меса, крвљу сопствене крви – твоји дани су избројани – већ те очекују носачи твог мртвачког ковчега: Почивај у миру! (*Requiescat in pace!*)

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 29, од 19. VII 1875, стр. 2.

[СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ОРГАН БРАТСТВО]

Социјалистички орган „Братство“ у Земуну добио је од државног тужиоца укор због бахатог понашања. Нека живи слобода!!!

***

Због одвођења Адама Богосављевића дошло је до значајних последица, наиме до објаве да је у изгледу опсадно стање.

Ипак се нису усудили да бахато иступе према народу, јер – како је то „јаки“ председник министарства сам изјавио – у целој земљи влада ионако опсадно стање; из тог разлога нису имали храбрости да поново затворе Богосављевића и његове земљаке. Противу владе постоји велико нерасположење и народ је већ припремљен на крајње. Адама Богосављевића чува наоружана група његових земљака.

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 30, од 26. VII 1875, стр. 2.

[НОВЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ НОВИНЕ]

Из Србије јављају радосну вест да ће се у Крагујевцу ускоро појавити нове социјалистичке новине. – Према броју то би би седми социјалистички лист који излази у Србији. Његових пет претходника: „Радник“, „Јавност“, „Глас Јавности“, „Ослобођење“ и „Рад“ испустило је душу у „благом“ загрљају.

Српској влади и њеној полицији не можемо, у најмању руку, рећи да су биле лење и да се плаше рада јер неуморно делују у „поретку“. Од 25. маја у Србији два пута недељно излази нови социјалистички лист „Браничево“. Већ први број листа био је критикован због чланка „Отпадници“ од Соколова. Други број је потпуно конфискован. У трећем броју забрањен је уводни чланак и „Политички народни покрети“. У четвртном броју забрањени су чланци „Социјално питање у Србији“ и „Капитал и рад“ од Моста. У шестом броју забрањени су уводни чланак и „Наша пољопривреда и шумска газдинства“, а у седмом „Одговор „Браничева““. У једанаестом броју забрањен је чланак „Основи данашњег друштва – мог уређења“ а у четрнаестом уводни чланак. Од 14 изашлих бројева 8 је дакле критиковано. Осим тога наслови и чланци ... (тешко читљиво, прим. прев.).

Бивши уредник „Рада“, Пера Тодоровић, изведен је пред београдски суд због „покушаја подстрековања народа против појединих класа друштва“ и због „ометања религије“. Пера се сјајно бранио и тако побио све „доказе“ државног тужиоца да је исти био принуђен да призна: „Ја на то не могу ништа одговорити, али остајем код своје оптужбе“. Добродушна публика је пак мислила да ће суд ослободити Тодоровића, али кроз погрешно!

Суд је „морао да одложи изрицање пресуде јер је за време истраге *нешто* било пропуштено“. – Одмах после тога дотични државни тужилац је премештен у „унутрашњост“ и читава ствар је предата једном другом чиновнику који је то правилно спровео тако да је Тодоровић на другом процесу би осуђен на 15 дана затвора. – Бивши уредник „Ослобођења“ Срета Анђелковић, због штампарске кривице, се већ више недеља налази у затвору. Срета је бо-

лестан – што су потврдили два лекара који га лече – и због тога је тражио да га уз кауцију пуште на слободу. Висока полиција није хтела ништа да зна о испуњењу овог праведног захтева. О истрази за сада се не може ништа рећи, мада је Срета већ чешће, због свог нарушено здравља, тражио пожуривање исте.

Бивши уредник „Гласа Јавности“, Стева Милићевић, изведен је пред суд у Крагујевцу због маленкости и поновне штампарске кривице и, прошлој (Ристић Радивоја) као и садашњој влади за љубав, по дужности осуђен на годину дана затвора, али од Касационог суда „помилован“ на *годину и по* затвора и 45 талира новчане казне. Како се из овог јасно види, стари патријархални обичај гостопримства још се најбоље задржао код највиших судова.

Члан последње уставотворне скупштине у Београду, Ранко Тајсић, који је са својим пријатељима Адамом Богосављевићем, Милијом Миловановићем, Милошем Глишићем и другим поштенним представницима народа мушки захтевао народна права, био је, упркос протесту општине, смењен са положаја судије и на његово место, од стране среске капетаније, наименован је други. Слично се десило и Милошу Глишићу у Ваљеву. Полиција агитује жестоко против Милије и изванредно клевете. Када је он на једном скупу хтео да приговори на подлости, полиција му то није одобрила. Због *незабрањеног* изврсног дела од Еркман-Шатријана: „Историја једног француског сељака“, које је бивши уредник „Рада“ превео са руског корисно би било да се то дело преведе на немачки, било је много ухапшених јер нису тражили одобрење полиције. Истовремено било им је најстрожије забрањено да се то дело даље продаје. Осим тога полиција је чешће хапсила разне особе које су јој биле неугодне да би их касније, после месец до два дана затвора као „невине“, пустила на слободу.

Gleichheit, бр. 31, од 31. VII 1875.

ИЗ СРБИЈЕ (одломак из писма)

Милановац, 1 (13) јула

[...] У источном делу Србије избили су „нереди“. Полиција је ухапсила познатог посланика–опозиционара из последње народне скупштине, Адама Богосављевића.* Сељаци из неколико села су се побунили, дошли пред затвор, провалили врата и извели Адама из затвора. Сада су поставили око њега страже и чувају га од полиције. Државни саветник Гоша је био послат у Крајину (тако се назива источни део Србије) да саслуша „побуњене“ сељаке. Ни једна жива душа се није одазвала саветниковом позиву. Влада не зна шта да ради. Хтела би да употреби силу, али види да са сељацима нема шале, и зато се још увек не усуђује да прибегне „енергичним“ мерама. Видећемо шта ће даље бити...**

[...] 12. бр. „Вперед“, у коме је објављена кореспонденција из Србије, забрањен је и ми нисмо добили ниједан примерак [...]

***

Молимо наше сриске другове да нас по могућности што тачније извештавају о покрету у Херцеговини, а нарочито о томе какву улогу у том покрету игра социјална борба. Вести које доноси већина новина, мешају национално-религиозно и социјално питање, тако да онај ко није био на лицу места не може да стекне јасну представу о карактеру тога покрета.

Вперед, бр. 14, од 1. VIII 1875, стр. 443. и 448.

*В. „Впер.“, бр. 10, стр. 318.

**По последњим вестима („Arbeit. Woch. Chron.“, бр. 30) у Крајини је заведено опсадно стање.

турне државе“.) Захваљујући оваквим мерама осиромашени народ постаје још „борбенији“, притисак проузрокује уобичајени противпритисак.

Биће још догађаја, о којима ћу вам верно и одмах достављати извештаје.

Volksstaat, бр. 88, од 4. VIII 1875, стр. 2–3.

ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ

Из Србије нам јављају: Познати представник народа у истеклој српској Народној скупштини Адам Богосављевић (завршио је филозофски факултет, а сада је обичан сељак) одведен је пре месец дана у Неготин и тамо затворен због свог социјалистичког уверења и сцене која се одиграла са председником Министарства, али су га његови земљаци који га, с обзиром на његову искреност врло поштују и воле, отели из затвора.

Због тога су „уставни“ властодршци били веома озлојеђени, па су се носили мишљу да у источном делу Србије прогласе, опсадно стање; међу њима се, међутим, налазило и више кукавица, на чијем је челу био творац ове афере „енергични“ председник Министарства Данило Стефановић, који су објаснили да нема довољно средстава (барута, олова итд.) да се такав смели подухват изведе, али и када би и било да то не би ничему користило, јер би народ прогласио опсадно стање у целој земљи, чему се не би било лако одупрети.

Народ је крајње спреман да бедницима стане на пут. Осим Богосављевићевог завичаја заветовало се још 12 околних места да се без одступања бори противу тираније.

Адама Богосављевића чува у међувремену оружана чета његових земљака.

„Јако“ министарство није могло да нађе безусловно сатисфакцију (задовољење) (иако се већина изјаснила за „десетковање побуњеника“) мирним, тј. законским путем, па је стога поднела оставку, која, међутим, није прихваћена, јер ниједан од многобројних дипломата, којима је предложен министарски портфељ, није хтео да се затрчи и прихвати мисију „спасавања државе“.

Следеће чињенице су доказ томе да се прогони сваки слободомни човек, а не само Адам Богосављевић: социјалиста Милијан Миловановић морао је да пребегне у Румунију да би избегао малтретирања; Ранко Тајсић је ухапшен, Илија отрован у кафани!! (Немојмо заборавити да Србија хоће да буде и нека врста „кул-

Во Српској 8.V. № 1

Српској солидарности! Пришло уз
 обилне новине, чак ми дошао и
 листице и ви ове не одматати бити.
 То је уз новине сви популарни а не
 сарајевске новине. Највише популарно
 још нешто мањине са својим сарајевским
 Вој. Друштво Српској на српским Вој. Друштво
 популарно а не у аутријавској (Борб. Друштво
 у Београду) стављају своје
 своје пријатеље вој. Друштво
 различитих партија, политичких и др.
 Вој. Друштво Српској. Још нешто политичко
 вој. Друштво Српској.
 Друштво „Јединство“ вој. Друштво Српској
 политичко, политичко вој. Друштво Српској
 како политичко вој. Друштво Српској
 — политичко и др. Вој. Друштво Српској, то
 још нешто политичко. Друштво Српској вој. Друштво
 Српској др. Друштво Српској др. Друштво Српској др.
 Друштво Српској вој. Друштво Српској др.

Факсимил писма Анке Нинковић П. Л. Лаврову

[УСТАНАК У ХЕРЦЕГОВИНИ]

Устанак у Херцеговини узима све више озбиљног маха, а број устаника се повећава сваког часа. Макар и не веровали свим вестима, које, према приликама, стижу из табора пријатељски настројених Турцима, или из непријатељских табора — једно је тачно да устанак, који је избио услед великих притисака, све више прераста у народни устанак, чији се домет не може сагледати. Кавански политичари су додуше одмах ту са својим мишљењем и предрадама, макар им се сутрадан догодило да доживе деманте. Наш задатак управо није да улазимо у пророчанска предсказивања, нити да се одмах потпуно предајемо фантастичним сањаријама ултранационалиста, већ ми узимамо чињенице онакве какве јесу, а оне су, међутим, крајње различите, захваљујући политизирајућим торокушама, иако се свим снагама трудимо да уобличимо и остваримо те национално-сањалачке снове. Али, колико ово има права на успех, не треба нарочито ни помињати, ако се само отприлике узму у обзир односи Истока и узроци избијања устанка у Херцеговини. Као што је познато, устанак је избио из социјалних узрока и никако није плански организован, како мудрују опуномоћени политичари, иако не поричемо да то сада чине разни национални елементи, што се иначе никада не догађа чак ни да се пас мами иза пећи, осим у случајевима када се ради о неким честољубивим и полулудим фантастима. Још мање би давали повода народу за херојски отпор.

Као што смо рекли, узрок је био социјалне природе, и онај, коме су познате тешке прилике народа под турским јармом, признаће да је то борба очаја, борба народа коме су ускраћена сва људска права. Никаква религиозна заблуда није нагнала херцеговачког хришћанина на борбу против муслимана, већ систем који је тамо владао, који је жигосао човека из народа као партију, који је славио своје баханалије на рачун крви и зноја сиротог народа.

Ко се не сећа феудалног доба, када је и тада сељак био теглећа марва свога господара, који је управљао и његовим животом и његовом својином. Ту је већ постојао један систем, у коме је сељак

систематски изабљиван, док се најзад тај исти сељак није пренуо и показао свом мучитељу под нос своју стиснуту песницу, који је онда врло паметно и великодушно окренуо други лист. Шта се даље догодило позната је прича, па стога нећемо више ништа рећи на овоме месту. Притисак је управо постао мање варварски, али зато осетљивији.

Али, у поређењу са овим, судбина херцеговачког народа, који је нагнан на самовољан и, како се сада показало, праведни рат, и кога су сви бескрупулозни и расипнички настројени варвари тлачили и изабљивали као безвољну теглећу марву, много је више за сажалевање. Сељак је морао за њега да обрађује поља, док је своја сопствена остављао необрађена; најбољег вола или било шта друго „господин“ је могао узети за себе, а да овај није смео да му противуречи. Без правне заштите, без икакве интервенције власти против насиља упереног против његове личности или иметка, сељак је био препуштен на милост и немилост свога мучитеља. У томе се, дакле, такмичила на државном нивоу организована разбојничка банда, јер није било довољно то што су главни поседници поткрадали сељака у свему и свачему, већ су то чинили и чиновници и егзекутори, који су безобзирно делили преостали плен, и тако је сироти бедни човек из народа беспомоћан стајао на располагању за намет сваком повлашћеном разбојнику и лопову, и није смео да предузима противу таквог стања ништа, јер се бојао да не изгуби слободу и живот. Али нису били само Мухамеданци ти који су подржавајући таква разбојништва стицали углед и богатство, већ су то била и словенска сабраћа, која су заједно са мухамеданском „господом“ одржавали ову процедуру.

Зар је онда чудо што се овај народ определио на крваву самопомоћ и што распламсана варница налази у томе богату храну, и што се развија у пламен, који ће проузроковати тако брижно чувану експлозију на доњем Дунаву.

Управо нам је достављено телеграфско обавештење да је настављен устанак у Босни.

Из дневних новина сазнајемо да је словослагач Хубмајер из Љубљане међу устаницима у Херцеговини као заповедник артиљерије. Исти је био својевремено подофицир аустријске артиљерије.

Како нам је јављено телеграмом из Београда, поред пет људи из владе, укупно је изабрано 85 посланика из радикалне народне партије за предстојећу скупштину.

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 34, од 22. VIII 1875, стр. 3.

[ИЗ СРБИЈЕ]¹⁰⁷

Из Србије нам пишу: „Избори посланика за Народну скупштину завршени су у корист социјалдемократа. Поред оних од прошле године добро познатих социјалистички настројених посланика, изабрани су нови, који по енергији не заостају за првима. Један међу њима је познат по покушају да оснује социјалистичку заједницу за пример, што му је влада осујетила. Реч је о учитељу по имену Шумкарац. – После таквог успеха опозиције реакционарно-конзервативно министарство поднело је оставку, ново министарство, међутим, није још увек наименовано.

Цела Србија потпомаже Херцеговце. Кнез не може ништа против тога да учини, па предстоји и формално објављивање рата Турцима од стране Србије. Оно се може одгађати до састанка Народне скупштине (27. ов. месеца). – Једна чета добровољаца већ је отишла у помоћ Херцеговцима. Она је за свог команданта избрала неког мајора из српске регуларне трупе. Одушевљење за ослобођење од турског ропског јарма је међу потлаченим хришћанским становништвом у Турској општег карактера. У изгледу је национални рат на целом Балканском полуострву. Аустрија је прекршила међународно право, допустивши турској војсци да се код Клека искрца на аустријско тле, како би продрла у Херцеговину. Тиме опасност по турско царство није нимало умањена.“

Толико од нашег дописника. То што он каже о устанку у Херцеговини и о расположењу у Србији које влада у вези са њим, треба схватити само као субјективно мишљење. О расположењу у Србији допрле су до нас веома различите вести од врло добро обавештених људи, према којима се у Србији на тај устанак гледа као на дело Русије и стога, као и на све руско, с великим неповерењем. Несумњиво је да Русија има умешане прсте у тој игри, али је исто тако несумњиво да је хришћанима у Турској, под турском влашћу, десет пута боље него хришћанима у Русији под кнутом „татице“ Александра. До озбиљних догађаја, узгред речено, једва да ће доћи, иначе Русија не би опорекла рат, што се догодило недавно у Берлину; међутим, јасна је намера којом се хоће да држи

отворено источно питање и да се инсценира дипломатска кампања – не да би се тамо „у позадини Турске“ створио ред, већ, напротив, да би „татица“ заједно са својим послушним сатркачима могао на миру да лови у мутном. Узгред речено, устанци као што је овај у Херцеговини, у таквом обиму и тако крвави, у Русији су врло чести, али бивају у крви угушени.

Volksstaat, бр. 97, 25. VIII 1875, стр. 2.

СРБИЈА

Из Београда нам јављају телеграфски да је због изборних резултата министарство дало оставку. Само су петорица од досадашњих чланова владе изабрана поново, док остали посланици, њих 80, припадају радикалној народној партији. Добар део новоизабраних посланика је у чланству српске социјалистичке партије.¹⁰⁸

Munkás-Heti Kronika, од 29. VIII 1875, стр. 2.

[ПРОГЛАШЕЊЕ ОПСАДНОГ СТАЊА]

Србија.

Проглашење опсадног стања у Крајини остало је на речима. Показало се да је влада потпуно немоћна да изађе на крај с „бунтовницима“. Адам Богосављевић се и даље налази под заштитом оружаног одреда својих земљака. Уосталом, ако би влада сада покушала да отме Адама Богосављевића, она би имала посла не само са тим оружаним одредом, не само са становништвом оног места у коме се сада налази Адам, већ и са једном поштовања достојном силом: *дванаест* околних места су закључила савез да раде у интересу народног добра и за узајамну заштиту против свих будућих опасности, ма какве оне биле.

Имајући у виду изборе за нову скупштину, која се по наређењу „младог господара“ неће одржати у „интелигентном Београду, већ у Крагујевцу, под заштитом топова“ („Arb. Woch. Chr.“, 1875, 31), експлоататори су били издашни у предузимању разних мудрих „мера“ којима би „расположили бираче у своју корист“. Пре свега, кнез Милан је пропутовао по Србији, углавном источној, управо због тога што је источна Србија послала у претходну Народну скупштину најупорније опозиционе делегате. Наравно, она је ту нелојалну господу послала једино због тога што Милан није раније посећивао своје верне поданике у источној области. Сада је то учинио и ствар је уређена: сада је незадовољство народа својим бедним положајем ишчезло и он ће послати у Скупштину само чиновнике и попове, пријатеље младог господара. А као друго, кнез Милан и ком. су склонили с пута многе од тих неугодних људи, који су узнемиравали народ својим лажним учењима, који су му неуморно понављали: „Устај, дижи се, радни народе! Устај на непријатеље, брате гладни!“ Тако Срета Анђелковић, уредник крагујевачког „Ослобођења“, већ одавно лежи болестан у крагујевачком затвору, и може се очекивати да ће умрети пре него што уопште почне истрага над њим. Стева Милићевић, бивши уредник „Гласа Јавности“, неће још годину дана изаћи из казамата. Ранко Тајсић, социјалиста делегат у скупштини, најпре је био удаљен са

свога места – члана општинског савета, а затим ухапшен. Тако су поступали и са другим делегатом социјалистом – са М. Глишићем. Милију Миловановића су натерали да побегне у Румунију. Илију Мојића су, изгледа, успели „случајно“ да отрују у некој гостионици. И тако даље. Истина, влади није увек пошло за руком да се обрачуна са „опасним“ личностима. На пример, омражени Пера Тодоровић, уредник „бунтовничког“ листа „Рад“ до сада је хитрином јегуље успевао да исклизне из руку такозваног правосуђа. Недавно им се учинило да су га коначно уловили: заказали су му суђење због „Историје француског сељака“ преведене с руског, али се Пера тако сјајно бранио да је и сам тужилац био збуњен његовим аргументима и – о ужаса! – морао чак и да се сложи с тим аргументима. Наравно, отворена је нова истрага о истој ствари.

Међутим, истина је и то да је, без обзира на ревносну борбу с „бунтовничким“ социјалистичким новинама, без обзира на недавну забрану „Ослобођења“ и „Рада“, социјалистичка штампа опет успела да подигне своју непокорну главу, тако да српски народ поново има прилику да чита два заједљива и влади непријатна листа, „Браничево“, које издаје Минић од 12. маја у Пожаревцу, и „Братство“, које издаје Никола Марковић у Земуну, у аустријској Србији.

Очевидно је да су предузете мере недовољне. Нарочито нас уверава у ту недовољност непријатна историја с Богосављевићем. Није стога нимало чудно што влада смишља други план за уништење „подстрекача“ и за уништење револуционарног покрета. Тај план – како пишу у „Volksstaat“-у¹⁰⁹ скован је од стране министра војног Протића, дубоко је дирљив по својој необичној једноставности. Сва замисао се своди на то да влада, уз помоћ „поузданих“ људи, тј. агената–провокаatora, треба да „открије“ грандиозну заверу у коју су уплетени сви „опасни људи“; када се открије завера, део тих људи моћи ће да се изведе право на губилиште, а други део да се осуди на дугогодишње тамновање у влажним и мрачним подрумима тврђава. Даље, ако се у томе не би успело, влада би једноставно инсценирала побуну и поубијала све оне „који би се супротставили крвавој реакцији у извршењу њених још крвавијих планова“. Зар то није прост и изванредан план? Ево шта пишу поводом тога плана српски револуционари у „Volksstaat“-у:¹⁰⁹ „Само тако! продужите, ваше височанство, да следујете бесмисленим саветима ваших лакеја, продужите гоњење и тиранију! Лумпујте за новац који сте изнудили од народа; ћердајте га са својим љубавницама, прокоцкајте на картама сву крв и зној народа! Само тако! Доћи ће време када ћете морати да одговарате за своја дела!

Жртве које падају под ударцима ваших целата, презрених кнежевских лакеја, не моле вас за милост, али неће ни имати милости према вама и вашим слугама. За сада је перо наше једино

оружје. Будите сигурни да оно није тако безазлено као што ви мислите. Ускоро ћете се у то и сами уверити. Чак и ако удвојите армију жандарма и шпијуна – наши листови и наше књиге ће преплавити вашу кнежевину. И ми знамо да будемо неуморни.

До сада се наша делатност по својој суштини заснивала на мирном развоју, она је била „борба за културу“. Ваша тиранија нас је извела из природног тока. Ми сада желимо да збацимо тиранију, или да сами изгинемо. Нама је одузета могућност јавне делатности. Принуђени смо тражити уточишта у мрачним лавиринтима тајне делатности. Ви се подсмевате борби коју ми водимо пером. Само продужите! Благодарите вама, борба пером претвориће се у борбу огњем и мачем!

Нека буде ваша воља! Ви имате могућност да хапсите истакнуте људе и да их давите по затворима, али то је све што ви можете да учините. Ми ћемо свесно поднети и те благородне жртве, али ће се за то под вашим ногама отворити вулкан и залити вас својим пламеном, прокључалом лавом. Ви нисте у стању ни да откријете тај вулкан, а још мање ћете бити у стању да спречите његову предстојећу ерупцију“ (Vol., 1875, 67).

По последњим телеграмима буржоаских листова, избори су већ одржани: већина посланика су опозиционари. Разумљиво је што до добијања вести из социјалистичких извора не можемо да кажемо којој врсти опозиције припадају ти посланици.

Вперед, бр. 16, од 1. IX 1875, стр. 508–509.

УСТАНАК У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И ВЕЛИКЕ ЕВРОПСКЕ СИЛЕ¹¹⁰

Устанак у Босни и Херцеговини је сада најпогоднији догађај (за писање) свим врстама новина. Одакле би иначе новине, а посебно оне „либералне“ могле да узму материјал за попуњавање својих стубаца?

„Назад“ социјалдемократије није нудио ништа ново да би могло тиме да се парадире на ступцима. Стога не треба да се чудимо када се ђубре од пера баца с правом вучјом глађу на недужно јагње устанка у Херцеговини. Ми кажемо „недужно јагње“, јер смо чврсто убеђени да овом устанку доиста недостаје револуционаран дух. Ако нас знаци не варају, и када би се победа устаника остварила, становништво Херцеговине би мало добило јер се тамо сматра да је добитак да их усређује, уместо турског султана, можда руски цар.

Па и сам уводни чланак „Berliner Tagesblatt“-а, на који ћемо се доцније вратити, признаје: „Сасвим у тами и неизвесности засада остају планови које ће можда Русија потајно спроводити у Херцеговини.“

Па и ми мислимо да је за остварење руских планова који се одавно гаје против турске државе – најважнија победа устанка који је избио. Према најновијим обртима, на том подручју чини се као да се Русија од тога удаљила и да је много вероватније да би нека друга велика сила (Аустрија) према садашњим околностима могла да дође у посед Херцеговине. Верујемо са сигурношћу да ће се већ нешто смислити да се за тај случај Русији да еквивалент.

Управо зато што о узроцима и последицама тог устанка имамо то убеђење и његов... (у оригиналу недостаје један ред, прим. прев.), данашњим борцима за културу се као најкрупнија замерка пребацује „интернационализам“.

Ми смо насупрот томе већ често доказивали да је национализам код наших „уздигнутих“ либерала смешна фраза и свакодневно нам се пружа прилика да то и докажемо. И интервенција

великих сила у устанку у Херцеговини пружа нам прилику да докажемо да нема ни говора о национализму чим су интереси владајуће класе у опасности, а самим тим и владајући систем.

Нећемо рећи ни речи о том мешању једне државе у послове друге, јер добро знамо да оно може бити оправдано и са историјског као и са научног гледишта, па чак и да таква интервенција у већ датим околностима буде потребна у интересу читавог људског друштва и уже домовине. Али, да ли је све то тако са садашњом интервенцијом великих сила у Херцеговини? Ово би захтевало да се поближе расмотре ствари и ми се сада одлучно томе противимо. По нашем мишљењу, уплитање једне нације у послове друге је оправдано само ако поступак тог народа представља опасност по читаво друштво.

А то са устанком у Херцеговини није случај, јер чак и наши противници признају да су захтеви Херцеговаца оправдани. Ако је то тако, онда ни у остварењу њихових захтева нема никакве опасности за друштво.

Права опасност по владајући систем је према горњим наводима исто толика колико и по друштво у целини, али ипак се предвиђа могућност да би неким непредвиђеним збивањима устанак могао да крене и другим колосеком, а то се мора, према схватањима властодржаца, предупредити. Народ, дакле, мора да буде онемогућен чак и онда када су његови захтеви и по признању исте господе оправдани.

Да би се доказало да чак и владајућа класа хоће да призна захтеве Херцеговаца, хоћемо својим читаоцима да предочимо један пасус из уводног чланка већ поменутог „Tagesblatt“-а.

„Била би заблуда ако би се поверовало да ће револуција словенског становништва у Турској престати одмах чим они сазнају да велике силе немају намеру да им дају било какву помоћ. Тако лудо храбри, да не кажемо глуши, устаници нису ни рачунали на такву подршку. Тај ко се баца у очајничку борбу као тај злостављани народ, нема обичај да моли, и треба бити сигуран да је учешће толиког броја сродника у устанку спонтано и случајно, а никако планирано. Убеђени смо да се предлогом великих сила та велика вучја глад једног народа за правом и правдом неће утолити мршавом утехом. Испитивање постојећих неправилности и притужби је можда сасвим добро замишљено али када би се то спроводило под вођством непристрасних људи да би се отклониле неправилности и злоупотребе администрације. Но, пошто ће се ово препустити турским властима, устаницима се не може замерити што од овога не очекују ништа добро. Ко би и од оваца тражио да им вук буде праведан судија кад их он черечи.“

Толико од „Tagesblatt“-а.

Упамтите, партијски другови, ову девизу либералног листа који је он изблебетао у једном непромишљеном тренутку. Упамтите је, партијски другови, за сваки случај, да се поново не заборави!

Устаницима су стране велике силе предложиле да положи оружје, а да своје притужбе поднесу на решавање турском комесару Север-паши, министру јавних радова. Вероватно да устаници нису толико луди и пуни поверења да би дозволили да их предају као козе вуку, па шта сада? И даље се јавља поменути „Tagesblatt“ и у свом уводнику пише: „Велике силе не би могле мирно да пристану да њихов предлог, и који је чак и султан усвојио, одбаци побуњено становништво... То би било подруживање њиховом угледу, а оне то не би могле мирно да прогутају и ништа им друго не преостаје већ да силом оружја изнуде оно што не би могле дипломатским заврзламама да постигну. Оне би, једном речју, морале да упуते сопствене трупе у Херцеговину и да устанак угуше својом премоћном снагом“.

Дакле, ако народ неће добровољно да жртвује своје оправдане захтеве, путем премоћи ће бити покорен. И што онда ми да се бринемо о национализму, и што да се онда бринемо о онима које подржавамо па били они хришћени погани, Јевреји, или Турци. Главно је да се „гуши“.

Но, љуто бисте се преварили када бисте поверовали да је та насилна интервенција случајна. И либерална штампа је супротног мишљења и „наш“ уводни чланак наставља даље:

„Та евентуалност је, како је речено, врло блиска, тако да је немогуће претпоставити да је велике силе нису предвиделе. А ако се предвиђањима тако покрену ствари да оне морају да наступе, не треба сумњати да је то била њихова намера и политички план како би добили изговор за војну интервенцију у тој турској збрци. Засад још нисмо сигурни да ли је потврђена вест да се аустријске борбене снаге држе у приправности како би у случају да устаници одбијају захтев великих сила да положи оружје дале потребну емфазу. Вероватно да је тако, пошто је одбијање устаника врло вероватно, па ћемо ускоро можда чути новост да су Аустријанци ушли у Херцеговину. Тиме би се претпоставке шта је била права намера трију великих сила када су султану поднели свој заједнички предлог извесно показале тачне.“

Но, ако сад Аустријанци буду запосели Херцеговину, свакако не треба мислити да они то чине из платонске љубави и за мир становништва и да ће мирно опет одмарширати кући чим пушке престану да праште. У најбољем случају они ће се запитати ко треба да плати трошкове те војничке шетње и вероватно ће бити толико великодушни да их не захтевају од сиротих Херцеговаца. Они ће пре закуцати код султана чија неспособна влада и сноси

главну кривицу (за устанак), па ће морати да се баце у трошак. Но, султан нема новаца а у овим критичним околностима тешко да их може добити на зајам. Па шта онда? Једноставно аустријанци ће остати у земљи све док не буду исплаћени, а на то могу, како се каже, дуго да чекају. Толико дуго да се њихово привремено запоседање Херцеговине неће ни у чему разликовати од дефинитивне анексије. То се само наслућује, али се намеће у први план приликом разматрања и нема никакве сумње да се ово неће остварити пре или после.“

Дакле, сад се види како се долази до земље и људи. Ту се јасно види како народ не сме да има своју вољу; ту се опет потврђује Ласалова девиза: „Власт је право“. Ми ћемо брбљање једног либералног листа у непромишљеном тренутку запамтити, не зато што смо сагласни са мишљењима у свим деловима, већ зато што један либерални лист несвесно у једном тренутку исказује истине, које би иначе изазвале бес либералних новинарских клипана.

Дакле, владајућој класи треба да буде допуштен интернационализам, и то не само када је то на корист читавог људског друштва већ владајућа класа захтева да сме да буде интернационална где целина не постиже никакву корист, већ тамо где владају посебни интереси; владајућа класа захтева под фразом патриотизма да крв својих синова има да се жртвује за посебне међународне интересе, а ако не може да се нађе неки други изговор, леђа подмеће фраза о „европској равнотежи“. А интернационализам је, према нама, националан и патриотски као што су наши напори за остваривање социјалистичког облика државе.

Ко је интернационалан у пуном смислу те речи, како нам то противници стално пребацују и ко је тежећи за интернационализмом заиста националиста и патриота? Верујемо да смо опет пружили доказ и да смемо да окренемо лист.

У уводном чланку се даље расправља о случају да Аустрија анектира Херцеговину, а да се Русији призна еквивалент у подунавским кнежевинама, па се прелази на Немачку, јер ниједна од трију сила не може да остане „кратких рукава“, и пише следеће:

„Што се тиче Немачке, не дозвољавамо себи да поставимо питање колико ће њеним интересима штетити проширивање Аустрије на турску територију; ми само остајемо уверени да реч кнеза Бизмарка о премештању тежишта аустријске царевине у Будимпешту има дубље значење но што јој се придавала у време кад је изговорена“.

Види се, дакле, да ни Немачка не треба да остане празних руку. Само смо радознали, да ли ће се, ако би требало да дође и до евентуалне анексије, она опет приказати као нужна или да ли ће се рат који би се евентуално тада повео ударити на добош као патри-

отско дело; радознали смо, да ли ће се тада ишчепкати из историје да је новоприкључена земља пре 300 или 500 година једном била Немачка?

Сад ћемо сачекати шта долази. Но, једно је за нас сасвим сигурно, а то поново потврђује и наведени уводник да се и дан-данас земљом и људима управља и још онако тргује као и раније а да се при том за вољу народа врашки мало брине.

Глуп је и недотупаван народ који се једном латио оружја а из доброћудности га одлаже јер му угњетачи дају обећања.

Глуп и недотупаван је човек који и мрвицу вере поклања досадним причама о патриотизму друштва које данас влада ако о патриотизму уопште сме да се говори. Он мора у сваком случају да се потражи на неком другом месту а не у класама које су данас на власти.

Neuer Social-Demokrat, бр. 103, од 1. IX 1875.

УСТАНАК У СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

Србија, Ваљево, 14. август

Хтедох, браћо, да преко ваших новина испричам о устанку великом који букну, ето, биће већ скоро два месеца да је прошло, не баш далеко од наше земље, међу Словенима што живе у турској земљи одавно подјармљеним од Турака. О самоме устанку каним ускоро написати вам посебно писмо а засад бих само да испричам о томе шта је изазвало тај устанак; испричаћу о оном страшном положају у којем се налази словенски радни народ у турским земљама. Истини за вољу – тај радни народ не живи баш нигде како ваља: како у словенским, као на пример у Русији, или код нас у Србији, у Галицији итд. тако се радници уопште и у другим земљама злоупате; али у Турској ипак радници најгоре пролазе на није случајно што је од 1862. године па до данас било 6 устанака. Па ето, браћо, сами процените како живе Словени у Турској: добро или лоше.

Можда вас чуди што ја говорим само о радницима Словенима, као да у тим земљама међу турским становништвом и нема радника. Па скоро да и јесте тако.

Пре свега, да вам кажем да су се побуниле засад две турске провинције: Херцеговина и Босна; сваког дана се очекује да се устанак прошири и на Бугарску и Црну Гору, одакле сад устаницима прилазе и пружају помоћ гомиле добровољаца; засад се не зна кад.

А ето у каквом је положају народ у Херцеговини и Босни: у градовима живе скоро искључиво Турци трговци, Турци чиновници, Турци војници; незнатан део градског становништва чине богати имућни хришћани. Читаво остало становништво земље, огромну већину, читаво сеоско становништво чине Словени, хришћани, који се скоро искључиво баве земљорадњом.

И управо то словенско земљорадничко становништво налази се у најјаднијем стању и свашта трпи од својих тлачитеља Турака.

Треба вам рећи да закони у Турској нису писани за хришћане. Ма шта Турчин урадио, ма какву неправду нанео хришћанину, ником ништа: нит му се суди, нит он одговара. Изузетак су једино хришћани богаташи: богати свуда имају предност. А сиромашном земљораднику хришћанину Турчин може да учини све што му падне на памет. Словен – земљорадник може наравно да сачека негде непријатеља Турчина и да га убије, али онда навлачи на себе још већу невољу: Турци као одговор на такву самовољну пресуду уништавају читаво хришћанска села. Словен – земљорадник има у тим државама и назив чак посебан, зову га ту „раја“ тј. роб. За тлачење и убиство „раје“ Турчин не само што не одговара већ према Мухамедовом закону (Мухамед је главни пророк који је први почео да проповеда ову веру што сад проповедају Турци) тлачити хришћане значи обезбеђивати у загробном животу вечито блаженство. „Раја“ је лишена могућности чак и да се брани од насртаја: забрањено им је да носе било какво оружје сем омањег ножа.

Понављам још једном: богати хришћани су изузетак; они не само да не трпе зулум од Турака, већ сами тлаче своје земљаке исте вере ни мање од Турака. Тако испада да је непријатељ „раје“ не муслиман већ уопште сваки богаташ.

Већ сам споменуо да „раја“, Словени – радници, искључиво обрађују земљу, али земља не припада оном ко је обрађује. У Босни, на пример, земља скоро потпуно припада Турцима; ту је „раја“ – кмет; дужни су да земљопоседнику дају десетину свега што је производно на земљи; осим тога, десети део одлази султану. У Херцеговини земља, додуше, у већини случајева припада сељацима и они су дужни да десети део плаћају само султану, али је зато ту „раја“ обавезна да бесплатно обавља све послове на господској турској земљи.

Осим овог кулука што се даје одмах у природи, резултатима рада „раја“ мора плаћати свакојак дажбине. Те дажбине нису мале, а турска власт узима двоструко, половина одлази у касу а друга половина нестаје у џеповима чиновника. Шта све није предмет дажбина!

Ево неколико примера:

За сваког одраслог мушкарца сељачко домаћинство плаћа од 3 до 6 рубаља.

За сваку одраслу жену од 1,50 до 2,50 рубаље	
за свако дете	1 до 1,50 рубаље
за сваког вола	40 копејки
за сваку краву	35 копејки
за сваку свињу	25 коп.
за сваку овцу	25 коп.

за сваку воћку
за свако друго дрво

6 коп.
4 коп.

За све, за све што је у кући или око ње мора се плаћати дажбина; једино за псе и кокошке не треба плаћати ништа.

Ако још додамо чињеницу да већина чиновника не добија плату и гули кожу са сељака да би себи обезбедили средства за живот; ако додамо још да због сиромаштва турске државне касе војска понекад не добија плату по 10 месеци и тада пљачка читава села да би обезбедила себи егзистенцију; ако додамо да из године у годину сељаци нападају банде разбојника, Черкеза, који кољу и пале читава села; ако додамо све то – свако мора признати да је положај „раје“ много гори него положај радника у другим земљама.

Засад се покрет добро развија. Устаници побеђују скоро свуда. Ствар поче у Херцеговини а сад већ и Босна почиње да се диже; од свих суседних словенских народа пристижу добровољци да помогну. Недавно су се и из Србије упутили тамо добровољци, њих 4000.

Са радошћу можемо приметити да устаници млате не само Турке већ и богате хришћане, свесни да су и они њихови непријатељи.

Сазнали смо да се добровољци упућују и од вас, Руса, на место устанка. У добар час! А многи веле да не треба потпомагати тај устанак јер се може десити да радни народ после победе неће умети да се ослободи и да ће уместо Турака изабрати себи нове управљаче који ће га експлоатисати на исти начин. Па то баш није сигурно; а сем тога, спречавати народ да прави нове грешке може само онај што је схватио те грешке. Не, у чијим грудима куца право срце тај неће одолети, неће моћи равнодушно да гледа како радни народ бије свој крвави бој. Који је то важнији посао који може да задржи људе да не учествују у тој борби?

У следећем писму детаљно ћу испричати о самом устанку а сад ми остајте здраво!

T. C.

Работник,¹¹¹ Женева, бр. 9, од 1. IX 1875. стр. 3–4.

ОСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА ТРАЈЕ НА БАЛКАНУ (од једног српског партијског друга)

Устанак који је избио у Босни и Херцеговини, двома покрајинама европске Турске где се најгоре газдује, данас заокупља пажњу читавог образованог и погрешно образованог света. Једни у томе виде „уобичајену тучу која се годишње у ово време понавља“, други „услед рђаве жетве изазвано одбијање плаћања пореза, „трећи“, опет су тако „човечни“ да ситуацију раје називају „мучном“, а желели би исту да побољшају „савременим“ реформама, да би се у будућности такве појаве потпуно сигурно предупредиле! Исто као први тако и други или не знају бедно стање, или га намерно не познају како би то искористили онако како им одговара. Због тога се не треба чудити када се најглупље гласине повлаче кроз читаву немачку штампу као црвена нит. Невоља није тако незнатна да се иста не постави на дневни ред, и не тако нова да би могла бити уклоњена „савременим“ средством за смиривање – ту је потребно универзално лечење, овде мора детаљно да се рашчисти. Све док се то не догоди свакако ће сабласт оријенталног питања неког господина дипломату узнемиравати у његовом летњиковцу. Да би се разумели прави разлози овог устанка мора се уопште узети у обзир карактер турске државе. Систем турске државе, или боље речено турска „државна мисао“, остала је иста од времена подјармљивања народа на југоистоку Европе. Потпуно је изражен у супротности између мухамеданаца и не мухамеданаца. Мухамеданцима није било стало до тога да освојеним, на сабљи „задобијеним“, народима дају иста права и дужности, да их придобију као држављане и да код њих побуде интересовање за „државу“. Они су били далеко од тога да освојене народе и за тренутак увере да они као равноправни грађани под заштитом закона могу да уживају грађанске слободе мухамеданаца или да чак учествују у државној власти. Њихове мисли и жеље биле су усмерене на то да *господаре подјармљеним народима*. „Правоверник“, племић (на ову титулу је претплаћен сваки мухамеданац од рођења) није могао да смогне снаге да се дружи са каурином (неверно песето). У свим

својим подухватима саветовао се са Кораном „кога је поштовао као догму“. Коран је још увек речник за разговор највећег дела мухамеданаца, једино налазиште одакле сваки лојални муслиман црпи своју духовну резерву, и кад помислимо да се то извршава верском ревношћу, онда су разумљиве слободе које нуди муслиман својим хришћанским суграђанима из чисте грађанске љубави. Као мали пример нека послуже следећа места из Корана: Глава IV, члан 59: „Ђаури ће бити печени на ватри и то тако, кад им кожа буде сагорена, да им опет навучемо нову кожу, како би боље осетили паклене муке. Јер Алах је моћан и мудар“. Глава XXII, члан 20: „Ђаури добијају одела сачињена од ватре и кипућа вода им се сипа на главе. Биће тучени гвозденим палицама и колико год пута буду покушавали да изађу из ватре, поново ћемо их гурнути у ватру и рећи ће им се: кушајте само патњу ватре?!“

Они освојене народе нису сматрали себи равним људима већ као бића која су на свету само зато да синовима пророка обезбеде сва уживања на свету, а која им Коран обећава тек на седмом небу. Овај презир изражен је речју *раја* (стока која пасе, роб, пас) којом се удостојава сваки немухамеданац. Раја је у очима муслимана његова законито зарађена својина коју он има право да користи и да злоупотребљава као непокретну имовину, коју може искористити како он то жели (даље нечитко, прим. прев.).

Одгајани на грозном опијуму Корана, испуњени стоичким убеђењем у победу, оптерећени манијом експлоатације, која тражи себи слично, кренули су муслимани у организовање државе. При томе их је руководила једна једина мисао и та се замисао кристализирала у одржавању власти. Међутим, схватање ове власти било је потпуно неправедно и специфично јер њима није било стало само да бране своје преимућство већ су они особито хтели да *са мало рада њовежу многа уживања – из њолијичке власици да извуку материјалну користи и због њога је израбљивање у великој размери њрокламовано, „државном мудрошћу“*. У правом смислу речи, у читавој држави, постојале су само две класе: *мухамеданци* и *раја*. Прва класа присвојила је искључиво сва права и привилегије, она је била директан или индиректан власник целокупног земљишта, господар свих установа и положаја, имала је нарочито право на извесна занимања, на зелену одећу и на вођење рата.

Раја је из свих тих права била искључена, није била достојна да се бави под заставом пророка али зато још увек довољно добра да чете пророка ваљано обезбеђује свим потребама. Ако помислимо да су чете пророка стално ратовале, ако помислимо да је све потребне ратне резерве, једино и само, требало раја да прибави, да терет пореза и давања скоро ништа није оптерећивао мухамедан-

ски део, ако се помисли да је у време мира једини рад паразита, навикнутих на дембелијски живот, био уживање, тек тада можемо ваљано да проценимо бедни социјални положај раје.

Муслимани су били влада, администрација, правосуђе, финансије и монопол. Да нико од њих не би остао кратких рукава (не би био оштећен), ми смо потпуно поделили власт и на тај начин формирали привилеговану, непродуктивну касту, која се товила од зноја раје, којој су била ускраћена сва права, а то добротинство раје стално су плаћали беспримерном грозотом и нечовечношћу.

То је уопште филозофија турског државног тела. Што се тиче политичког и економског стања раје у Босни и Херцеговини, нека покажу следећи подаци, колико су разни хатихумајуми променили на ствари.

Раја је држави давала десети део свог приноса. Овај порез се зове *данак* и он се путем лицитације уступа ономе који највише понуди, тј. даје се под закуп. Закупац државног пореза, не преузима тако нешто на сопствени ризик, он добро зна да ће при томе извући корист, да ће његов капитал донети велике интересе, јер и та господа се нешто разумеју у продуктивност капитала, недостатак награде, итд. Закупац има право да сам процени величину пореза. Да он том приликом пред очима има своје сопствене интересе, то је разумљиво. Ако раја сматра да ово израбљивање није у реду онда ће раји та дрскост бити схватљива средствима које стоје на располагању закупцу, тако да ће рају у будућности проћи свака воља за то. Главна подлост закупца састоји се у томе што он свој део летине може тако дуго да остави да лежи напољу колико год му се свиђа, али колико год дуго његов део лежи напољу, мора и рајин део да лежи напољу, што има за последицу да раја – услед плускова и других елементарних непогода не би све изгубила – уместо десетог дела даје петину да би утовила похлепу бездушног закупца и да би барем нешто спасла.

Раја плаћа држави *главнину* која износи један дукат по глави становника и плаћа се од седме године живота.

Права пљачка која годишње погађа рају је *харач*. Он се плаћа мухамеданском властелину – бегу или аги – и износи трећину укупног приноса. Харач одговара лавовском делу и утерује се са таквом свирепашћу да је само он довољан да рају доведе до очајања. Бег исто тако остварује харач, процењен од његових чиновника, и односи се на летину која лежи на пољу толико дуго колико се то њему свиђа. Раја не сме ни за живу главу да однесе свој део тако дуго док јој то бег не дозволи. Али, да ли ће дотле раја да умре од глади, да ли ће прикупљена летина да пропадне, то се бега не тиче. Међутим то још није све. Хришћанин мора, заједно са женом и дететом, 100 дана у години да кулучи бегу.

Што се православног свештенства тиче, и оно, у најмању руку у новчаним стварима – ту и код њега престаје осећајност – не показује никакво сажаљење према свом стаду – које награду треба да тражи на оном свету. Свештенству раја треба да плаћа *гесејину*. Поред тога, владика има специјално право да опорезује сваки кућни број извесним давањем, који се зове *димница*. Свештенство добија право за прикупљање пореза куповином: поп од протезе, прота од архимандрита, архимандрит од владике, владика од патријарха у Цариграду, а овај од самог дивана. Заправо, ова куповина није куповина права за утеривање пореза, већ куповина душа. Јер, у ствари, ради се о томе, ко смогне већу суму да би куповином права могао да ишчивута толико и толико хришћанских душа, које – наравно – треба ваљано да обештете смерне пастире. Владика је истовремено највиши судија у црквеним стварима и разумљиво је да зна тај положај да искористи. Високо свештенство се обично грчевито држи Турака, са њима живи у добрим односима и образује једну алку више у ланцу који је створен да рају политички и економски држи у шаху. Раја не прави никакву разлику између свештенства и мухамеданских изабљивача. Изузетак од тога је бивши архимандрит у Бањалуци Васа Пелагић, који је, као „индивидуа опасна по државу“, био пребачен у Малу Азију, одакле је успео побећи и одмах је окачио мантију о клин и сада је један од најокретнијих агитатора социјалдемократа у Србији – али због тога српска влада га непрестано шиканира.

Најзад раја мора још да издржава турске административне чиновнике, јер они скоро да не добијају плату од државе, тако да раја опет мора да плаћа за друге. Наравно, и у Турској се примењују још извесне „дажбине“.

Дакле, имовина раје се плачка. „Лична слобода“? Она за рају не постоји. Довољна је једноставна достава од стране ма ког муслимана па да хришћанин буде бачен у смрдљиву рупу („где гује и акрепи царују“), или се према њему примењује кратак поступак, њега ће једноставно „неидентификован виновник“ послати на онај свет и ни псето више неће бринути за њега. Сва јадиковања се разбијају о тврдоглавост непогрешивог верника. Јер, мора се знати да раја не сме да иступи као сведок – раја мора увек са собом да има једног муслимана, али, како врана врани не вади очи, то раја не налази никог. Раја нема никаквог права у држави:

„Има ли икакве помоћи од такве невоље?
Не, тиранска владавина има границу,
Кад потлачени нигде не може наћи правду,
Кад му терет постане неиздржљив – онда
се потлачени хвата мача“ –

Сви устанци под турским јармом умируће раје никад нису били верске већ *социјалне* природе. Социјалну неједнакост изазвала је одећа која издваја рају од муслимана. Дакле, устанак који настоји да ове супротности уклони је *чистио социјални*.

Устанак није од данас или од јуче, он је толико стар колико и сама турска држава, устанак је сталан протест против турске државе и трајаће све дотле док буде трајала турска власт, тј. тако дуго све док турска власт изабљивање једне класе од стране друге, раје од стране мухамеданаца, признаје темељним стубом свог „државног постојања“.

Према томе, садашњи устанак у Босни и Херцеговини није нешто једноставно, изазван као последица ратова, жетве или одбијања плаћања пореза због несреће, он је био, и данас је, протест против упражњавања разбојничког (плачкашког) система организованог од стране ауторитета државе. Овај плачкашки систем је немогуће уклонити, једино да га сама турска држава уклони, која га је и инаугурисала на основу свог ауторитета.

Да би се то могло превести у дело, мора на Балкану да започне права социјална револуција, револуција која би имала за циљ потпуно ослобођење од турског јарма (даље, крај текста, тешко читљив, прим. прев.).

Gleichheit, бр. 36, од 4. IX 1875.

АЛЕКСИНАЦ, 13. АВГУСТА¹¹²

Жалосно, чак и врло жалосно се за угојене и отупеле управљаче и господаре српског народа завршила ствар у Копривници.*

Како је већ било јављено у „Впреду“ бр. 10, Адам Богосављевић је био посланик у последњој народној скупштини. Његова поштена и херојска борба за народна права, његови патетични говори у Скупштини, у којима је он с дубоким болом изражавао потребе и невоље народа, његова заједљива и саркастична дискусија са министрима, истакла је њега и његовог друга, Милију Миловановића, као праве народне трибуне. Свуда се пронео глас о њиховој делатности у Скупштини. По селима се причало на сав глас о томе како се њихови другови и пријатељи „сељаци“ надмећу у Скупштини са министрима, разобличавајући крађе, несавесности и противнародне разбојничке замисли ових последњих. Увече би се сељаци састајали код сеоског учитеља, и он им је читао из брошура и новина говоре Адама и његових другова и показивао им њихове фотографије, а сиромашни сељаци су се одушевљавали видећи Адама у сељачком оделу. Они су се одушевљавали због тога што у њему нису видели господина који либералише и опонира само да би скренуо на себе пажњу виших чиновника, министра, и кнеза, а затим променио убеђења, постао лојалан и брзо направио каријеру – не, они су видели у њему свога брата сељака, који стално мисли само једну мисао: како помоћи народу? Они су се интересовали за тог човека, распитивали се о свим могућим појединостима које су се тицале њега. Они су сазнали да је Адам завршио Филозофски факултет „велике школе“ у Београду, а затим није пошао путем уобичајеним за питомце те „школе“ – није пошао у редове народних крвопија, у редове бадавација и паразита, у редове шупљоглаве и доконе бирократије. Он је изабрао други пут – пошао је у село, пошао је да дели са својом браћом – сељацима њихове наде и разговоре, радости и невоље, једном речју, све оно чиме је сиромашан и чиме је богат мученички сељачки живот.

* Тако се назива село у коме живи Адам Богосављевић.

Народ је одмах препознао у њему свог искреног и умног пријатеља, и заволео га свим жаром пријатељске и братске љубави, као што то само уме чисто и племенито срце које куца под дроњавим сељачким оделом. Свуда где се чуло Адамово име, сељаци су, изговарајући то драго име, скидали своје црвене капе и благосиљали свога заштитника и пријатеља, благосиљајући и његове честите родитеље који су умели да укорене у синовљевом срцу безграничну љубав према народу, и који су омогућили да се развије његов ум и очврсне његов карактер.

Браћо и другови! Ви, које су дуге године живота у буржоаској средини заразиле буржоаским навикама; ви, које је размазио комфор градског господског живота; ви, који сте се полакомили на каријере; сви ви, које је буржоаски господски живот попрскао смрдљивим блатом својих навика – бежите, бежите, пријатељи, из те покварене средине! Та средина је ђубриште, и ви не можете бити чисти, ако останете на њему. Бежите далеко од те средине, која ће неизоставно утицати на вас и покварити вас. Потражите задовољства и радости у радном животу сељака. Тражите своју срећу међу радним народом.

То није поезија. То није декламација. Били су и постоје људи који су напустили господску средину, пошли у народ и загазили у матицу живота. Упитајте их да ли би пристали да промене свој положај радника међу радним народом за положај паразита који живи као бубрег у лоју, у раскоши и комфору, или за положај човека који се колеба између два пола: рада и радног народа – с једне стране, и доколичења и буржоазије – с друге? Упитајте их... Ако не познајете такве људе, немојте ни питати оне друге који то сами нису искусили сигурно неће умети да вам одговоре, будући да се све ово о чему говорим може далеко боље осетити него што се може речима изразити.

О томе би много шта могао да каже Адам.

Адама су волели сви сељаци. Да ли је онда чудно што су га највише волели сељаци његовог и оближњих села, који су га и лично знали? Или је можда чудно то што се младом кнезу Милану и његовим слугама човек као што је Адам учинио сувише опасним и што су сматрали потребним да га по сваку цену униште? Ничега чудног нема у томе. Напротив, гоњење народних пријатеља од стране владе лежи у самој природи ствари.

Гоњење је почело од тога што полиција није хтела да потврди Адама за сеоског кмета када је овај био изабран на ту дужност од самих сељака, одмах по растеривању Скупштине и његовом доласку на село.

Затим су против Адама отпочели некакав процес, наводно због тога што се није благовремено одазвао на позив полиције.

Даље, срески начелник је у то време неуморно ишао од села до села и држао говоранице против Адама и свих опозиционара у Скупштини. (Уосталом, то се радило тада по целој Србији. Свуда су некакви начелници објашњавали народу да су Адам и његови другови тако поступали у последњој скупштини да Србија умало није пропала, и да се то није догодило само захваљујући „горостасу ума“ тј. младом кнезу Милану.)

Колико је била успешна агитација чиновника против Адама види се најбоље по томе што су сељаци, када је у Крајину стигла вест да „његова светлост“ кнез Милан путује по народу, и да намерава посетити и „љубезни народ“ у Крајини, изабрали никог другог до Адама, да он у њихово име изнесе кнезу све потребе и захтеве народа.

Чиновници су се страшно наљутили. Они су покушали да убеди сељаке да ће се кнез расрдити када види да су послали к њему Адама, кога он мрзи; због тога сељаци не само да неће ништа добити од његове светлости, него ће још извући и дебљи крај. Сељаци су ипак остали при своме.

Тада је чиновнички олош покушао да покрене сву своју „лукаву механику“ тј. почео је да шири гласове да је Адам – агент Фрање Јосифа; да он за велику награду шпијунира Турцима; да су његови пријатељи – присталице прогнане династије Карађорђевића; да су Адам и његови другови комунисти, који одржавају познанство и везе са комунистима свих земаља Европе и заједно са њима раде на припреми буне у којој би „побуњена гомила“ опљачкала све мирне грађане, раде на томе да униште породицу, религију и власништво, и да на крају опљачкану земљу продају Турцима или Немцима...

Тако су Адама и његове другове истовремено оптуживали као комунисте-револуционаре и као обичне разбојнике, као републиканце и као присталице Карађорђевића, као аустријске агенте и турске шпијуне. Млади кнез Милан и његове понизне слуге нису жалиле труда да измешају све те потпуно разнородне ствари и да од свега тога направе грудву смрдљивог блата коју ће бацити на своје противнике.

Али и тај подли маневар није уродио плодом. Сељаци су и даље остали при своме: „Ми немамо човека поштенијег и паметнијег од Адама. Он ће умети најбоље да нас заступа“. Они су остали при том да Адам изађе пред кнеза и да му преда представку о народним потребама и невољама.

Међутим, ствар је добила сасвим други обрт. Док је маса сељака стајала пред дворцем у Неготину у коме се налазио кнез и чекала да се отворе врата – дошли су жандарми, зграбили Адама и под заштитом својих бајонета га потерали у село. Наравно, жандарми су одузели Адаму представку коју је требало предати кнезу.

Али, како је Адам очекивао нешто слично, за сваки случај су била унапред припремљена два примерка представке. Други примерак се налазио код једног сељака, Адамовог пријатеља.

Чим су одвели Адама, врата дворца су се отворила и кнез је ушао у народ. Био је дочекан врло хладно. Сељак, код кога се налазио други примерак, пришао је кнезу да му уручи представку, али га је у истом тренутку када је подигао руку министар-председник ухватио за рукав, покушавајући да му отме хартију. Бранећи се, сељак је успео да пребаци представку у другу руку. Али тада га је с леђа напао окружни начелник. Сељаку није преостало ништа друго него да баца докуменат пред кнежеве ноге.

Све то натезање сељака са министром-председником и окружним начелником одиграло се на два корака од кнеза, који је све то видео сопственим очима.

Ова одвратна сцена узбудила је све сељаке и они су се одмах разишли. Сутрадан је кнез отпутовао, а Адама су дан после тога пребацили из села у Неготин, у затвор. Не сећам се кога је датума то било, али се добро сећам да је била субота.

Још пре тога међу сељацима је избило силно незадовољство. Између осталог се пронео глас да је млади кнез, за време путовања по „љубезном народу“, у једном селу силовао шеснаестогодишњу сеоску лепотицу. Ја не желим да клеветам његову светлост (а то би било и потпуно сувишно, када и без тога на његовом срамом жигосаном челу уопште нема места на коме би се могао ударити нови жиг) и стога не јамчим за веродостојност ове гласине, иако је, с обзиром на његово женскарство и развратне пирове са београдским младим удовицама, женама и девојкама, то сасвим могуће.

– Шта хоће та господа? говорили су сељаци. – Шта хоће тај момак, кнез Милан? Зар им је мало што су покрали државну касу, што су пред изборе похапсили и на све могуће начине мучили и сламали људе? Зар им је мало и то што су растерали Скупштину која је разоткрила њихове лоповлуке и преваре? Зар им је мало што су нам натоварили на врат свакојакe намете? Сада би још хтео и наше кћерке! Хтео би да убије и нашег Адама!

Незадовољство, жеља да покажу песницу Милану и његовим слугама прокључала је у грудима сељака.

Као што сам већ казао, Адама су ухапсили у суботу. Глас о његовом хапшењу брзо се пронео по селима. Сељаци су се састали, договорили се о свему и решили да ослободе Адама по сваку цену.

Адам је одлежао суботу и недељу, а у понедељак је из околних села ка Неготину кренуло 200 сељака, међу којима није било ни једног млађег од 35 година, али је зато било много стараца.

У близини града они су се поделили на три групе; једна је заузела оближњу шуму, друга се распоредила око једног моста, а трећа, у којој је било 78 људи, упутила се право у Неготин. Они који су стигли увече, оставили су коње у шуми испред града. Око 11 часова ујутру, гомила сељака је испунила улице Неготина, и у групама од 10–12 људи дошла пред зграду окружне полиције.

Изишао је начелник полиције и почео да се распитује: – Шта хоћете, људи?

Гоиола је загаламила да је дошла да сазна зашто је ухапшен Адам и шта ће бити са њим.

Начелник је одговорио да је Адам ухапшен по закону, да је сачињен записник о његовом хапшењу, и да је све текло и тече законитим путем.

– Какав закон? Где је ту закон? Кад би било закона, не би се могла чинити таква безакоња! – поново је загаламила маса.

Препредени начелник је покушао да подели гомилу и да дозна ко су „коловође“; у том циљу је предложио да се неколицина људи одвоји од масе и да дођу на разговор у његову канцеларију, а да остали причекају. Али сељаци су у један глас одговорили да неће да иду у канцеларију и да не желе никакав разговор у четири ока; нека начелник јасно и гласно каже шта има.

Начелник је почео да их убеђује да они поступају неправно; да је закон врло строг према таквим поступцима; да ће их то скупо стајати и да ће им бити касно да се кају. Боље ће им бити да се на леп начин разиђу. А што се тиче Адама, ту су судије и закон, и Адаму ће се судити по закону.

– Иди ти до врага са законом и његовом строгошћу! Не требају нам твоје придике о строгости закона. То смо ми на својој кожи одавно искусили. Реци ти нама у чему је Адамова кривица. Ако нам то одмах не кажеш, могли бисмо ми бити строги, можда и строжи од тих твојих закона.

Начелник је почео, замуцкујући: – Адам, браћо, подбуњује народ... Он држи разне бунтовничке говоре... Он је увредио кнеза још док је био у Скупштини... Када је био у двору његовог височанства са осталим посланицима, није хтео да скине капу...

Даље му нису дали говорити. Маса га је прекинула:

– Дакле, ствар је у капи?!... Значи, ви толико цените животе својих поданика да главе лете због капа?!... Каква буна? Кога је Адам подбуњивао? Кога је држао бунтовничке говоре?...

– Сељацима – одговорио је начелник.

– Којим сељацима?

– Својим...

– То значи нама? То је чиста лаж господине начелниче, ако ти је мило знати.

Затим су сељаци категорички захтевали да одмах изведу Адама.

– Хоћемо да га видимо – да се уверимо да је наш пријатељ жив и здрав, можда сте га и убили!... Дајте Адама!

Начелник је почео претити сељацима законском казном; казао је да ће послати за пандуре ако се одмах не разиђу. То је још више разбеснело сељаке. Са стиснутим песницама су претили начелнику да ће зграду начелства за тили час претворити у прах и пепео.

– Народ је саградио овај дом, он га је кадар и срушити. А ако буде требало, и бољи саградити. Овамо Адама! – Тако су говорили сељаци на претње власти.

Видећи да је ђаво дошао по своје, начелник је послао за кључеве тамнице. Али било је већ касно. Један старац је повикао:

– Момци! разбијајте врата!

Врата су за трен ока разваљена. Адам је изнет на рукама.

– Ура! Живијо! – чули су се весели повици на улици, а испуљени грађани су дугим пљескањем поздравили Адама.

Адама су с песмом пронели кроз град, а пред градом су га дочекали другови који су понели Адама на доброг коња и пуцајући из пиштоља отпратили га до његовог села.

У праву сте, сто пута сте у праву, господо министри, кад кажете да су људи тако ослобађани само из Бастиље. Тако ће бити и убудуће, господо министри: од сада ће народ свршавати своје послове као што су их свршавали ослободиоци Бастиље. Постајајте се да то добро утувите у своје микроскопском мозгу.

Када су дошли у село, сељаци су поставили стражу око Адамове куће, чекајући шта ће се даље догодити.

Власт је обузео страх и ужас када је видела шта су учинили сељаци. Причају да је један стари сељак, у тренутку када су Адама извели из полиције, ухватио начелника за руку и казао му, показујући на црквени торањ који се налазио у близини начелства:

– Видиш ли ти онај торањ? Далеко је већа некада била кула турских спахија и дахија. Ми смо их отерали огњем и мачем. Умећемо да се обрачунамо и са вама, поготову сада када имамо у рукама пушке. Нисмо пожалили Турке, нећемо пожалити ни вас крштене муслимане!

Те речи старца који се борио против Турака за слободу Србије јако су уплашиле начелника. Телеграми су полетали у Београд, у министарство са вешћу да се Крајина побунила. Начелник је позвао к себи команданта народне војске у Крајини и запитав га да ли је спреман да му стави на располагање свој батаљон. Командант је одговорио да он сам не жели да пролива братску крв. „А када бих и хтео да вам помогнем – нико за мном не би пристао. Народна

војска су они исти сељаци који су одвели Адама, њихова браћа и деца!“ Начелнику није остало ништа друго него да чека шта ће наредити из Београда.

У Београду је вест из Крајине изазвала велику узбуну у „вишим сферама“. Млади кнез се разбеснео до лудила. Телеграм је стигао увече. Кнез се заклео да ће сутра ујутру послати одред регуларне војске да умири бунтовнике. Али сутра се охладио, тим пре што су му господа министри предочили да би слање регуларне војске у Крајину могло изазвати свеопшту буну. Власти су лупале главу и саветовале се: само министарство се поделило на две партије, „ратоборну“ и мирољубиву. Мирољубиву партију је представљао старац, председник министарства, Данило, који је преживео све буне у Србији. Ослањајући се на своје богато искуство, доказивао је да ће у Крајини избити буна какву Србија још никада није видела ако влада тамо пошаље војску. Он је говорио:

– Пре је народ ишао за једним или другим чиновником против једног или неколицине других чиновника, или против кнеза; сада би се подигла буна целог народа против целог чиновништва.

„Ратоборну“ партију су сачињавали млади министри – докоњаци, који још никада нису ни видели шта је кука и мотика у рукама побуњеног сељаштва.

После жестоких распри на седници министарства, којој је присуствовала и „његова светлост“, било је решено да се пошаље државни саветник Гоша да извиди и испита расположење народа и да саслуша „коловође“. Гоша је боравио у Крајини неколико дана потпуно узалудно. Нико од сељака није се хтео одазвати његовом позиву. Сељаци су говорили да не желе да имају посла са „господином из Београда“.

– Сва та господа су дужна да одговарају нама, а не ми њима! – говорили су сељаци. – Боље би било „том господину из Београда“ да оде што пре, пошто ми нећемо дати ни гроша за расходе које он буде учинио овде, а не можемо му ни јамчити да ће остати читав ако се буде дуже задржавао.

Гоша је похитао за Београд и тамо изјавио да ствари у Крајини лоше стоје и да су се сељаци коначно одметнули. Опет су се скупили министри, опет су држана саветовања. Млади кнез је био жељан крви и викао је да му не приличи да ту буну остави некажњеном.

– Пре ћете прећи преко мога окрвављеног леша, него што ћу дозволити да се некажњено чини толики неред! викала је та кукавица, која сада, када се у Херцеговини лије крв његове браће, ћути као риба!

Расправљало се и о томе да ли би се против Крајине могао подићи неки округ, али се испоставило да се ни на један не могу поуздати. На томе су се и завршили сви састанци Милана и његових

слугу који су одржавани ради умирења „бунтовника“. Интересантно је, између осталог, да је министар просвете, тупоумни филолог Стојан Новаковић, најупорније захтевао да се регуларна војска пошаље у Крајину. О, просвето!

Покушајте само, господо министри. У самој ствари велика је штета што нисте послали регуларну војску. Ви сте врло добро расуђивали док се ствар разматрала теоријски. Зашто сте се тако збунили када је ту ствар требало провести у пракси?

Ви сте правилно закључили да ће некажњавање бунтовника у Крајини подстаћи бунтовнике и агитаторе. Они ће увидети да сте ви немоћни и беспомоћни. Сељаци ће се научити да употребљавају своју силу свуда где им се учини нека неправда. То је доиста тако. Сигурно је и да „сељачке свиње“ неће схватити вашу великодушност. Боље би било да сте употребили бајонете да их научите памети.

О, господо министри! Ја добро разумем сав бол и тугу ваше нежне душе. Ја разумем да ви нисте били у стању да проливате сељачку крв и да сте морали да поднесете немилосрдни удар сељачке песнице. Али шта да се ради, када сте ви – кукавице. Уосталом, нећете морати дуго да чекате. Ускоро ће поново избити неки сукоб између народа и власти. Надамо се да тада нећете пропустити прилику да распалите по „сељачкој њушци“, да ће Србијом управљати и даље ваше главе, а не „сељачке“ – као што ви имате обичај да кажете. Употребите ви само силу против сељака, па вам јамчимо да ћете се почешати и тамо где вас није сврбело...

И тако су се уплашили „хероји нашег времена“, нису се усудили нити су могли да стрпају Адама и његове другове тамо где се тим „херојима“ прохтело. А зар је само сила на располагању Милану и његовим слугама? Где им је подлост, где им је сва „лукава механика“ пирујуће, развратне и паразитске дружине?

Ево и ње:

За 200 дуката је поткупљен сељак, који је добио задатак да убије Адама. Но, на несрећу, у њему се пробудило човечанско осећање, кога су лишени они који су га поткупили и он је дошао у село у коме живи Адам и испричао шта су му дали и шта су му обећали.

Сада су измислили нови метод. Прошле године је по Чумићевом наређењу био убијен посланик Павле Грковић. Разбојник који га је убио био је осуђен на робију. Управо тог разбојника, заједно са његових 12 другова робијаша, влада је пустила на слободу – изјавивши, наравно, да су они побегли – и обећала им пуни опроштај свих грехова, ако убију Адама и сачувају то у тајности. Сада се та банда мота по Крајини. Полиција ништа не предузима против ње, али зато сељаци добро чувају свога Адама и спремају

се да га поново изабери за посланика у Скупштину, као и да га, за сваки случај, отпрате до Крагујевца, где ће заседати Скупштина.* А ако се тамо нешто с њим догоди, сељаци то говоре отворено – они ће запалити Београд са све четири стране. Нека „господа“ бирају, шта им се више свиди...

Вперед,¹¹³ бр. 17, од 15. IX 1875, стр. 534–538.

[АУСТРИЈИ ПОСТАВЉЕН ЗАХТЕВ]

Већ више пута је Русија постављала захтев Аустрији да се умеша у кавге између Србије и Турске, да анектира Босну и да извлачу за Русију кестење из ватре. Што се тиче Горчакова да ли ће Аустрија притом опећи прсте? Прохтев велике силе је навео Русију да карте меша тако и не друкчије, јер сви догађаји на Истоку су плодови руске политике.

Ако се упусти у ту игру, а упустити се „мора“, било на овај или онај начин, Аустрија би требало из тога да изађе као „очерупана жртва“. Аустрија не сме да се узда у јаке савезе. Немачка се срзала на оруђе руске политике и вероватно ће у датом случају марширати на страни Русије. Француска једва да је већ у стању да поново ступи у арену са свом својом моћи. Помоћ Енглеске би се протезала на давање позајмице и не би била баш потпуно довољна, док Италија, и поред „пријатељских односа“ двојице владара неће баш нарочито да се загреје за Аустрију. Што се тиче Турске, она и није баш у стању да у садашњој борби извојује постојане успехе. Бићемо стога у праву ако кажемо: Аустрија се налази у једном веома фаталном положају.

Угодно је, упркос жалосној стварности, видети како Русија изиграва уточиште и одбрану „потлаченог хришћанства“. Иста та Русија која сопственом народу гули кожу до крви; иста та Русија која је читаву једну племениту и слободољубиву нацију, Пољаке, готово уморила; Русија, о чијој цивилизаторској мисији две ствари дају гласно сведочанство: *кнута* и *Сибир* хоће да буде поборник слободе и представник хуманости? – Одиста смешно! – У сећању сваког Пољака још је устанак из 1863. године а са језом и ужасом још се помиње име Беле гарде.

***

Светозар Марковић

Он је први социјалиста словенског народа на Балкану, уредник српског социјалистичког часописа „Ослобођење“, оснивач ча-

* По вестима у новинама, он је већ и изабран.

сописа „Радник“ и „Јавност“ у Београду, сарадник „Гласа Јавности“ и неустрашиви бранитељ социјалдемократских принципа. Умро је 12. марта у Трсту на свом путовању на опоравак у Италију услед уздрманог здравља у тамници.

Словенски народ изгубио је у њему једну незаменљиву снагу, изгубио је срце које је до последњег часа припадало патничкој класи. Вечита слава његовој успомени.

***

Ухапшен је посланик Богосављевић, који је у *српској* Народној скупштини наступао за добро народа. У јулу се одржавају нови избори па се „на надлежном месту“ жели спречити поновни избор, да би се ослободило народног представника „који вечито подноси интерпелације“. Циљ оправдава средства!

***

Скупштина (народно представништво) у Београду одобрила је за потпомагање избеглица из Босне и Херцеговине који бораве у Србији износ од 10.000 дуката. У Аустрији, пошто топови коштају много новца, једва да би се могла сакупити та свота у исту сврху.

Arbeiterfreund, бр. 1, од 14. X 1875.

[ВЕСТИ ИЗ СРБИЈЕ]

У Србији народ стоји на прагу револуције, приморан на то упорношћу кнеза коме је богата невеста важнија од народа и његових захтева. Требало би да одмах после венчања напише тестамент, јер је могуће да ће га снаћи иста судбина која је снашла претходног кнеза. Социјалдемократско министарство Ристићево морало се се повући, јер је било по мишљењу наших народних либерала сувише „комунистичко“, међутим, социјалдемократске идеје су у народу српском јаке корене пустиле, те их никакво министарство не може ишчупати. Ристићево министарство се морало повући, јер оно је хтело да влада у име народа и ограничавало је кнежеву моћ. Марковићев дух и Пелагићеве речи све више доприносе да се покрет у Србији шири све дотле док, ако бог да, народ не буде слободан – од кнеза!

***

Србија. На тражење Миланово Скупштина је била премештена из Крагујевца у Београд. Из којих разлога? Зато, јер се Милан у Београду међу својим наказама осећа боље него код куће и ту је разлог за јогунасто понашање на досадањем заседању Скупштине. Заиста, врло вешто опонаша друге сплеткароше, међутим, то је пуко подражавање, што и није баш оригинално. Да тиме није придобио љубав својих поданика, јасно је као дан. У таквим условима нико није желео да уђе у министарство: слали су телеграме архиназадном Мариновићу да ли жели поново да прими састав министарства, међутим, он је свестан тога да, ако би се вратио у Србију, добио би оно што заслужује и што га неће мимоићи. На крају су ипак на брзину скрпили министарство с конца и конопца. Сада је Србија ближа државном удару неголи рату са Турцима. Лепу кашу је себи Милан, уз помоћ европске дипломатије, умесио; сада је само питање ко ће је уместо њега покусати. Свакако да Милан не жели рат, иако му време веома погодује. Ако

зна да влада као Наполеон, треба да памти његове речи: Наиђе време у човековом животу које се не враћа. Овом изјавом Милан се и себе одрекао. Пре свега је прегазио заклетву дату народу при крунисању. „Воља народа биће моја света обавеза“. Порекао је да је Словен када дозвољава да му браћу кољу, погазио је јунаштво у себи када се кукавички одриче сваког деловања на борбеном пољу. Укратко, Милан је преспавао будућност Србије – уз невесту.

Budoucnost, бр. 20, од 20. X 1875, стр. 2. и 4.

УНУТРАШЊЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ

Унутрашње прилике у Србији су веома растрзане. Хапшења су изузетно честа. Многи студенти, а међу њима писац и уредник „Истока“, затворени су. Мора бити да је Миланова седаљка (престо) на стакленим ногама ако је појединци могу срушити. Не може се друго помислити него да он жели да се уз помоћ ове политичке персекуције одржи на висини своје моћи. Да ли ће то бити могуће у садашњим условима? Време ће показати своје. Уколико Милан нема неки чвршћи ослонац међу становништвом, осим тих неколико жандара и полицајаца, боље да се што пре одрекне ове политике коју сада спроводи на своју руку а противу воље читавог народа. Иначе ће му његова политика брзо доћи главе. У Скупштини је Адам Богосављевић изазвао велику буру. Поред осталог, у своме говору је рекао: „Магарац остаје магарац, па макар носио и златан покровац.“ Услед буре која је после ових његових речи у Скупштини настала, Богосављевић је реч „магарац“ повукао. Значај ове изјаве остаје, међутим, по Милана и његове пулене увек исти, макар су те речи повучене. Многи од посланика се спремају да влади упуте питање да ли је истина да Србија нема залихе за војску и да се због недостатка материјалних средстава не може ући у рат са Турском. Уколико је то тачно, спремају се да поднесу предлог да се против Стефановићеве владе покрене оптужница, да се коначно пред лицем народа открије дивљање конзервативне клике Мариновићеве. Уз ову вест коментарише „Граничар“: Опште је познато и у народу се препричава да је влада Гарашанина и Крстића убрала у народу 500.000 дуката за куповину наоружања; међутим, да за тај новац ништа није купила, већ да је на поклон добила из Русије 50.000 пушака чији је превоз коштао 28.000 дуката – преостали новац је бирократија поделила. Преминули Миливоје Блазнавац када је дошао у Србију, жалио се да је сиромаш и то је трајало свега 3–4 године. Када је, међутим, после Михаилове смрти дошао до власти, толико је профитирао да је слао дукате у енглеску банку на име свога брата, бечки трговац Милићевић се хвалио да је добио од пошилики 1/2% провизије, 6.500 зл.

а Блазнавац да има у енглеској банци 400.000 наполеондера. А такви људи, нечасни и изопачени – када се неки од слободоумних листова усуди да им укаже на њихове неправилности – одмах зову: „Полиција! То је комуна! Купите га, хапсите га!“ У последње време турска војска повређује српску границу у великој мери. Турска влада саопштава у Цариграду да ако је турска војска повредила српску границу, то је морао бити пуки случај. Ми, међутим, мислимо да из глади или пркосне изазовности. Уосталом, и гладан има свој понос [...]

Vidoucnost, бр. 21, од 3. XI 1875, стр. 89–90.

БЕОГРАД, 8. НОВЕМБРА¹¹⁴

У последњем писму сам обећао да ћу вам писати о ситуацији у Србији. Овим испуњавам своје обећање.

Знајући добро живот руских студената; знајући, наиме, с каквим се жаром они прихватају пропаганде социјалистичких идеја; разумевајући њихову жељу да сазнају до каквог је степена дошла социјално-револуционарна пропаганда у нас – мислим да би у овом тренутку било најбоље дотаћи се овог последњег питања, показати како се социјалистичка пропаганда прихвата у нашем народу и како се према њој односе други друштвени елементи.

Моји руски пријатељи врло добро знају да нема земље у свету, где не би постојали неправедни односи који карактеришу данашње буржоаско друштво; да нема народа коме би било непознато сиромаштво и који није осетио на сопственој кожи експлоатацију сваке врсте. Разлика је само у томе што се то зло и то угњетавање није свуда развило до истог степена, што се та експлоатација не испољава свуда у подједнакој форми. Но, главно је то, да свуда постоје једни и исти узроци савременог зла, да свуда постоји сиромаштво са свим својим небројеним последицама, да свуда огромна већина ради за незнатну беспосличарску мањину, да радни народ свуда лоше живи.

У нас, пријатељи, ту радничку већину не сачињавају фабрички радници, јер код нас скоро и да нема фабрика и завода: две до три пиваре, једна или две творнице алкохолних пића, и то је сва наша крупна индустрија. Главна маса која сачињава радни свет су земљорадници – онај исти свет о коме револуционари Запада говоре да далеко теже асимилира социјалистичке идеје него фабрички радници. И ето, с тим тврдокорним светом, с тим ситним земљопоседницима треба да имамо посла ми, а рекао бих и ви, драги пријатељи.

Вама је познато да смо ми од 1389. до 1804. били под Турцима. Последњи су у току тога времена потпуно уништили у нас феудалне односе средњих векова, тако да смо се на почетку ослобођења сви ми налазили у истом економском и политичком по-

ложају. Разлике у имућности скоро није ни било. У то време земља још није била подељена на тако ситне парцеле као данас. Тада је и најмање домаћинство бројало до 20 чланова, а у већини случајева број чланова је долазио до стотине и више. У тој асоцијацији, названој у нас „Задруга“, основаној на патријархалним начелима, у потпуности су се практиковала вама позната правила: ради колико можеш – троши колико ти је потребно. Тада је постојао не само заједнички рад и заједничка потрошња у једном домаћинству, него и позната и прилично чврста веза међу појединим домаћинствима у погледу обраде земље. Да је у то време социјализам био развијен толико колико сада, или чак да се о њему ништа није знало, али да се препустило самом народу да уреди свој живот, сигурно не би дошло до овога што имамо сада. Но, појавили су се добротвори народни, који су се постарали за то да српски народ пође путем који су већ прешли западни народи. Наш колективизам је почео брзо да копни. Непокретни иметак, који је до тада био заједничко добро, почео се дробити, а ситна сопственост није могла да поднесе ударац који је добила увођењем западних буржоаских односа. Наравно, цивилизатори нису могли одмах да уведу у Србији крупну машинску индустрију. Али зато им је у потпуности успело да уведу бирократски систем.

Представите себи народ који до тада није знао ни шта је то писмени судски поступак; који је све своје спорове и парнице водио и решавао сам, посредством својих изабраних судија. И одједном су таквом народу навалили на врат један бирократски систем, који ни по чему није заостајао за истим таквим системом било којег западног буржоаског друштва. Разумљиво је стога што је народ тај систем доживео као неподношљиво тежак терет на својим плећима. Зато је на бирократију народ почео да гледа као на свога најгорег непријатеља. Порези и свакојаки намети били су сада већи него у време турског јарма, јер је све сложенији бирократски механизам тражио све већа и већа средства за своје издржавање. Тај механизам је захтевао више него што је народ уопште могао произвести, па су земљорадници морали продавати по неки део свога малог непокретног иметка. Велики порези и дажбине приморали су сељаке да узимају новце уз огроман интерес. Из реда бирократије и из реда самог народа формирала се фаланга зеленаша и сеоских газда која је сложено сисала крв пореских платиша*.

* Потребно је напоменути да зеленаши и сеоски богаташи у Скупштини радо изигравају улогу пријатеља народа и представљају опозицију против бирократије. Али, та опозиција траје само дотле док не настане спор о некој мери која би се донела у корист народа. Чим се покрене такво питање, зеленаши одмах ступају у најтешњи савез са бирократијом и залочињу огорчену борбу против интереса народа.

Све у свему, бирократија, која се састоји из конзервативаца и либерала свих боја, зеленаши и сеоске газде представљају главне угњетаче и пљачкаше народа.

Ту спадају још и трговци. Главно занимање ових последњих је – извоз сировина и увоз иностраних фабричких производа. Тим својим пословима трговци доприносе осиромашењу домаћих занатлија, тако да ћемо за врло кратко време имати пролетере и без развоја крупне индустрије.

А шта је са радним народом? Шта тај народ мисли о сопственом положају? У целој Србији нећете наћи ни једног сељака који би казао да живи добро или бар подношљиво. Са свих страна од сељачког света се чују гласне жалбе на безнадежно сиромаштво. Но, притом нећете никада чути од било којег сељака да своју беду приписује „божјој вољи“. Не, и у полицији, и у судовима, и у Скупштини, сељак громко и на сав глас, право у лице самој бирократији, изјављује да узрок свога сиромаштва и свих својих недаћа види у бирократији и садашњем друштвеном поретку.

Ви сте видели, у општим цртама, ко сачињава у нас средину у којој се води социјалистичка пропаганда. Упитаћете се ко онда пропагира, ко уводи у народ социјално-револуционарне идеје? – Студенти – одговарам ја – орган наше партије „Ослобођење“ и још многа друга лица која су нам сродна по убеђењима. О томе колико је наше студентство заокупљено тим идејама најбоље говори следећи факат. Пре четири године, у маси студената од 300 људи била су свега 3–4 човека која су чула о социјализму, али у самој ствари нису имали никаквог појма о њему. Данас нећете наћи ни једног студента који не би знао понешто о покрету који постоји на Западу; који не би знао како подла руска влада гони револуционаре, како та иста влада цвет руске омладине затвара у казамате и шаље у прогонство у Сибир. Пре 4 године, студенти су били само либерали и на зборовима су претресали искључиво чланке из области природних наука. Сада се пак на јавним скуповима читају редовно чланци револуционарног садржаја. Својим радом у поменутом правцу студенти изазивају непрестане прекоре од стране либерала и, уопште узев, свих оних који данас добро живе. Они се тако ревностно баве социјалистичким питањима да је сам кнез Милан, када су му професори овдашње „Велике школе“ захваљивали за то што им је повисио плату – рекао тим „просветитељима младежи“ да ће најбоља услуга коју му могу учинити г. професори бити ако се они буду свим силама трудили да искорене комунистичке идеје које владају међу студентима. Разумљива је ствар, што је ова кнежева изјава изазвала још енергичнију делатност студената у социјалистичком правцу. С друге стране – орган наше партије неуморно пропагира идеје које „подривају основе садашњег друштвеног уређења“.

Либерали су толико уплашени успесима наше пропаганде, да ми је један од истакнутих чланова те партије недавно говорио: „Зар сте ви слепи и зар не видите да смо на прагу социјалне револуције, зар ви не видите да ће она избити пре него што се могло и претпоставити?“ Ја сам умирио уплашеног либерала рекавши му да је добро што наши непријатељи већ мисле о „прагу социјалне револуције“; што се пак тиче „превремености“ те опасности убедио сам либерала да не треба да се боји да ће вулкан прорадити пре него што буде за то спремна вулканска маса која треба да се из њега излије.

А у самој ствари, он се с разлогом уплашио. Неће проћи много времена, и народ ће устати против својих угњетача. Угњетачи сваке слободне мисли, експлоататори радне снаге народа, деморализатори нашег друштва знају врло добро шта их чека ако се подигне бура народног гњева. Они врло добро знају да народ има сва средства за борбу против свог унутрашњег непријатеља – да су сви грађани наоружани пушкама које се пуне са задњег краја и да се те пушке налазе у рукама самих грађана... Ми се надамо да ће они умети да се успешно користе тим средством...

р. s. Наше министарство није испунило своје обећање у погледу „слободе штампе“. Напротив, оно је још више пригњечило штампу. Орган наше партије је већ два пута морао да се појави са неколико белих (неодштампаних) стубаца, јер цензор тако вешто унакажава чланке својом црвеном оловком, да је редакција сматрала да је боље да уопште не штампа такве чланке него да их пусти у свет осакаћене.

У Србији, у Смедереву, појавио се нови социјалистички лист „Народна воља“.

Вперед, бр. 22, од 1. XII 1875, стр. 696–698

КОРЕСПОНДЕНТУ ИЗ БЕОГРАДА

Број 22 нашег листа био је послат у уобичајеном броју примерака како вама, тако и свим другим пријатељима у Србији.¹¹⁵ Ако неко од вас није добио тај број, онда је, очевидно, објашњење такве сумњиве неакуратности кнежевске поште врло просто: у бр. 22 била је објављена ваша кореспонденција... Ова коју смо управо добили биће објављена у бр. 25. Постараћемо се да предузмемо мере за редовнију доставу наших издања.

Вперед, бр. 24, од 30. XII 1875, стр. 768.

[НЕОЧЕКИВАНО ШИРЕЊЕ СОЦИЈАЛИЗМА]

Тако неочекивано ширење социјализма у Србији понукало је министра Каљевића да упути посебан распис у коме његово аристократско срце тражи себи одушка.¹¹⁶ По овоме распису нарочито су више школе, као на пример шумарска или привредна школа, места на којима социјализам и комунизам наилази на плодно тле. И сам устав, по коме се васпитава свепштенство, надахнут је социјалистичким идејама. Богословци вероватно и јавно изјављују да се досадашња веронаука мора преправити у складу са напретком и науком. У листовима „Народна воља“ и „Ослобођење“ читамо о принципима свих ових студената: „Богатство је од сиромаша отето!“ „Срби морају у правима грађанским да буду сасвим једнаки.“ Колико се социјалистички покрет проширио, најбоље говори чињеница да је Крагујевачко намесништво сасвим комунистичко а парламент, односно Скупштина састоји се од великог броја комуниста.

Budoucnost, бр. 1, од 5. I 1876, стр. 3.

ИЗ СРБИЈЕ, 3. ДЕЦЕМБАР

Мало је рећи хиљаду пута – не, треба милион пута поновити да су сви властодршци, сви експлоататори, тлачитељи народа било које врсте – у свему једнаки.

Садашња либерална партија са њеним либералним министарством ни за длаку се не разликује од конзервативне партије и њеног сада већ палог министарства, која је пре два месеца уступила улогу народног крвопије – либералној партији. Када је дошла на власт, ова последња је гласно и јасно изјавила – а о томе и дан данас труби преко поткупљених либералних органа – да ће напаћеном и осиромашеном народу дати либералне реформе, које ће га у сваком погледу усрећити. Прошла су већ два месеца од када је либерална партија на власти. Било је, дакле, доста времена да се она покаже у правом светлу. У самој ствари она је показала сву своју немоћ, сву своју осредњост и млитавост, сву своју органиченост и незнање.

Разуме се наша социјалистичка партија није оклевала да укаже на то да либерали не могу да учине ништа корисно, да је либерално министарство само друго издање конзервативног министарства, да је садашња владајућа партија у покварености надмашила и своју преходницу. Неумољива критика свега постојећег, коју врши наша партија, довела је до беса либерале и натерала их да нас гоне. Уништити свога неподмитљивог непријатеља, истргнути из његових руку сва средства пропаганде – то је циљ за којим сада тежи либерална партија. По мишљењу либерала, најопаснија страна делатности социјалистичке партије састоји се у ширењу социјалистичких идеја међу учећом омладином, јер – говоре они – учећа омладина је темељ на коме се зида будућност.

У почетку је либерална партија покушала да нахушка на социјалистичку партију народне посланике Скупштине; покушала је да заплаши Скупштину „ужасним распростирањем ужасних идеја“, али Скупштина је одговорила да није њен посао да претреса идеје које се шире у земљи. Не налазећи потпоре у Скупштини, либерално министарство је почело само гонити нашу партију.

У прошлој кореспонденцији сам писао да „Ослобођење“ врло често излази са белинама које заузимају читаву половину листа. Та чињеница се понавља све чешће и чешће. Ових дана полиција је запленила један број листа и предала суду уредника листа И. Тодорића; суду је предат и штампар П. Тодоровић, који још није одлежао своје „старе грехе“. Само се по себи разуме да ће обојица бити осуђени.

У исто време „нереди“ у Пољопривредној школи и Богословији су подстакли владу да појача гоњење социјалиста и учеће омладине,¹¹⁷ за коју влада мисли да се буни „по наговору комунаца“ (тако овде зову социјалисте). Тади успостављања реда међу студентима пољопривредне школе, влада се није устезала да се лати чак и батина и томе сличних средстава. Многи студенти су истерани из школе. Узроци овога „бунта“ су незнање предавача и забрана студентима да одржавају зборове и да читају новине које се њима допадају. Та ствар је поднета на разматрање самој Скупштини, али је ова одбила да се њоме бави.

Богослове гоне због неких изјава с њихове стране које су објављене у „Ослобођењу“. Поводом тих изјава наш Толстој – С. Бошковић – упутио је циркулар на адресу ректора Богословије. У том циркулару се захтева од ректора да поведе истрагу о „предводницима“ који подбуњују младеж. У том циркулару он изражава жаљење што су „штетне“ идеје нашле одзива чак и међу људима који се припремају за духовно звање, и захтева од професора да угуше у самом корену ту „жалосну“ појаву. – „Истрага“ се води већ два дана и за сада није довела ни до чега: богослови се чврсто држе један другог.

Влада је увидела да од свега тога неће испасти ништа. Зато је усмерила све напоре на то да онемогући издавање нашег листа. Забранила је свима који се налазе у државној служби да се претплаћују на наш лист. Не би се могло рећи да није изабрала подесно средство, будући да се сва материјална средства којима располаже наша партија састоје из претплата, пошто немамо никаквих поклона од приватних лица. Али ми ћемо ипак учинити крајње напоре да и даље издајемо свој орган и наш ће лист престати да излази тек када у џепу не остане ни гроша и када све наше радне снаге буду трунуде у мемљивим подрумима наших казамата.

***

***

КОРЕСПОНДЕНТУ ИЗ АЛЕКСИНЦА

Из Вашег последњег писма видимо да нисте добили ни други примерак бр. 22.¹¹⁸ Очеvidно је да су Ваши пресветли кнез и његови либерални министри – људи који имају петљу и који не дају ни пет пара за „прекорје комунаца“... Ако у току последње две недеље нисте ништа примили од нас, знајте да је пропао и трећи примерак који смо Вам послали.

Вперед, бр. 25, од 15. I 1876, стр. 25, 26. и 32.

[СОЦИЈАЛИСТИ У СРБИЈИ]

Социјалисти у Србији узимају све више маха. У Скупштини се пробијају готово сви предлози социјалистичких посланика.¹¹⁹ Због тога хоће несрећно министарство да поднесе оставку. Да се томе не радује ни кнез младожења, свако ће то разумети ако само узме у обзир да су се блага стечена његовом женидбом показала дискредитованим папирима, на које се ништа није могло добити, што је било, како неки кажу, главни узрок женидбе господина Милана.

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 3, од 16. I 1876, стр. 3.

УСТАНАК НА БАЛКАНУ

Дуже од пола године боре се храбри соколови Херцеговине и Босне против муслиманског насиља са истрајношћу управо јуначком. Дуже од пола године пролива се крв храбрих синова Славије за слободу. Дуже од пола године цео свет са ужасом посматра ту шачицу људи која се одлучно бори против јачих и немилосрдних турских плаћеника. Нема дана а да дневна штампа не забележи успех устаничких пушака. Разуме се да је тај успех скупо плаћен животима надахнутих бораца за слободу отаџбине.

То међутим, јуначке браниоце слободе никако не обесхрабрује, управо напротив, они би за своју отаџбину поднели веће жртве само да у својој борби победе. Да ли ће моћи да сопственим снагама стигну до жељеног циља? За то мора да стрепи сваки слободоумни човек; често се дешава да правичну ствар униште сплетке и интриге. Свакога ко је био у прилици да догађаје на Истоку прати од самога почетка, непријатно погађа вест да овај или онај вођа побуњеничке чете изјављује да се бори за просперитет ове или оне европске силе, која му је, искрено речено, више непријатељ неголи пријатељ и чији листови са омаловажавањем и презиром њихове предлоге одбацују.

Ако успеју Словени на Балкану да се сопственим снагама ослободе јарма турског варварина и стигну до стварне слободе, нека више никада не дозволе да их заслепи лажни сјај неке од велесила, нека будним оком чувају тешко стечену слободу! Да се не би догодило да један јарам тираније са своје шије скину – а други, перлицама и сјајем лажних обећања украшен, себи навуку! Овог непромишљеног чина нека се чувају! Чинили би грех против себе самих ако би своју шију добровољно сагнули.

Највећи јунак није онај ко се сабљом за слободу избори, већ онај ко је зна сачувати.

У име хуманости ми бисмо желели да у овој важној ствари сви устаници и њихове вође буду јединствени и сложни, ради нових њихових успеха. Ми апелујемо на широкогрудност и пожртвованост ових храбрих људи и надамо се да ће се за добробит свога

народа одрећи личних прохтева. У супротном случају устанак ће изгубити свој карактер и неће бити оно што треба да буде: ослобођење од стега турског варваризма!

Будући нараштаји ће вас благосиљати за ваша јуначка дела, јер ће на рушевинама тиранина изградити нову отаџбину са слободним народом. Вечито ће мисли будућих поколења летети ка вашим гробовима. За своје потомке вечито ћете живети – у песмама опевани.

Budoucnost, бр. 3, од 5. II 1876, стр. 1.

У СРБИЈИ ПРЕДСТОЈИ КОМУНИСТИЧКИ УСТАНАК¹²⁰

Према бечким листовима у Србији предстоји комунистички устанак. То се сигурно неће догодити, а ако би се и догодило, представљало би само безнадежну борбу, у првом реду због тога што се социјално-комунистичко друштво не може успоставити индустријски и интелектуално неразвијеној државици.

Volksstaat, бр. 21, од 20. II 1876. стр. 3.

ПОБУНА У СРБИЈИ¹²¹

Поводом онога што је јуче јављено о побуни у Србији, говори и „Neue Freie Presse“ из Беча од 29. фебруара. Аустријски лист додаје, међутим, да је побуна истовремено избила у Крагујевцу и Шаторини, тј. у старом седишту српске Скупштине и једном од побуњених градова у Босни–Херцеговини, имајући исти циљ да свргну кнеза Милана и да прогласе републику у овим словенским земљама [...]

Telegraful, бр. 1.163, од 21. II (3. III) 1876.

ПОБУНА У СРБИЈИ

Вест коју смо донели о побуни у Србији потврђују и француске новине. Ове, међутим, не придају јој значај који су јој придавали наши политички кругови после телеграма који је примљен у нашем Министарству иностраних послова.

Побуна је заиста избила у Крагујевцу, али приликом општинских избора. Революционари су загосподарили тереном, али је војска дошла и све смирила, тако да је пало више мртвих и рањених.

У Шаторини, на српско-херцеговачкој међи, догодило се исто, али у озбиљнијим размерама. Једна легија Срба и Херцеговаца, који су се борили против Турака, прогласили су републику и упутили позив свим Србима да свргну Милана и да их опонашају. Исти позив је упућен свим словенским народима у тим крајевима [...]

Telegraful, бр. 1.166, од 25. II (8. III) 1876.

„ЦРВЕНО ПРИВИЂЕЊЕ“ У СРБИЈИ¹²²

Упућујући на телеграм који је објављен у нашем претходном броју, према коме је у Србији избио устанак комуниста, новине главнога града донеле су најразноврсније вести, што се у свему базирало само на празним претпоставкама, па се до данас није објавило ништа одређено у вези са тим.

Органу владајуће класе „Pester Lloyd“-у послат је из Крагујевца сензационални телеграм, у коме се каже да је тамо и у још неколико других места избила отворена побуна противу кнеза Србије и да је ту и тамо истакнут црвени барјак републике.

Потом, дан касније, исти овај орган пише даље о томе, када се на познати начин обара на присталице ових „учитеља погрешне науке“.

Исти орган пише о тамошњим приликама, поред осталог и следеће: „У овом тренутку извештавају управо о комунистичком револту, до кога је дошло 28. фебруара поводом избора општинског савета у Крагујевцу. Као што је познато, велика већина српске омладине и српских радника припада комунистичкој партији. Колико се дубоко ово зло већ уврежило, показале су многе скупштинске седнице, на којима су се тражила решења за доктрине и предлоге, каквих се и у време процвата Париске комуне не би стидело. Али, премда се показало да је добар део српских народних представника снашла ова страшна болест времена, ствар није утолико гора по масе српскога народа. Није то никакво претеривање када се тврди да, изузимајући Русију, незграпне поуке социјал-комунистичког апостолата у Европи, нигде нису пале на плодније тле до што је оно у Србији. Нека се уз то узме у обзир и природна сировост нижих класа у Србији, па ће се тако моћи отприлике да створи перспектива онога што нас чека у не тако далекој будућности, уколико нихилистичка зараза Србије буде несметано напредовала. Ово блаженство будућности је, међутим за сада мало испробано у Крагујевцу. Ово место представља жариште српског комунизма, које наима у најновије време у пуном смислу речи поприма своју важност. У Крагујевцу се налазе заводи за про-

изводњу ратног материјала, што има за последицу да се ту слива и знатан број радника. Општински избори су тим фанатизираним хордама, које се подбадају на свакојаче начине, били добродошао повод да се докажу на свој начин. Више лица је нападнуто, вређано и злостављано насред улице. У једној забаченој четврти града упале су поједине групе тих јунака који се боре за равноправност у куће својих противника. Тај кркљанац се ипак завршио подношљиво, јер је прошао само са једним мртвим и више повређених лица. До пљачкања није дошло, вероватно из разлога што је благовремено дошла наоружана сила. Дошло је до многих хапшења, а ноћу су пролазиле градом појачане војне патроле. Али, то су прилике у граду Крагујевцу, који има част да у своје напредне институције уброји и социјалистичку штампарiju и новине.“

Слично овом органу донели су и други листови новости о страхотама тих догађаја, из којих, оних водећих, даћемо мали избор.

Устанак у босанском вилајету и даље траје, фитиљ, који се зове јужнословенско питање још увек тиња у близини најопаснијег бурета са барутом које се зове источно питање, а на све то креће се на нашем јужњачком небу као крв црвено чудовиште у облацима које значи комунизам.

Да. Комунизам! Јер, црвени барјак у Крагујевцу, који је наоружана сила на срећу у парампарчад исцелала, значи наводно само републику, али то није република какву подразумева Тир, нити република Кастелара, нити онаква какву подразумевају САД; република какву признају Срби у Крагујевцу, ти варвари премазани париском учтивешћу, ти идоли модерног погрешног васпитања, прожети нихилизмом и другим погрешним учењима столећа, та република се зове, другим речима речено хаос, анархија, негирање својине и презирање појма државе.

Затим дотични листови опширно излажу уз јадиковку опасности које прете читавој „високој“ цивилизацији, које ће огњиште болештине са српског тла да одашиље. Затим се позивају компетентни у држави да од тога сачувају нашу државу. Јер, каже дотични лист даље: „Чињеница је да у суседству гори, али и то да пламен данас – сутра може да се појави и изнад наших глава; ко нам гарантује мир, ко нам гарантује да непријатељски дах неће бацити опасну варницу и на наш лако запаљиви кров, да кобна промаја то пламено море не дотера и преко наших граница?“

Ако је игде, ако је икада било потребно, онда је то данас, на шта нас у овом случају приморава крајња предострожност, и наша је ствар да предахитримо ту пратећу опасност. На који начин, за то је најбоље позван његова екселенција гроф Андраши.

Ми сада нећемо расправљати о тој страшној опасности која прети „високој“ цивилизацији социјализмом или комунизмом, нити ћемо је негирати, или правити поређења да ли комунизам који је до сада био на народној благајни, коју су пуниле многе „цивилизоване“ владе, директори банака и многи други, није више штетио „високој“ цивилизацији, него ћемо само да у сличним приликама поштено исмејемо кукавичлуке који су се испољили у вези са овом застрашујућом утваром о Ускрсу следећим достављеним нам објашњењем о догађајима у Србији.

О томе нам јављају са аутентичног извора следеће:

„Славна редакцијо! Телеграфски оглас у ‚Arbeiter Wochen-Chronik‘, као и извештаји у листовима главнога града и у провинцијским листовима, који се тичу ‚комунистичког поретка‘, почивају на неистини. Чињеница је следећа: 13. новембра т. г. одржани су у целој Србији општински избори у духу новог закона који даје више слободе и том приликом изабрани су у више места људи одани социјализму. Међу тим местима прво место заузима Крагујевац, јер је читав општински савет више или мање социјалистички настројен. Само се по себи разуме да ти избори нису били пријатни за противнике, па су се они побунили противу њих. Избори су – иако према закону коректно спроведени – ипак поништени и расписани су нови за 27. о. м. Приближавао се дан избора. Вредно је напоменути да су се партије делиле на ‚богате‘ и ‚сиромашне‘, па се тако гласало или за листу богатих, или за листу сиромашних. Резултат је био тај да је партија ‚сиромашних‘ постигла још сјајнији успех од претходног. После констатоване победе развијен је црвени барјак као симбол општинске самоуправе, на коме је писало: ‚Живела самоуправа‘ и он је ношен градом у најбољем реду. То што је полиција провокативно била на месту, иако није морала да интервенише, ипак није омело ред.

Што се тиче два смртна случаја, до њих је дошло због свађе у кафани и на њих се може гледати као на излив празничног расположења, а не као на нешто што су инсценирали ‚комунистички подбуњивачи‘. Такође је могуће да су те смртне случајеве изазвали агенти провокатори, што ће се, међутим, обелоданити тек касније. То што се због црвеног барјака опет подигао протест, и што идемо у сусрет процесу, то не чини ништа на ствари (то није ништа).“

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 11, од 12. III 1876, стр. 1, 2.

О СТАЊУ СТВАРИ У СРБИЈИ

О стању ствари у Србији, пре свега о инсценираном тобожњем спасавању друштва у Србији, пише нам из Угарске један српски друг, под датумом 10. марта: „Штампа страшно побесни, чим чује реч ‚комунист‘ или ‚комунизам‘. Против српских комуниста подигла се велика бука, нарочито противу оних у Крагујевцу. Српска национално-либерална штампа, која хоће да буде слободна, такође успламтела бесом, и неће да у тој буци буде последња. Док инострана штампа оптужује догађај у Крагујевцу као продукат ‚комунистичког бушкарала, који је опште опасан по културу‘, дотле српско национално либерално новинарство окривљује комунисте за националну издају отаџбине, јер се они сада залажу за ‚антинационалне принципе‘, којима треба да се реши питање слободе и самосталности српског народа. Да, оно у свом набеђивању иде тако далеко да проглашава комунисте за савезнике Андрашија,¹²³ па чак и за његове агенте, јер је само у његовом интересу било да спречи мешање Србије у ослобођењу Срба који пропадају под турским јармом. Они и сами увиђају какви би комунисти велики грешници морали бити ако би све ове страхоте, што се о њима причају, биле истините. А шта се све то догодило?”

„Либерали‘ у Србији, похлепно жељни високих положаја и плата, хоће да се докопају српске државне лађице и да њом управљају у свом сопственом приватном интересу, и то нарочито сада када Србија треба да ступи у рат, и када има много зајмова и издатака који се мирно могу ставити у свој лични џеп, док се ‚храброј нацији‘ допушта да се ваљано бори. Социјалисти су, међутим, стали на пут таквом неограниченом вршљању, јер су они против сваке класне владавине, те стога подстичу народ на то да свакодневно контролише све чиновнике. Покушај да им се подметне завера бедно је пропао, па се морало одустати од тога. Али, растуће поверење које комунисти уживају у српском народу, нарочито међу становништвом Крагујевца, Смедерева, Шапца и других места, није могло да остави на миру господу чистунце: предузимали су све да би грађани омрзли социјалисте, и да би их потпуно оне-

могућили послужили су се и државним насиљем. У Крагујевцу је основан општински одбор, у чијем су саставу били већином социјалистички настројени људи, и који је обављао своје послове мирно и марљиво. Овај одбор је починио многа добра дела, олакшао тешке општинске дажбине – укратко, сваки члан општине могао је бити задовољан његовим радом, али се ипак нашло 80 грађана који су, по наговору либерала, преbacили комитету противзаконитости, изневши све то у ништавних седам тачака. У једној тачки, нпр., нису се ни најмање потрудили да мотивишу наводну противзаконитост избора два члана Комитета. Дошло је до нових избора скупштине, која је одржана такође 27. фебруара, када су опет победили социјалисти. Побеђени либерали су се поново дали на денунцирање. Радосно због победе, грађанство се удаљавало са места победе у збијеним редовима са црвеним барјаком, а затим се разишло у разне гостионице да би свечано прославило победу. То је дало повода либералним хушкачима да денунцирају комунисте као реметиоце мира и да црвени барјак наводе као доказ за то да су комунисти ишли на то да оснују 'комуна' у Крагујевцу. Либерално обојена влада сагласила се са незаконитим наредбама надлежства, које је у Крагујевцу починило низ насиља и које је одлучило да над тим градом заведе формалну опсаду. То је у кратким цртама оно што се у Крагујевцу догодило и што је пружило штампи, спремној на аларм, могућност да у свету објави страшну вест о оснивању комуна у Крагујевцу.

Српска либерална штампа сматра да би се такве сцене могле још допадати једино непријатељима Србије, који се њима у себи смеју; комунисти тврде то исто и могу да наведу имена оних који се смеју томе од срца: то су 'прави либерали' који се припремају за министарске портфеље, којима садашње министарство служи за то да би себи утрли пут за реализовање зајма, одлагање Народне скупштине и да би учинили комунисте безопасним итд.

Наши пријатељи из Србије известили су ме само о томе да се и противу њих примењују слични изуми као они у процесу келнским комунистима. Ако човек размисли о томе да су судски истраживали: два новинара, неколико професора и судских пристава и др., лако се да уочити да је овде реч о монструозном процесу, само ако неспретност проналаска не упропасти ствар режисерима већ на самом почетку.

Неки је догађај приказан као увек и са било каквим последицама – извесно је да су се српски либерали узајамно врло брзо истрошили и да су се оканили свог слободоумља, јер су они отпочели прави рат против социјалиста који се боре за потпуну слободу народа, против оних, који се нису дали засенити лицемерним фразама 'о националном ослобођењу и уједињењу' без загарантоване

Петар Л. Лавров, снимак из 1886.

слободе и народног благостања. Па, напред ви, „ослободиоци народа“, идите и даље руку под руку са властодршцима и претедентима на власт, подајте народу „српске регенте и српске великаше“, али немојте никада више рећи да радите и да се борите за слободу и добробит свога народа, јер бисте тиме изговорили грубу лаж, тако да би вас поштени људи испљували, мада вас они и сада много не цене; али, једном за свагда морате себи утувити у главу да су сва ваша средства исувише мала да бисте онемогућили остваривање нових идеја као што је социјализам!“

Volksstaat, бр. 32, од 17. III 1876.¹²⁴

О КОМУНИСТИЧКО-СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ПОКРЕТУ

О комунистичко-социјалистичком покрету у Крагујевцу у Србији читамо следеће: Оно што су „Народни листови“ прашки, по угледу на друге буржоаистичке продане листове, писали о овдашњој комунистичкој буни, била је пука измишљотина и дрска лаж. Све што се у Крагујевцу догодило јесте следеће: 13. новембра п. године спровођени су у читавој Србији, на основу слободоумног закона, нови избори за општинска намештеништва и догодило се да су у многим местима били изабрани социјалисти. Пре свега, то се догодило у Крагујевцу, где су у општинско намештеништво били изабрани искључиво социјалисти. Подразумева се да овим резултатима непријатељи социјализма нису били задовољни и уложили су протест. Услед тога су били расписани нови избори – иако су ранији били сасвим пуноважни – за дан 27. фебруара. Дошао је и дан избора. Од значаја је чињеница да се српске странке деле на „богаташе“ и „сиромаше“ и према томе су биле истакнуте и две листе кандидата, а резултат нових избора је био такав да је странка „сиромаша“, странка социјалистичка, постигла још већи успех. По саопштењу резултата избора истакнута је као симбол опште суверености црвена застава са натписом: „Живела самоуправа“ и у потпуном реду пронета улицама. Упркос томе што је полиција народ растеривала, није се догодио никакав изгред. Листови су писали о двојици убијених, међутим, до убиства је дошло у кафанској свађи тек сутрадан, и нико од „присталица социјализма“ није у њој учествовао. У народу се прича да су убиство те две особе изазвали полицијски агенти. Да је због црвеног барјака овде дошло до неких нереда, то није познато“. Као што се види, и наши слободоумни листови наседају на лажи. Или можда с намером тако пишу? Из истог разлога ми о овој „буни“ нисмо раније писали, јер у њу нисмо веровали и чекали смо на извештај од наше стране.

Budoucnost, бр. 7, од 5. IV 1876, стр. 3.

ИЗ СРБИЈЕ НАМ ПИШУ

„Погрешно је веровати заблуди, која је веома распрострањена и међу немачким демократама да устанак у Херцеговини ‚вештачки воде и подстичу руски агенти‘. Устанак је у нашим политичко-социјалним условима, противан владајућим класама – турским беговима – дубоко основан, иако су владе Србије и Црне Горе покушавале да то прикрију, и поред тога што су га, приморане на то, потпомагале. Што се тиче Русије, она почиње да у том покрету сагледава ‚дрвено привиђање‘, љути се на њега и покушава (заједно с Андрашијем) ‚да на сваки начин успостави мир‘, тј. да угуши устанак. Овај последњи је, међутим, далеко од тога да нама социјалистима у јужнословенским земљама стави у изглед директне успехе. Ми имамо, додуше, међу вођама устанка неколико ваљаних партијских другова као што су Филиповић, Пелагић и други, али по нашој процени, време и прилике нису повољни за даљи развој овога покрета. Индиректно, међутим, устанак ће користити, уколико буде решио јужнословенско национално питање, и уколико на тај начин буде створио основу за социјалистичку пропаганду.

Устанак у Босни и Херцеговини изгледа као да је на почетку, и ако се не умешају Србија и Црна Гора, устаници ће ускоро морати да подлегну. Али нашим ‚изабраницима‘ уопште не одговара објављивање рата Турцима, јер и сами нису сигурни да би поред успеха националне (јужнословенске) ствари могли и даље као сада да буду у преимућству и одрже своје посебне интересе. Но, како их народ подстиче на то, они га обмањују, ширећи вести да је рат ту. Овим лукавим маневром одржавају се они у влади и на тај начин потхрањују своје личне тежње. Прошлог лета су извикивали парољу: ‚У пролеће ће доћи до тога‘. Али, тако жељно очекивано пролеће је дошло, а нема ни трага од спремности за рат. Влада, дакле, није одржала своје обећање, и остала је Скупштина дужна. Скупштина, међутим, нипошто не захтева измирење тог дуга. Она има других брига.

„Један закон, донет на прошлој скупштини, проширио је самоуправу општина. Када је ступио на снагу, већина грађанских и сеоских општина изабрала је тада у својим представништвима радикале, људе из народа. Тако је то било на пример у: Јагодини, Шапцу, Смедереву, Лозници, Крагујевцу и другим местима. У Крагујевцу, где је покрет најизраженији, управу општине чине само социјалисти. Социјалистички посланик у Скупштини Паја Вуловић изабран је за председник Општине, Пера Тодоровић, главни уредник ‚Ослобођења‘ за члана градског савета; готово целокупни општински одбор састоји се од социјалиста, наиме од радника државне фабрике оружја. Какав страх међу противницима! 80 богатих газда протестовало је одмах против наводно незаконитих радњи, које је тобоже починио Општински одбор. Сазвана је свешта скупштина, која је са 402 гласа и са једним противгласом изгласала досадашњу владу (противници, око 100 људи, раније су се удаљили, свесни пораза). Међу победницима опште славље. Чврсто збијени, кретали су се од гласачког места певајући *Марселезу*, са музиком испред, са црвеном заставом и транспарентом: ‚Нека живи самоуправа‘. Какав диван повод за денунцијације и шпијунажу! Свуда је објављено да су социјалисти прокламовали комуни и републику и да су пред кнежевим двором наздрављали тој истој комуни и републици. – Полиција је у Београду замолила за помоћ министра рата. Проглашено је опсадно стање и оно још и сада траје. Ухапшене су многе личности, међу осталима и уредници ‚Ослобођења‘ Пера Велимировић, Илија Тодорић, Пера Тодоровић и око 30 других грађана и радника. Ту се и остале истражне комисије, денунцијанти, лажни сведоци и раздражени агенти. Процес је још увек у неизвесности. Неколико сведока, који су клеветали оптужене и захваљујући новчаном миту добијеном од наших противника намерно давали лажне изјаве и заклетве, надмудрено је, што представља за оптужене пријатну а за ‚либерале‘ непријатну ствар.“

***

Нисмо сумњали у то да за устанак постоје дубљи разлози; али да је Русија иза тога, у то сумњамо још мање; према томе, никако нисмо иако сигурни у то, као наш поштовани извештач, да Русија сада озбиљно „успоставља мир“ (ирим. рег).¹²⁵

Volksstaat, бр. 43, од 12. IV 1876, стр. 2.

ТУРСКА

Изгледа да су маневри руске владе одиста на путу да успеју и да Србија и Црна Гора, које она гура, морају ускоро да ступе у борбу. Као што је познато, у Србији постоји социјалистичка новина, звана „Народна воља“ која излази у Смедереву. Уредници тог листа не деле национални занос и имају храбрости да кажу шта о томе мисле. Оптужени су да су *аџенџи* Турске и Мађарске, апсолутно исто као што су у Паризу социјалисти називани *Прусима*, а у Шпанији *карлистима*.

Турска влада је одиста болесна и рат у Херцеговини би могао одједном да се искомпликује револуцијом у Цариграду. Одиста, листови јављају да су радници арсенала, који не примају плату већ шест месеци, отишли у палату министра морнарице, али је министар наредио да се њихов делегат испребија на мртво име. Потом су отишли код великог везира, који их је веома лоше примио, најзад су отишли пред султанов двор, са чијег прилаза су их отерала два батаљона.

Bulletin de la Fédération Jurassien de L'AIT, бр. 18, од 13. IV 1876.

[У СРБИЈИ]

У Србији нас догађаји приморавају на одлуку. Рат је изгледа одлучена ствар. *Тридесет* социјалистичких *другова* је *ухайшено*.¹²⁶ Међу њима и наш најбољи друг из 1871, познати друг *Белимарковић*.¹²⁷

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 16, од 16. IV 1876, стр. 2.

[У КРАГУЈЕВЦУ УХАПШЕНО...]

Познато је да је у Крагујевцу ухапшено око 30 социјалиста, међу њима и нама добро познати друг Велимировић, уредник „Ослобођења“. Како извештавају и сами либерални органи, који у себи носе крвничку мржњу, исти ће у сваком случају морати да буду ослобођени због недостатка доказа. Страшан преступ који су они починили јесте тај што су тежили да развијају свима познати социјалдемократски програм. За политичке затворенике у Крагујевцу кажу да је сачињен посебан суд. Марко Лазаревић, Ристићев пријатељ, који је послат у Пожаревац ради вођења друге истраге у процесу социјалистима, истеран је оданде мачјом музиком.

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 19, од 7. V 1876, стр. 2.

[ИЗ СРБИЈЕ]

Кореспонденција из Србије од 22. априла добијена; биће објављена у бр. 34. Колико нам је познато, Рогачев је жив и здрав. Руски официр, убијен у Босни, зове се Далматов; то је његово право име. Пустите либералне литераторе који галаме у „Истоку“ нека грде руске и српске социјалисте. Једина утеха буржоаског света у распадању је да грди оне који имају задатак да га сруше.

Внепег, бр. 33, од 15. V 1876, стр. 304.

УСТАНАК У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И ПОЛОЖАЈ ПАРТИЈА У СРБИЈИ¹²⁸ (Пише један Србин)

I

У свим европским земљама влада више или мање развијен капиталистички начин производње са неминовном последицом: поделом људи на две главне класе: капиталистичку и пролетаријат. Ова друга класа се налази у потпуној зависности од прве и природно је да међу њима бесни најжешћа класна борба. Турска се потпуно разликује од ове опште форме европских друштава. У њој влада, за данашње време, врло оригинални феудализам. Док је раније привилеговани сталез у европским земљама – племство и свештенство – припадало, као и робови, истој нацији и било, са малим изузетком, исте вере, у Турској је то сасвим друкчије.

Године 1389. одиграла се велика битка на Косову између Турака и Срба. Вође оба народа пале су у тој борби; турски вођа пао је од руке српског јунака Милоша Обилића; српском вођи је син убијеног султана одрубисао главу с рамена после саме битке. Турци су победили, и на тај начин загосподарили целим Балканом. Они су подјармили домаће становништво. Ја ћу на овом месту највише говорити о српском народу, јер њега најбоље познајем. Део српског племства пропао је у разним борбама противу страних завојевача, али је већи део, нарочито онај у Босни, прешао у мухамеданску веру и тако спасао свој привилеговани положај.*

У Турској су сви „Турци“ племићи, хришћани су пак њихови робови. Прави Турци и племићи, који су прешли у мухамеданску веру, чине први и други сталез, хришћани „tiers etat“ (трећи сталез). Имање припада агама и беговима (турско племство), хри-

* Аге и бегови у Босни и Херцеговини су српско племство које је прешло у мухамеданску веру; они су власници имања и сами себе називају Турцима, иако не разумеју ништа.

шћани (раја) морају да обрађују земљу и да обављају све неопходне послове. Из тога се види да у Турској влада прастари феудализам и борба која бесни између мухамеданских поробљивача и хришћанског потлаченог народа, у основи је социјална борба као што је била у Француској у XVI в. између племства и свештенства, на једној и народа предвођеног од стране буржоазије, на другој страни. Истина, уз то долазе и верске и националне противуречности, које ће већ српски властодршци знати добро да искористе; али стварни узрок садашњег устанка поробљеног народа је социјалне природе и то инстинктивно осећа и сам народ. Тај социјални устанак није ни издалека и социјалистички. Јер, он је, у ствари, уперен противу феудалног устројства турске државе, али не и против израбљивања уопште. То најбоље видимо на примеру велике француске револуције, која такође није укинула експлоатацију човека, али која је омогућила даљи развитак човечанства. То је њена главна заслуга и стога је она у историји целог човечанства записана златним словима. Са тог становишта посматрам и садашњи устанак у Турској. Догод Турци буду били на власти, све дотле ће бити онемогућен сваки ма и најмањи напредак, како у материјалном тако и у моралном погледу. Први услов за напредак народа који стење под ропством турских израбљивача јесте: збацивање турске власти. Онај ко је за одржање турског царства, тај је или културни непријатељ (не у пруском смислу), или су том човеку потпуно непознате тамошње прилике. Већ је прошло скоро 500 година откако Турци владају Балканом, а и данас је тамошњи народ на истом степену културе као што је био и пре пет векова – није учињен ни корак напред.

Да бисте ствар боље разумели, описаћемо још један положај поробљеног народа у Турској. – Док су у осталим земљама Европе, као на пример у Угарској, све националисти, упркос јадиковању разних националних „величина“, подједнако потлачене, дотле је у Турској сасвим другачија ситуација. Тако је сваки мухамеданац, у односу на поробљене, претпостављени, господар у правом смислу речи; дакле, једна врста људи потпуно влада над другом врстом људи. Словени, Грци и друге народности у Турској немају никаквих политичких и уопште грађанских права, и дају за порезу више од трећине своје зараде. И сам живот турских поданика није сигуран; сваког тренутка може им га однети неки разбеснели Турчин. Једном речи, Турци су привилегован сталез, а раја представља радничку класу коју израбљују са свих страна.

Какве све порезе мора тај поробљени народ да плаћа може се видети из следећег извештаја који је један српски друг објавио у „Gleichheit“-у бр. 36, од 4. IX 1875 [...] ¹²⁹

1. Садашњи устанак у Херцеговини и Босни проузроковале су прилике у Турској и све дотле док се не изменс такве прилике, између хришћана и мухамеданаца ће избијати крваве борбе. „Руски утицаји“, великосрпски „снови“ и сл. свакако постоје, али они не би уродили плодом, ако би социјални положај народа био друкчији.

2. У интересу је материјалног, духовног и моралног развитка народа, који пати под турским јармом, да се једном учини крај турској владавини, како би се на тај начин утро слободан пут тамошњем народу.

3. У случају да устаници победе, што ће се сигурно и догодити уколико и Србија узме учешћа у рату, права слобода народа ипак неће још увек процветати, већ ће „цивилизовани“ облик израбљивања заузети место суровог облика израбљивања, тј. на место средњевековног феудализма доћи ће капиталистички начин производње.

Мржња према Турцима је у српском народу тако рећи урођена и никако не би било могуће оснивање било какве партије међу нама Србима која би била пријатељски настројена према Турцима. И то није никакво чудо. Сви потлачени мрзе своје угњетаче, и уколико угњетач иступа бруталније, утолико изазива већу мржњу међу потлаченима. Било да угњетачи и потлачени припадају истој националности или не, ништа се не мења у том погледу. Истина, постоји једна разлика, а то је следећа: када угњетачи и потлачени припадају једној националности, онда тај национални занос не може попримити тако велике димензије као онда када би било супротно и народ би иступао са својим слободарским захтевима много свесније; међутим, када угњетачи и потлачени припадају различитим националностима, онда потлачени, поред осталог, мрзе и националност угњетача, што према могућностима користе националистичке партије. Потлачена националност чезне за „ослобођењем“ и – оно што је најгоре по слободу народа – за господом која говори истим језиком, нао она (националност) верује да ради у сопственом интересу. Народ постаје мудар захваљујући опипљивим стварима и тек пошто се задовоље „национална осећања“ он увиђа да он ништа није добио „националном државом“ и да сада нема велике разлике између „националних“ и ранијих израбљивача, а онда је народ и приступачнији интернационалном социјализму. То исто смо видели у Италији, у Немачкој, где је социјалистички покрет почео да поприма велике димензије тек после фамозног „уједињења“ немачког народа. И тако ће свуда бити уколико социјалистички културни покрет постигне у право време национализам, који је непријатељски настројен према култури.

У словенским и у оним листовима који су пријатељски настројени према словенским народима, као и у лецима, много се говори

о „светој мисији“ Србије, наиме да Србија треба да спроведе „ослобођење“ сабраће у Турској. Као што је већ речено, и ја гласам за уништење турског царства и сам сам се борио у редовима устаника, али ја нећу да злоупотребим реч „ослобођење“. Како може Србија да ослободи поробљени народ од стране Турака када и она сама није слободна? После једног срећног рата, сада би поробљени народ уместо султана добио српског краља*, да ли кнеза Николу из Црне Горе, или дебелог Милана, или неког трећег – то се не може знати, уместо паша, српске властодршце, на место турских крвопија који у односу на друге имају то преимућство што могу отворено да пљачкају и пале, доћи ће „цивилизовани“ израбљивачи итд. Једном речи, стари систем пљачке попримиће модерне примесе. Ако би прави људи припремили тамошњи народ на устанак, у том случају би нада да се једним ударцем узбаци читав пљачкашки систем била на месту, али догод постоје такве прилике у Турској, немогуће је то спровести, па сам нарочито због тога за уништење турског царства, како би се на тај начин барем створила могућност за покрет партије у потпуном слободарском духу. Иначе ће монархистичким и националним протувама бити лакше да се дочепāju ситуације и да из тог „ослободилачког“ рата извуку корист за себе. У устаничкој Херцеговини је, на пример, најмеродвнији утицај кнезова Црне Горе, и онај ко се усуди да се успротиви тим стремљењима, тај бива или убијен или протеран из земље. – „Демократски“ настројени кнез не трпи никакве противтежње и тачка!!** Оба српска кнеза (кнез Црне Горе и кнез Милан у Србији) међусобни су ривали, а једино је народ тај који се, као у Турској, бори храбро и одважно, у доброј нади да ће се истргнути из канџи турских разбојника. Али глупост народа је врло велика. Тек што је избегао једној лоповској банди, а он упада у клопку друге банде. Али, нека се потврди историјски развојни процес; културне земље и народи морају ићи напред и ми ћемо свим расположивим снагама помагати у остваривању општег братимљења народа. Национални занос прети да нас моментално уништи, међутим то може бити пролазно и ми ћемо освежени и ојачани изаћи из тих борби и из те збрке, а тиме ће се срушити стара трошна зграда коју су изградиле националне протуве. Ми бисмо и сада могли да причинимо велике тешкоће тим националним резметљивцима, али ми сами хоћемо

*Под руским протекторатом у најбољем случају.

**Извештаји Густава Раша о Црној Гори су навећим делом лепо обојени. То је површан рад иначе заслужног етнографа. Црногорски народ је пре без врлина но што је пун „лепих врлина“, како тврди господин Раш. Црногорски народ припада српском народу, али са својом сабраћом има једну једину заједничку врлину: храброст; иначе је пљачкашки настројен, није од речи, нерадан је, диваљ итд.

уништење турског царства, па се стога морамо у том погледу пасивно држати. Нека се турска средњовековна држава претвори и у рушевине, ми ћемо и под њеним рушевинама покопати касније дволични либерализам и национализам. „У звоњави која позива на свечаност победе већ чујемо погребна звона вашој слави“ („За одбрану и напад“).

После свега што је овде речено јасно је какав став заузимају различите партије у Србији према овом устанку.

У Србији постоје у ствари, три партије: конзервативна, либерална и демократска са мање-више изграђеним социјалистичким тежњама. О последњој ћу овом приликом нешто опширније рећи.

Конзервативна партија хоће да добије status quo. Она хоће да сасвим мирно ужива плодове свог дугогодишњег израбљивања и њој не одговара да је ометају спољашњим и унутрашњим немирима. Али, како се она не усуђује да се отворено супротстави народним традицијама, и како је она у самој земљи крајње слабо заступљена (њој припадају само кнез, министри и они који верују да ће постати министри, али којима либерална партија никада неће дозволити да се вину до тих „високих положаја“, па се стога чврсто држе конзервативаца који су попут мумија), она се не сме изјаснити ни противу рата, већ мора да води рачуна о онштем расположењу. У срцу је она, међутим, за „вечити мир“ и – за вечито мирно израбљивање. Она би такође хтела да прошири границе Србије, јер би онда било и подручје израбљивања веће, али она то хоће да спроведе мирно, „дипломатским путем“. Затим она не долази у обзир ни због тога што је исувише слаба.

Либерална партија била је пре устанка раје слабија но што је сада. Она је раније чинила управо оне „младалачке лудорије“ као и либерали других земаља. Раније је она, наиме, била много радикалнија но што је сада. Али, када је испробала слатке стране владавине и увидела да би јој раније „младалачке лудорије“ могле да нашкоде, она је доживела управо ону метаморфозу коју су прошли и западни либерали, која је регресивна (која иде назад), и која се претворила у реакционарну масу, што се мора очекивати од сваке партије владајућих класа која још увек жели да буде радикална. Јер свака, па чак и демократска партија владајуће класе, тежи за очувањем постојећег друштвеног система и чим пролетаријат иступи против овога система, одмах ће пропасти и све „демократске илузије“ и оправданим захтевима револуционарног пролетаријата одговориће се – картечима. Али, пређимо на праву ствар. Рекао сам да је либерална партија била слабија пре устанка но што је сада. И заиста је тако било. Либерални комедијаши изгубили су већ прилично поверење у народу, и у том пресудном часу дошла је вест о „националном“ устанку у Херцеговини (прави

узрок устанка је у ствари био социјалне природе, као што смо већ видели). Шта се даље догодило може се лако замислити. Ограничена национална осећања, непријатељски настројена према слободи, разбуктала су се доста, а велика неукост демократске јакобинско-социјалистичке партије помогла је либералима у том погледу колико је могла. Либерали су, дакле, имали лаку игру. Да је цела та партија у Србији, која је себе називала социјалистичком партијом, поступала строго социјалистички, онда се то не би догодило. Демократска партија је хтела најпре да ослободи саму Србију и да оснује ослободилачке институције у земљи, па да тек онда објави рат Турцима, како би на тај начин задала ударац последњој феудалној држави у Европи. Али, грубе грешке демократа учиниле су да либерали узму превласт. Уместо да се демократе угледају на француски Конвент, који је победио и унутрашњу и спољашњу реакцију, они су ишли из грешке у грешку, и тако је све заплвило национално-либералним водама. У таквим се моментима не сме оклевати, већ се мора деловати енергично. Лозинка је: победити или пропасти. У табору устаника било је доста социјалиста, и да су „демократи“ у Србији обавили своју дужност, онда би садашњи народни устанак био прави ослободилачки рат.* Али, морало је тако бити. Јер, „демократска“ партија у Србији састављена је из свих могућих елемената, па је разумљиво да је немогућ било какав јединствени наступ и самосвесна тежња за одређеним циљем. Мора у тој партији доћи до радикалног пречишћавања: морају се социјалистички елементи издвојити од других елемената и мора се радити за социјалистичке принципе, тако рећи и на своју руку.**

Да су сада социјалистички елементи у „народној партији“ (тако саму себе назива партија коју противници називају комунистичком) преплављени малограђанским елементима, најбоље се види из захтева ове партије. Потпуна слобода штампе, потпуно слободно право збора и удруживања и укидање бирократизма – то су њихови захтеви, које би мирне савести могао да потпише и господин Гамбета, али који никако нису обележје социјалистичке партије. Једна социјалистичка партија мора да иде напред да би радикално нашла лека беди народа. – Али, приведимо крају наша посматрања; касније ће ми се, можда, указати прилика да у неком посебном чланку кажем нешто више о „социјалистичкој“ партији у Србији.

* Са цењеном дозволом „татице на Неви“ и под заштитом 1 1/2 милиона руских војника, који ће се за то побринути да демократско дрвеће тамо у Турској не расте до неба и да га не тресу непозвани.

** У свом органу партије „Братство“ социјалистичка партија српске националности у јужној Угарској изјаснила се против овог дармара у Србији и стоји сасвим на социјалистичком гледишту.

Конзервативна партија је исувише слаба; социјално-јакобинска демократска партија, која је брзо постала снажна, показала се неспособном да узме у своје руке ослобођење српскога народа од турског ропства; на тај начин је, из целе те приче, профитирао принцип националне монархије, наиме национално-либерална партија. Руски лист „Напред“ каже у једном чланку („Историјски фатализам“), поред осталог, и следеће: „У овом моменту историјски фатализам код јужних Словена ставља на прво место националну и верску мржњу. Историјски фатализам поставља непријатељске класе једну за другом. Он је продужио нове шансе економским и политичким преварантима, кнежевима и императорима, да у очима заслепљених маса важе за јунака и да створе нов систем за изабљивање, нови престо вампира на посмртним остацима жртава, које се сада боре за националну независност, за политичку самосталност и за хришћанство. Учење о братимљењу свих раса и народа, о друштву радника у коме неће постојати нити изабљивачи нити крвопије, немоћно је у датом тренутку у односу на тај фатализам. Социјалистичко учење мора да чека на своје време код јужних Словена...“ Ми, српски социјалисти, слажемо се с паролом: Напоље с Турцима! Али, ми ћемо томе додати и: Напоље са националним либералима. Будућност може припасти само интернационалном социјализму.

Volksstaat, бр. 47. и 48, од 23. и 26. IV 1876.

ИЗ СРБИЈЕ (добијено 11. маја)

Кореспонденција објављена у бр. 31. „Впереди“ била је написана одмах после демонстрација у Крагујевцу, чим су почела хапшења. Тада се још нису могле предвидети последице свих мера које је предузело либерално министарство против учесника у демонстрацијама. Међутим, на последице се није чекало. Управо у тренутку када смо послали поменути кореспонденцију, почела су масовна хапшења: за три дана је било ухапшено око 30 људи. Сва та лица су била похапшена по доставама неколицине ноторних неваљалаца. Либерално министарство се послужило најподлијим средствима како би по сваку цену добиле оптужење и осуду тих људи који су му сметали на сваком кораку: ухапшена су већином лица из реда омладине и радника државних завода, позната влади по својим социјалистичким убеђењима. Сама влада се постарала да пронађе сведоке против њих, не устежући се нимало да те сведоке поткупљује или да им прети батинама да би пред судом сведочили онако како им је наређено да сведоче.

Чим је затвор при крагујевачком Окружном суду био напуњен демонстрантима, одмах се приступило саслушању оптужених и сведока, истражни судија је фактички био лице заинтересовано у тој ствари. Неки од оптужених су протествовали и уопште нису хтели да му дају исказе. Али ни влада, ни полиција нису обратили никакву пажњу на те изјаве и истрага је настављена. И не само то: сва прелиминарна истрага била је заснована искључиво на исказима владиних сведока, истражни судија је категорички одбио да саслуша изјаве сведока које су предложили оптужени. На основу доказа, скупљених таквим подлим начином, био је састављен закључак истражног судије по коме се оптужени подводе под члан кривичног закона о велеиздаји. Тај закључак је истражни судија предао суду. Суд је размотрио акта полицијске истраге и нашао да су оптужени заиста криви за велеиздају и да треба за то да буду осуђени на робију са принудним радом од 2 до 10 година. Оптужени су затражили копије судског решења да би поднели жалбе Ка-

сационом суду, али Окружни суд им је то право ускратио... Нико не памти да је у Србији, која је уставна држава, то право било икада ускраћено ма којем злочинцу. „Преступници“ су на једвите јаде успели да поднесу жалбу на одлуку суда и на његов поступак са ускраћивањем копија решења. Касациони суд је у одговору на жалбу одлучио да је осуда Окружног суда правилна, као и да је цео судски поступак правилан... Влада се није преварила у погледу верности и оданости својих агената: шпијуни, полиција, истражни судија, Окружни суд и Касациони суд учинили су све што је било потребно влади.

Рећи ћемо коју и о неким нарочито гнусним појединостима тога процеса. На пример: председник Окружног суда у Крагујевцу, који је припадао конзервативној партији, не налазећи да су оптужени криви, покушао је да утиче на остале судије у смислу ослобођења осуђених. Начелник Крагујевца је то дознао и одмах реферисао Београду. Председник је био позван код министра правде. После неколико дана вратио се из Београда потпуно издресиран и почео неумољиво дејствовати по инструкцијама донетим из престонице. Тако је било и са председником Касационог суда: министар правде га је позвао к себи и наредио му да предмет преда судијама које ће донети најстрожију пресуду...

Даље. Сви искази сведока и оптужених били су дати под притиском војничких бајонета. Оне који су одбили да сведоче онако како је наредила полиција, избацивали су из суднице са претњама и псовкама. Без обзира на све те безобразлуке, полиција је нашла свега 10 сведока, 10 подмитљивих личности; оптужени су предложили за сведоке 100 људи; полиција и суд нису хтели да саслушају ни једног од њих. И после свих тих гнусних безобразлука, наши либерали се још усуђују да вичу против свирепости Турака и њихових судова. Они се згражавају што Турци не дозвољавају хришћанима да буду сведоци, а они су сами хришћани који не дозвољавају ни другим хришћанима да сведоче пред судом.

И даље. Када су акти прелиминарне истражне комисије били предати суду, овај последњи, уместо да по закону изврши саслушање сведока, налаже другим члановима истражне комисије да прегледају акта, да провере њихову законитост, и да о томе поднесу извештај суду. На тај начин оптужба, саслушање и пресуда били су проверени ненадлежним лицима... Само српска влада је у стању да дозволи и изврши такве сумануте поступке.

Такви су наши судови и судије, драги читаоче. И такве ствари се раде у једној уставној држави у којој се на сваком кораку говори о томе да поступци власти морају бити „основани на закону“ и на „поштовању закона“. Наше судије имају само један задатак – а то је најподлија сервилност према министру правде.

Што се тиче поступка са окривљенима, влада је дозволила полицијској власти да их мучи колико јој се прохте. У почетку су ухапшенима дозвољавали да се виђају са својим пријатељима и рођацима, али сада већ не дозвољавају никоме ни да им се приближи. Влада је том мером хтела да лиши пријатеље оптужених могућности да дознају како либерално министарство поступа са оптуженим лицима. Разуме се, та мера није довела ни до чега.

Српска влада игра улогу ловачког пса не само према српским социјалистима и њиховим листовима, него и према вашем „Впереду“. У последње време либерални лист „Исток“ саопштио је српској публици у изопаченом виду садржај уводника „Впереди“, почев од бр. 26. па до бр. 29. Излажући, или тачније изврћући те чланке, лист говори да се српски социјалисти налазе у најтешњим везама са руским, и представља ту везу у најужаснијем виду. Ово саопштење либерали су учинили не само са циљем да представе српске социјалисте као „петролшчике“ већ и да би оправдали незаконите поступке владе према бившим уредницима два социјалистичка листа, који сада чаме у пожаревачком казамату. Они су до скоро добијали „Вперед“, а сада је у њиховим ћелијама извршен претрес и одузети су им, поред осталог, и сви нађени примерци „Впереди“, а истовремено им је и забрањено да убудуће добијају ваш лист.¹³⁰

Колико је српска влада одлучна у мерама које предузима против социјалиста, толико је неодлучна у мерама које предузима у корист ослобођења наше браће која су подигла устанак. Ни у последњем часу очајничке борбе устаника српска влада се не жури да им помогне да спасу голи живот.¹³¹

Вперед, бр. 34, од 1. VI 1876, стр. 345–346.

[ЈЕДАН НАШ ДОПИСНИК ИЗ СРБИЈЕ]

Један наш дописник из Србије пише нам: „Управо сам добио писмо из Дубровника у Далмацији од мог пријатеља Ђ. Филиповића.¹³² У њему ми саопштава да је вест о његовом убиству, која је приватно дошла до нас и коју је донело више италијанских и немачких листова, а преко мене саопштио и ‚Volksstaat‘, нетачна. Истина је само то да му је најстроже забрањено да ступи на херцеговачко тло. Ову наредбу је свакако издао црногорски кнез, који је фактички господар устаничке Херцеговине. Када је Филиповић још био вођа устанка, није радио у интересу кнеза или национално-монархистичког принципа – то је био узрок његовим сталним прогонима и настојањима власти да га држе далеко од устанка како у Босни тако и у Херцеговини.

Што се тиче тренутних вести са бојног поља, не треба веровати нити турским новинама нити оним које су наклоњене Словенима – и једне и друге се такмиче у лажима и извртању ствари на истоку. Мени је пак несхватљиво да се и ‚Volksstaat‘ нашао побуђеним да тај јадни народ у Херцеговини назове погрдним именима као што су ‚кољачи‘, ‚крадљивци овнова‘. (Нећу говорити о Црногорцима. Оно што је ‚Volksstaat‘ о њима рекао потпуно је истина.) Само крајња невоља, не жеља за пљачком и убијањем, нагнала је тамошњи народ на устанак; али да га сада националне и монархистичке протуве вуку за нос и да то иде у рачун Русији, свакако је тачно од А до Ш. Гарибалди и италијански добровољачки одреди боре се у ствари само у интересу монархистичког принципа и деспотије,¹³³ и ако су заслепљени Херцеговци само ‚кољачи‘ и сл., онда су то исто и ови претходно споменути. Да се на свакој страни догађају страхоте, знам сасвим поуздано, али међусобна фанатичка мржња не може уродити никаквим бољим плодовима и, уопште, када дође до огорчене борбе међу различитим људима, класама или нацијама, онда се са непријатељем обично не поступа у глатким кожним рукавицама као што смо видели на примеру велике Француске револуције.“

Тако каже наш партијски друг из Србије, који нас опредељује у главној ствари, тј. у поштовању улоге Русије. Назив „крадљивци овнова“ у потпуности одговара само Црногорцима, уосталом он је и био њима намењен.

Уместо „кољача“ требало би употребљавати реч „главосек“, јер је доказано да су приликом мајских борби у Херцеговини – извештаји енглеских и аустријских дописника то апсолутно потврђују – убијеним и рањеним Турцима одсецане главе и да су то чинили не само Црногорци. Не пада нам на памет да Херцеговци, Црногорци и др. тиме желе да саосећајност прогласе недостојном. Свакако да нису довољно образовани да би могли да заступају принципе модерне револуције. Од устанка до устанка има разлике. Јунски устанак у коме је пролетаријат Париза тежио да оствари идеје трију светскоисторијских револуција и да постави нове темеље држави и друштву је нешто сасвим друго од оног – за непосредне учеснике додуше подједнако озбиљног устанка – некаквог варварског и полуварварског соја, чији је једини циљ збацивање притиска који је постао неподношљив, а да при том не мисли на постизање вишег културног облика и решење културног проблема. У првом случају рат је од општечовечанског, а у другом од локалног значаја. Да Херцеговци имају разлога за незадовољство, у то не сумњамо, а нисмо никада ни сумњали; али још мање сумњамо у то да то незадовољство користе руски агенти да би довели народ на месарски пањ за остварење циљева целокупне руске политичке владе. Култура Турака није за нас виша од оне јужнословенских устаника; а ни дубља; ми заиста не сањамо о турским државним приликама, али знамо да би се, ако би руска игра успела, народи данашње Турске – Турци, Словени, Грци и др. – од кише склонили под стреху и да би европска култура била предата милости цара варварина. Ако то фантасте политичари не увиђају, онда нам је жао, али нас ништа не може збунити. Потлаченим јужним Словенима, као и осталим поробљеним народима може се помоћи само радикалном променом владајућег државног и друштвеног система, а то се не може изборити са успехом на периферији већ само у центрима.

Volksstaat, бр. 75, од 30. VI 1876, стр. 3.

ЈУЖНОСЛОВЕНСКА ВРЕЊА¹³⁴

Читава јужнословенска погранична зона је једно усијано море чија се ватрено-сумпорна пара омамљујуће шири из дана у дан. Босанска и херцеговачка побуна је послужила хушкачима народа да побуне пограничне Словене против Мађарске. Задојени празним илузијама о славизму, јужни Словени падају под утицај хушкача народа који указује на попришта у Босни и Херцеговини, где су побуњеници борци већ месецима под оружјем. Пример који усхићује, поготову када опасна наговарања и други унутрашњи разлози припремају страствене Словене.

Тамо доле на граници догађају се нечасне ствари од којих се коса диже на глави. Српска влада која је увек орна за борбу и спремна за тучу и агенти ратног одбора обилазе погранична села и слаткоречивошћу а потом страствено узбуђеним гласом подстичу јужне Словене на клање и апелују на оружану борбу. Оснивају се одбори са добро организованим центром који користи сва могућа средства да би остварио своје циљеве. Најпривлачнији поклони су у злату изгравирани ликови српског кнеза Милоша и руског цара, чиме су хушкачи народа успели да придобију симпатије Словена. Осим тога, обећавају им куле и градове, благонаклоност руског цара, који ће, ако му помогну и боре се уз њега, после бога бити једини господар Земље. Мађаре представљају као подле разбојнике који се труде да их упропасте и истребе.

„Осветимо им се, осветимо!“ – узвикују хушкачи народа, а као одјек прихвата узрујана маса промукла гласа, као гракћући знак опасности против слободе. Отићи у једно такво нахушкано село за Мађара значи исто што и доспети у кавез са разјареним тигровима, одакле је једино спасење смрт.

Нереди у Херцеговини и побуне које узимају све више маха у великој мери доприносе јачању хушкања народа. Због стрпљивости сила и беспомоћности турске владе, српска влада је постала претенциозна, а хушкачи народа дрски: под таквим околностима нису имали тежак задатак да оживе ватру јужнословенства.

Не треба се плашити само отвореног устанка. Страшна огорченост, безгранична мржња и жеља за клањем саме по себи су велика опасност. Ако се једном разбуди осећај освете и ако се непрестано потпиру свим средствима, он носи у себи зрневље опасности, које брзо исклија на усијаном пограничном тлу. Ту су потребне и енергичне интервенције и брижљиво и строго чување пограничне линије. Нека ово буде довољно за описивање тамошњег стања, које у великој мери оправдава приговор који пожурује.

Не могу а да не искажем своје чуђење што се до сада ништа није предузело да би се спречила хушкања народа у пограничној зони. Они који су у могућности да чују погрдне речи, упућене против Мађарске, да виде злочинства, са ужасом мисле на то да не постоји никаква заштитна интервенција која би ограничила хушкање народа против мира. Код приглупих Славена – чија је душа иначе испуњена само осветом и мржњом према онима који не припадају њима – наилази ово бездушно потпиривање на плодно тло, чије резултате и опасне последице већ осећа мађарски живаљ који живи раштркано у пограничној зони. Татари, пагани, дивљаци не могу се више мрзети но што нас мрзе ови несрећници, који мором опијени немају ни трунке трезвености у себи. Мађарску армију која је утаборена у близини границе ови елементи би прождрили, растргали или би је масовно поклатили као што би разбојници поклатили уснуле овце.

„Ми смо извор сваког зла, свих несрећа, угњетавања и ,ропства‘. Мађари су њихове убице, смртни непријатељи које треба уништити, збрисати са лица земље, иначе ће нас истребити преко њих миљеници силног цара.“ *Ово је парола која је исцунула душе пограничних Славена, која их руководи у њиховим делима и одлукама, на бездушан начин пошћујући њихову сираси.*

Новосађанин

Munkás-Heti Kronika, од 11. VI 1876, стр. 2–3.

[ЗАКОН О СЛОБОДНОЈ ШТАМПИ ЈЕ УКИНУТ]

Закон о слободи штампе је укинут. То је учињено због тога што су се издајници народног ослобођења, Милан са својим министрима, бојали нас, нашег поштења, наше критике, наше енергије и наше контроле над њиховим лоповским поступцима. Слобода штампе је уништена управо у оном моменту када нам је више него икада ваљало стајати на стражи народних интереса.

Сада је уведена најстрожа цензура, која је прецртала црвеном оловком не само поједине реченице или чланке већ и сав наш лист, тј. забранила нам да издајемо „Ослобођење“ све док буде трајало ратно стање. Иако је наш лист после укидања Закона о штампи био „умерен“ до крајности, господа министри нам нису дозволили чак ни да пошаљемо последњи редовни број, нису нам дозволили ни да се опростимо са својим читаоцима. Господо министри, доћи ће време када ћемо вас ми на све то подсетити...

Да би читаоци „Впереди“ добили бар неку представу о терору који влада у Србији, казаћемо само то да је влада недавно забранила чак и орган конзервативне партије, тако да је од 3 листа, који су излазили у последње време, остао само наш владин орган, који беспощадно и цинично напада све што се не допада влади, лаже и клевете са бестидношћу која превазилази чак и глупост његових уредника. Користите прилику, неваљалци: лажите, клеветајте, нападајте нас, угњетавајте нас – доћи ће време када ћете скупо платити за своје грехе.

Садашње министарство жели да се освети за све нападе којима је заслужено било изложено од стране наше партије. Оно ће то и учинити. Оне које буде могло да привуче на своју страну којекавим примамљивим обећањима, оно ће, наравно, оставити на миру. Онима, пак, који не буду хтели да продају своја убеђења ни за топла чиновничка „месташца“, ни за звечећу монету, министарство ће претити смрћу. Оне који ни под том претњом не одустану од својих убеђења, прогутаће помрчина... Влада има много начина да се ослободи тих непопустљивих личности. Господо министри, ви можете да нас лишите живота, јер је физичка сила у вашим

рукама. Али против свемоћне идеје коју ми заступамо немоћни су нож, отров и револвер... Зато запамтите да ће доћи време када ће се променити улога...

Наши политички кривци и даље труну у крагујевачким казаматима. Суђење које је требало заказати још раније, заказано је за 31. мај. Суђење је заказано тога дана само да би оптужени одседели бар још два месеца у истражном затвору: чиновнички распуст почиње код нас 15. јуна, а до 15. ће се тешко извршити и процес пред Окружним судом, а камоли претрес те исте ствари пред вишим судовима. И тако ће наши политички кривци, који су у истражном затвору одседели већ 5 месеци, одседети у њему још 3, па ће се тек онда донети пресуда...¹³⁵ Српској влади се веома допада метод одуговлачења процеса ради мрцварења људи по затворима, који тако успешно примењује руска влада. Господо властодршци – и то вам је урачунато, све је урачунато, за све то ћете ви једном одговорати...

Вперед, бр. 35, од 15. VI 1876.

[ВАСА ПЕЛАГИЋ]

Васа Пелагић, вођа српских комуниста, постао је политички лидер босанског устанка. Захваљујући његовој домишљатости, побуњеници бележе непрестано сјајне победе. Читавим устанком само он управља; он је одредио вође за поједине зборове, њихове пунктове и борбени план. Он је наредио да се приватно власништво штити, а беспомоћном, макар и непријатељу, длака с главе не сме да усфали. Каква туга за „Пр. Д“ који је још недавно ликовео да је побуњеничка ствар пропала због деловања комуниста. А оно би управо обрнуто.

Budoucnost, бр.10, од 18. VI 1876, стр. 3.

[ЈЕДАН СРПСКИ ДРУГ]¹³⁶

Један српски друг доставио нам је под датумом од 25. јуна ове године следећи извештај: „Белешка једног Србина објављена у ‚Wochen-Chronik‘, а преузета из ‚Volksstaata‘-а, нетачна је утолико што је узета из разних приватних и новинских вести. Из једног нама достављеног писма наводно убијеног социјалисте *Ђорђа Филиповића* сазнајемо да овај борави у Дубровнику, у Далмацији, жив и здрав, и да ће се, чим буде било безопасно по њега, упутити у Херцеговину (Филиповић је морао, по наредби црногорског кнеза, да избегава бојиште, али су једном, када се није одмах повиновао ‚високој наредби‘, пуцали на њега, но га нису смртно погодили). Филиповић је Херцеговац.“

Како примећује „Volksstaat“, треба рећи још и то да није у реду то што се сироти и заслепљени народ напросто пореди са кољачима и лоповима овнова, јер се бољим пословима ни Турци не баве, и зар треба све то оправдати обостраним безграничним фанатизмом. То да социјалисти тамо немају шта да траже, само се по себи разуме, али је исто тако јасно и то да због тога не треба потцењивати рат, већ, напротив, треба указивати симпатије према устаницима, јер само потпуном победом побуњеног народа могућа је цивилизација, а затим и победа наших принципа, било да се он припоји Србији, Црној Гори или постане вазална држава попут Србије.

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 27, од 2. VI 1876, стр. 2.

[КОЦКА ЈЕ БАЧЕНА]¹³⁷

Коцка је бачена: индустријска машинерија убијања људи оправдана законима је добила нови посао – српско-турски рат је већ у току. 28. јуна су у главном граду Србије, у Београду, објавили опсадно стање: ултиматум је истог дана послат у Цариград, где је, према очекивањима, примљен са доста резерве. Кнез је већ 29. јуна отпутовао у Делиград у ратни штаб, да би „кренуо у рат против вечитог непријатеља, против којег су његови водили славне борбе“. Генералштаб, митрополит и епископи – који оплођују, благословом цркве, бојно поље – већ су 28. напустили главни град. Ратна прокламација је прочитана у суботу 1. јула, а 2. јула су загрмели први пуцњи против главног упоришта Турака у Нишу. Кнез Милан се на изјаву Порте да је бунтовник прогласио независним.

Неће бити наодмет да читаоцима изнесемо и неке податке о снази две војске. Турци, према „Kögesp. Orijentale“ на граници Србије код Новог Пазара, Ниша и Видина имају укупно три корпуса или 48.517 војника. На црногорској граници код Скутара и Подгорице 11.520 војника, а код Херцег-Новог и у Босни војску од 32.000 глава. У осталим деловима турског царства је још 206.000 људи под оружјем. Поред овога, ту је још једна дунавска флота за 17 топовњача и више теретних бродова, укотвљена код Рушчука и у ушћу Сулине и прете Београду, Смедереву и Шапцу који лежи на Сави. Снага Срба је следећа: у јужном делу Мораве логорује генерал Чернајеф са три дивизије, то јест 34.400 људи и са 120 топова. Ово је Лужна армија коју очекују најважнији ратни задаци и чији је главни штаб у Алексинцу. Поред Дрине је Ранко Алимшић са 11.150 људи, на југозападној граници је генерал Зах такође са 11.150 људи. Обојица имају по 24–28 топова. Војска генерала Заха носи име Западно-моравска армија, а на истоку је Тимочка дивизија. Пуковник Орешковић, бивши аустријски капетан, главнокомандујући је у Генералштабу српске војске. Кнез Никола, владар Црне Горе, жељан је славе и мало проширења својих територија па је и он објавио рат Порти. 2. јула је у Цетињу (главни град Црне Горе) прочитана

ратна прокламација након које је кнез Никола на челу 15.000 људи и у „име бога“ кренуо ка Херцеговини да би исти дан стигао на турску територију у Грахово. Црногорској прокламацији је претходило организовање херцеговачких устаничких група које су се централизовале у Грахову да би се ту прикључиле црногорској војсци.

О досадашњим резултатима борбе можемо записати следеће: званични „Wiener-Zeitung“ јавља телеграмом сагласно са видинским „Turquie“: „Срби су напали турске јединице, међутим Турци су након жестоких борби успели да одбију напад. Турске снаге су 2. јула у вечерњим сатима продрле у Србију, походнички стигле до Зајечара, заузеле околне српске положаје и нагнали Србе у бег. Губитак на српској страни је 2.000 људи, док је на турској тај број сразмерно мањи“. (Зајечар је раскрсница путева који воде на север ка Београду и Смедереву, а према југу ка Алексинцу.) Званичним београдским телеграмом од 3. јула се јавља из околине Ниша да је Чернајеф након трочасовне борбе заузео логор код Бабине који је бранило и утврђивало неколико турских бригада. Турци су разбијени и изгубили су пртљак и коње. Према телеграму „Deutsche Zeitung“, тога дана је Чернајефова војска заузела три утврђења. 4. јула јављају из Мостара, из турских извора: царска војска која је прешла границу код Видина је након седмочасовне борбе успела да заузме српска утврђења и да се улогорује у месту Извору у зајечарском округу. Српске снаге које су прешле границу код Ниша и Бијељине су потиснуте, а иста судбина је задесила и Црногорце у покушају да изведу напад на Подгорицу. 4. увече су Срби напали Бијељину али су Турци тај напад одбили. Погинуло је 200 а рањено 400 српских војника. Срби су опет извели напад на Стубијској равници на турске положаје, али су након пет сати жестоке борбе и губитка од 500 људи били принуђени да се повуку. У оба случаја су Турци запленили мноштво ватреног оружја. 5. јављају да бомбардују Ада-кале као и Рачу на ушћу Дрине. Бијељина је напола изгорела. На основу ових и осталих сукоба, о којима су извештаји различити, у зависности од тога потичу ли из српских или турских извора, до сада су Турци у предности.

Munkás-Heti Kronika, од 9. VII 1876, стр. 3.

ОРИЈЕНТ

Источно питање се све више компликује и нико, изузев руске дипломатије, не би умео рећи да ли нам прети европски рат.

Наши читаоци могу да прате из дана у дан у дневној штампи што се одиграва на позорници непријатељстава; сматрамо, дакле, да је некорисно да о томе говоримо.

Рецимо само да су грозоте које су починили Турци у Бугарској учиниле да уздрхти цивилизовани свет¹³⁸ – исти онај свет који није ни трепнуо када су версајске хорде клале париски народ. Треба веровати да бугарски устаници нису имали ничег социјалистичког, пошто се буржоаска штампа сажалила на њихову судбину.

Новине су објавиле један допис из Београда у коме се објашњава зашто су сви српски листови, изузев „Службеног листа“, престали да излазе од почетка рата: штампа је слободна у Србији, само у време рата влада може да стрелја новинара без формалног суђења.

То нам објашњава, зашто већ два месеца не примамо социјалистички лист „Народна воља“ која излази у Смедереву. Влада му је оставила пуну слободу да настави са излажењем – само је ставила до знања уредницима да ће бити стрелјани ако лист буде изишао. – Препоручујемо следећој Париској комуни овај начин да измири слободу штампе која се дугује реакционарним новинарима!

Bulletin de la Fédération Jurassien de l'AIT, бр. 34, од 20. VIII 1876.

[ИЗ СРБИЈЕ]

Из Србије су извештаји још увек противуречни, иако се може претпоставити да су Срби потиснути и да ситуација почиње да бива критична. Народ је, разумљиво, врло узнемирен. Али, како и не би био? Број избеглица, који се задржавају по друмовима, нарастао је већ до регименте, и како путници са пароброда извештавају, они пружају са обала срцепарајући приказ. Жене, деца и старци који су се дали у бегство са журно покупљеним иметком и који су ишли дуж дунавске обале, пружали су болећиво руке према њима молећи за помоћ. Дунавско друштво за пловидбу послаће им бродове, како би се ови несрећници пребацили, али је њихов број тако велики да ће поменути помоћ Друштва бити недовољна.

Ако су листови до сада и подстрекавали противу Срба,¹³⁹ сада почињу да стишавају раздраженост, а разлог што то чине лежи у томе што се борбено расположење у Србији, пошто се наде словенских и других властодржаца нису испуниле, прети да се претвори у револуционарно. Због таквих евентуалности мора се реаговати благовремено, па се, упркос томе што су социјалисти, чији број присталица у Србији није за потцењивање, били за очување мира, не преже од тога да се они окриве као покретачи рата. Ми нећемо унапред судити о развоју ствари, али желимо само да приметимо да је апсурдно претпостављати да ће се социјалисти предати заблуди и поверовати да би свакојак евентуалности у Србији могле да погодују социјализму. Српски социјалисти, надајмо се, неће бити криви због таквих догађаја који се приписују спасиоцима државе за предузимање мера. Социјализам ће бити извојеван другим средствима и другим путевима и на другим местима. Стога нека се нико не да обманути новинским пискаралима. Карактеристично је, међутим, да свети отац не показује своје симпатије према српској раји или према Србима, већ према Турцима. Зар за то не служи недавни доказ о непогрешивости највишег пастира хришћанства, папе Пија IX,¹⁴⁰ што не треба да чуди ни словенске народе, када хришћански

поглавари остају глуви за јад и чемер балканских народа. То се догађа само уз пристанак свевишњег бога и папе Пија IX, који, као што је познато, заузима место бога на земљи.

Arbeiter Wochen-Chronik, бр. 34, од 20. VIII, 1876, стр. 1.

Валеријан Н. Смирнов, снимак из средине 80-их године XIX века

[НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ] (од једног српског друга)

Српско-турски рат узбудио је читав званични и незванични свет у највећој мери. Свака држава, свака влада има своје властите интересе, и док се ови упоредо разилазе, неће моћи да дође између њих до споразума. Мађарска државна власт верује да процват једне јуословенске државе не може бити у интересу Угарске. Русија хоће нешто да „анкетира“ и да под својим окриљем успостави јужно-словенске државе, које би у датим случајевима требале њој да служе против Аустро-Угарске; Енглеска, та класична земља укорењеног грађанства, хоће с једне стране да одржи status quo (садашње стање), а с друге стране да заведе у побуњеним покрајинама „унутрашњу аутономију“; скромна жеља Хрвата пак јесте стварање једне моћне државе, Велике Хрватске, са Босном и Херцеговином; Бугари се не би нимало противили успостављању једног великог бугарског царства; Срби као најмоћнија југословенска нација не желе да заостану иза других и горућа им је жеља једна велика српска држава, каква је била пре 500 година под царем Душаном; они су у недоумици једино због личности једног будућег Душана... Српска народна странка желела би Хрвате и Бугаре да доведе под своју националну власт, али ови су са своје стране склонили супротним циљевима и свако од њих желео би да влада другим.

Из овога се види да и словенски народи нису једног те истог мишљења. При посматрању ових заплета јасно се види ништавност националног начела; оно није способно да оствари једну органску целину. На место уједињења ствара раскомадање и мрцварење, и коме интерес источних народа (подразумевајући ту и Угарску) стварно лежи на срцу, тај мора да одбаци то начело и да бира пут стварне народне користи. С једне стране различити народи, заведени од националних странака, стреме ка националној „самосталности“, нападајући се пунокрвном надом да ће услед тога бити осигурано њихво материјално „благостање“; с друге стране „владајуће“ вође мађарског народа засићују сироте народне масе фра-

зама, да би их што успешније могле да тлаче а ове, рђаво познајући свој класни положај, свуда следе својим изабљивачима на њихов позив. Националности се узајамно мрзе и сматрају се проузроковачима својих међусобних невоља, господа се пак веселе томе, убирајући плодове рада целокупног народа у своје џепове и ни не гледају да ли је тај производ домаћи или других народности. Та господа су без предрасуда, али народу је потребно да буде испуњен предрасудама, иначе би се занимао и другим стварима, на пример зашто је гроф Карачоњи у поседу 80.000 јутара земље, док су његови радници принуђени да гладују? Разне националности, исто тако као и овде „владајућа“ нација, врло би брзо увиделе да немају разлога да једни друге мрзе, зато што су у стварности сви подједнако угњетени и њихови интереси су у сагласности једни с другим; они имају подједнаке дужности, али права немају. Међу најразличитијим националним радницима влада највећа једнакост.

Отаџбина – у реакционарном смислу – изгубиће код народа свој појам и поједини народи неће своју срећу више видети, на пример, у једном Милетићу, већ ће уједињени тежити ка бољој будућности. Тада народе више неће делити на народности, већ на раднике и изабљиваче, без обзира на националност. Господа су већ одавно интернационална, шта више и темељ данашњег друштва, полиција је интернационална. Зашто, дакле не би и радници следили овом примеру своје госпоре? То време мора да дође. Јер ова национална мржња, која мрцвари Угарску и гура тиранију у први план, није природна, већ једна на силу наметнута мржња, која временом мора да нестане. Такво стање може само да успостави социјализам, само овај може да спасе Угарску, само он може да одржи њену просторну неповређеност.

Народ треба отаџбину да заволи. Ако је материјално стање народа добро – овоме је политичка слобода безусловна последица – онда ни једна националност неће са уздахом гледати на другу државу, онда нико ни помислити неће на комадање своје отаџбине, а ако би се ипак неко усудио на ту помисао, једноставно би био исмејан. Ако би народу била дозвољена политичка слобода, то би се и у кругу досадашњег друштва могло постићи. У Швајцарској станују и живе у миру један поред другог: Немци, Французи, и Италијани. Такви односи требало би да звладају и у Угарској, ако не желе да после дужег или краћег времена националности почну да теже за смушеном деобом. Овај културни задатак може само Социјалистичка партија да прими на себе – јер је само она способна за то.

Националне мржње мора да нестане, јер права супротност интереса међу разним националностима не постоји. Народи Угарске доћи ће већ до свести о овој чињеници, али наша је дужност да

томе што пре извојујемо важност. Тада пролетери једне нације неће видети у пролетерима друге нације своје противнике, већ своје природне савезнике; штавише, различите националне странке образоваће једну странку: партију израбљених, јер међу разноликим националним странкама доиста не постоје начелне супротности, ако само то не узмемо у обзир да једна жели да завлада другом. Мађарска либерална странка се раније исто тако борила за добијање власти, као што то сада чини Српска народна странка. Ту нема начелне разлике. Да је народ увек тај, на коме ће се приликом свађа кола сломити, у то нема сумње. Јасно је да све дотле, док различите националистичке странке (влада је исто тако националистичка) играју водећу улогу, не може бити речи о слободном покрету. Национални принцип морамо свим силама, које нам наука пружа, да нападамо и уништимо. Један народ, који се не прикључује модерном културном покрету (социјалистичком покрету) нема будућности и безусловно мора да се претопа у оне народе који на срећу прихватају дух времена. Сада ствари стоје врло јадно. У мађарском народу се још није развила та свест,¹⁴¹ која би признавала социјализам као модерну науку и која би могла да делује да народ изабере једини спасоносни пут, на коме би могао да оствари слободну народну државу, у којој би сваки грађанин наше земље био подједнако задовољан. На месту тога искусили смо да се јавни орган мађарског радништва, „Munkás Heti-Kronika“, једва одржава и да животари само на рачун немачког листа.¹⁴² Ако нација и у будуће остане равнодушна према модерном културном покрету, онда је пад сигуран.

Свако сепаратистичко национално стремљење је страховито штетно за нашу отаџбину. Ако би, на пример, Срби или Румуни хтели да се оцепе од Угарске, онда би читаву масу мађарског народа побунили против себе; напротив, ако мађарски моћници хоће да тлаче остале народе, онда могу да изазову највеће противљење код разних националности и тако се, у оба случаја, развија у највећој мери национални раздор, који је толико штетан за слободни покрет. Ако пак желе да озбиљно заснују интерес народа, онда мора да престане национална борба. Пролетери свих националности братски уједињени требало би да стремя ка постизавању бољег стања и да извојују остваривање социјалистичког друштва.

„Ваше руке, грубе од рада, овамо браћо! – тако треба да кажу пролетери једног народа пролетерима другог народа – нас не раздваја језик; говорите макаквим језиком, где и када желите. То није разлог да се узајамно мрзимо. Ви сте исто тако сиромашни као и ми; ви сејете а не жањете, као и ми; ви сукно и свилу ткате а идете голи, као и ми; ви градите палате високе као торањ а ипак станујете

по десеторо у најбеднијој колиби, као и ми; другови, браћа смо, амо дакле руку и да поздравимо слободну народну државу!“ Ако народ једно буде тако говорио, онда је Угарска спасена, спасена од радничког „олоша“, од „бедника“ без домовине.

С друге стране, мора радни свет Угарске исто тако да дозволи слободни развитак суседним народима, подразумевам ту балканске народе. Ништа не може бити тако опасно за мирни друштвено-политички развој Угарске, но противити се ослобођењу раје, која има толико племенских рођака у Угарској. Баш би у њеном интересу било да пружи могућност балканским народима да се у нашем смислу развијају. Ако се то једном постигне, онда ће и тамошњи народ ићи у корак са напретком Угарске, националних предрасуда ће нестати и неће више бити никаквих сметњи за стварање великог савеза држава. Кошутув Дунавски савез ће се једном остварити, али не на основним начелима које је он проповедао. Савез народа на Истоку (Мађара, угарских Немаца, Румуна, Срба итд.) може само на социјалистичким темељима да се оствари, то је једини спас. „Раскомадање!“ узвикују националисти. „Уједињење“ одговарамо ми. Мржњу и расцеп бацају националисти међу грађане једне те исте државе. Ми желимо јединство међу радницима. Напред, дакле, будућност ће бити наша. Спасење се налази у интернационалном социјализму. Слободна Угарска и слободне суседне државе: то је наш циљ. Ко се против тога бори, то је наш непријатељ, био то Мађар, Немац или ма какве народности. Националне разлике престају да постоје, и у великој културној борби човечанство ће се поделити у два табора: у једном ће бити израбљивачи свих народности, у другом пак радници свих народа. Ко ће победити, зависи од бројне сразмере. Али, не очајавајмо! Увидели смо да у социјализму лежи спасење, модерна наука није против нас, и радници у свим државама претежу. Помоћу науке и снаге све се може постићи. Победа ће, према томе, бити наша!...

Munkás-Heti Kronika, бр. 2, од 7. I 1877.

СОЦИЈАЛНО-ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

Није лако у ово доба писати политичке осврте, јер упркос томе што политички догађаји убрзано следе један иза другог, ни један од њих није трајније природе и пре него што о њему телеграф или пошта са једног места на друго обавести, овај буде превазиђен другим догађајем, а овај пак трећим итд. Од свих збивања што су се у последње време догађали, најзначајнији су они који се односе на аустроугарске банке, као и измене у турском министарству. Нарочито ово друго је изазвало негодовање у читавом политичком свету. Управо у тренутку када је Турска ширила по свету да неће дозволити да јој велике силе наређују, и да ће у своме царству завести устав као и сваки други, у тренутку када Русија због недовољне концентрације војне моћи не може прећи Дунав, у тренутку када остале велесиле немају довољно снаге да нареде Турској да испуни њихова наређења, као што немају довољно снаге и храбрости да не дозволе Русији да крене у замишљени војни поход, иако би то радо учиниле, јер страхују, у случају сретног завршетка тога похода, од њеног моћног положаја, у ово време се руши у Цариграду једна влада за другом и јасно показује до које мере је турско царство растрзано. Пошто је трипут промењен султан а неколико пута министарство, пао је опет најновији Мидхат-паша, творац новог турског устава и одмах по свргнућу је на заиста турски начин бродом упућен у изгнанство на острво Сиру. Иза њега је наименован за великог везира Едхем-паша и мада му је султан наредио да Мидхат-пашин устав одмах спроведе овај дивљи Турчин сваку промену презире и зато се сматра да са његовим именовањем рат постаје неизбежан. Чекају нас сјајне прилике. Глад, беда и немаштина у рату, спаљени градови и села, унакажени лешеве и осакаћена људска тела, то је слика блиске будућности [...]

Упркос тврдњи да је најгоре прошло и да ће ускоро бити боље, беда са свих страна надире и нема наде да ће се стање тако скоро поправити.

Budoucnost, бр. 3. од 14. II 1877, стр. 1–2.

[ПРУСКО-НЕМАЧКИ РАЈХ]

Истина, пруско-немачки Рајх треба да захвали тим „успесима“ што уопште постоји. Када би Русија објавила рат Турској, вероватно би и Енглеска одмах, или барем врло ускоро, пружила помоћ у наоружању. Колико би још дуго у том случају Бизмарковој Немачкој полазило за руком да држи у шаху Аустрију, Француску и Пољску, остаје неизвесно. – Сироти Срби, који су се деценијама жртвовали за Русију, збринуте су у знак захвалности од „љубазног татице“ царским ударцем ногом. „Црногорци“, рекао је „татица“ у свом ватреном московском говору, „Црногорци су се показали у тој неравноправној борби, као и увек, као прави јунаци. О Србима се, на жалост, не може рећи исто, упркос присутности наших добровољаца у српским редовима, од којих су многи пролили крв за славенску ствар.“ То звучи заиста снажно, али не и зачуђујуће. На несрећне, од Руса тако срамно злоупотребљаване и преварене Србе, сваљује се кривица због руског пораза. Ко наноси бруку, не треба да се брине о срамоти. Али то што је Србима, снажном јужнословенском племену, једином које у себи носи јако изграђено осећање независности, пало у део пуштање крви, потпуно се уклапа у план руске дипломатије.

Наши српски партијски другови, који нам замерају да последњих месеци нисмо за Србе ништа учинили у партији, сада ће слободније судити, уколико нису и сами постали жртве руске политике.

Vorwärts, бр. 29, 1877, стр. 1.

ИЗ СРБИЈЕ

Београд, у фебруару по старом календару (фебруар по грчком календару траје отприлике од средине фебруара до средине марта по грегоријанском календару)

О току Велике скупштине (озакоњено тело у Србији) могу вам, за сада, саопштити следеће: једини предмет ове скупштине био је саопштење мировних услова према договору између српске и турске владе, као и питање кнеза упућено Скупштини, које се односило на мировне услове, да ли она (Скупштина) хоће рат или мир. Кнез је на крају замолио да га саслушају: ја сам склопио мир. Ви (изасланици) можете сада ићи и срећан вам пут! Већина посланика захтевала је извештај о протеклом рату, али је њима објашњено да је Скупштина већ завршена и да они овде немају више шта да траже.

Мир је најављен, али се он још дуго неће вратити у нашу земљу. Народ хоће да зна зашто је увучен у безуспешни рат који доноси само пропаст, затим, где је државни новац и како се с њим поступало и како да се он (народ) опорави у овом моменту од материјалних губитака итд. То, што такво мишљење влада у народу и што оно поприма све више претећи облик, врло је добро познато и самој влади; стога она допушта ово изузетно стање у земљи и служи се скупштином као неким извуковићем, па се тако и данас залаже за мир као што се јуче залагала за рат. Скупштина је напросто играчка кнеза и владе, па је стога изгубила поверење у народу. Па ипак ће се радије завести нередовно стање него што ће Скупштина, коју је народ слободном вољом изабрао, дати праву слику о понашању владе за време рата и пре него што ће предложити неопходне мере ради оздрављења једног стања земље.

У једном чланку „Volksstaat“-а писало је, на пример, да национално либерални министарски кандидати само због тога тако жарко желе рат да би у тим околностима могли да обаве добре послове. И то се обистинило: рат је завршен (?), позајмице, испоруке, узимање и давање у ратне сврхе су такође завршени, а

народноослободилачка либерална влада је уморна од владања и чезне за некаквом одменом. А зашто да не? Овчице су доведене на суво, па нека преузме на себе управу са празним касама и одговорношћу ко год хоће. На жалост, нико се не јавља за ово, сада више не тако уносно место. У тој невољи осећа се сирото либерално министарство примораним да себи олакша овај положај колико год је то могуће. И заиста, њему полази за руком у изналажењу таквих средстава. Оно је позвало народ на одговорност кнезу, и кнеза, „по чијој је вољи рат вођен“, на одговорност народу. Затим је изузетно стање утолико укинута уколико је као такво и постојало у директном рату против Турака – изузетни закони против становништва земље и даље остају. Осим официјелног и полуслужбеног указа и мишљења не сме се ништа доносити.

Да, социјалисти су тада, када су јавно и у Скупштини заступали мишљење да су обавезни да угроженој и напаћеној браћи пруже тражену помоћ, и да је једна акција само у том случају корисна ако њоме руководе људи од поверења у народу и ако је они стално надгледају, названи издајцима земље. Томе би пак требало да претходи детаљно одређивање циља и његово остварење. Такви су били савети комуниста пре рата, због чега им је овде и тамо (у Србији и у Угарској) либерална штампа наденула име издајце народа и земље. Али као што је свима познато, покрет се није одвијао у оном правцу који су предложили „страшни“ комунисти, и ми данас видимо министарство уморно од владавине са препуним цаковима, на једној страни и народ уморан од рата, десеткован и осиромашен на другој страни, који ће сада морати да се деценијама злопати док поново не дође до оног подношљивог стања какво је било пре рата. „Издајнички настројени“ социјалисти су своју грађанску дужност обавили, чак и више од тога, на тај начин што су у овом рату, који није вођен по њиховој жељи, били у повећем броју као добровољци, па су тако више учинили од либерала, који већ више од 10 година говоре о „српском ослобађању и уједињењу“. Иако ће овај историјски акт проћи поред ових људи а да они из њега и не извуку поуку да часни људи, макар они то и хтели, нису у стању да сами реше важна друштвена питања у смислу народне воље; да је, напротив, за такво решење способна само партија чији су принципи поникли из реалних односа, чији су циљеви предодређени да буду чисти и одређени, и која иде напред у остваривању својих циљева уједињена и под међусобном и општом контролом.

О БРАТИМЉЕЊУ НАРОДА

Пре неколико месеци послали су мађарски студенти своју делегацију у Константинопол да би изразили своје симпатије према турским студентима. Сада, непосредно после објаве рата Русије, стигли су турски студенти у главни град Мађарске да би узвратили посету. О значају овога догађаја писала је бечка „Neue freie Presse“ у подужем чланку следеће садржине.

Из главног града Мађарске непрестано стижу извештаји о плаховитом испољавању ентузијазма и симпатије, који су упућени делегацији турских студената, која од недеље борави у Пешти. На свом путу делегација је праћена поклицима добродошлице, улазак у Пешту пропраћен је демонстрацијом која заслужује да се назове величанственом као и свака друга манифестација која долази спонтано од народа и у којој безброј људи једног слободног народа изражава своје мишљење и своје осећаје. Општински заступник града, Парламент, академска омладина, комитети, делегације провинцијских градова такмиче се у гласним овацијама упућеним турским гостима. То је „напуштање силног негодовања“, које овде долази до изражаја, и које треба да пружи моралну награду и надокнаду борцима који су сузбијени руским оружјем. Заједничка влада спречила је султановог изасланика да на лицу места преда библиотеку „Corvina“¹⁴³; мађарска влада се побринула за то да то благо писмености већ давно прошлог времена прими само један службеник; гроф Андраши је чак отишао тако далеко да је преко турског конзула упутио молбу Порти да се заложи за то да се студентима и њиховим професорима забрани излет у Пешту. Али је Porta поучила аустроугарског министра, који је некада био у заблуди сматрајући да Турцима мора донети реформе, да није добро да се слободним грађанима забрани пут, те тако видимо делегацију турских студената у Пешти коју поздравља цео елитни свет Мађарске.

Стармали становници с ове стране Литве, задојени полуслужбеним млеком смерног начина мишљења нека се и ругају демонстрацијама у Пешти. Нека за њих буде чудновато то што се хри-

шћани и муслимани, представници западне и источне културе, називају браћом, нека и зајеле да ентузијазам студената сачувају за научнике, чија се мудрост изражава у дебелим књигама; нека и праве јефтине шале на рачун „натуралистичких“ политичара – шале које не долазе из срца ових тужних момака у њиховом бојажљивом расположењу – све то ни најмање не мења озбиљан значај ових демонстрација. Оне у потпуности постижу свој циљ, који се састоји у томе да пред целим светом докажу на чијој се страни могу наћи симпатије Мађарске у овој борби између насиља и правде. Оне треба да буду ехо који се разлеже, ехо мишљења представника народа и мађарске штампе, миг на који треба добро пазити и озбиљна опомена за јавне управљаче политиком у Аустро-Угарској. Док су ови последњи желели да гостима из Турске покажу пут, дотле Мађари причешћују ове људе на пританеју. Мађарски народ никада није ускратио себи право испољавања слободног мишљења, нити је дозволио да се шиканира. Ове овације нису упућене том софти, том шеику, или том тако и тако названом хоци, оне су упућене Турској, која се бори за свој опстанак против буржоаског насиља, „мирном суседу“, пријатељској држави, народу који би да се упне последњим снагама да би изградио модерну државу, културну заједницу, и у чему га јако спречава московска лукавост и грамзивост. Али са том карактеристиком није исцрпно описана бит пештанских демонстрација, и они људи који би желели да покажу Мађаре као „чудновате сањалице“ у ово време неочекивано трезвене реалне политике, били би у праву.

Али, Мађари то нису били никада, а понајмање су то данас. Мађар који виче „живео“ добро зна да се на Будимској тврђави вијорила једно и по столеће застава полумесеца; свако зна из историје да су Османи поступали са Мађарском као са пашалуком; да су борбе са Турцима у највише случајева узрок томе што су Мађари тако дуго заостајали за културом Запада. О томе Мађару заиста није потребно никакво тумачење. Али, сваки Мађар зна такође да је Турска од Пожаревачког мира била најбољи сусед Аустро-Угарске; да је одржање Турске од животног интереса за Аустрију; да је иступање словенских малих земаља на аустријским границама, као и многих вазала Русије, опасно за животне интересе целокупне државе. Од ступања на сцену „највећег Мађара“, од када је Стефан Сечењи оживео пловидбу парних бродова Дунавом¹⁴⁴, од тада зна сваки Мађар да поштује значај реке – од тада је први задатак Аустрије био да се чува Русије у свим системима, у свим епохама. Државни и привредни систем изгледају условљени одржавањем интегритета Турске. Насупрот томе, сваки Мађар инстинктивно осећа опасност од Русије и од ширења њене моћи на доњем Дунаву, која прети Стефановој круни и правном статусу Мађарске. У добар час издаје г. фон Арнет писма и резолуције Марије Терезије¹⁴⁵, која

је као краљица Мађарске одлучно одбила све руске планове о деоби Турске, како Русија не би постала гранични сусед Мађарске. С оне стране Литве свако осећа да се словенска ослободилачка улога Русије може спровести у дело с успехом само на штету Мађарске.

У Мађарској се наслућује и јасно предвиђа да самосталност Румуније буди аспирације на мађарску област. С правом постоји бојазан од распламсавања националних страсти међу Власима и још увек се људи сећају побуне Романа, њихових злодела под Аврамом Јанчуом и страшних сељака побуњеника противу мађарског племства. Свакодневно се Мађари подсећају на то да се главно седиште омладине налази у јужним деловима царства; да је већина покрета у јужној Мађарској била планирана; да су београдски Срби сматрали борбу противу Мађара 1848–49. својом сопственом ствари; да су мађарски јужни Словени предузимали права национална ходочашћа за Београд; да омладина, једном речи, подрива велики део Стефановог царства. У једном народу какав је мађарски народ, који у потпуности учествује у својој историјској традицији, остају сећања на односе који нам се данас чине да су били у бескрајно далеким временима у прошлости.

Таква је у очима Мађара Русија,¹⁴⁶ која је 1849. продрла својом наметљивом и продорном помоћи из подунавских кнежевина као судбина, која је спречила измирење побуњених Мађара са својим краљем. Шуселка, министар Краус у Кромеризу и лорд Палмерстон у Лондону прогласили су руску помоћ за несрећу по Аустро-Угарску, и зар је то и било нешто друго. „Мађарска је лежала крај ногу цара!“ А када се то догодило, и када су мађарске избеглице нашле азил у Турској, како су опет могли да служе својој земљи; када су аустријске интервенције и руски изасланик претећи затражили од султана изручење избеглица,¹⁴⁷ па чак и прекинули дипломатске односе са Портом и када је ова остала сасвим изолована, тада је иста та Турска, у чијој се историји не може наћи ни трунке хуманости, имала храбрости да каже своје одређено „не“. И то је у Мађарској остало у незаборавној успомени.

И сада када је све то добро измерено, каже се да у пештанским догађајима долазе до изражаја отприлике нека дечја игра или празне демонстрације. Нигде нису људи у политичким стварима, упркос врелој крви, тако трезвени као у Мађарској. Ту политика значи актуелно, моментално деловање које подстиче народно размишљање. Тамо је човек еминентно практичан. Не разбија се глава о циљеве путовања фелдмаршала надвојводе Албрехта,¹⁴⁸ који је управо у то време био стигао у Пешту; у народним круговима поглед је окренут нетремице безначајној диван-делегацији.¹⁴⁹ Очигледно је да су демонстрације биле намерне, јер се осећало да би

било добро да се скрене пажња на снагу у политичкој арени која се исплати у придобијању савезничких другова. Одушевљењу маса често је потребан висок притисак; али такве спонтане појаве какве су се догодиле управо у Пешти, произилазе из диктатуре инстинкта, из увида у интересе.

Vorwärts, април или мај 1877.

РУСКИ СОЦИЈАЛИСТИ И ИСТОЧНО ПИТАЊЕ¹⁵⁰

I

Пре неколико дана дошла нам је до руку једна руска брошура која освештава став руских социјалиста према источној Русији и руско-турском рату, и која, као што се дакако друкчије не да ни очекивају, показује још једну подударност са немачким социјалистима. У следећем тексту саопштавамо најважнија места у одломцима.

***

Источно питање дошло је на тапет од пре две године и наша влада је покренула све како би учинила неизбежним рат противу Турака, рат који би се водио у име човечности и европске културе. Принудни рад у Сибиру, погубљење људи у Пољској, и данас стварно постојећа приватна својина у сопственој земљи, све су то сами докази како Русија хоће да „поступа“ у „просвећивању“, како би усрећила сироте јужне Словене, који су столећима срамно угњетавани. Бели цар, лицемерно оденут у хуманитарном плашту, шаље своје хорде преко Прута како би јужним Словенима донео слободу, културу, равноправност и све могуће лепе ствари – као да је то могуће да слуге и робови ослобађају друге људе!... (Преводилац је и сам јужни Словен и он мора да објасни да му је зло од „слободе“ коју Русија хоће да донесе својим саплеменицима.) Руски социјалисти се стога изјашњавају противу рата са Турском, јер он не може да донесе руском народу никакву добит; истовремено проглашавају тобожњи ентузијазам, који влада у руском народу за рат противу Турске, лажним.

На овом месту ћемо показати корак по корак читав сплет лажи руске владе да би наши другови у иностранству били начисто. Либерални патриоти могу да се смеју или оплакују наше мишљење,

народ пак који је обавезан да плаћа порезу ће најзад увидети да су наши погледи исправни. Није далеко време када ће наш народ водити рат не само против Турске већ и противу сопствених израбљивача...

***

Саосећање са потлаченим хришћанима у Турској, високо развијено идеално осећање рускога народа за своју браћу на Балкану која крваре нагнало је официјелну Русију на свете крсташке ратове противу варварског полумесеца. Влада, дакле, није хтела никакав рат, мирољубиви цар се боји крвопролића. Али противу ентузијазма, који се распламсао до највећег степена, није се могло чинити апсолутно ништа, а влада је, као верни извршилац воље народа, морала да објави рат Турској. Наиме, овако извештавају све руске новине. Али овај „ентузијазам“ влада у основи само међу владајућом класом и он је покренут одозго. Ми ћемо то и доказати.

Готово су протекле две године од када се поробљени српски народ у Босни и Херцеговини латио оружја противу Турака (нахушкан на то од руских агената, прим. ред.); од тога времена поточима је текла крв „наше словенске браће“, „наших саплеменика и једноверника“; наша браћа отпочела су „свети“ рат противу Ислама, и хиљаде њихових породица пребегло је из своје домовине у иностранство, где су морали да гладују и пропадају још горе него у Турској. А шта је тада учинила наша владајућа класа? Била је глува и равнодушна према крајњој беди и срцепарајућим позивима у помоћ њене „верне браће по Христу“. Ова карактеристична равнодушност била је допуштена и у јавним руским органима.

Али је изненада окренут лист. Наша дипломатија иступила је са својим „великодушним“ и „либералним“ предлозима као посредница између побуњеника и њене праведне владе. Она је попримила улогу цивилизованог посредника, што је тај моменат сматрала погодним да се реваншира за поразе из Кримскога рата. Господа која су проузроковала срамоту и пораз Русије у Кримском рату хоће сада да свој ранији преступ поправе новим преступом. Стога се наше дипломате скривају под хуманом и културном маском, играјући при том у ствари са својим сопственим народом само једну злочиначку игру. Подсетимо се: руска влада се ставља на страну побуњеника! Деспотска руска влада штити побуњенике и хоће да извојује за њих од Турака сва могућа права и слободе, док својим сопственим потчињенима не допушта никаква права, већ прогони све слободарске елементе у Сибир.

И од тога времена, по директном наређењу наше владе, отпочео је и наш ентузијазам, који је многе задивио и о коме су многи

причали. Штампани је дозвољено, тј. тачније наређено, да обрадује публику у том смислу и да целој Европи да до знања да руски народ ништа друго не жели до рат против Турске. Наша влада је пред целом Европом морала да покаже спремност народа за рат, како би се одговорност за колосалне суме, које су већ саме припреме за рат прогутале, могле свалити управо на народ. Наша влада је морала само зато да створи у нашем народу вештачки „ентузијазам“.

Али је овај „ентузијазам“ могао лако довести до тога да влада пође опасним путевима, па је стога штампа морала да прећути пред народом право стање ствари. Народ чита и чује у цркви и на другим местима само о патњама јужних Словена, о томе да их Турци муче и убијају и да напастују њихове жене. А на питање: па зашто Срби тако много пате? нашем се народу одговара: зато што су грчко-ортодоксне а не мухамеданске вере. Народу се, међутим, не каже да Срби (Босанци и Херцеговци) управо зато толико пате што су устали противу свог „легитимног“ цара, противу својих феудалних господара. Не, њему се каже лукаво: то су твоји саплеменици и истоверници који тамо у Турској тако тешко живе због своје вере; твоја се вера срамоти, али наш велики цар – он је заштитник наше религије и он ће такође заштити и веру сиротих јужних Словена. Ти пак, народе, подај своје пфенинге, моли се за цара и буди покоран световним и духовним властима. То је стара песма коју је још Петар Велики певао свом јадном залуђеном народу. Почини се хуманизмом и ослобођењем, а завршава химнама цару и подстрекивањем религиозног фанатизма који народу не може да донесе никакво добро.

Из реченог се да јасно објаснити зашто се деспотска, апсолутистичка Русија ставила на страну побуњеника. Турској се пребацује да води верски рат, али се са више права Русија може оптужити да је она још пре годину дана припремала верски рат противу муслимана и да га сада заиста и води.

Народни ентузијазам је, дакле, сама лаж и обмана; јер руски народ, као и сваки други народ, није желео рат. Овај ентузијазам потекао је одозго и влада само међу владајућим класама, које су сигурне да своје животе неће оставити на бојним пољима у Бугарској и Малој Азији за своју тако верну хришћанску браћу, које, напротив, врло добро знају да ће их овај рат још више обогатити.

II

Русија води рат противу Турске у име човечности и европске цивилизације. Осећање човечности наших владајућих класа је, захваљујући турским гадостима, дубоко повређено, што се мора осветити крвљу. Навешћемо овде само две чињенице, како бисмо

човечност наше „госпoде“ показали у правом светлу. Године 1862/3. подигли су Пољаци устанак да би збацили јарам туђег народа, управо тако као што сада теже да то постигну и јужни Словени. Свакако је могуће открити неке мање важне разлике између оба устанка, али главни циљ и једних и других устаника био је да се изборе за политичку независност. Пољаци су у својој борби за независност доказали безброј пута своју пожртвованост и жарку љубав према отаџбини, што је само по себи довољно да код хуманих и правдољубивих људи побуди симпатије за тај народ. И поред тога, владајуће класе у Русији нису гајиле симпатије према пољском народу, већ према његовим крвницима: Муравјеву, Бергу, Трепову па чак и према господину Каткову, који је тада био нарочито истицан због својих необично патриотских чланака.

Споменимо још једну чињеницу. Чему је тежила руска омладина од шездесетих година наовамо? Зар она не жели добро своме народу? Зар она није доказала у хиљадама случајева своју пожртвованост, своју велику спремност да се одрекне свих материјалних добара само да би пружила могућност својој отаџбини да се развија природније и разумније? Како се опходило и како се сада опходи правдољубиво друштво, које даје тон, према сопственој деци, према представницима будуће генерације? Ах, па оно је не само равнодушно према варварским прогонима који погађају ове младе људе већ уз то и аплаудира деспотској влади, а не би имало ништа против да се све оно што је добро и племенито прогна у Сибир. И ако уз све то узмемо у обзир да наш народ пати и гладује, док „госпoди“ стоје на располагању сва средства за уживање, онда се морамо зачудити над нечувеном дрскошћу којом се изражава човечност и правдољубивост наших владајућих класа и којом се наша влада назива заштитницом цивилизације. Човечност, култура, цивилизација итд., о којима говоре владајуће класе, нису ништа друго до велика подвала којом треба да се служи циљевима руске деспотовине. Али, шта Русија, у ствари, може пружити јужним словенима? Срби и остала словенска племена на Балкану и у јужним провинцијама Аустро-Угарске постижу своје духовно образовање већином преко Немаца, Француза и осталих западних народа. Природно је да јужни Словени стичу своју културу и цивилизацију радије из директних извора него околним путем преко Русије. Само руски социјалистички писци врше на многе Србе благотворни утицај.

После свега што је овде речено јасно је да Русија помоћу рата који је избио неће да ослободи сироту рају, већ тиме хоће да покори балканске провинције; и само због тога је руски сироти народ, који је и сам поробљен, приморан да жртвује своје животе и иметак. Немојте нас погрешно разумети! Руски социјалисти нису никако

противу побољшавања бедног положаја јужних Словена; али су они истовремено уверени да мешање руске владе у садашњи турско-славенски рат неће довести до тог побољшања, већ да ће, напротив, само више потчинити руски народ, па се стога руски социјалисти одлучно изјашњавају противу рата. Јужни Словени се варају ако мисле да ће доћи до бољих прилика после збацивања турског јарма. Руски пак народ нема интереса за овај рат, јер он мора најпре себе да ослободи, пре него што помисли на ослобођење других народа. Али, шта треба да раде руски социјалисти после избијања рата? На ово питање још морамо дати кратак одговор.

Поља наше делатности налазе се у Русији, и управо се сада пружила најбоља прилика да успешно радимо на нашим принципима, иако врло добро знамо да нећемо постићи никакве ванредне успехе. Али, узмимо за пример наше противнике који користе сваку прилику да нас сузбију. Узмимо још један лепши пример наших другова у Немачкој и Француској. Шта су чинили у годинама 1870/71. другови ових држава усред националног лудила, које је било обузело оба народа? Социјалистички радници су и у једној и у другој земљи проклели рат и захтевали његов што бржи свршетак. Немачки социјалисти су се често и енергично изјашњавали и противу анексије Алзаса и Лотрингије. Противници су тада немачке социјалисте називали издајцима отаџбине, јер су рат назвали освајачким ратом. Сада су протекли избори доказали да је социјализам у Немачкој постао снага која забрињава противнике. Искористимо дакле и ми руски социјалисти рат који сада бесни да бисмо отворили народу очи и да бисмо му показали праве намере руске владе и владајућих класа. Наша се влада, као некада и француска, боји слободарског народног покрета који све више јача, и да би угушила тај покрет, она је распламсала национални шовинизам који води у пропаст и објавила рат Турцима. Морамо, једном речју, у име радног народа, увести противпокрет и морамо свакоме доказати да наше владајуће класе следе само своје сопствене циљеве који штете интересима народа.

Руске владајуће класе су свесне свога положаја, па стога вичу цару: „Ура!“ и поздрављају га као ослободиоца. Али, и то је лако схватљиво, јер интересима владајуће класе не прети ратом никаква опасност, напротив, њихов материјални положај побољшава се ратом, а њихов удео у политичкој моћи бива све већи. Али, народ мора исто тако да спозна свој положај и мора да научи да себе посматра снагом у држави, у чијим рукама лежи одлука о рату или миру. Ако ми, руски социјалисти, деламо у том смислу, онда ће социјализам и у Русији ускоро постати снага, са којом ће руска влада морати да рачуна.

Ми, додуше, знамо врло добро да наше делање у овом погледу неће постићи никакве енормне резултате, наш народ неће протестовати масовно против рата, али му се мора утувити мисао о могућности такве врсте протеста. Мора му се разјаснити да он има права да одлучује о својој срећи и несрећи. Ширењем таквих идеја учињено је већ доста, а садашњи рат помоћи ће народу да отвори очи. Нека зато наша лозинка буде: Напред!

Vorwärts, бр. 60, од 25. V 1877, стр. 1. и бр. 61, од 27. V 1877, стр. 1–2.

[ЈЕДАН СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТА]

Један српски социјалиста,¹⁵¹ који је пребегао из Србије, пошто му је предстојала десетогодишња казна затвора, писмено нам је саопштио следеће интересантне ствари.

„Драги пријатељу! Већ Ти дуго нисам уопште писао, јер сам се до сада стално налазио у „покрету“. Када сам побегао из Србије и дошао у Нови Сад, нисам се могао ни одморити, јер је уследила безусловна наредба да одмах напустим Нови Сад. Једва сам био спаковао своје ствари да бих даље ишао када је из Министарства стигла наредба овдашњим властима да ме саслушају. Зашто су ме најпре хтели да протерају из Новог Сада, а онда опет наредили да останем – то ће знати новосадски старешина града и можда још господин Тиса.¹⁵²

Сада се налазим у Земуну, али не знам колико ће ме овде још трпети; сумњам да ће то дуго трајати. Пре неколико дана отпремила је овдашња влада одавде Михајла Никетића, који је такође српски избеглица;¹⁵³ Никетић се преселио у Панчево и стрпљиво предао својој судбини. Што се пак мене тиче, не могу још дуго издржати – морам натраг у Србију, јер се тамо налази поље моје делатности, и неколико година затвора не смеју заплашити једног социјалисту.

Из Србије сам примио веома неутешне вести. Морава се излила, а области у којима је прошле године беснео рат сада су потпуно поплављене. У тим областима људи сада фактички умиру од глади. Насупрот томе, у другим областима Србије владају богиње и тифус. Усези су услед мрза у многим местима једним делом пропали. Марва је ратом готово уништена, сиромаштво је безгранично. Сироти народ!... Српска пак влада представља најцрњу реакцију, и пошто је редовни општински закон суспендован услед опсадног стања прокламованог на почетку рата, то је власт (управа) свуда у земљи укинула општинске одборе које је изабрао народ, а њихова су места заузели одборници које је именovala полиција. Уз помоћ тих полицијских људи српска влада прикупља потписе за петицију коју ће упутити Народној скупштини, којом се жели да се опет укине аутономија општине и да се заведе батина.

Народ у Србији је још увек мало просвећен, нама пак социјалистима везане су и ноге и руке. Јако се бојим да ће победити реакција и да ће уништити и ово мало слободе коју смо тешком муком извојевали.

Али, и влади није лако. Државне касе су празне, Министарство се поделило на старе и младе либерале, а финансијски заплети и недостатак новца су тако велики да је уздрман читав бирократски систем. Надам се да ће реакција подлећи, иако је моја нада веома слаба и ја већ видим своју сироту отаџбину како се такмичи са кнутом и сибирским рудницима. Сирота Србијо! Али, једном мора ипак да победи права демократија, комунистичка партија; наша је, међутим, дужност да што пре изнесемо ту победу човечанства над модерним варваризмом. Храброст и истрајност и ми морамо постићи свој циљ.

Примио сам оптужницу коју си поменуо противу руских социјалиста оба пола, а такође и фотографије осуђених социјалиста. Све њих лично познајем и веома ми је жао тих сиротих жртава руске деспотије. Али ће једном и на царском зимском дворцу вијорити победоносна застава социалдемократије, и тада ће и данашњи „кривци“ бити потпуно освећени.“

Овај допис истовремено потврђује колико смо били у праву када смо упозорили наше српске другове да се чувају од Миланових „ослободилачких“ покрета, као и од „татице“, заштитника поробљене „хришћанске браће“ (прим. ред.).

Arbeiter Wochen-Chronik, од 17. VI 1877, стр. 2–3.

СРБИЈА

Један дописник који се потписује са С., који мора да је Србин, даје податке „Tagwacht“-у о садашњој ситуацији у овој земљи. Он говори о крајњем незадовољству које се испољава противу владе у неколико срезова и додаје:¹⁵⁴

„У јагодинском срезу изјављују јасно и гласно да прекидају сваку везу са државом; исто је учињено у Азањи у смедеревском срезу. Народ каже да је боље сачувати новац за себе него га дати држави да би купила блиставе официрске униформе.“

Зар је то највећи степен анархизма када градови и срезови изјављују да не признају државну власт? Како је „Tagwacht“ могао да објави овакву вест и да његов уредник дода у напомену „да таква тактика може само да нашкоди радничком покрету“ и да су српски сељаци грозни *бакуњисци, агенти провокајори, беле блузе* итд.? Да ли, дакле, и „Tagwacht“ има два аршина?

Bulletin de la Fédération Jurassien de l'AIT, бр. 25, од 24. VI 1877.

БЕОГРАД,
13. ЈУНИ

Безнадежно финансијско стање у Србији достигло је свој врхунац, па чак и сама господа министри морају да разбијају главе и да се питају шта ваља чинити.¹⁵⁵ И њихов је рачун, разуме се, сачињен лако, али је то истовремено и рачун без крчмара. Министри једноставно хоће нешто виши порез, како би могли да, с једне стране, намире досадашње ванредне издатке а, с друге стране, да снабдеју новцем бирократију, чији се број нагло повећао. Као што је познато, Србија је имала још у старој Србији своје чиновнике, који су редовно примали своју плату. Нова земља је опште узевши неплодна и Србија ће морати да из своје касе храни нове поданике. То очигледно неће подићи народно благостање наше земље и као једини излаз јавља се Скупштина у очима владе, која ће се састати 30. јуна (по старом календару) ради саветовања. Израђен је један „закон“ који ће бити изложен на једном од првих заседања. Он захтева повећање пореза за 2% и друге „излазе“, ¹⁵⁶ који сиротом народу нису никакав излаз, већ нови тирански ударци, који га морају потпуно уништити. Такав „закон“, као што се могло и предвидети, не може да ужива општу омиланост и влада се прибојава предстојеће Скупштине. Но, она се унапред осигурала, јер два пута није била одржала седнице Скупштине, па дакле сада има право да се са оним истим посланицима који су јој одобравали саветује, али се ипак боји, и то с правом, да ће многи посланици променити своја уверења и да крвава порука рата и жртва неће проћи крај њих без трага. Стога приступа мерама насиља, које су изазвале силно негодовање у целој Србији. Она је наредила да се једноставно избришу из списка 2 посланика, који су били социјалистички настројени (Алимпије Ружић и Милоје Којичић). Њихов избор прогласила је насилничким, незаконитим, а 30. јуна одржаће се нови избори у селима Сепенце (округ Крагујевац).

Али, све то није помогло тешком финансијском стању земље. Милисав Протић, члан Касационог суда у Београду, који је бо-

равио у Петрограду да би добио за Србију зајам, враћа се ових дана, али је пре њега стигла лоша вест која гласи: нема кредита за Србију!

Vorwärts, јули 1877.

ВАСИЛИЈЕ ПЕЛАГИЋ

У босанском граду Бањалуци била је права побуна. Са ферманом турске власти у руци упало је неколико заптија у кућу архимандрита бањалучког, саопштивши господару вољу величанства султана да архимандрит буде изведен пред кадијин суд. Окривљен је за ширење тенденција опасних за државу а од стране патријархата је оптужен због занемаривања црквене обавезе. Турски судови нису ништа гори од судова у другим земљама и иста судбина која стиже у цивилизованим земљама социјалдемократе, сналази у Турској рају. Ко се нађе у канџама цивилизоване или нецивилизоване „правичности“ мора да страда.

Пред турску „правичност“ постављен ухапшеник Василије Пелагић био је црквени великодостојник, какав би се међу свештенством грчке вероисповести (православне) без успеха тражио. Био је против владајуће трговине са црквеним звањима у Турској. Православно свештенство зна материјалну страну добро да искористи и ништа горе неголи католичко свештенство које упућује вернике у посмртно благостање. Свештенство своја звања стиче куповином. Поп од протопопа; протопоп од архимандрита; архимандрит од бискупа; бискуп од патријарха и патријарх од министарства.

Новац дат за куповину ових титула морају новом „духовном брижнику“ верници десетоструко надокнадити; нарочито плодну жетву убере бискуп у својству судије по верским питањима. Свештенство, нарочито више, тако рећи без изузетака је удружено са Турцима.

Раја је притиснута државним наметима, нарочито данком (десети део од прихода) који се обично изнајмљује и стога још немилосрдније изнуђује. Главарина (порез по глави) плаћа се почев од 7. године старости па све до смрти и износи један златник годишње, затим харач (трећи део свих прихода); поред ових пореза мора се платити још десетак цркви, морају се издржавати чиновници, плаћати димница (порез по димњаку) и сл. Против овог угњетавања раје борио се Василије Пелагић све дотле док га његова „браћа по Христу“ нису издала и предала турској влади. Није тешко у Турској

Васа Пелагић, рад Божидара Јакца (Историјски музеј Србије, Београд)

наћи разлога за оптужницу, државни тужиоци су тамо веома рафинирани, као свугде другде, и тако је уз помоћ Алаха и напабирчених сведока Пелагић осуђен на прогонство у Малу Азију.

Из Мале Азије је Пелагић успео да побегне и од тада – пошто је свештеничку одору поцепао и сваку религију одбацио – почиње благодетна његова активност у корист напаћене јужнословенске раје, и то у правцу социјализма.

Социјалистичко учење што се кроз Србију ширило нашло је у Пелагићу страственог неговатеља и његово неуобичајено образовање поставило га је на чело социјалистичког покрета, међутим, не задуго.

Прогањан српском владом отишао је у Угарску у Српску Војводину, одакле је неуморно деловао. Када су у Турској 1875. г. почели немири, српски социјалисти су Пелагићу упутили питање неће ли, након ових догађаја у Турској, уколико се ослободи јарма полумесеца, народ пасти под јарам нови – под јарам крста, на које је питање Пелагић одговорио у јавној брошури издатој у Новом Саду у 27 ставова, постављајући социјалну идеју као основ за ослобођење. Ову брошуру под називом „Посланица пријатељима угњетене браће у Турској“ аустроугарска влада је конфисковала.¹⁵⁷

Када је букнуо новоорганизовани устанак 1876. г. у Босни, Пелагић је постао његов политички лидер. Он је цео устанак поново организовао, именовао вође за поједине зборове, њихове пунктове и ратни план. Захваљујући његовој домишљатости, побуњеници непрестано бележе сјајне победе, упркос томе што је устанак био у рукама „комуниста“, како је на свим местима бележила званична штампа, и зато никаква подршка одозго није добијена. Аустроугарске власти, које су успеле да на граници ухвате вође устанка Хибмајера и Љубибратића, ухватиле су и Пелагића и предале га мађарима на вољу.

Budoucnost, бр. 17, од 13. IX 1877, стр. 3 (63)

ИЗ СРБИЈЕ¹⁵⁸ (допис из Београда)

Драги њријатељи!

Вашу молбу: да Вам пошаљем подробен чланак о стању ствари у Србији, на жалост, нико од нас, српских социјалиста, не може сада испунити. Разлога има више; не бих их сада набрајао; уместо тога, дајем неколико неповезаних осврта.

Талас политичког ослобађања Словена на Балканском полуострву захватио је својевремено и нас, српске социјалисте. Гушили смо се у својој малој Србији; пожелели смо да семе социјализма буде бачено и међ' српски народ који притишће власт Турске. Упоређујући стање Срба у кнежевини и у Турској видели смо да је наш положај бољи па смо претпоставили да је за почетак социјалистичке пропаганде код Словена у Турској потребно извојевати за њих веће политичке слободе.

Тако смо у погледу циљева борбе ми, социјалисти, имали тачке додира са либералима; али питање ослобођења ми смо постављали сасвим другачије. Инсистирали смо да рат буде народни а не генералски; захтевали смо, пре свега, ослобођење нашег народа од политичких и макар неких од економских ограничења па тек после објављивање рата у име наше угњетене браће у Турској. Српски социјалисти су одувек тврдили да Србија у борби са Турцима или мора одиграти револуционарну улогу или ће неизоставно претрпети неуспех, пораз, можда чак потпуни слом. Кад је подмитљива владина штампа пред објаву рата викала на сав глас: „Србија или треба да постане краљевина или нека нестане без трага“, српски социјалисти су написали као одговор: „наша излапела тупава бирократија није у стању да води народ ни у мирнодопским условима, а тек у ратним... Или ће рат бити народни, револуционаран или ће се завршити тешким поразом народа. Србија ће бити револуционарна или је, бојимо се, уопште неће бити.

Српски социјалисти су желели рат у име реалних народних потреба, у име принципа народне слободе, народног благостања, у име солидарности са браћом што пати, желели су народни рат под

руководством самога народа, а не рат под вођством бирократа, не под барјаком религиозних и националних фантазија и предрасуда, не због монархистичких циљева или некаквих имена.

Жеље социјалиста остадоше неиспуњене; рат је отпочео под вођством саме владе; на челу народне армије били су инострани авантуристи, интриганци, протуве или тупави фанатици преживелих идеја; он је почет завођењем у земљи реакционарних мера, гушењем сваког трачка народне слободе остварених раније, офанзивом против „унутрашњег непријатеља“, објавом опсадног стања, гушењем слободе штампе и сл. Обистинила су се предвиђања социјалиста: Србија је у рату доживела потпун неуспех.

Како су у том случају морали да поступе социјалисти? Они су били одвећ слаби да би преокренули ток ствари. Ако би пак започели унутар земље безнадежну борбу, то би било примљено као издаја. Социјалисти су ућутали и поступали онако како су морали поступати сви честити људи. Они нису галамили, викали, хвалили се својим бучним патриотизмом, нису посебно истицали свој занос у борби чији се исход назирао већ после првих окршаја, другим речима нису се понашали као што су то чиниле либералне галамције које су подбуњивале народ на крваву борбу а сами се крили у позадини, ван опасности. Али су зато сви социјалисти отишли на границу (многи као добровољци); сви су заузели своја места у народним редовима; свагда и свуда су се држали честито и чинили све што је у њиховој власти било за олакшање положаја народа; патили су и гинули заједно с њим. Редакција „Ст. Ослобођења“ која је бројила 4 члана дала је једну жртву. У крвавој бици код Пртиловице 11. августа погибе један од најактивнијих сарадника ових новина, некадашњи студент у Цириху *Миша Стојановић*.

Погибе тако рећи мени на очи. У бици код Пртиловице Миша Стојановић је био рањен у ногу и пао је; тог тренутка наши су почели да се повлаче, препустивши рањеника да падне у руке Черкеза који га посекоше. Све се одигра за минут-два. Један од војника што је хитао назад саопшти ми о вероватној судбини рањеника; распитавши се одмах за место где паде друг, појурим са неколико војника у нади да ћу га спасти; на жалост, беше касно; нисмо направили ни двадесетак корачаја кад нас нападе черкеска коњица и пресече нам пут до рањеника; били смо приморани да се повлачимо задржавајући ватром насртљиве Черкезе.

Бирократија која је у почетку рата покренула страшну кампању против социјалиста у току рата је изненада променила однос према њима; она им је поверавала одговорне и опасне задатке, често у јеку најжешћих борби стављала их на чело неколико батаљона и упућивала их на најугроженија и најопаснија места; а кад би

се они враћали са свог опасног положаја, схватала је да не може а да не истакне њихове заслуге додељујући им чинове и ордење. Ту свакако нису важне награде већ чињеница да је бирократија на тај начин доказивала да се преварила у својим надањима: желела је да покаже за време рата како су социјалисти кукавице и издајнице, рачунали су да ће их вешати и стрељати пред војницима као „издајнике“.

Да су социјалисти осетили ма и најмању могућност да у току рата нешто измене, они не би оклевали да побуне армију, униште ниткове, претворе званичан, владин рат у рат општенородни, рат револуционаран, рат са много више шанси за успех. Али, таква могућност није постојала. Социјалисти су се чували разних „пучева“ нису желели да безначајним немирима и атентатима који су унапред били осуђени на пропаст пруже бирократији повода да кривицу за неуспехе свали на социјалисте, да их оклевета пред народом а оправда себе. Свесни да не постоји ни најмања таква могућност, социјалисти су се држали што даље од бирократије препуштајући јој апсолутну одговорност пред народом за неуспехе [...]

Вперед, том V/II 1877.

[КАКО СЕ ПРИЧА]

Како се прича и Србија ће, по наговору Русије, ступити у рат, како би уз батине добијене прошле године добила нову порцију батина. Како се на тај начин Турцима пружа прилика да у Бечу и Пешти непријатне српске аспирације да постане велесила полију млазем хладне воде, то се на поступак момка Милана у аустријским владајућим круговима гледа са очигледном злурадешћу. То што „Србија ступа у акцију“ (за сада то није чинила, а може се догодити да том „ступању у акцију“ нешто стане на пут) окарактерисано је у новинама „Fossische Zeitung“ као „последњи тријумф“ из Русије. „Гордо одбијање“, пишу поменуте новине умесно, „до кога је дошло својевремено приликом савезничких понуда кнеза Милана у царској главној резиденцији у Букурешту, одавно је заборављено. Ореол, који је красио главу цара свих Руса у априлу, нестао је и сада видимо то велико царство у савезу са вазалима Порте, који се подстичу на честе побуне. Русија ставља све на коцку. Пошто је успела да задржи Црну Гору, да склопи мир крајем прошле године, пошто је увукла Румунију у рат и Бугаре натуткала на крваву побуну, моли сада она и код малог Милана за делотворну помоћ. Руској политици данас није ниједно средство исувише рђаво. Царство које се разметало са милион и по војника, са три хиљаде топова и својим ‚неисцрпним благом‘ увиђа да у том неугодном положају мора да склопи савез за напад и одбрану са кукавичким Румунима, са бедном војском Милана, са разбојничким хордама једног Николе, са бугарском револуцијом да би се спасла од грдње због повлачења преко Дунава! То је тужна чињеница која сведочи о унутрашњој трулежи и потпуној неспособности нордијског коло-са. Главни квартир је персонифицирана неспособност и она дели кривицу заједно са војном администрацијом због изгубљених битки. Напор војних снага представља 500.000 људи, док се преостали милион може наћи само на папиру, дакле чиста превара; ‚неисцрпни‘ извори помоћи убрзо су пресахли, па се тако данас не могу исплатити нити лиферанти, нити жељезнице. То је велика Русија, пред којом извесни политичари у Западној Европи покорно и са

страхопоштовањем знају да обману. Господину Игњатеву, *spiritus familiaris* руске врховне команде у Горњем Студену, питање части је данас споредна ствар; осећање политичке стидљивости је пред поразом нестало; постоји жеља за освајањем, па се прихвата сваки савез; обећавају се уступци, не може се више, и људи се теше при помисли да велика разлика постоји између обећања и одржавања речи. Срамота повлачења је већа од срамоте таквих савезника; ствар није у начину освајања Бугарске, већ само у томе да ли ће се заиста доћи до поседа. Војнички и политички углед пред Европом је и тако и тако већ уништен и шта је сада важно да ли ће цар Александар постати ратни друг једног Милана. Све дубље доле! И све то није ништа, ако се само очекује плен...”

Ето, тако коментаришу „*Fossische Zeitung*“. Са „очекиваним“ пленом би могло да буде, међутим, и добрих исхода. До сада није било тако. И ако би чак и појава српских трупа у напредовању Турака приредила ову пометњу, што се уосталом због војничке неспособности Срба једва да очекивати, то би Русима служило мало на част, јер би тада и Аустрија била приморана да се умеша у све то.

Vorwärts, септембар 1877.

СРБИЈА

Пре неколико дана је у Београду био ухапшен пуковник Марковић, брат преминулог оснивача социјалистичке странке у Србији Светозара Марковића и то због неке наводне социјалистичке агитације. Влада се надала да ће се Марковић, који је због својег јунаштва стекао високе војне чинове, одрећи социјалистичких принципа, међутим, преварила се. Марковић је био један од најбољих питомаца Војне академије. Његово хапшење је засад загоњено и тек у истрази код војног суда вероватно ћемо нешто дознати и колико истине у томе има.

Budoucnost, бр. 7, од 10. IV 1878, стр. 7 (одн. 27).

СТАВ НАШИХ СРПСКИХ ПАРТИЈСКИХ ДРУГОВА ПРЕМА ИСТОЧНОМ ПИТАЊУ

Прилог дневној политици од Г. Штихлера¹⁵⁹

Партијски другови се сећају да су у Србији годинама објављивани партијски листови, који су, вешто и обазриво редиговани, имали утицаја на становништво и његово убеђење, што је било основа за стварање партије у нашем смислу. Наше другове ће интересовати, а и мора их у тим условима интересовати, да сазнају, којим су путем кренули наши српски партијски другови по питању политике Истока.

И Србију је спопала куга националног либерализма, који је према кнезу више или мање сервилан, и уз помоћ ове партије српској влади је било лако да у народу пробуди веру и наду и да рашири вест да је Србија позвана да преузме улогу спаситеља код босанске и херцеговачке сабраће.

Као што је свима познато, године 1875. устао је народ, сеоски пролетаријат у Босни и Херцеговини, но оставимо по страни питање да ли су руски подбуњивачи изазвали овај устанак. Али свако мора признати да један устанак никако не може избити уколико за њега не постоје неопходни поводи. У исто време чинило се да се опозициона партија у српској Народној скупштини попела влади на главу, како се то обично каже; отуда није никакво чудо што су влада и њој одана јој национално-либерална партија уложиле напор да отклоне сваку опасност рата упереног противу Турске. Влада је могла да рачуна с тим да, чим рат буде био могућ, и народ у њему учествује са мало отпора, на шта је већ годинама читава политичка делатност српске владе ка томе циљу била упућена. Пошто је према свему овоме рат постао за владу животно питање, то је она морала да 1876. године затражи од Скупштине одобрење за рат.

Већина у Скупштини састојала се од националних либерала, који су нагињали националној политици, базираној на политици

Сестре Нинковић, рад Уроша Предића (Музеј Војводине, Нови Сад)

моћи; ови људи рачунали су на Русију, јер су веровали у њену политичку некористољубивост. Они су живели у одређеном очекивању да ће тај северни колос својом помоћи омогућити највеће и најбоље успехе. Руководени тим убеђењима, не само да су се слепо сагласили са предлогом владе него су се и трудили да свим средствима придобију народ за рат. Желимо овом приликом да истакнемо и то да народ у оној партији тако рећи није ни био заступљен, јер су национални либерали готово искључиво припадали бирократији. У тим околностима су наши партијски другови сматрали својим главним задатком да питање рата треба размотрити подробно и објективно; у партијској штампи и у Скупштини развили су они у том смислу изванредну делатност, чији их је крајњи резултат морао довести у сасвим супротан положај од оног у коме је била влада присталица рата. Морали су себи рећи да је положај сиротог сеоског становништва у Босни и Херцеговини постао сасвим неиздржљив, и надаље, људи су били свесни тога да је помоћ била неопходна, а захтеви тамошњег сеоског пролетаријата сасвим оправдани. Па ипак се људи нису смели предавати тим осећањима и осећајима, нити су смели бити заведени да потпомажу планове националних либерала и начин рада сопствене владе која је руковођена саможивим мотивима. Подробним разматрањем и разрадом ове ствари дошли смо у круговима наших другова до резултата да Србија унутар својих граница није слободна, да је готово угњетена од терета бирократског лошег газдовања, да је погрешно вођена од стране националних либерала, а да је од своје сопствене владе потчињена и поробљена, те да би требало најпре да мисли на своје сопствено ослобођење, па да у том смислу треба и да ради, пре но што код сродних народа буде позвана да одигра улогу ослободиоца. Пре свега су рекли наши другови у Србији да је устанак у Босни и Херцеговини од самог почетка био нештедимице под страним утицајем; делатност наше партије била је у до тада (1875) готово петогодишњем напорном раду окренута искључиво унутрашњим, својим сопственим пословима, док су за то време национални либерали, свесно или несвесно, радили наруку руским владиним агентима у турским пограничним провинцијама, где се било нагомилало доста запаљивог материјала, захваљујући турском лошем јавном газдовању.

Наши партијски другови нису изгубили из вида да су одстрањивањем деспотске турске владавине створени у Србији односи, који су још приликом оснивања наше партије гарантовали скорашњу и потпуну победу над противником и владом. У унутрашњости Србије, међу сеоским становништвом, партија је нашла одјека и наишла на такав пријем да су се влада и бирократија морале озбиљно и оправдано забринути за сопствену егзистенцију. Није никакво

чудо што је сада влада хтела да скине с врата своје противнике помоћу изузетних закона, који су недавно због рата оправдано донети, и што је хтела да уништи плодове вишегодишњег муко-трпног рада праћеног успехом; рат је постао за владу једноставно борба за опстанак. Тада је нашим партијским друговима ускоро било јасно да се такозвани ослободилачки рат окренуо противу њих, да је оргија реакције унутар Србије, која је била резултат рата и изузетних закона, морала ускоро да постане опасно зло и по Босанце и по Херцеговце, као што је била опасна турска владавина која ће можда потрајати још дуже од једне деценије, као и брутална пашина самовоља.

У Скупштини је српска влада ускоро чула истину од наших другова који се у њој налазе. Била су то петнаесторица наших другова у Скупштини, највећим делом сељаци, који још не напуштају Србију, тј. који нису „студирали“ у иностранству, који су приредили Скупштини припремљеним унакрсним питањима у вези са ратним намерама пораз и највећу бламажу. Они су образложили да је, уколико је устанку потребна страна помоћ, то знак да он сам по себи није довољно јак да сасвим одстрани турску деспотску власт. Надаље су питали ко ће пружити неопходну помоћ – српска бирократија, која је пила крв сопственом народу и руска кнута? То је био једноставан, логични одговор, који су давали себи и влади обични људи из народа. Ако би влада, тако су рекли наши другови у Скупштини, хтела да безусловно ради на срећи народа и његовом ослобођењу, онда би то она морала да најпре учини у својој кући, она би то морала да учини ако уопште жели поверење.

Било би боље ако би влада створила слободну Србију у најбољем смислу речи, јер без такве Србије наши несрећни саплеменници неће наћи подршку за своје тежње, никакву подршку за своју будућност. Пре свега, влада би требало, како је речено, да свој утицај који је наметнула у оним областима употреби тако да умири узнемирене и побуњене Босанце и Херцеговце, и да не дозволи да оне области постану борилиште пустошећих ратова, дијаметрално супротних тежњама ослобођења, у служби туђих деспота који жуде за славом. Још су томе, ти једноставни српски сељаци, додали да они сматрају да је садашња Србија, потлачена и исцеђена од стране бирократије у служби кнеза, сасвим неспособна за ослободилачки рат, па су се, сходно томе, изјаснили противу рата, ускративши средства за то.

Влада, којој је, како смо више пута споменули, рат постао услов за егзистенцију, морала је и хтела да ступи у рат по сваку цену; потпомогнута од своје странке, национално-либералне партије, била је у могућности да надгласа наше другове и да спроведе у Скупштини одлуку о рату.

***

Из претходних излагања, која су заснована на објективним посматрањима без икаквих утицаја, свако може да види да су српски другови схватили свој положај и да су учинили у потпуности све оно што је било у њиховој моћи како би стали на пут том злу. Да су односи били чвршћи од добре воље и пожртвованог рада наших другова, онда би српска влада и њој одана национално-либерална партија, која обавља политичку дужност надничара, што се лако да разумети, морала да црпе нове снаге из постојећих лоших односа. Српска национално-либерална партија и влада биле су потпуно једнаке, прва је причала народу приче да је Србија потпуно опремљена, да је руска помоћ непотребна и да је помисао на то поникла само из националне симпатије, без икаквих задњих мисли итд. Српска влада је брзо прешла на ствар са реализацијом својих реакционарних намера, све унутрашње слободе укинута су на почетку „ослободилачког рата“. Аутономија заједнице, слобода штампе, право окупљања и слично, чему се Србија радовала, укинута су уз прокламовање најстрожег опсадног стања. Такозвани ослободилачки рат у земљи и ван ње, уништавање свих грађанских права, то је био једини начин борбе који је омогућавао егзистенцију владе.

Највећа заблуда српских националних либерала и владе била је у томе што су шпекулисали безусловно и са највећом сигурношћу општим ширењем устанка у Босни и Херцеговини; као сасвим разумљиво сматрало се да ће се устанак проширити одмах и у Бугарској, а све то уз најсмелија очекивања успеха.

Свакоме ко је на било који начин био упознат са тим односима, морало је бити јасно да становници тих под деспотовском владавином доста опљачканих области, које су имале срећу да буду нападнуте, неће осетити никакву већу жељу да са симпатијама изађу у сусрет српској господи бирократима. Та господа накалници (надзорници округа), праћени господом каишарима (буквално субјект који прави каишеве од коже својих ближњих) и зеленаши следили су српске трупе по налогу владе. Први да би административно приморали провинције уз владу, ови други да би усрећили у свом сопственом интересу „ослобођене“ становнике турских пограничних области својим финансијским „зеленашењем“. А како су се понашали наши другови за време рата? Делећи са народом све недаће рата морали су, пре свега, да обрате пажњу на то да иступају према влади и партији, која је корачала с њом свим путевима и пролазила кроз све препреке, врло опрезно; истовремено са тим јавила се и тежња да се у народу одржи задобијено тло. За

то време влада је чинила огромне напоре да на најперфиднији начин доскочи друговима, који су имали видно учешће у устанку. Неке су послали на најистуренија места, где су били изложени највећим опасностима; готово сви они строго су посматрани и проверавани у тим критичним временима. Руска управа која је у почетку рата, у сагласности с владом, почела је да узима маха, као и мржња народа према рату који је распирила влада, били су криви за његов неуспех, па се тако низао пораз за поразом.

Српска влада је била приморана да склопи мир под неповољним условима. На Великој скупштини, која је била сазвана у ту сврху, влада се осећала до те мере несигурном да је, користећи то изузетно стање, настало због опсадног стања, распустила Народну скупштину још на дан отварања, пошто је ова на краткој седници потврдила закључење мира. У слепом бесу окренула се сада наша влада Кнежевине Србије противу наших другова, осујећујући им сваку јавну делатност; један број тих другова протерала је у иностранство обновивши процесе који су пре много година морали бити завршени.

Верујемо да смо претходно довољно упознали правац којим су наши српски другови по питању источне политике ишли и морали да иду; верујемо такође да смо јасно показали са које су тачке гледишта наши другови могли да посматрају „ослободилачке планове“ српске владе. и очекујемо од сваког поштеног, објективног човека да подели са нама мишљење да ће руска деспотија, та нордијска кнута, наићи у социјалном покрету на Балканском полуострву на већи отпор него што га налази у енглеској ситничарској политици. У сваком случају, наши другови неће допуштати да их лупешка руска „ослободилачка политика“, а још мање дилетантски покушаји њене владе у томе обману. Наши српски другови нису изгубили храброст, а још мање воље да се боре противу политике незнања својих противника. Они са сигурношћу рачунају на брзи процват покрета, чим се буду разјаснили источни заплети. Они очекују и захтевају да своју политичку будућност саграде уз помоћ тешког рата на социјално-демократској основи; а да они нису докони, показују поступци српске владе, која у безбожном слепилу покушава да на најперфиднији начин, судским и политичким смицалицама (доказе за то можемо пружити), угуши и уништи покрет.

За балканске народе ће наступити боље време када социјално-политичке установе буду почивале, па према томе и изграђиване, на социјално-демократској основи. Што се тиче посебно српске владе, наши другови тамо, имајући у виду незадовољство нашег народа, неће морати да чекају на обрачун исувише дуго; због

издаје интереса целокупног становништва, због политичке хазардне игре, уз руску асистенцију, неће изостати казна за бирократске мангупе.

Vorwärts, април 1878.

[ТЕШКО ПОВЕЂЕНИМА]

„Ослободилац“ тиранина у сопственој кући. „Тешко побеђенима“, рекоше Римљани – „Тешко ослобођенима“, кажемо ми и цитирамо као доказ српску „Заставу“ и „Политику“. Политичке прилике у српској кнежевини сада су веома недокучиве и нејасне, међутим, неке од појава су толико уочљиве да се природно намеће питање. Шта ли се тамо дешава? (Тако „Политика“?!). Пре свега се то односи на догађаје у Тополи, чије су последице биле неколико погубљења (!) и пресуда због велеиздаје (!). Сасвим је оправдано што овај догађај узнемирава мисли српског народа, нарочито ако се ствари одвијају како то, на пример, описује „Застава“. Када је официр пуковнику Марковићу прочитао смртну пресуду, овај је упитао да ли може с неким да разговара. „Не!“ био је чврст одговор. „Ни са својом супругом?“ „Не“. „Нити са кнезом?“ „Нити са њиме!“ На томе је остало. Супруга Марковићева, која дуго није добијала вести од свога мужа, коначно му је послала телеграм и после дугог чекања добила је телеграм назад са званичном (!) напоменом: Адресант сахрањен... Телеграм не може бити уручен и зато га враћамо. И молба за добијање Марковићевих посмртних остатака је била одбијена. Пошто сада и сама „Застава“ коју ваљда нико не може оптужити за мађарске или турске симпатије, устаје против званичне Србије, није чудо што и ми брижно ка Београду гледамо и питамо се: Шта ли се тамо дешава? Да ли су ти насилници и социјалдемократи? Одговорите нам, полтрони царских ослободилаца!

Budoucnost, бр. 11, од 12. VI 1878, стр. 42.

[ВЕСТ О СМРТИ ЂОКЕ МИЈАТОВИЋА]¹⁶⁰

Из Новог Сада у Угарској стиже вест о смрти тридесетједно-годишњег доктора медицине Ђорђа Мијатовића који је био ревно-стан и активан присталица социјалистичког покрета; он је делом потврдио своје убеђење тиме што је наменио свој иметак за штампање и ширење социјалистичких и природњачких списа.

Sozialist, Беч, бр. 28, од 13. VII 1878, стр. 3.

ПИСМА О РАДНИЧКОМ СОЦИЈАЛИЗМУ

I. Опште и месне задаће социјализма

Париз, 15. јула 1878.

Ви сте изразили жељу, да вам за ваше ново издање пишем по штогод о теоријским питањима социјализма. Хвала вам на части, коју сте ми тиме указали. У колико ми допуштају друга моја занимања, ја сам готов с драге воље, да узмем удео у вашем издању на *брајском* словенском језику.¹⁶¹

То није једна од оних отрцаних фраза, којима су у последње време пуњени баш они органи руске штампе, који најмање заслужују уважања, и које су вам, наравно, већ досадиле. Громке речи о словенском братству сувише су често служиле руским шовинистима као маска, да прикрију своје праве тежње, у којима је било врло мало братскога: тежње, да се и друга словенска племена потчине ономе јарму царскога апсолутизма и ономе убиственоме руском православљу, који тако тешко притискују прошлост и садашњост рускога народа, и који су тако штетно упливисали на његов унутарњи живот. Ми социјалисте новог доба не можемо да признамо братство које се оснива на јединству државне територије, као год што не можемо да признамо ни братство, које се оснива на предисторијском јединству племена и језика. Нама је за наш савез нужна много реалнија и научнија основа. И та је основа већ одавно нађена. Експлоатација рада свуда је створила и ствара раднички пролетаријат, који има опште економске интересе, опште политичке задаће, који добија све већу и већу свест о неправди, коју трпи, и правима, која има да брани.

Начини и облици, како се појављује то велико „социјално питање“, разни су према месним и историјским условима, но суштина тога питања свуда је једнака. Циљ радничкога покрета свуда је једна иста: он има да укине владу капитала над радом, што ће се постићи кад се уништи само начело најамнице, он има утакмицу између личних сопственика и борбу за обогаћење да замени удру-

женим радом солидарних чланова друштва, при чему ће сва радна оруђа обратити у општу својину. Раднички покрет има даље да уклони постојећи државни строј, који је постао оруђе капиталистичке експлоатације, и да га замени новим политичким стројем, у коме би нестало ревноиве инокоштине централизованих држава, па да се развије што шире начело слободне федерације самосталних личности.

Раднички покрет има да оствари заједнички живот, коме би рад служио као општа веза, и у коме би све гране рада биле подједнако уважене. Раднички покрет има да уклони наказно дељење радника на умне и телесне, он има да даде могућност свакој личности, да потпуно развије све своје способности, да би их могла што боље употребити на општу корист. За ту цель нађено је већ и сретство и то још пре тридесет година: „пролетери свију земаља уједините се!“ Ту девизу прогласили су писци манифеста немачких комуниста баш очи револуције од 1848. а смисао тих речи још је и данас суштина политике радника социјалиста. Према томе реч братство добија за убеђене социјалисте свију земаља са свим реалан и опредељен значај. Убеђене социјалисте свију земаља браћа су по општој цели, о којој су се сви убедили, по општим сретствима, која су сви усвојили, као сретства за достижење те цели.

Но и осим овога свеснога братскога савеза за узајамну помоћ у заједничкој борби, за убеђене социјалисте постоји и други опширнији савез братства, савез који се шири преко свију државних граница и народносних разлика, савез, који се оснива на општим интересима и општем страдању. То је братство радничкога пролетаријата свију земаља, кога има свуда, где има господарећих класа и свесних и несвесних народних експлоататора. Тај други савез у ствари постоји, мада сви чланови тога опширнога братства још нису потпуно свесни своје братске заједнице. То су реалне основе социјалистичкога братства. Пред тим основама претварају се у празан присенак све пређашње метафизичке и традиционалне побуде за савез, које су увек сједињавале само у привидну целину експлоататоре и експлоатиране моћне државне власнике и масу, потчињену тим власницима, а лишену сваке могућности да учествује у политичком животу.

Но у сред тога основнога савеза интереса и убеђења историјска култура даје основу за тешња зближавања, којима се достиже удобнији узајамни рад, боље узајамно познавање, складније историјско делање. Нема сумње, да ту на првом месту стоји народносно јединство језика и културних навика. Истина, руски жандар, руски играч на берзи, руски кајишар нити су, нити треба да су браћа убеђеноме руском социјалисти само с тога што говоре с њим једним истим језиком, али за рускога социјалисту опет је увек

много згодније да пропагандише или агитује међу руским радницима и руским социјалистима, него међу странцима. Само на најапстрактнијем становишту социјалних теорија и при најопштијим појавама социјалне револуције могуће је имати у виду сваку без разлике историјски израђену културу, сваку историјски израђену народност. Но чим ствар пређе на опредељеније и конкретније земљиште, одмах народносне особине добијају свој значај. Странац се осећа окружен навикама мисли и живота, које слабо појима или су му са свим туђе. Њему остаје једно од двога: или да ради на основу нејасних, фантастичних претстава, не знајући шта је историјски могуће у даном тренутку, шта је културно удобно на даноме земљишту, шта помаже практично целима социјализма; или да се слепо ода ономе току ствари, који постоји у земљи туђој за њега, да постане оруђе у историјском кретању те земље, отказујући се од права, да критички оцењује то кретање, да остави случају, да га зближи с групама, које боље или горе појме своје месне задаће и њину сагласност са општим задаћама социјализма. Ма како да је жалосна последња улога по човечије достојанство, у чијој основи лежи право и обвезаност човека, да се критички понаша спрам свију појава личнога и друштвенога живота, опет је за то та улога далеко савеснија за социјалисту, који је лишен могућности да ради у својој земљи, но улога – саветника при приликама, које нису познате самоме саветнику, но улога – руковође на земљишту, са чијим особинама сам руковођа нема могућности да се уживи. Данас су задаће социјалистичке политике у разним земљама тако сложене и разноврсне, да је савесном човеку тешко да их усвоји како ваља код два разна народа. Наравно, човеку је то најлакше да достигне у својој домовини, где му не помаже толико ум, знање, колико саме културне навике мисли и живота. С тога је сваки најкориснији радник, кад је у своме народу. Но има људи, који су лишени могућности, да раде у своме народу, но који су одарени гипким умом и ванредном способношћу, да усвоје својства и навике туђе земље. Ти људи могу по некад да постану тако исто корисни радници у туђем народу, као год и најбољи људи из самог тог народа. Но то може да буде тек пошто они униште у себи све оне навике и мисли у животу, које су их свезивале са њином старом отаџбином, тек пошто унутрашње промене своју народност. За користан и практичан рад у две разне земље траже се тако искључива својства и способности, да их не вреди ни спомињати, кад се води реч о општим појмовима. Па баш и кад би се нашла така искључива својства и способности опет би оне у подобним случајевима тешко сачувале друштвенога радника од врло крупних погрешака и промашаја. За то обичној личности, која не уобра-

жава да је неки изузетак, остаје у већини случајева једина савесна радња у туђој земљи – да у име општега братства пролетаријата, који страда, и у име тешњега братства свију убеђених социјалиста ступи као борац у месну војску радничкога социјализма, да посвети своје силе оним групама месних делаоца, у чију памет и енергију највише верује, и да служи њином делу онако, како га они појме. То се може учинити свуда, и убеђени социјалиста, који је лишен могућности да ради у своме народу, има овде пред собом савршено јасан пут за практично остварење својих убеђења.

У осталом, ни у природи, ни у личном животу, ни у историји, ни у друштвеној култури не постоје тако оштре противности и скокови, да је немогућан прелаз и местимична постепеност. „Свој“ народ! „Туђ“ народ!... И у своме народу постоје разлике, које више или мање олакшавају, више или мање отежавају узајамну радњу људи; а и међу туђим народима има народности, које су више или мање блиске другим народима по форми своје културе, по историјским традицијама, по друштвеним задаћама, које су на дневном реду. Социјалистичка пропаганда у Русији већ је искусила сметње прве врсте. То је било услед величине и разноликости територије, на којој се распространила та пропаганда руских социјалиста. Ево, на пример, још не давно једва да је ико од руских социјалиста видео разлике у томе, ради ли он на северу или југу Русије; једва да је било икога, који се није рачунао да је потпуно међу својима, кад је међу сељацима и варошким радницима малорускога, белорускога наречја, а тако исто и кад је у местима, где се разго говори великоруско наречје. У колико је мени познато, северо-руске социјалисте не виде ни сада у томе никакве разлике. Но јужно-руске социјалисте напустиле су то становиште и громко су изјавиле, да међу украјинском и североруском народном културом постоји врло значајна разлика, да ту разлику, зарад користи саме социјалистичке ствари у Украјини, треба особито добро узети на ум, да се јужно-руски социјалиста може рачунати да је потпуно међу својима једино онда, када је у групама, које су јужнорускога наречја и јужно-руске културе. Са северо-руским социјалистима могу они ступати једино у онаку федерацију, у какву ступају и са социјалистима немачким, француским и талијанским.

Овде није место да претресамо и оцењујемо ове назоре. Јужноруске социјалисте морају саме најбоље знати, од какве им је вајде овакав или онакав начин у тој радњи. Ја сам их овде навео само као пример, како се могу за врло кратко време да измене појмови о размерима земљишта, на коме пропагандисте неке извесне културне традиције могу да раде, као на своме рођеноме земљишту, и као на пример, како је могуће, да се понекад вештачки праве сметње за социјалистичку узајамну радњу и тамо, где се пре нису опајале.

Но ма какве биле препреке, које поничу из разлике наречја и језика, биле оне веће или мање, уображене или не, опет у том случају ставља много веће препреке разлика историјске културе и традиције. Далеко је лакше уклонити узајамно непојимање, кад оно потиче од разлике језика, него кад оно има свој дубљи корен у наслеђеним навикама живота и мисли, које су се неприметно укorenиле и бесвесно прешле у крв и месо народа. Тамо, где је у току векова расла и развијала се у борби са феудалним стројем опширна, моћна и организована буржоазија; тамо, где је она имала сјајну историју, тесно скопчану са јуначким подухвима и делима целе народне историје; тамо, где је та буржоазија уплела имена својих јунака с најбољим добитцима мисли и предања народних, тамо је у човеку, који је одрастао у земљи, којој су непознати сви ти услови, тешко да појми и саме основне услове пропагандистичке и агитационе радње. Човеку, који је навикао да види око себе само мртве обреде у религији, да види духовенство, које не ужива ни поверење, ни уплив, готово је немогуће да усвоји критичку потребу мисли тамо, где је дуговечна верозаконска борба оставила неизгладљиве трагове у умовима насељења, где је особитом усрдношћу управљана радња мисли на догматичне разлике, где је духовенство играло угледну улогу у историји народа. Управо рад тога је и најтеже за рускога социјалисту, да усвоји практичне захтеве социјалистичке радње у оним европским народима, који су имали у току последњих векова најбогатију државну и културну историју. Такав је случај са социјалистима немачким, француским и енглеским. Рускоме социјалисти тешко је да појми тешкоће, с којима је код ових народа скопчана пропаганда новог друштвеног строја због бујнога пораста историјских предања. Но и код других народа романске или германске гране срета руски социјалиста историјску израђену средину, коју не може лако да усвоји. Од словенских народа нашао би руски социјалиста највише препрека код оних, чија се историја највише приближила току европске цивилизације. Ток тај изазвала је дуга борба католицизма за теоријску превласт или борба индивидуалнога либерализма за практичним господарством у политичком строју. Руски социјалиста напао би у чешком или пољском народу по свој прилици онаке исте – ако не и веће – тешкоће, као и код осталих словенских народа. Те тешкоће биле би по свој прилици најмање међу јужним Словенима, где предања и навике православне цркве стварају средину, која је позната Русу, а економски строј није развио опширну домаћу буржоазију. Наравно и овде постоје културне, политичке и економске разлике, на које треба обраћати озбиљну пажњу, но оне ће тешко бити тако велике, да би могле бити особито значајна сметња за потпуно узајамно

разумевање. Што се тиче оне разлике, којој јужно-руске социјалисте дају данас онако велики значај, но која, по моме мишљењу тешко да се не ће сводити једино на неке особине наречја, то мени ни до сада нису убедили моји пријатељи јужно-Руси, да културни, економски или ма какви други услови праве несавладљиве препреке, да постоје опште руске социјалисте. Они би могле постојати, чим би савладале елементарне тешкоће т.ј. чим би се постарали, да се толико свикну са језиком насељења, где раде, да их сваки Рус може разумети.

И тако, опште братство убеђених социјалиста целога света, које се опире на шире братство радничкога пролетаријата свију земаља, но чије остварење још препречава разлика националних култура и историјских традиција, допушта нама руским социјалистима, да можемо лакше ступати у тесне везе с нашим јужнословенским друговима, но са већином другова других племена и народа. На Дунаву и Морави друштвени строј и предања прошлости створили су препреке и сметње социјалистичкој пропаганди и агитацији врло сличне оним сметњама, што их и у Русији сретамо. Наравно да има и очевидних разлика но и поред тих разлика нама је по свој прилици лакше, но социјалистима других народа, да ступамо са јужним Словенима у искрену, потпуну, праву братску везу и у обмену мисли, која би и код једних и код других ојачала и више расветлила теоријске основе социјализма и раширила наше практично обзоре. Наравно, ја се могу и варати, но мени се чини, да је у том погледу радња Светозара Марковића већ утврдила сvezу међу руским и српским социјалистима. Управо с тога ја и држим, да имам право, обраћајући се јужнословенским социјалистима, да говорим о братству не у магловитом или неискреном смислу, као што чине претставници рускога шовинизма, већ у смислу реалном и сагласном са начелима радничкога социјализма.

Но ипак ја ни за тренут не кријем од себе, да у практичним, насušним питањима социјализма међу јужнословенским народима може са неком савесношћу исказивати своје мишљење само онај човек, који је живео међу јужним Словенима и који се у самом животу упознао с оним особинама, које тамо претпоставља историјски израђена култура и историјом израђена навика мисли. Другови и пријемници Светозара Марковића постоје и раде међу својим земљацима у својој домовини. Њин ће број расти. Њима остаје да израде опредељен програм, који би одговарао цели, програм, који би за јужно словенство утврдио пут, који води социјалном преображају, ослобођењу радничке масе, који би помогао, да се укине експлоатација рада и бескрајна утакмица међу капиталима, који би дао могућност, да се заведе праведнији друштвени строј. Људима, који мало познају подробније услове борбе за соција-

лизам на јужном Дунаву, једва да је дозвољено, да се мешају у оцењивање тих подробности, па ма како била силна љубав, која нас веже за јужнословенске социјалисте. Но над подробностима програма практичног рада, који се неизбежно мора мењати према разним месним условима, стоје опште научне основе радничкога социјализма, које не зависе од месних услова, но које је израдио општи ток историје човечанства у другој половини деветнаестог века. Те опште основе и условљавају разноликост практичних појава социјализма. О тим општим основама ви ћете ми и дозволити да вам пишем од времена на време у форми писама. Ако под упливом оних питања и брига, које су изазвале особине рускога социјализма по некад и нехотице придам мојим писмима националнију боју, него што бих желео, то се опет надам, да ће блискост културних и историјских питања руских и јужнословенских социјалистичких задаћа учинити, да и поред тих отступања останем појмљив за моје читаоце међу Србима. Та блискост учиниће, да се ви са братском љубављу понашате спрам онога гледишта, са кога ћу опште истине социјализма и нехотице излагати под упливом питања и брига братског вам руског народа.

Но да ли је нужно то непрестано повраћање на општа питања социјализма? Зар нису већ у довољној мери утврђене његове основе? Зар не треба сад да се све мислеће силе обрате на практичну примену тих утврђених начела у различитим местима и разним приликама, како би се тиме усилена енергична практична радња за остварење омиљенога социјалнога преображаја?

Ја никако не превиђам важност практичних задаћа социјализма и нужност, да се обрати потпуна пажња на разноликост тих месних задаћа, али ја на жалост никако не могу да се сагласим с тим, да су општи принципи радничкога социјализма с нижим главним изводима ушли већ потпуно у свет свију савремених социјалиста.

Истина, научни радови Маркса, Ласала, Родбертуса, Чернишевског, Де-Пепа и осталих њиних другова, последника, ученика или такмаца признати су као непобитно истинити, али опет зато ти радови нису толико обухватили сва теоријска питања радничкога социјализма, да би даља разрада свију појединих питања већ имала практичну основу, која би била очевидна за све. Ко је пажљиво читао ред чланака, што су се у последње време појавили у трима социјалистичким журналима: Die Zukunft, Die neue Gesellschaft, Le socialisme progressif, затим у званичном органу немачких социјал-демократа Vorwärts-у, у Die Wage, која је овда онда доносила чланке о општим питањима, у париском листу Egalité, у органу јурске федерације Bulletin-у, у женевском листу Travailleur-у, тај мора

признати, да код социјалиста има разлике у гледишту у многим доста важним економским, а особито политичким питањима. Та разноликост гледишта показује, да се још није свуда дошло до јаснога појимања и одређене поставке оне цели, којој треба да теже припремачи социјалнога преображаја. За тим поничу нова питања о моралу и заједничком животу, а та питања или се слабо обрађују или се код њих опажа још већа разлика у гледишту. Међу тим социјализам није и не може бити решење испрекиданих, једно од друго независних питања о друштву и друштвеном строју. Друштвени је строј једна целина, чији сви делови и елементи стоје међу собом у врло тесној, узајамној свези. Та је свеза тако присна, да се радикална измена једнога елемента увек неизбежно одазове и на свима осталим, или ако се остави недирнут један од тих елемената, онда се не могу ни остали радикално изменити. Пошто данас социјализам тежи да постане научни социјализам, и пошто ставља на прво место економска питања, као питања која условљавају сва остала, то он већ тим самим налаже претставницима социјализма неке неизбежне обавезе. Прво, они треба по могућству што чвршће да утврде појам: да економска питања превлађују над свима осталим задаћама савременог друштва, јер та мисао, коју је исказао и понајвише развио Карл Маркс, још ни до данас није прешла у крв и месо социјалиста. С тога и видимо овде онде распре и дељења у томе питању, што је све јасан знак, да се и то основно начело још не разуме свуда јасно. Друго, они треба да скопчају што је могуће тешње разнолика економска питања (која се јављају у садашњости и која ће се јављати у скорашњој будућности), с оним основним принципима борбе рада с капиталом, који су већ неоспорно утврђени поглавито писцем дела „Das Kapital“. Треће, они морају да покажу одређеније, како економско социјалистичко питање утиче на поставку и решење других социјалистичких питања на пољу политике, морала, умнога развића, заједничког живљења, и како у томе општи принципи под упливом разноликог културног развића и историјске среде у опште морају неизбежно да се мењају. За тим остаје, да се за сваки народ, за сваки крај и предео поставе засебна практична питања, која могу потпуно решити само они људи, који припадају тој народности, или који су се потпуно уживели у културне услове извесне земље или предела. Очеvidно је дакле, да општа питања социјализма, када се човек и не дотиче практичних питања последње врсте, још увек претстављају врло богати материјал за разјашњавање, за саглашавање, за разраду. Управо та питања ја ћу имати у виду у следећим писмима. Ја ћу се старати, у колико умеднем, да изнесем хармоничан поглед на разне задаће, које је ставила теорија или практика радничкога соци-

јализма, и то ћу чинити на основу резултата, до којих су већ дошли први учитељи радничкога социјализма, и на основу факата из историје најновијега доба. Ја не пишем системски трактат, већ само пријатељска писма друговима туђе, ма и братске ми народности. С тога ћу се зауставити само на оним тачкама, које ми се чине као најважније за постижење сугласности у разноликим задаћама социјализма.¹⁶²

П. Лавров

Сйража, св. 1, 1878, стр. 90–98

[ПРИКАЗ ЧАСОПИСА СТРАЖА]¹⁶³

Управо је изишла друга (октобарска) свеска српског социјалистичког часописа „Стража“; она садржи: Писма Светозара Марковића (О социјализму и социјалистима). – Снага од Х. О. – Књижевна писма (VI, VII и VIII) од Тода. – Историја једног злочина од В. Игоа (превод). – Лудак, песма од Ја. – Ревизор, комедија од Гогоља (са руског). – Некад и сад, песме од Ја. – Дописи: Седам херцеговачких племена исто као шест малих република од В. Пел. – Атентати на цара Виљама и немачка социјалдемократија од – Ћ. – Румунски сељак од Бона. – Књижевни преглед: а) Српско-хрватска књижевност, – б) Стране књижевности – Библиографија.

Sozialist, Беч, бр. 51, од 10. XI 1878, стр. 3.

РУСИЈА И БАЛКАНСКО ПИТАЊЕ
ОД ДРАГОМАНОВА¹⁶⁴
(приказ)

Виђена улога, коју је Русија играла у последњим догађајима на Балкану, као и наде, које је делимице народ српски полагао на Русију, и напослетку понашање наше штампе за време последњих, по српски народ судбоносних догађаја, спрам Русије, дају особиту важност овој књижици. У тако тешким данима, као што их је народ наш преживео у последње време, није ни најмање чудо, ако се народ поуздао у Русију, као моћну и братинску словенску државу. Народи већином нису још научили да разликују намере и интересе владе од жеља и интереса народа. Но ако се не може замерити народу за његове нејасне наде, може се много замерити нашој штампи, што није критичније прагила одношај Срба спрам Русије. Баш за то, што су преживљени дани и одвише тешки били, баш за то, што су они били од пресудна утицаја на даљу судбу српскога народа, баш за то требала је штампа наша да се труди, да што боље упозна и нашем свету прикаже право стање ствари у Русији. На жалост за време оба два рата у Србији је било изузетно стање у свему, па и у штампи, те се о томе није могло говорити. За то је баш требала обострана штампа да обавешћује што више о стању у Русији, као и о томе, колико су оправдане наше наде на њу. Но оностранна штампа није то чинила. Шта више, она се није хтела користити ни оним обавештајима, што их је давала сама руска штампа. Но и то је било мало. Кад су ти одзиви руских непристрасних писаца преведени и на *српски*, оностранна штампа чак ни онда није хтела проговорити ни једне речи, као што је управо случај са овом књигом што је овде приказујем. То већ није недоспевање, није то ни немар; већ то је, како да рекнемо – нека злосретна доследност у обилажењу и прећуткивању свију понајважнијих питања, где треба дати отсечна одговора и у вечитом разглабању свакојаким ситних питања, која или се никога не тичу или су давно већ потпуно јасна и за најширу публику. Овамошња либерална странка, која је за време последњих догађаја владала јавним мњењем, старала се једино да

што више наметанише пред званичном Русијом, старала се да улије у српски народ веру, да ће званична Русија заступати интересе српскога народа готово боље него што би то и сам српски народ могао и умео. Међу тим ствар је са свим друкчије стојала. Право стање у Русији наше „руковође“ јавног мњења или нису ни познавале, или су га тајиле. Тешко је рећи, шта је горе од овога двога.

У књижици „Русија и балканско питање“ спојене су три брошурице Драгоманова, и њима је придодат предговор Тодоровића, који има своју са свим особиту важност. Драгоманов је у те три брошурице јасно обележио стање Русије за време последњих догађаја, показао је у колико је званична Русија била оспособљена да предузме ослобођење Словена, у колико је руско друштво разумело свој позив и улогу, коју је требало знати у ослобођењу Словена; Драгоманов даље обраћа пажњу српскога и балканских народа у опште на оне елементе рускога друштва, који једино могу бити искрени савезници балканских народа; Драгоманов развија на послетку, на основу свију факата, које је он врло брижљиво прикупио, мисао, да спас балканских народа, као и спас Словена у опште, у придржавању федералистичког програма лежи.

Ево како Драгоманов црта појимање руске штампе догађаја на Балканском полуострву.

„У опште узевши, наша штампа далеко је од тога да буде на висини свога позива у садањем тренутку. Једни доказују, да садања борба Словена није њина ствар, јер се води за старо начело народности, и заборављају, да у историји постоји неизбежан ред начела, који чини, да је Србин и Бугарин, док се не избави од Турака, глув за све друго, сем за питање о свом избављењу. Други објашњавају ову борбу Срба са Турцима са свим старинским тесногрудо-националним и религијозним побудама, и тако управљају друштвене инстинкте оним правцем, којим не треба да пођу.“ Па онда:

„Неспремност наше штампе за расправљање словенске ствари показала се не само у ситним погрешкама, већ је више пути и основно питање тако погрешно постављено, да се мора страховати за корист, коју би требало да извуку из овога силнога покрета и Словени и Русија“.

„Тако пре свега пада у очи жестина, с којом се изговарају речи „Европа“, „Запад“, као нешто мрско, противсловенско. Питање човечности, питање народне слободе ставља се, чудним начином, у уске племенске и вероисповедне оквире. Ми не ћемо да клањамо пред западом, особито ако за његове претставнике узмемо дипломатију; али врло добро знамо и све оно зло, које је нашем унутрашњем развићу, што је од значаја по целу словенску ствар, учинила мржња на запад и онај „источни“ национализам, под којим се згодно скривало све, што је назадно и обскурно. За што васкр-

савати ону фразеологију, за коју се мислило, да је вечито закопана под бедемима Севастопоља? Можда је код неких грдња на запад и његову себичну дипломатију само *façon de parler*. Али се мора признати, да је исток исто тако као запад допустио, да се учини сеча по Бугарској. Прост се народ изражава о тој ствари много разумније: „за што наши то гледе и трпе?“ – пита он. Свакојако кривицу запада смањује и то, што је за време, док је једна половина његова допштала турска свирепства, друга их је испитивала и објављивала целоме свету, па и нама“.

Каква је искреност спрам ослобођења Словена владала у руској штампи види се из овога места:

„Можда опет какав *façon de parler* или тачан рачун лежи у основи постављеног питања о неопходности, да се помаже Србима из државних интереса, ради војене славе и части, – и, шта више, због изгледа на отварање за нас нових пијаца, па чак можда и нових губернија. Погледаш, а у по неког се тек омакне фраза: „све све, али је руска слава и част најпреча“ – или – „а, право, у Цариграду ће се много боље живети но у Петрограду“. А мало, мало, па се тек појави и незадовољство са Србима: „за што се они са свим не одреку самосталности.“ Дакле, то није само *façon de parler*, но под свима тим фразама о Словенству код неке господе лежи традиционална жица Ивана Калите и Аракчејева, а такве тежње обећавају врло мало добра за будућност нашу и словенску. Ако би све ово било из финог рачуна, да ће се по јефтину цену куповати српске овце, македонски дуван и земље на обалама јадранског мора, онда је овај начин још опаснији за будућност како словенску, тако и нашу.“

За тим вели Драгоманов:

„Тешко да се не може с правом рећи, да прост народ боље појима потребу моралне спреме за извршење доброг дела, но многи преставници нашег јавног мњења. Скоро је један ислужени солдат казао у једном одбору, који отпраћа добровољце у Србију: „ја сам много пио; али, ево, од недељу дана мислим да идем у Србију; три ноћи нисам спавао, мислећи о одласку..., престао сам пити, – и више не ћу да пијем; ја знам за какво сам се дело прихватио!“

Збиља, у садашњем тренутку, кад се спремамо да решавамо словенско питање, ретко ће ко од нас моћи да каже, „за какво се дело приватио“, да је свестан његове потребе, да зна његову цел и средства и наше моралне обвезе – унутрашње и спољне“.

Е тако је руска штампа појимала и сватала ослобођење Словена. А да ли је званична Русија способна била за ослобођење, да ли је заслуживала онолика метанисања од наше штампе? Ми не ћемо да говоримо о назадњачким гласовима наше штампе, о туђинским плаћеним кукавицама али за што наши „соколи“, за што

„једини независни орган ‚Застава‘, да се за читаве две године ограничи на просто ударање темена пред лукавим и грамжљивим слугама ‚цара ослободиоца‘ “?!“

Драгоманов упоређује у својој брошурици „унутрашњи и спољни Турци“ стање и поредак руски са стањем и поретком турским, и долази до закључка, да се унутрашње стање у Русији слабо разликује од унутрашњег стања у Турској. „Да богме, много је којешта у Турској оштрије, суровије, али за то она и јесте Турска“. По себи се дакле разуме, да Драгоманов није могао доћи према свему том до другог резултата ван овог:

„Држава, у којој под видом апсолутизма влада самовоља чиновника, у којој и сама пореска система одржава сталешке привилегије, у којој се насилно порушавају сви невелико-руски елементи, у којој полиција насилно одржава јединство вероисповеди, у којој нема ни најмање личне сигурности, – у којој и сами они што владају, виде несталност таквог поретка и с тога се боје свакога слободнијег покрета око себе, па ма то и у Турској било, – така држава не може искрено и ревнсно служити делу слободе и самоуправе словенских и несловенских племена ни под самом Турском.“

Званичну Русију овако нам карактерише Драгоманов:

„Званична Русија преставља политичко ропство од ‚ладних финских литица‘ до жарке ‚Калхиде‘, гушење мисли код свију својих народа ‚од Румуна до Финна‘, изнуравање становништва грдним дацијама, пречење народне просвете, верску нетрпљивост и гушење по тавницама пљадама омладине, која није остала глува спрам народних страдања. То је званична Русија; нарочито од 1866. год., кад се влада отворено одрекла и од оно мало вајнога напретка, што је корњачки пузио напред, па искварила и оно мало жалосних рефорама, што их је сама дала сељацима, администрацији, суду, штампи. Где се ту може мислити о ослобођењу братских народа? И како ту којекакви Андрашији и Биконсфилди да не вуку за нос и не плаше наше височајше кадете, наше ослободиоце у оставци, наше надри-образоване министре, међу којима нема више од два занста паметна човека (па и то један је специјалиста а други изнемогли старац) и нема ни једног политички васпитаног т. ј. слободног човека!“

А како су се понашали Руси ослободиоци? Било је међу Русима, који су дошли у Србију браћи својој у помоћ и људи поштени, који су збиља дошли да се боре за ослобођење браће своје. Било је за тим довољно поштених сељака а поштен је био и знатан део солдати. Но то је све био, као што Драгоманов каже, само

материјал за убијање, а саму ствар „ослобођења“ руководили су руски официри, генерали и агенти словенских комитета. Драгоманов овако описује то руковођење:

„На тихом Дунаву, Сави и Морави, последњих месеца ишло је такво бубетање, како се и код нас у унутрашњости заборавило за последњих неколико година. Под видом обучавања војеној вештини, тучени су и мучени и Срби и Бугари. Наше солдатеске заборавиле су, да Србе треба учити војеној вештини, а не ропском и церемонијалном понашању спрам официра, особито на улици, у кафани; они су их више учили, да ‚знају ко је власт‘ но да се извеште у борењу. Не само солдатеске већ и наше журналисте не знају, да је у Срба и Бугара и ако су под турским јармом – сачувано много више свеснога осећаја личне неприкосновености, но у нас, под вековном потчињеношћу своме деспотизму, феудализму и аристократизму; не знају, да и у самој Турској, због нежног мухамеданског религиозног поретка и примитивне форме деспотизма, има много више навика једнакости но код нас. Тим пре у Србији, где читава покољења не знају за спахијска права, за племство, и где је млађе покољење васпитано у слободи. А наше солдатеске хтеле су, да синове ‚ајдука‘ и грађане уставне државе уче – батинама!“

Врло нам је жао што, ради ограниченога простора, не можемо прећи на разматрање треће брошуре Драгоманова: „Унутарње ропство и рат за ослобођење.“ Та је трећа брошурица од особите важности по Србе. У првој половини разматра и описује Драгоманов садање стање Русије, а у другој набраја онај минимум од рефорама, који се у Русији мора завести што пре, да би се Русија спасла од турскога поретка на самоме свом огњишту, и да би себе што пре подигла изнад стања, какво је хтела да сруши на Балкану. Ту нам Драгоманов указује јединога савезника у Русији, који би нам искрен био: народ руски. Но Драгоманов не таји уједно, да тај народ има пре свега себе да ослободи, он тражи да и остали Словени бар морално потпомогну ослобођење рускога народа и завршује своју брошуру овако:

„Нека (сви Словени) помогну да се образује нова, словенска, слободна и *народно-федеративна* партија, која једино може имати будућности и извојевати слободу словенским народима, који чаме ропске дане, под разноврсним видовима тираније туђинских и својих угњетача. И ако то не може бити сад, кад је руски деспотизам покварио ослобођење макар само и балканских Славена, а оно у скоријој будућности, кад се народи у Русији ослободе од тога деспотизма и започну словенско ослобођење у бољим приликама.“

У своме предговору своди Тодоровић рачуне о оном, што смо у последње време постигли. Много и много од онога, што је у предговору наговешћено, збило се данас. Јасан доказ, да онај, који

ладно и критички проматра догађаје, који једном речи тера политику разума а не срца, не ће имати у времену нужде да се разочарава и губи једну по једну илузију. Ма нам како тежак и теретан био удес, који нас је у најпоследње време задесио, ипак је част, напред га предвидети. Да је она странка, која је за време последњих догађаја реч водила, знала те догађаје критички пратити, ми би без сумње били сачувани од многих погрешака, и не би нас брат Рус морао чинити пажљивим на многе чињенице, које су се тичале и тичу се наше коже, а које су код нас – ваљда хотимице – превиђене биле.

Ток догађаја на истоку заустављен је на време. Но... коло историје креће се. Ми треба да дочекамо нове догађаје спремнији но што смо прошле дочекали. У тој цели обраћамо особиту пажњу наших читалаца на ово место из предговора П. Тодоровића:

„Не владе, не 2–3 дипломата треба да буду преставници балканских хришћана и решачи судбе њине. Ван влада, ван званичних и фалишних преставника народних треба да слободоумни, независни родољуби склопе чисту народну партију, која би се узвисила над династичким сплеткама, над глупим и у ово време преступним партајским задевицама, над ситничарским, плитким самољубљем увређених ауторитета и историјских развалина, па имала у виду само и само интересе народа. Јасно опредељен и слободоуман програм балканске федерације скупио би око себе све слободоумније људе. Око тога програма за постизавање најближих цели, у којима би се за цело могли сложити сви искрени родољуби, склопила би се бар привремено народна партија, да буде стражар наших права, наших интереса, наше слободе, будиља и покретач народа у овом судбоносном времену, где неколико неумешних и сујетних бирократа могу да убију сву нашу будућност.“

У опште читава књижица вредна је најпажљивијег – проучавања. Ми је овим најтоплије препоручујемо читаоцима.

Х. О.

Слџража, св. 1, 1878, стр. 143–148.

СОЦИЈАЛНИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ¹⁶⁵

I

Свакако да на Западу, у великим, цивилизованим земљама, социјализам треба да води највећу битку и да нађе свој дефинитиван исказ; ми, међутим, мислимо да је од интереса за западни пролетаријат да прати развитак социјализма и у сваком полуцивилизованом кутку Европе, као што је Србија. Оно што нас наводи да то мислимо, то је да је сваки полуцивилизовани кутак Европе једна у суштини пољопривредна земља. И ту, у одсуству сваког индустријског пролетаријата, социјалистичка учења су се нашла лицем у лице са интересима пољопривредног становништва. У првом реду се поставио следећи проблем: *како унећи социјализам у масу сељака; како йриволејти за револуционарну идеју йољопривреднике, власнике йарчејта земље коју обрађују?*

У Србији је већ постигнуто задовољавајуће решење тог проблема, што, мислимо, може послужити као поука за западни пролетаријат. Он ту поуку треба да прихвати, јер већина његових неуспеха потиче од антагонизма сеоског становништва према њему. Париска комуна је фрапантан пример тога.

„Ми себи стављамо у задатак, у часопису „Revue Socialiste“, да читаоца упознајемо са свим интересантним догађајима који настају у Србији. Да бисмо олакшали разумевање савремених друштвених појава у Србији, мислимо да је корисно да дамо преглед политичке и економске ситуације земље, да дамо сумарни историјат развоја социјалистичких учења у овој земљи, од почетка па до наших дана.

II

Политичка ситуација у земљи

После дуге отоманске владавине у Србији, владавине која је трајала око четири века, почетком овога века српски народ диже

заставу устанка и после петнаест година непрекидних борби успева да постави темеље мале државе која је позната данас под именом Кнежевина Србија. Дуго ропство које је притискивало Србе претопило је у једну једину класу све друштвене класе које су постојале у тренутку пада српског царства (1389) како код других нација Европе тако и код Срба. Да би задржала своја добра и своје привилегије елита српског племства је примила ислам. Остали део племства, материјално упропашћен, изгубио је сваки углед.

У почетку рата против турске владавине (1804) српски народ нам се приказује као народ грубих сељака који сви уживају иста права или су, боље речено, лишени свих права. Вође устанка, управитељи округа (кнежеви нахија) обични су сељаци. Народне скупштине, на којима се расправља о интересима земље, примају у своје редове сваког који жели да узме учешће у тим одлучивањима. Када је један велики део Србије ослобођен од турске владавине и када је земља почела да се формира као држава, народ сам бира своје судије, своје свештенике, своје учитеље итд. (1806). Али пошто се борба против Турака наставила, такорећи патријархална једнакост која је постојала између разних чланова велике српске породице почиње да ишчезава. Неке личности се намећу маси, било својом енергијом, било својом храброшћу или својом памећу, или чак својим сплеткама, и уздижу се као војна власт. Борба за независност је завршена. Личности које су у дугим годинама борбе стекле неки углед и известан ауторитет, независно од војне власти коју задржавају, постају истовремено цивилна власт. Многи послови које је народ водио прелазе сада у руке те нове власти. Искрпљен дугом борбом, народ је углавном усредсређен на своје приватне интересе, а власт почиње да организује државу и, наравно, у том послу, узима за пример суседну земљу Аустрију. У том тренутку у Аустро-Угарској је било пола милиона Срба. Многи од њих, и то они најумнији, вратили су се у ослобођену Србију, доносећи са собом бирократске обичаје Аустрије.

Њихово образовање им је обезбедило велики утицај у организовању српске државе; они су применили на Србију формуле аустријске администрације и у то доба се рађа бирократија која се одржава до данас. Увођење једне моћне бирократије у дискусије о пословима једне земље јесте повреда нанесена правима народа. Многи јавни послови, који су спадали у надлежност народних скупштина или опуномоћеника народа, прешли су у руке једне једине класе.

Ствара се читава хијерархија функционера који узимају у своје руке управљање извесним јавним пословима и самим тим присвајају права која из њих произилазе.

Ствара се читава класа појединаца чија је професија да изричу правду, да управљају, да кроје законе. Функционери престају да буду извршиоци народне воље; они постају *zociodari* народа. Присвајајући право да праве законе (право које са Народне скупштине прелази на Држани савет који именује кнез) и да именују функционере, бирократија постаје управљачка класа. У више махова се народ подигао против те свемоћи бирократије и те повреде народних права (1825, 1826, 1835, 1839, 1842, 1858). Он је чак изгнао кнезове. Али вешта и амбициозна бирократија је све те народне покрете знала да преокрене у своју корист. Тако је српски народ данас скоро потпуно лишен политичких права. Уставом из 1870. народ је добио неки привид утицаја при изради закона. Али то је једноставно било бацање прашине Европи у очи да би се Србија приказала као *успавна* земља. Сам народ није извлачио никакву корист из Устава. Народна скупштина, та древна установа српског народа, која је скоро постала легенда од како је бирократија* стекла превласт у Србији, требало је према Уставу да се састаје сваке године.

Међутим, и сам састав Скупштине и њена унутрашња организација и њен пословник – све је урађено тако да омогући влади победу њених идеја и да угуши све жеље народа. Пре свега – на три представника народа кнез је именовао једног; затим – Скупштина нема иницијативу при изради законских нацрта; потом – председника Скупштине поставља кнез; на законе које Скупштина донесе кнез може да стави veto, а ти закони могу да заврше и у кошу; најзад – кнез може по својој жељи, да одложи рад Скупштине и чак да је распусти.

Томе треба додати одсуство одговорности министара, одсуство слободе штампе (у целој кнежевини има само два листа: „Службени лист“ и један незванични лист), одсуство слободе удруживања и окупљања и добије се представа какав непостојећи удео Устав даје народу у изради закона. При таквом стању ствари влада има хиљаду начина да, уз помоћ својих функционера, испуни Скупштину својим креатурама, а под фирмом Народне скупштине да окупи једно стадо саучесника увек спремних да подржи у име народа кршења права у земљи.

Таква је данас политичка ситуација у Србији.

*У току прве владе кнеза Милоша Обреновића (1818–1839) Народна скупштина се састала више пута, али је она била састављена само од посланика које је позивао кнез; то, дакле, није била народна скупштина. Под Александром Карађорђевићем (1842–1852) Скупштина је сазвана само два пута. Кнез Михајло Обреновић (1862–1868) сазивао је Скупштину сваке треће године. Ниједна од тих скупштина није била уставотворна.

III

Економска ситуација у земљи

Сутрадан по турском освајању Србије цела српска територија је постала својина султана, који се њоме служи да би наградио ревност оних „верних синова“ који су у „светом рату“ највише допринели поразу каиџа. Ту је порекло великих турских поседа у Србији. Народ који је живео на тим поседима постао је робље. Оног дана када су побуњени робови посекали и истерали из земље своје господаре, српски сељак је постао мали поседник.

Под турском владавином Србија је имала исти број становника; честе борбе између Аустрије и Турске, између Порте и побуњених паша, борбе чија је позорница била Србија, затим куга и друге заразне болести које су опустошиле земљу у више наврата, покољи и одвођење српске младежи (огромне одреде опасних турских јаничара чинили су већим делом српски младићи које је тешко заточеништво од детињства преобраћало у Мухамедову веру), а нарочито бедно материјално стање у коме се налазио српски народ – све су то биле препреке које су спречавале повећање становништва у Србији. Петнаест година револуционарне борбе против турске владавине и грозни покољи који су пратили пролазне турске успехе (1813) још су смањили српско становништво. Ослобођена турског јарма, Србија је бројала 700.000 становника на 800 квадратних миља. Само се по себи разуме да је један велики део територије био пуст. Цела је Србија била прекривена огромним шумама које су сматране власништвом општина у чијој су надлежности те шуме биле. Тада су војне а затим и цивилне власти, о којима је овде било речи, присвојиле те пуне земље и прогласиле се њиховим сопственицима. Затим су се те исте власти дочепале турских кућа, радњи које су остале без газда, свих зграда које су Турци напустили у градовима, као и приградских имања. Све су то или уживали или продали у бесцење. (У време турске владавине, да би избегао сваки контакт са својим господарима којих се бојао, српски народ се склонио у села, препуштајући градове Турцима.) Тако, у стварању српске државе запажамо поред српског сељака, ситног поседника, и крупног поседника, који је у исто време и представник политичке власти у земљи. Ти државници који су постали велепоседници, постају и велики трговци у земљи: они узимају у своје руке све мало уносније трговачке гране. Тако видимо да кнез Милош себи додељује монопол у трговини сољу и житарицама и да у свој џеп трпа приходе од царина дуж целе обале Дунава. Његов брат Јеврем то исто ради на Сави, а трећи брат Јован има монопол на трговину са Босном и Старом Србијом, као и сав приход од улазних дозвола за увоз роба копном. Кнез Милош (први

кнез независне Србије) појављује се као најбогатији сељак (велепоседник) и као највећи трговац. Слично Милошу, и други представници власти су радили у границама своје моћи и своје снажљивости. Највишим функционерима у рангу припадали би најбогатији поседи и најunosнији монополи. Кнез, у својству прве политичке личности није се устручавао да награди своје миљенике поседима који су припадали општинама и да им уступи монопол над неким трговачким гранама.

После многих прозивања и честих побуна у народу ти монополи су били касније укинута (они су чак били један од узрока пада кнеза Милоша 1839. године). Пространа имања која су прве српске бирократе и кнежеви дворјани поседовали у великој мери су распарчана: било да су конфискована после побуне или после смене кнеза, било да су претворена у новац, јер су несигурни власници више волели да их замене за имања у страним земљама, првенствено у Румунији и Мађарској.

Постојање крупних поседа у то доба наводимо да бисмо показали како је српски сељак, ситнопоседник, морао од самог почетка да трпи конкуренцију велепоседника

У исто време када су крупни земљишни поседи почели да се уситњавају, у Србији се одвијала једна нова појава груписања поседа у корист једне друге класе.

У време турске доминације и у првим годинама слободе трговачки слој није постојао у Србији. Од куће у којој је становао до обуће коју је носио, српски сељак је сам израђивао све оно што му је било потребно за живот. Осим соли, коју су доносили страни трговци, и металног алата који су израђивали Цигани мештани, сељак уопште није морао да иде у друге куповине. А сељак – то је био цео народ. Наравно, у тим условима, та класа посредника између произвођача и потрошача, означених именом трговца, није могла да се прошири. Једини трговци у то доба били су трговци сировинама и стоком (кожама, житарицама, свињама, лојем, говедима), који су извозили своју робу у Аустрију. Ти људи су живели на селу, а бавили се трговином само два-три месеца у години: они су обрађивали своје њиве и чували своја стада као и сви други сељаци, не разликујући се ни у чему од њих. Трговачка класа није постојала у градовима у то доба. Али са организовањем српске државе и са развијањем бирократије, трговачка класа је почела да захвата градове. Ускоро ће бирократија затражити конфор и добру трпезу, а по посебној одећи ће се разликовати од људи из народа. Производи израђени у земљи не могу више да задовоље њене потребе, и тада се јавља нова класа посредника између тржишта Пеште, Беча, Лајпцига, Лондона и потрошача, домаће бирократије. И ево шта се тада дешава: сваке године српски сељак про-

изводи, извози и продаје у Аустрији извесне количине житарица, свиње, говеда, овце, и т.д., и т.д., а заузврат уноси аустроугарско злато (дукате) и ситнији бели новац. Тај новац прелази кроз порез у државни трезор, из кога се слива, у виду плата, у џепове бирократа. Ови га, у корист трговаца, троше ради задовољавања својих склоности ка комфору и луксузу. Трговци се, пошто би ставили на страну скандалозну добит, враћају у Аустрију да би купили свилу, сомот, мирисе, машинице, лаковане ципеле, шминку, и т.д., и т.д. Све те артикле српска бирократија одмах разграбљује. Тај економски хаос и данас још увек постоји. Развила се трговачка класа, а народ је примио од бирократије њене навике на благостање и луксуз. Домаће платно, покућство и грнчарија су замењени страним производима. Али та експанзија и та богатства не спречавају трговачку класу да остане не много промућуран посредник између Пеште, Беча и Београда. Она није створила ни једну нову трговачку грану која би била макар и мало корисна, није нашла излаз ни за један од производа недавне израде, нити ново тржиште за производе старијег датума. Њен једини циљ још увек јесте да претвори што више српског жита у машинице, мидере, вештачко цвеће и другу трулеж аустроугарске индустрије.

То су биле економске услуге, услуге заиста жалосне, које је трговачка класа чинила управљачкој класи. Да видимо шта се за то време збивало са класом земљорадника, са сељацима.

Наступале су неминовно неродне године, суше, поплаве, несташнице, сточне заразе; било је година када је сељак био у немогућности да нађе новац потребан за плаћање пореза, а порезници су били немилосрдни, нису примали никакав опрост. Треба рећи да у Србији није никада било, а ни данас нема, штедионица нити других добро организованих финансијских установа у којима би, у критичним тренуцима, сељак могао да нађе новац уз разумну камату. Сељак, немајући другог излаза него да се обрати трговцима, приморан је да позајмљује новац при камати од 25, 40, 50, 70%. Немогуће је и замислити све злоупотребе и сву експлоатацију коју врше трговци на неписменом сељаку помоћу облигација. Сав готов новац и трговци дају сељаку, као и робу на кредит, али га варају у вези са квалитетом и количином те робе. Они уписују у облигацију веће суме од оних које су понудили у роби и у готовини, из које извлаче скандалозне камате.

Та експлоатација је била толико колосална да је било довољно да сељак позајми 100 гроша, да би, захваљујући тим мутним радњама око облигација и сложеног интереса, био за две до четири године, лишен свих својих добара која су процењена, обично, на 5.000 до 6.000 гроша. Та пракса, која је прво била монопол градских трговаца, брзо се проширила и међу сеоске трговце.

Све су те мутне радње довеле до тога да се ситносопственик сроза до сеоског пролетера. Земља се гомилала у рукама трговаца, а сељак је престао да буде земљопоседник. А та се појава одиграла таквим темпом, добијала такве размере да се због тога и сама влада узбудила; та апсолутна беда у коју је западала велика маса народа била је озбиљна опасност за убирање пореза.

Тако је влада, нешто сама од себе а нешто захваљујући притиску народа, поднела Скупштини 1873. године један закон који је забрањивао да сељак буде, због приватних дугова, лишен пет јутара земље, као и своје куће и окућнице. Мислило се да ће се тиме зауставити појава одвлачења ситног поседника у пролетаријат. Узалуд је био цео труд! То кретање се врши под притиском једне неодољиве силе, и у нашим данима нема села где не налазимо двадесетак породица без земље, без куће, или које имају земљу али не довољно да не би морале да продају свој рад и да живе од наднице. А тај пролетаријат се увећава из дана у дан.

Ситуација тих пролетера је утолико тежа што у Србији не постоји индустрија у правом смислу речи и што је класа занатлија слабо развијена. С друге стране, наши трговци пуни похлепе (то је цела наша буржоазија) нису се ни потрудили да рационално култивишу имања која су присвојили.

Њихови поседи се састоје од разбацаних делова необрађене земље. Кућица где је некада сељак удобно живео сада је пушта, оронула, воћњак који окружује сваку сеоску кућу, као и ограда, све је то уништила стока, и ти мали поседи који су некада били доста брижљиво одржавани, постали су, у рукама трговца, праве руине. Тако сада огромна површина земље остаје необрађена, а наша несрећна буржоазија личи на оног пса из басне који лежи на коски коју не може да поједе а неда другим псима да је једу.

Између наше младе буржоазије која се уздиже, с једне стране, и сеоског пролетаријата који се повећава, с друге стране, треба ставити велику масу сељака ситносопственика. Они увиђају колико им је тешко да сачувају данас оно мало што имају. Они дрхте на помисао да ће можда једног дана бити лишени својих добара и чине надљудске напоре да би се ослободили дугова и сачували своју земљу. Читав њихов живот је борба за комад сувог хлеба; код свих влада велико незадовољство њиховом садашњом ситуацијом. А та се ситуација стално погоршава. Званична статистика и сама наглашава осиромашење народа. Апсолутно ништа није урађено за унапређење пољопривреде. Сељак обрађује у овом часу земљу на исти примитиван начин и са оруђем исто тако рудиментарним као и пре више векова. Да га је само неко учио да боље ради! Србија је земља пољопривредна, а ми немамо ниједну агрономску школу, ниједну установу у којој би се учило сточарство, виноградарство. Оно мало

школа које су нам дали у ствари су бирократске фабрике из којих излазе државни функционери, али из којих нисмо видели да је изашао и један добар радник. Професори нису бирани на конкурсима, него према својој политичкој боји и на основу своје веће или мање оданости влади. Све што је колико толико образовано и независно – на удару је, киње га, дворске улицице су једине које успевају. Порези се повећавају сваке године и они у потпуности служе да би подмазали точкиће огромне бирократске машинерије. Национална добра (средства за производњу, шуме, стока за приплод и т.д.), уместо да се повећавају, смањују се из дана у дан.

IV

Појава и развој социјализма у Србији*

Омладина српска, Каравелов, Жујовић и Светозар Марковић. Литература добија одлике реализма.

Година 1868. и убиство кнеза Михаила Обреновића.

Напредни елементи се одвајају од Омладине. Светозар Марковић је на челу тог покрета отцепљења, који доводи до пропасти Омладине као партије. Социјалисти се групишу и организују свој лист „Радник“ 1870. г.; прогони Светозара Марковића и његово бекство у Аустрију. „Радник“ престаје да излази.

Повратак Светозара Марковића у Србију. Организовање једне штампарије и једног новог социјалистичког листа „Јаност“ у Крагујевцу 1873. г. Састављање једног пратичког програма. Прогони Светозара Марковића и његово осуђивање, суспендовање „Јавности“. Појава „Гласа Јавности“, суспендовање и тог листа. Оснивање листа „Рад“ у Београду. Марковић излази из затвора и оснива у Крагујевцу лист „Ослобођење“. Избори за Скупштину 1874. г. Социјалистичка партија је представљена у Скупштинском дому. Нови прогони Марковића, његов пут у Трст и његова смрт. Враћање Марковићевог тела у Србију и демонстрације по општинама. Марковићев живот и његова смрт.

Организовање једне штампарије у Пожаревцу са листом „Браничево“, суспендовање „Рада“, суспендовање „Ослобођења“. Штампарија у Пожаревцу затворена, а „Браничево“ суспендовано. Социјалисти се окупљају. Хапшење и заточење социјалистичких посланика. Народни покрет у Крајини; народ изводи посланике из затвора.

*Ово што следи само је сумарни поглед онога што ћемо разрадити у часопису „Revue Socialiste“.

У Крагујевцу је основана нова штампарија и поново се појављује „Ослобођење“. Суспендовање „Ослобођења“ и појављивање „Старог Ослобођења“.

Оснивање нове штампарије у Смедереву и оснивање „Народне воље“. Нови успеси социјалиста и њихов улазак у Скупштину. Нови закон о штампи и општинама. Управа општинских послова у градовима у Крагујевцу, Јагодини, Ваљеву прелази у руке социјалиста. Крагујевац постаје центар социјалистичких покрета. Демонстрације од 15. фебруара 1876. са црвеним барјаком: борба између две фракције, интервенција оружане силе. Тајна заповест кнеза војном команданту Крагујевца да угуши социјалисте на било који начин. Одбијање команданта да то учини. Седница Министарског савета на којој се министар војни снажно супротставља мерама које је кнез предузео. Прогони са свих страна. Пожари у градовима. Трупe сељака се нуде да поруше затворе и да ослободе социјалистичке затворенике. Суђење тридесеторици социјалиста у Крагујевцу. Суђење и ослобађање од пресуде. Рат 1876. г. Велика народна скупштина; тријумф социјалистичког кандидата у Крагујевцу. Рушење зграде Скупштине. Обнављање процеса тридесеторици социјалиста. Њихово осуђивање и бекство. Влада терор Србијом. Избори за Скупштину 1878. г. Избор дванаест социјалиста. Терор се наставља. Масовно емигрирање из Србије. Суђење тридесеторици социјалиста у Јагодини.

Тодоровић

Revue socialiste, бр. 2, од 2. II 1880, стр. 78-86

АДАМ БОГОСАВЉЕВИЋ^{165a}

Српски народ је веома узбуђен због смрти Адама Богосављевића, која је уследила 31. марта. Његов највернији, најсмелији борац, који се дуги низ година са скупштинске говорнице борио чврсто, постојано и пожртвовано, прса у прса са представницима деспотског насиља за права народа, који је описивао његове патње и изговарао његове захтеве – Богосављевић, народни трибун, мртав! – Већ је само то било довољно да потресе срца српских сељака – а готово читав српски народ припада овом сталежу – али начин на који је умро овај народни човек проузроковао је из благе, сетне жалости осећање најдубљег огорчења, а из тужбалице за тешким губитком, који је претрпела народна ствар, подигла се гневна оптужба противу насилника и непријатеља народне слободе. – Богосављевић је убијен! – То је готово једногласни узвик, којим се у Србији одговарало на вест о смрти племенитог човека, и мора се признати да околности исувише иду у прилог оправданости овог јавног мишљења. Полицијске власти зајечарског округа су ухапсиле 29. марта, насилно кршећи посланичка права о неповредивости, сељачког депутата – и, иако је до хапшења био још млад, потпуно здрав и снажне телесне грађе – већ следећег дана пренет је у болницу, а дан после тога, 31. марта, објављено је да је умро! – Отрован – тако је гласила дијагноза његове „болести“, народним језиком изречена!

Адам Богосављевић рођен је 1844. године у селу Копривници у Крајини; његов отац, трговац стоком, био је поштован и омиљен надалеко по земљи због честитости и доброга срца; Адам је похађао основну школу и прва четири разреда гимназије окружног града Зајечара, а затим је усавршио своје знање у гимназији и на Високој школи у Београду, где се уписао на Филозофски факултет. Његова свесрдна марљивост и велике способности доприносиле су да свуда буде први и најбољи међу друговима на студијама, а колико је велика и озбиљна његова ревност у учењу била, најбоље показује чињеница што се, с обзиром на лоше материјално стање, сасвим сам посветио француском и немачком – поред латинског – као и

Адам Богосављевић (снимак Панте Христића, Историјски музеј Србије, Београд)

то што је простудирао литературу духовно водећих нација. – Судбоносно је за развој српске културе то што омладина, без изузетка, чим би завршила научно образовање, ступа у државну службу. Окорела бирократска дисциплина која тамо влада убрзо потискује духовни полет који је створио знање, а нагон за унапређењем гуши здраво изграђени морал, јер млади службеник одмах сазнаје да најсигурнија средства за напредовање у бирократији нису истинска заслуга и изузетна радна способност, већ понизно пужење и безобзирно ропско уклапање у механизам аутократске државне машинерије. Тако се догађа да млади образовани људи, који би требало да буду носиоци просвећености народа и његови ослободиоци, духовно и морално отупљује и врте у круг заглупљујући дух потчињавања уобичајеном ауторитету политичких властодржаца, где се инстинктивно осећа неопходност поправљања материјалног и духовног положаја становништва; тиме се објашњава то што су значајне жртве, које је српски народ спремније подносио од сваког другог народа у ширењу културе, водиле до сада само супротним исходима. Сазнање ових тужних чињеница, о којима је Адам Богосављевић размишљао за време универзитетских дана, довело га је до одлуке да скрене са уобичајеног пута и да својим примером поведе образовану омладину да заједнички пренесу народу плодове свога учења, да му исте саопште и да их учине корисним. Он није ступио у државну службу. Његова страст за споровањењем једном већ донесеног плана да се државним канцеларијама одузме монопол образовања била је тако велика да је себи наложио да одустане од оног животног пута којим је требало да иде. Да би се једном заувек осигурао од искушења која би могла имати неповољне последице на животну судбину, напустио је Универзитет, упркос изврсној успеу на студијама, не положивши последњи испит и не добивши диплому, и на тај начин је онемогућио себи, намерно и с предумишљајем, приступ вишој државној служби, који никоме није могао бити отворен без овог формалног завршетка академске припреме. Вратио се у своје родно село у Копривницу с чврстим планом и непоколебљивом вољом да делује у народу за народ и ту постаје сељак. У принципу је избегавао да се по спољашњости разликује од својих сталешких другова; одбацио је градску одећу и са својом женом, ћерком сеоског попа, којом се оженио убрзо по повратку са високе школе, обрађивао је своје имање, не узимајући надничаре. Његова енергична доследност ишла је тако далеко да је с презрењем одбио да чак и ван своје куће и свога села другачије живи од сељака. У једноставној јакни излазио је пред Скупштину и кнеза, а када су му нудили јело и пиће, у којима ни код куће није уживао, одбијао је речима: „Оно што не једем и не пијем код куће, нећу да уживам ни ван ње!“

Разумљиво је да је „учени сељак“ у почетку био међу сеоским друговима у тешком положају. Они нису могли да схвате да један паметан човек, који је на студијама провео много година, и коме је био отворен пут до животних положаја који се сматрају најчаснијим и најудобнијим како се само могу замислити, може да да предност томе да жуљевитим длановима обавља тежак сеоски посао и да се задовољи скромним начином сеоског живота.

Предубеђење, које су у Немачкој на почетку модерне ере у агркултури показали земљорадници старе школе, такозвани латински сељаци, истицано је и у Србији против Богосављевића. Људи су му се смејали када се прилагођавао старим сеоским обичајима, а смејали су му се још више када их је напуштао да би се бавио пољопривредом применом научних принципа. Али су ускоро заћутали сви они који су се смејали када су видели да је његов привредни систем имао успеха и да су његова поља имала много више приноса од суседних која су обрађивана на стари начин. Људи су почели да га подражавају и када су приметили успех, и када су почели да осећају његову духовну надмоћност, тада се исмевање његовог бедног начина живота претворило у поштовање и дивљење његовој снази воље. – Његови сеоски другови указивали су поштовање и поверење човеку који је „аргатовао“ у реформаторској свесрдности и с упадљивим успехом, иако „је студирао на Високој школи“. – Почели су да траже његове савете, и када би увидели да су добри и практични, ништа важније не би почињали да раде пре него што не добију Адамов савет. Тако је Адам Богосављевић постао миљеник и учитељ сељака – далеко ван граница свога села. – Никоме није наметао ни себе ни своје савете. Више је волео да ради и да радом ћутке, али утолико сигурније, пропагира своје погледе. И управо тиме успео је да стекне поверење и да буде од утицаја на неповерљиве сељаке, који се тешко дају духовно покренути, јер је био у праву када ми је једном рекао: „Сељак не воли да му се човек намеће и радије примећује и следи твој савет уколико сам дође до њега. А, ако му је твој савет некада био од користи, онда ће буди без бриге, доћи опет да те нешто приупита“.

Не треба се чудити што је Богосављевић под тим околностима на изборима за Скупштину изабран године 1875. за народног посланика и што је у том својству дошао у Београд. Српски социјалисти су, иступивши још 1873. године отвореним и одлучним програмом у свом органу „Јавност“, довели у Скупштину на тим изборима неколико својих људи. Од ових и од неколицине других социјалиста, који су били ван Скупштине и који су били његови школски другови, научио је Адам принципе и захтеве социјализма, дошавши до закључка да се они у потпуности подудару са његовим личним ставовима и погледима, па се тако без оклевања изја-

снио за одлучног социјалисту и већ у првом мандату у Скупштини, заједно са својим истомишљеницима, предложио бројне реформе у државној служби, и то њему својственој радној енергији.

Богосављевић није био велики говорник и мрзео је лепоречиве фразе; никада није Скупштину замарао дугим, опширним говорима. Увек је говорио кратко и језгровито, али оно што би рекао, увек је било испуњено неумитном логиком чињеница и отуда оштра критика прилика, догађаја и људи (личности). Његови судови носили су обележје оштроумног му разума, али њихова испољавања попримала су и силовиту страст када су избијала из повређене љубави, племенитог му срца и из бриге за његову домовину. Када је говорио о патњама и беди народа и када је бивао приморан да описује несрећу која је претила земљи, тада су његове речи попримале полет одушевљења и пророчанства. То је међутим, и био начин на који је морало да се утиче на српски народ, коме је приступачна само тек практично схватљива истина, и који још увек нема разумевања за апстрактне теорије и дијалектичко лепо говорништво. Људи су пратили преговоре у Скупштини пажљивије него до сада; и једноставна, уверљива истина Богосављевићевих говора које су свуда читали, које је народ признавао као израз свог сопственог, унутрашњег осећања и мишљења, тек су га сада учинили његовим правим љубимцем, док је за властодршце постао предмет страха и мржње. –

Влада је, притешњена опозицијом, ускоро распустила ову скупштину и да би спречила поновни избор неподобних људи из опозиције, наредила је да се они ухапсе и прогањају, ширећи при том клеветничке оптужбе. И Богосављевић је био жртва „предузетих мера“; и тада се показало колико га је народ поштовао. – *Четне наоружаних сељака дошле су у окружни град Неџојин, где је Богосављевић био бачен у зајвор, насилно су га ослободиле и иријумфално вратиле у родно село.* Тамо су организовали сталну стражу, којом је ослобођеног требало штитити од полиције.

Када се у Београду дознало за овај догађај, власти су, а нарочито кнез Милан, запенушале од беса, па су захтевале немилосрдно окајање нечувене дрскости. Извештаји комисије послате у Копривницу, која се врло трезвено изјаснила да ће свако даље терање ствари несумњиво морати да изазове озбиљну и у последицама несагледиву побуну, стишали су жестину освете веома опрезно; и пошто је општина Копривница два или три месеца била сасвим прекнула сваку везу са државним властима, и пошто је, заштићена суседним општинама, одлучно одбијала да преда Богосављевића, који је у међувремену изабран за председника општине, то је влада одобрила ту игру, дигла руке од казне над ослободиоцима ослобођеног и над ослобођеним, па је чак признала и општинске изборе.

Само се по себи разуме да је „пријатељ народа“, како су сада називали Богосављевића тим општим именом, поново изабран за Скупштину, чији је много поштовани члан остао до своје смрти, упркос најпогрднијим клеветам и прогонима полиције. Објављивање неважећим његов избор и избор осталих људи из опозиције довело је само до понављања већ одржаног гласања народа. – И када је командант крајине, очајан што није могао да спречи Адамов избор, повикао сељацима: „Колико пута ћете још гласати за њега“ – добио је одговор: „Докле год живи!“

Очигледно је да су људи из српске владе добро запамтили ове речи бирача верног народног трибуна – јер људи карактера Богосављевића су увек незгодни за владу каква је Ристићева, која води управу на принципима башибозука, а они постају просто опасни, уколико спољни повод – незадовољство у народу доведе до очајања. А тај случај се недавно збио у Србији. У многим окрузима у Србији владају у овом моменту глад и беда. Сељаци су често приморани да се хране кором дрвета и шашом. Децу опијају ракијом да не би тражила хлеба. Уз то се још догађа да нечувени притисак власти и страшни прогони, због све гласнијих очајничких повика становништва, изазивају све већи бес власти. Наравно да је под овим околностима утицај опозиције у Скупштини порастао, а нарочито је Адам Богосављевић био тај у кога је народ полагао наду. Тако је скромни, благи и ћутљиви, али и својим принципима непоколебљив, и у свом деловању одлучни и храбри сељак Адам, који је у оваквим околностима поседовао моћ да позове народ на оружје, постао за властодршце предмет мржње и – што још више захтева безобзирна свирепост – предмет страха. Не би било несхватљиво, ако се имајући у виду речи његових бирача, не би презало ни од последњих и најокрутнијих средстава само да се Богосављевић учини нешкодљивим – нарочито Ристић, који се због својих работа треба више да боји огорчених сељака него од губитка министарског портфеља.

Влада, каква је Милана Ристића, не збуњује се никада пред поводом да стави под своју власт неког опасног човека из опозиције. 29. марта Богосављевић је ухапшен у Зајечару, под оптужбом крађе жита.

Ова подла оптужба донесена је на основу следећег: положај народног посланика и огроман утицај нису спречавали овог племенитог народног вођу да у потпуности испуњава своје дужности и према уском кругу својих суграђана, према својим друговима из општине, који су га били изабрали за свога председника. – За време рата 1876. године упали су Черкези у део Србије у коме се налази и Адамово село, и пошто се није могло мислити на одбрану – сва лица способна за борбу од 20 до 50 година налазила су се у војсци

и на бојном пољу – то су сви преостали, а међу њима и Адам, који због посла у општини није смео да обавља никакву војничку службу, пребегли у шуму. Тамо је ускоро настала несташица хране. Да би јој доскочили, сеоски другови, његова верна одбрана са још неколико старијих другова усудили су се да се пришуњају своме селу. Село су нашли у рушевинама; била је то гомила рушевина. И Адамова кућа је била уништена – његова библиотека, у коју је уложио сву своју уштеђевину од 6.000 гулдена, и која му је била драгоценија од целокупног осталог оскудног иметка, била је изгорела. Сав његов иметак био је уништен – морао је да још четири године проведе у бедној земуници док му није пошло за руком, нешто мало пре смрти, да сопственим рукама сагради кућицу! – Он на то у том тренутку, међутим, није мислио, морао је да се стара о својим друговима из општине, којима је претила глад. Обратио се најближим местима, која је непријатељ био поштедео и нашао најзад у селу Дубочану намирнице које су му биле потребне. Председник општине у овом месту се у почетку устручавао да позајми храну сиромашним суседима, али се касније осетио побуђеним да испуни Адамову молбу. *Овај му је дао поштом о пријему залиха и исте донео избеглицима који су у сираху чекали.* – Два дана касније Черкези су спалили и Дубочане. – То је „крађа“ због које је ухапшен брижни помагач своје сиромашне општине!! Додуше – њега су морали имати да би могао умрети од „запаљења плућа“ – опасног „пријатеља народа“, кога су његови бирачи хтели да поново изаберу – „доклегод живи!“ –

На дан хашшења Богосављевић је одмах писмено протествовао, посетио га је у затвору капетан. Он се понашао врло предусретљиво, нудио му је разне олакшице затвора, између осталог и вечеру. Богосављевић је одбио све и замолио само за врућ чај, јер се он због узбуђења које је проузроковало хашшење није осећао добро. Донели су му жељени напитање и једва га је и попио када је осетио страшне болове у стомаку који су се задржали до следећег дана. На захтев болесника позвали су лекара који је наредио да се болесник пренесе у болницу, где је наредио да му се опет да чај, у који је сам нешто додао, што је требало „да ублажи“ болове у стомаку. Богосављевић је попио „лек“ с поверењем; али, непосредно после тога болови су се појачали, његово лице је поцрвенело, а усне, језик и непце натекли. Дозивао је у помоћ, тражио своје и изговарао да је отрован. У страшним мукама тражио је воду или млеко, јер му је, како је говорио „изгорео стомак“. Ускоро затим наступила је агонија и 31. марта умро је у страшним мукама и грчевима. –

Вест о Богосављевићевој смрти проширила се муњевитом брзином по читавој Србији, а тврдња да је отрован расла је у народу

до претеће оптужбе противу владе. Тек сада, од страха од опасне мржње јавног мњења, сматрало се неопходним да се поведе истрага о догађају. Значајно је то да је сецирање леша препуштено истом лекару који је Богосављевићу ставио у чај „лек за стомак“, и који га је лечио. Додуше, њему су придодата још два лекара, али и они су, као и први, *били познати као незналице и бескрајно несавесни.* – Захтев пријатеља и рођака покојникових, који, разуме се, нису очекивали прави суд ових експерата, да им се дозволи да са своје стране пошаљу два *инострани лекара* који би присуствовали сецирању, једноставно је одбијен, али су зато благоизволели дозволити избор два *државна лекара* из Београда – *из државне службе.* – Обдукцији, која је обављена 120 часова после Богосављевићеве смрти, присуствовао је велики број сељака, који су, запањени што виде леш са великим плавим флекама, узвикнули: „Видите да је Адам отрован, отров је избио на кожу!“ – Лекарима су, међутим, нашли да је умро од запаљења плућа. При вађењу желуца, лекари, које је делегирала влада, „случајно“ су невешто подвезали Богосављевићев стомак, тако да се излио читав садржај стомака. Помешан са крвљу и прљавштином подигнут је са земље и стављен у стаклену посуду коју су лекари брижно запечатали. Лекар који је лечио Богосављевића ударио је и разбио, опет случајно, стаклену посуду. Садржај је поново покупљен и запечаћен, а онда су га послали хемичару у *Београд* ради анализе; *хемичар* је такође био *државни службеник*; да тај неће наћи никакав отров, могло се са сигурношћу предвидети.

Само се по себи разуме да овај поступак није баш ништа допринео томе да се стиша узрујаност, напротив јавно мњење је данас више но икада уверено да је Адам Богосављевић убијен; и ако је српски народ још увек онај исти који је то био још пре мало година, онда ће окривљени покретачи ове радње морати да испаштају. Најпре ће пријатељи покојникови учинити своју главну дужност установљавања прилога за оснивање фонда, одакле треба да породица преминулог Богосављевића добија средства за безбрижну егзистенцију – он је за собом оставио стару мајку, жену и троје деце, од којих је најстаријем тек седам година. Сиромашан, али племенити српски народ неће оставити на цедилу рођаке човека који је живео и умро за његову срећу, али треба бити уверен да се његова смрт неће заборавити а да се не освети.

Ex ossibus ultor!

***

Од једног другог сарадника „Годишњака“ добили смо о садашњем стању социјалистичке пропаганде међу Србима следеће радове.

Српско-турски рат 1876. године ставио је у први план не само национални покрет већ је имао као последицу за поданике Кнежевине Србије и објављивање ратног стања (делимично суспендовање устава). Због тога је Ристићев систем могао да ућутка опозицију радикала, која је за њега непријатна; и пошто уставна права народа ни до данас – три године после рата – још увек нису у потпуности успостављена, то је исувише разумљиво што се пропаганда и даље спроводи мирно и што се социјализам може јавно манифестовати само у Скупштини. Упркос свим прогонима и угњетавањима пошло је, наиме, српској социјалстичкој демократији за руком да на последњим изборима за Скупштину изабере на значајан број представника, који – делимично опозицијом противу владајућег система опозиције, делимично позитивним предлозима за реформу – развијају богато деловање, и који у народу добијају подршку без сумње сваким даном. До које је мере ова опозиција владе постала опасна – упркос великим овлашћењима владе – показују случајеви Мије Миловановића и Адама Богосављевића. (О прогонима који су инсценирани противу првога биће речи у наставку извештаја из Србије, а о Богосављевићу је наш марљиви сарадник успео да нам достави горе одштампани опис наступа смрти овога изванредног човека, која је достојна оплакивања. Издавач.)

Још треба споменути да су Срби, који припадају Аустријском државном савету, покушали у последње време да више пута обнове пропаганду преко штампе. Али су и њих у томе спречавали благовремено. У тренутку када вам ово пишем иде у штампу вест да је ухапшен писац Пелагић,¹⁶⁶ који је постао познат по својим просветитељским списима за народ.

S.

Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik, Цирих, 1880, стр. 396–403.

ИСТОРИЈСКА СКИЦА СРПСКОГ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОД М. [и П.] ТОДОРОВИЋА

I

„Уједињена омладина српска“. Реалистичко-критички образац у српској либералној литератури.

Средином шездесетих година осетило се живље, слободоумно духовно струјање у српском друштву, како на политичком тако и на књижевном пољу. Оно се најпре показало код угарских Срба* и без сумње је у суштини било одјек тадашњег духовног и социјалног покрета у осталој Европи. Српска омладина, која је студирала на иностраним универзитетима, почела се у то време окупљати у дружине. Ступила је у везу са студентским дружинама у Србији и са словенским студентским дружинама других универзитета, као што су биле оне у Москви, Прагу итд. Срби у Угарској и Србији оснивали су нове листове; свуда су осниване књижевне читалачке дружине. Са свију страна су позивали на живу делатност и на просвећивање и образовање народа. У то време пада и оснивање двају значајних политичких органа: „Заставе“, ** у Угарској, и нешто касније „Србије“, у Србији, оба слободоумних тенденција и националног карактера. Последица овога покрета била је идеја да српска омладина свих земаља и свих вероисповести*** *треба*

* У Угарској, претежно у Срему, Банату и Бачкој живи преко милион Срба у прилично компактној маси.

** „Застава“ је основана у Пешти; 1867. преселила се у краљевски слободни град Нови Сад, на Дунаву, у јужној Угарској, где Срби сачињавају претежну већину становништва. Нови Сад је по свом положају центар српског елемента у Угарској, а касније је постао и средиште покрета „Омладине“ и национално-либералних тежњи угарских Срба.

*** Срби живе распарчани у четири државе: у кнежевинама Србији и Црној Гори; у Турској (Босни и Херцеговини, које су сада, услед окупације, припале Аустрији), и у старој Србији; и у Аустро-Угарској (Срему, Банату, Бачкој и Далмацији). Они су делом грчко-православне, делом католичке, а делом мухамеданске вере.

духовно да се уједини, да би уједињеним снагама деловала у литератури и ширила просвећеност у политички распарчаном српском народу, као и да се бори против религиозних предрасуда које народ подстичу на узајамну мржњу. *Кроз науку ка слободи* – то је била девиза овога покрета. Он је добио свој конкретни облик 1886. године, када се у Великој Кикинди (граду у Угарској) образована српска омладина састала на „први конгрес омладине“.

Овде се „Уједињена омладина српска“ конституисала у Књижевно друштво за ширење просвете. Изабрани су били и одбори са задатком да у свим земљама придобијају нове чланове, да растурају социјалне списе и новине које је друштво намеравало да издаје, да оснивају разне читалачке и певачке дружине итд. Касније је „Уједињена омладина српска“ сваке године држала конгрес (у Београду, Новом Саду и Панчеву); последњи је одржан 1871, када се „Омладина“ распала као организована целина. Убрзо је престао да излази и њен званични орган „Млада Србадија“.

Пад „Омладине“ био је неизбежан. Она је на свим својим скупштинама много расправљала о некаквим својим „начелима“, али никада није успела да донесе чврст, јасан и одређен програм иако је радикални елемент, о коме ће касније бити речи, упорно захтевао да се изради програм да се ова одушевљена маса младежи једнога дана не распадне, будући да није везана никаквим начелима, а одушевљење, као што је познато, може врло брзо да спласне.

То се убрзо и догодило. Сваки је фразу: *кроз знање ка слободи* тумачио по свом нахођењу. Понети првим одушевљењем, у „Омладину“ су ступали људи најразличитијих увјерења: атеисти и верници, космополити и тесногрудни националиберали, републиканци и монархисти, најчешће људи без чврстих начела и одређеног убеђења, такозвани „слободњаци“, који су се заносили речју „слобода“, који нису ништа знали о томе како би се она могла задобити и који би услови морали бити испуњени да би се остварила слободна држава и слободно друштво. Једном речју, били су то људи који се ни по чему, бар у ономе битном, нису разликовали од „староверних“ и „реакционара“. Млади слободњаци имали су исте основне појмове о друштву, држави, религији и економским односима као и „стари реакционари“.

Као што је већ било напоменуто, „Уједињена омладина српска“ распала се 1871. године као организована целина, пошто су, као што ћемо ускоро видети, најбољи и најрадикалнији елементи већ 1870. иступили из ње. Ови су сачињавали групу са јасним и чврстим начелима и од њих ће касније бити створена социјалистичка партија.

„Омладини“ се не може оспорити известан утицај и значај. И мада су њене политичке тежње* биле без неког нарочитог значаја, она је ипак допринела буђењу политичке свести у народу и чишћењу српског језика од страних речи.

Она је даље настојала да немачки и мађарски језик, који су постали сасвим уобичајени међу српским градским становништвом, истисне из породичног живота у корист матерњег језика. Она се трудила и да развије смисао за добре српске нарави и обичаје, будући истовремено склоности ка српској литератури.

„Омладина“ је постала пријемчива за социјалистичка начела и за озбиљан рад на народном ослобођењу тек када се заситила празног либералног фразирања о слободи. И за то је „Омладина српска“ имала својеврсну заслугу. Она је код, тако рећи, свих озбиљних људи будила одвратност према сваком фразерству, а нарочито према празном декламавању о љубави и бризи за народ, поготову када је оно потицало од људи који су фактички сматрали да је све у реду и мирно гледали како безбројни крвожедни зеленаши немилосрдно цеде тај исти „вољени народ“.

Једна таква странка морала се распасти, и то се заиста и догодило чим је бољи део ње увидео да то бесциљно кокетирање омладине са либерализмом не води ничему. Остатак ове странке постоји још у Угарској под звучним називом „Српска либерална партија“, а у Новом Саду још вегетира њен орган „Застава“. У Србији се „Национално-либералном партијом“ сматрају још само бирократске присталице министра-председника Ристића, који је и оно мало слободе што је Србија уживала до 1876. године у току неколико последњих година потпуно уништио. У те слободе су спадали: прилично широка слобода штампе, почечи општинске самоуправе итд. Ристићева фамозна државничка делатност достигла је свој врхунац у безбројним хапшењима, прогонима и нечовечним погубљењима, дакле, у насиљима којима је он завео до тада невиђену страховладу у Србији. Некадашња „либерална омладина“ представља садашњу бирократију Србије и слепо је оруђе отеловљеног бирократе Ристића, који себе назива „вођом“ Нацио-

* Иако пре свега књижевно удружење, „Омладина“ је гајила и политичко-националне тежње, које су биле управљене на политичко уједињење Срба. Али пошто се то уједињење могло остварити само комадањем двеју моћних царевина (Аустро-Угарске и Турске) и уједињавањем српских кнежевина (Србије и Црне Горе), које из династичких разлога нису живе у најбољој слози, „Омладина“ се није усуђивала да отворено пропагира тај политички циљ, тим пре што је његово остварење подразумевало отцепљење Срба од Аустро-Угарске и њихово припајање Србији, док је „Омладина“ своју делатност развијала у Угарској, где су слобода штампе и право удруживања били шири него у Србији. Она је живела под кругом диктатуром кнеза Михаила (убијеног 1868. године), који није хтео да зна за уставну слободу.

нално-либералне партије (ако либерализам значи насиље и притисак, онда овај назив сасвим одговара). Највећи букач „Омладине“, Владимир Јовановић, који је почетком 60-их година живео у Женеви као емигрант и тамо уређивао лист „Српска слобода“, био је доскора Ристићев министар финансија, и пошто је у свим Ристићевим злочинима узео пуног учешћа, он га је, најзад, преко садашње скупштине, избацио из министарства, као што се обично чини с онима који су постали некористан баласт.

То је жалосна слика појединих остатака некадашње „Уједињене омладине српске“.

Међутим средином 60-тих година стање је било сасвим другачије. У то време пада повратак у домовину неколицине младих Срба који су свршили студије у Русији, и тамо се образовали у чисто критичком правцу, који је тада, под духовним утицајем Чернишевског, Доброљубова, Њекрасова, као и Херцена и Бакуњина, који су живели у Лондону, поред других значајних књижевних духова, владао у руској литератури. Ови студенти руске школе много у чему су се разликовали од осталих младих Срба који су своје образовање стекли на западу. Париз је спремао за Србију шупље фазере и псеудолиберале, Беч – политичке преваранте, Берлин – својеврсне мрачњаке, а – ко би то могао веровати? – само Петроград и Москва припремили су неколико бистрих глава, људи од дела и карактера, са озбиљним научним образовањем, који су себи узимали за узор прерано преминуле или још у Сибиру живеће мученике: Чернишевског, Доброљубова, Михајлова итд. (Ми смо, наравно, далеко од тога да осуђујемо Париз, Берлин или Беч; ми овде, просто, констатујемо једну чињеницу).

После доласка у Србију, ови студенти руске школе почели су да стварају мале „кружоке“, који су се састојали од студената Београдског универзитета. Убрзо се формирала група младих људи која је под утицајем и под руководством младих, а научно образованих људи који су се недавно вратили из Русије у домовину (највише под утицајем Ж. Жујовића и П. Карића) почела да учи руски језик и страшно да чита књижевна дела Чернишевског, Доброљубова, Њекрасова, Херцена, Бакуњина, Флеровског, Писарева итд. Дошло је до значајне промене у лектури студената Велике школе. Место којекаких фантастичних песама и романа, сада су се читала фундаментална научна дела. Преко руских превода студенти су се упознавали са делима Луиса, Бетла, Илијева и Дарвина; руска критика скренула је њихову пажњу на научне радове Бихнера, Молешота, Вангеа итд., једном речју, учење страних језика и друштвена наука снажно су продирали у средину студентске младежи. Ово је, опет, утицало и на опредељење младе генерације при избору студија. До тада су се студирале углавном правне науке,

јер је то давало најбоље изгледе за успешну каријеру у бирократизованој Србији, природнонаучно-филозофска и техничка струка биле су сасвим занемарене. Последица овога преокрета у избору лектуре била је та да је број студената на природно-научним и техничким одељењима почео расти, док је наука о праву изгубила свој ранији значај, постајала чак и предмет презира међу студентима и налази сада своје приврженике само међу онима који су тражили „ухљебије“, док се све оно што је тежило науци и озбиљној студији посвећивало природним наукама и техници.

Ова нагла промена у оријентацији младе српске интелигенције убрзо се осетила и у литератури. Млади прозаисти материјалистичко-реалистичког правца почели су да преводe своје омиљене ауторе и усвајају њихове погледе, иступајући с тим у литератури као са изразом сопствених убеђења.

На самом почетку овога покрета група младих људи ступила је у „Омладину“ и развила своју делатност у њеним публикацијама. Жујовић (по убеђењу прудониста руске школе) деловао је највише на већ споменути лист „Србија“, на „Годишњак“ и на „Гласник“. „Годишњак“ је био орган књижевног друштва „Матица српска“ из Новог Сада, а „Гласник“ орган Српског ученог друштва из Београда. Жујовић је развијао врло живу делатност. Своја убеђења је заступао не само у штампи него и речју и делом, отварајући јавне дискусије са професорима и званичним представницима политичко-економских наука у Србији. Покојни Жујовић је својом делатношћу одлучујуће утицао на српску студентску младеж. Он се у извесном смислу може сматрати оцем реалистичких тежњи у српској литератури, тежњу кроз које се у више махова пробијала светлост социјалистичких идеја. Овај талентовани писац могао је много учинити за српску литературу да није умро врло млад: Жујовић је 1870. умро од туберкулозе, у српској литератури је заувек заћутао његов моћни и племенити глас*. Али на његово место ускоро ће ступити човек који ће својим дубоким знањем и својом раскошном обдареношћу, а пре свега чврстином својих чисто социјалистичких уверења, чак и превазићи свога преминулог претходника, а у неком погледу учитеља – тај човек био је Светозар Марковић.

Први радови Светозара Марковића датирају још из 1867. Он је од самог почетка својом литерарном активношћу учествовао у борби која се водила око реализма у настанку. Своје чланке: *Како су нас васијийавали* (критика нашег васпитног система, објављена

*Намера нам је да првом погодном приликом за читаоце „Годишњака“ напишемо опсежну биографију овога племенитог борца за напредак у нашој малој сиромашној земљи.

у листу „Србија“), *Певање и мишљење* (расправа која је изашла у часопису „Матице Српске“), *Велика Србија* (критика политичког курса и шовинистичких тенденција омладине, штампана у „Застави“) – написао је још као студент технике у Петрограду; даље, *Реализам у науци и у живој* (који је изашао у „Годишњаку“); *Политички покрет у Европи* (скица о настанку „Интернационале“, изашла у листу „Панчевац“), *Еманципација жена* објављена у листу „Млада Србадија“. Његови чланци били су радо читани и имали су велики утицај на групу младих социјалиста. Међутим, Марковић је тек 1869. године ступио у отворену и књижевну борбу. Као студент Циришког политехникума, у свом изванредном чланку *Наше обмане*, објављеном у „Застави“, са изузетном јасноћом и дубоко аналитички критиковао је нови устав којим је Ристић усрећио Србију 1869. после убиства кнеза Михаила. Тадашњи српски министар вера Матић, сазнавши да овај чланак, који је допринео да многом фанатичном омладинцу пукне пред очима истина о српском конституционализму, који је у то време био тек уведен и изазвао праву буру одушевљења, потиче из пера Светозара Марковића, државног стипендисте из Цириха,* обратио се одмах Марковићу захтевајући да му на „часну реч“ одговори да ли је он аутор тога „несрећног чланка“. Марковић је одговорио потврдно и истим писмом се захвалио на стипендији, пошто је унапред знао каква ће бити министрова одлука. (Ова преписка је касније објављена у „Застави“.) Последица тога је била да је Марковић напустио готово завршене студије технике и одмах после Жујовићеве смрти вратио се у Србију, где се свим силама посветио политичкој борби и са неуморном ревношћу сарађивао у свим слободоумним листовима.

У то време у редовима „Омладине“ преовладавало је уверење да ова организација, чије је чланство било у извесном смислу уједињено, али не и духовно чврсто везано заједничким начелима, треба да изради одређени програм који би њеним неодређеним фразама о „слободи“, о деловању „са народом и за народ“ дао неки конкретни смисао, или да буде спремна на то да ће се распасти.

Марковић, који је још од раније био члан „Омладине“, ревностно је радио на томе да је упозна са социјалистичким начелима. Без обзира на принципијелне разлике између њега и главних вођа и представника „Омладине“, који су се хвалисали својим *либерализмом*, Марковић није иступио из „Омладине“ у нади да ће њему и његовим принципијелним пријатељима, најзад, ипак успети да ово удружење, које је окупљало велики део младе одушевљене интелигенције, придобије за социјалистичка начела. У том смислу је Мар-

* Марковић је због оштре климе 1869. морао напустити Петроград и прећи на Циришки политехникум.

ковић, са својим једномишљеницима, на Новосадском конгресу омладине 1869. поднео свој програм и са трибине конгреса упустио се у полемику са корифејима „Омладине“, нарочито са већ помнутим Владимиром Јовановићем. Марковић је постигао успех утолико што је његов програм начелно прихваћен. Изабран је одбор са задатком да у програму изложена начела подвргне темељној критици. Међутим, вође „Омладине“ умеле су *да угесе ствари тако* да је све то пало у воду, а „Омладина“ остала и даље без програма. Марковић је у исто време у журналистици (у листу „Панчевац“) водио енергичну полемику са Владимиром Јовановићем и Драгишом Станојевићем (овај је сада социјалист марксистичког правца, а у то време је био републиканац француске школе са социјалистичком тенденцијом, као што је то чест случај у француских радикала). Полемика је била врло жива; Марковић је код великог дела „Омладине“ наишао на одобравање, које ипак није дало никаквих конкретних резултата, тако да је коначно морао доћи до убеђења да од многобројних приврженика „Омладине“ којима, додуше, није недостајала страст, али су им зато у највећој мери недостајала начела, воља за пожртвовањем и озбиљно интересовање за лично усавршавање, а поготову за ширење јасних политичких и социјалних начела у народу, не може бити створена социјалистичка партија.

Уверен да се са оном „Омладином“ код које се све свршавало празним фразирањем не може ништа учинити, Марковић се договорио са пријатељима да иступе из ње. Зато је 1870. године, као члан Београдског одбора, заједно са својим пријатељем Ђуром Љочићем, послао Главном одбору у Н. Саду изјаву у којој напада нерад у „Омладини“, пребацујући да уредништва њених органа и места чланова Одбора сматра за почасна звања, неку врсту титула, па их стога и додељује људима који неће ништа да раде; даље, да „Омладина“, као организација без програма и циља, једноставно тумара по мраку. Да су они у једном таквом удружењу сувишни, те да се њихово иступање из њега лако може разумети. После Марковића и Љочића из „Омладине“ су иступили и други њихови једномишљеници, сви они напредни млади елементи који су се васпитавали под утицајем покојног Жујовића и његових пријатеља. Стога је неизбежан био и формални расцеп између најбољег дела „Омладине“ (од којег ће се касније, под утицајем Светозара Марковића, образовати прво језгро социјалистичке партије) и либералних фразера.

Реалистичко-критички правац, који су присталице руске критичке школе пренеле у Србију, а чији је последњи заступник у Србији био Светозар Марковић, овим је сасвим нестао из „Омладине“, а она се после једногодишњег вегетирања потпуно распала.

Млада, пак, генерација, која је била у науци материјалистички а у књижевности социјално-политички оријентисана, почела је, као што ћемо ускоро видети, самостално да ради.

Реалистичко-критички правац крајем 60-тих и почетком 70-тих година дао је српској омладини први подстицај за студирање природних и друштвених наука. Захваљујући управо том утицају, Србија је добила неколико добрих природњака, неколицину одличних инжењера, лекара и професора и малу групу социјалиста непоколебљивих уверења.

Сматрали смо за корисно да кажемо толико о покрету „Омладине“ и реалистичко-критичком правцу у српској литератури да бисмо допринели бољем разумевању социјалстичког покрета у Србији.

II

Први социјалистички орџан у Србији – „Раденик“. Њеџов утицај. Оснивање радничких дружина. Проџон „Радника“. Бексџиво Свејџозара Марковића у Уџарску. „Радник“ џод новим уредничџивом. Уџушење орџана. Покушиај оснивања новоџ социјалистичкоџ орџана у Уџарској (Нови Саџ).

После формалног иступања из „Омладине“ Марковићу и његовим једномишљеницима није преостајало ништа друго него да оснују сопствени орган у коме би могли дати израза својим уверењима, јер после њиховог раскида са вођама „Омладине“ нису више могли рачунати с пријемом својих чланака у њиховим органима, утолико мање што је било нужно започети борбу и са тим органима. Али оснивању органа стајале су на путу две велике препреке: недостатак новчаних средстава и неумитна београдска цензура. Мала група социјалиста састојала се највећим делом од младих људи који су тек завршили студије у иностранству и после повратка у домовину били без средстава, службе, веза у народу, па чак и без књижевног имена. Једино је Светозар Марковић био познат као талентован и проницљив млади списатељ. Све то је давало мало наде у успех. Упркос свему, решили су да покушају. За уредника су изабрали младог инжињера Љочића, који се управо вратио из Цириха, и у априлу 1871. издали проглас којим позивају на преплату за нови лист који ће под насловом „Раденик“, излазити три пута недељно и бавити се политиком, народном економијом и литературом. Програмом листа била је предвиђена расправа о држави и њеним задацима, који се, по мишљењу редакције, нису састојали само у *одржавању* поретка и приватне својине, већ, пре свега, у подизању општег благостања и сигурности. Суверенитет у држави припада народу, и најбољи је онај политички систем који

начело народног суверенитета најпотпуније остварује. Политичка независност не може се ни замислити без економске независности. Тамо где је народ материјално зависан, политичка слобода, култура и све остала добра монопол су једне одређене класе. Као начело прихваћен је став: нема права без обавеза, нема обавезе без права. Од школа се захтевало да дају образоване раднике, а не да стварају бирократе. Даље се говорило о недостацима нашег државног система, о нашој економској беди, о горућим потребама народа, и то све са највећом озбиљношћу и у конкретном облику, без икакве фразе. Овај начин писања, као и предмети о којима је расправљао програм новог органа, били су за публику нешто ново и неуобичајено. Све је уливало поверење у озбиљност и солидарност уредништва, мада су људи који су седели у њему публици били готово непознати, програм је имао врло велики одјек.

Ускоро је изашао први број „Раденика“. Лист је у потпуности одговорио очекивањима публике. Осим изврских теоријских чланака, који су третирали разна социјална питања, посебна пажња била је посвећена рубрици: *Гласови из народа*, која је доносила саопштења из свих крајева Србије о положају и беди народа. Већ у четвртм броју „Раденика“, у једном таквом извештају могло се прочитати следеће: „Округ Смедерево познат је као један од најбогатијих округа Србије, али је народ и у њему дотеран до просјачке торбе.“ Због овога израза следећи број листа добио је „*званичну опомену*“ од владе, која је тврђење „Раденика“ означила као неистинито и изнела противтврдњу да народ у Србији не зна за беду, да његово благостање, напротив, расте и да је он, стога, својим положајем задовољан. „Раденик“ није остао дужан одговара на „званичну опомену“ и тако се између уредништва „Раденика“ и српске владе развила нека врста полемике, која се свршила тиме што је „Раденик“ у једном изврском Марковићевом чланку, *Наши економски најпредак*, ослањајући се на *званичну сџајисџику*, доказао да је благостање српског народа у последњих 20 година *јак оџало*. Овај успешни исход полемике са владом знатно је подигао углед „Раденика“.

Будући да је „Раденик“ ступио у живот управо у тренутку када је Париска комуна* водила своју последњу очајничку борбу, лист је узео на себе тежак задатак да свој читалачки круг обавести о њеним тежњама. Док су званични и полужванични српски листови,

* За време Париске комуне у Београду је излазио лист „Трговински гласник“ под уредништвом једног *личноџ* (али не и начелног) пријатеља Светозара Марковића. Захваљујући томе, Марковић је могао да објављује чланке који су били пуни симпатије за Комуна и да је штити пред српском публиком. У истом листу Марковић је наставио и полемичку преминулог Жујовића са професорима политичке економије на универзитету, полемичку која је била прекинута управо Жујовићевом смрћу.

у време крваве недеље, једногласно викали: „Париза више нема. На његовом месту уздижу се непрегледне пуне рушевине – све је поднето на жртву пламену и разарању варварских и разбојничких комунара...“ И док се тако званична српска штампа показивала само као одјек европске журналистике, „Раденик“ је објавио своју солидарност са Париском комуном и пред српском публиком преузео моралну одговорност за њена дела, позивајући своје журналистичке противнике на отворену дискусију. Ови, па, нису имали храбрости да се упусте у озбиљну полемику, али зато нису пропуштали прилику да публику упозоре да је комунистички отров, на жалост, продро и до доњег Дунава, и како је уредништво „Раденика“ са својим присталицама само једна гомила „агената париске банде“, која хоће да уништи породицу, власништво и веру итд., итд., скрећући пажњу влади на опасност која Србији прети од таквих „разбојника“. „Раденик“ је у својим извршним чланцима *Случај Париске комуне, Сувремена буржуазна држава, Комуна и Интернационала, Раг и кийиџал*, показао прави значај тадашњег социјалног покрета у Европи. Истовремено је у фељтону „Раденика“ изашла адреса Марксове Интернационале која је носила наслов *Грађански райи у Француској*, а у чланку *Бели шерор* лист је дао тако убитачан одговор на све ниске и простачке клетве журналиста да су ови листом умукнули. Овај чланак изазвао је велико одобравање, био је радо читан и дуго памћен, па се чак и сада, после 10 година, наводи као пример оштроумности и убедљивог доказивања.

Тако је „Раденик“ развијао и пропагирао социјалистичка начела, а број његових присталица растао је из дана у дан. Цензура је брисала поједине чланке, запленила неколико бројева, али „Раденик“ је храбро корачао напред, док је публика његову мушку борбу бодрила отвореним одобравањем.

У Србији, где штампа никада до тада није представљала неку друштвену снагу, „Раденик“ је задобио такав значај да се влада носила мишљу да на првој народној скупштини у Крагујевцу изврши удар. Најпре је постакла своје присталице да, тобоже, интерпелирају владу због трпеливости коју показује према једном таквом „безбожном“ листу који хоће да уништи породицу, приватну својину, брак, веру и „све што је Србину драго и свето“. „Ако би влада била законима спречена да овај отров искорени, Скупштина је спремна дати јој пуномоћје за то“ (другим речима, оно што одлучи влада, то унапред добија сагласност скупштине) – тако је гласио закључак интерпелације. Разуме се, влада* која је сама била иницијатор интерпелације, „великодушно“ је одбила понуду ове мамелучке скупштине и захвалила се на великом поверењу које јој

* Ристић – Радивојево министарство.

је указано. Затим је изјавила да се неће лаћати изванредних мера, пошто се овоме злу може стати на пут и „уобичајеним“, законским путем. Посланици не треба да брину због те ствари: „јер, *Раденик* има једва 2–3 хиљаде присталица и све је јо сам просјачки олош који влада може у свако доба да разјури“ – тако је министар закључио свој говор. Ово признање противника, наиме, да је „Раденик“, у року од неколико месеци, стекао две-три хиљаде присталица, врло је карактеристично за успех овога листа. За његове, пак, противнике карактеристичан је предлог неколицине присталица владе (М. Дамјановића и Хаџића): *да се владиним непријатељима журналистима удари јо 50 бајина*. На то је одговорио један свештеник, по имену Вика: „Ви можете да угушите новине „Раденик“, али не и идеје које он пропагира. *Узалудан је ваи шруг! Истина ће себи шокрчиши шуй!*“

Тако је „Раденик“ дочекао 1872. годину. Свуда је утицао на оживљавање покрета, подстицао на размишљање, терао јавност да се изјасни за и против социјализма, о коме је она имала врло оскудна сазнања и који јој је до тада био чак и по имену непознат.

Пошто је мала, али *ваљана шруја социјалиста* у почетку располагала врло безначајним средствима и готово искључиво живела у Београду, у прво време није могло бити ни говора о некој другој делатности осим писмене пропаганде. Али када је „Раденик“ наишао на тако велики одјек и почео бивати дочекиван симпатијама из свих крајева (највише од студената, младих трговаца, чиновника и занатлија) и када су му се чак почели обраћати за помоћ и савет о томе како да почну радити на сопственом самообразовању итд., уредништво „Раденика“ се одлучило и за делатности друге врсте: оно се, наиме, упустило у оснивање *радничких произвођачких и шпрошачких дружина*, да би преко ових асоцијација (удружења) себи олакшало пропаганду међу радницима да би их међусобно повезало чвршћим везама и, шта је било још важније од свега, да би их навикло на солидарност и заједничко живљење. Извођење овога плана било је у прво време ограничено на Београд, да би уредништво „Раденика“ могло непосредно да руководи тим подухватом. Тек када је покушај у Београду пошао за руком и била стечена извесна искуства, кренуло се на организацију радничких дружина и у другим градовима Србије. Овом покушају стајале су на путу многе препреке: неразумевање и равнодушност самих радника, као и рђав закон о удруживању. Све је зависило од ћефа министра унутрашњих послова, он је могао неку дружину затворити ако нађе за сходно, а да за то ником не полаже рачуна. Услед ове околности социјалисти су прикривали своје учешће у оснивању ових дружина, што је знатно слабило њихов утицај на њих.

Упркос свим тешкоћама било је основано неколико дружина, и то: *кројачка дружина, обућарска дружина, столарска и браварска дружина, ковачка дружина и дружине за пошрошњу*. Иницијатива за њихово оснивање потицала је тобоже, од самих радника да би се лакше добила дозвола министра. Званична штампа хвалила је рад ових дружина и приказивала их као знак напретка у Србији. „Раденик“ је, насупрот томе, подвргавао темељној критици светле и мрачне стране ових дружина. Социјалисти су, дакле, радили илегално. Али њихова делатност није могла задуго да остане тајна за владу. Она је приметила да социјалисти имају неке своје намере у вези с овим дружинама и стога је почела да им прави све могуће сметње, истовремено поштравајући мере против „Раденика“. Услед притиска владе и недовољне бриге самих социјалиста – који су са „Радеником“ имали доста невоље, дружине су дошле до банкротства (сада постоји само столарска и браварска дружина), чему су, поред спољних сметњи, великим делом биле криве и саме дружине. Њихов главни елемент састојао се од ситних трговаца, који су раније водили самосталне радње и били опседнути ситним егоистичким интересима, који су ненаклоњени солидарности. Томе су се придружили и многи други недостаци који су довољно познати ономе ко је био бар донекле упознат са организовањем дружина необразованих и заосталих радничких маса. Али чим су ове дружине запеле у кризу, званична штампа их је одједном прогласила за дело социјалиста и овима приписала кривицу за њихово пропадање. Влада је отишла тако далеко да је Марковића, који је јавно учествовао у оснивању и руковођењу дружином за потрошњу, хтела да у вези с њеном ликвидацијом увуче у једну прљаву новчану аферу да би га могла оптужити за проневеру задружног новца. Али овај злочиначки план није јој, наравно, пошао за руком.

У међувремену су настављени прогони „Раденика“. Против Марковића, као руководиоца, инсценирали су процес који је требало да му донесе неколико година робије, али Марковић је одлучио да бежи у Угарску. Услед тога је дошло до промене у уредништву: Љочић, који је због прогона постао малодушан, иступио је из њега, а на његово место дошао је као уредник Степа Милићевић, један млади правник, који се недавно вратио из Русије. Марковићево одсуство одмах се осетило на садржај листа, али је овај, и поред тога, увек био прилично добро уређиван, а, сем тога, помогао му је и раније стечени углед.

Стални прогони које је спроводила влада, свршили су се тиме што су жандарми једне ноћи уредника Милићевића одвукли у полицију и тамо изложили свакојаким тортурама, присиливши га да на насловној страници листа демантује једно место из чланка: *Интернационала и њен значај у борби европског пролетаријата против буржуазије*, који је изашао у „Раденику“. Уредника су присилили

да изјави: *да се каје што је овај чланак ошишан у његовом листу*“. На то су социјалисти одлучили да прекину издавање свога органа пошто у таквим приликама ионако није могао испуњавати свој задатак. После демантија појавио се само још један број, с којим је „Раденик“, после једног више него једногодишњег egzистирања, у лето 1872. године, прекинуо своје издавање.

Његов утицај био је значајан. Додуше, он није створио никакву затворену социјалистичку партију; време и средства били су недовољни да се из читалачког круга, који је одобравао оријентацију „Раденика“ регрутују ваљани и осведочени социјалисти. Али он је прокрчио социјализму пут, осветлио многа социјална питања, подстакао своје читаоце на размишљање о стварима који им до тада уопште нису падале на ум; једном речи, он је код многих стотина посејао семе из кога ће касније изнићи толики одани социјалисти.

Када је Марковић дошао до уверења да оснивање новог социјалистичког органа за неко време није изводљиво у Србији, покушао је да оснује такав лист у Угарској, у Новом Саду. У Новом Саду је изашао програм новог листа „Једнакост“; али овај покушај је био унапред осуђен на неуспех због колебљивости једног човека који је требало да преузме уредништво (пошто Марковић није био угарски поданик) и положи уобичајену кауцију од 6.000 форинти.

Социјалистички покрет у Србији доживео је дужи прекид. Српски социјалисти повиновали су се овој нужности да би 1873. године сједињеним снагама, са већим искуством, новом енергијом, чак и нешто промењеном тактиком поново развили своју делатност.

III

Революционарна традиција српског народа. „Србија на истоку“. Рад на устанку у Босни и Херцеговини. Неуспех. Социјалистички губе и ојет добитијау храброст; нова шакшика; иовраиак Свејозара Марковића у Србију.

У претходном чланку показано је како је Светозар Марковић* морао да напусти Србију и како је полиција успела да угуши социјалистички орган „Раденик“. Пошто није успео покушај да се у Новом Саду оснује нови социјалистички орган „Једнакост“, Марковић се посветио организацији устанка у српским областима Турске, наиме, у Босни и Херцеговини.

*Марковић је од свога првог наступа на литерарном пољу (1866) све до своје смрти (1875) играо истакнуту улогу у српском социјалистичком покрету. Стога морамо тако често спомињати његово име.

Да би ова настојања учинили разумљивим читаоцу, морамо претходно рећи неколико речи о револуционарној традицији српског народа.

Почетком овога столећа, после дуготрајне, десетогодишње борбе, ослободио се српски народ у Кнежевини Србији испод турске владавине. Почетком борбе (1804) овај вековима угњетавани народ једва се усуђивао и да помисли на то да се потпуно отцепи од Турске и да оснује самосталну државу; али у току дуге борбе, после многих сјајних победа и успеха, мисао о ослобођењу и уједињењу свих Срба пустила је дубоког корена у српском народу. Револуционарна идеја српског устанка сводила се у крајњој линији, на то да Турску и Аустрију треба уништити посредством револуције, а да ослобођени народи (Срби, Бугари, Грци, Румуни, Мађари и Хрвати) треба да се организују у самосталне народне државе и да створе слободну федерацију. Ова федерација бројала би око 25 милиона становника и била довољно јака да своју самосталност заштити од напада споља. Али, после страшног пораза који је српска револуција 1813. претрпела од Турске, када је ова напала Србију са десетоструко надмоћнијом силом, биле су згажене све ове далекосежне наде. Неко време је подјармљена и опљачкана Србија поново утонула у своју стару беду, али су њоме ускоро овладале старе тежње, и 1815. избио је нови устанак. Турци су и сада били протерани из Србије као и у првој револуцији. Али, када је борба морала да буде пренета ван граница кнежевине, тада је ствар узела другачији ток него у првом устанку.

Главни вођа другог устанка (1815), Милош Обреновић, значајно се разликовао по свом карактеру од првог устаничког вође Карађорђа. Док је овај био неумољиви непријатељ Турског Царства и није хтео да зна ни за какве компромисе, М. Обреновић је био љубимац турских паша, увек спреман да закључи мир с Турцима, пошто се надао да ће помоћу различитих сплетки, интрига и дволичне лојалности за себе и Србију добити више него непрестаном борбом. Ово гледиште било је донекле основано, јер све што је Србија до последњих ратова са Турском (1876–1879) поседовала, добила је на овај начин. (Додуше, она је себи право на то извојевала.) Ова политика поданичке верности и улагивања Турској, Аустрији и Русији, коју је инаугурисао М. Обреновић, имала је и своју мрачну страну. У првим годинама ослобођења политичка организација српског народа била је следећа: општина је била потпуно независна, народ је бирао своје предводнике, учитеље, попове и судије. Сви важнији народни послови износили су се пред Скупштину, у коју је сваки грађанин имао слободан приступ и право гласа. То су била патријархално-демократска начела, на којима се могла изградити једна чисто демократска држава. Али већ поменута политика М. Обреновића, уместо тога демократизма увела је у Србију крути бирократизам, следећи у томе пример

Аустрије. Ова политика постепено је укинула демократске народне установе и потиснула демократске назоре и осећања народа. У спољној политици званична бирократска Србија, уместо великог задатка који је себи постављала револуционарна Србија, задовољавала се тиме да улагивањем: великим силама очува то мало независности коју је стекла. Ова бескарактерна политика довела је Србију дотле да су педесетих година њоме фактички управљали инострани конзули и београдски паша. Два нараштаја одрасла су под овом тесногрудом егоистичком политиком и чинило се да је народ постепено потпуно заборавио своје револуционарне традиције.

Први протест против овога заборава револуционарних традиција народне Србије подигла је 1848. београдска студентска дружина „Невен“. Од тада је ранији дух поново почео узимати маха, да би крајем 70-тих година бољи део српског друштва, бар што се спољне политике тиче, поново заступао револуционарне традиције прве српске револуције. Марковићево је мишљење било да српски социјалисти треба да искористе ово расположење да би подigli устанак у Турској (касније, по могућности, и у Аустро-Угарској), као и да Србија и Црна Гора треба да учествују у том покрету. Српска и црногорска династија, које би се одупирале томе покрету, требало би да буду уништене унутрашњим устанком, који би истовремено уништио и бирократски систем у Србији. После тога, уједињеним снагама требало би борбу даље наставити, а српски борци би продирали у Турску, дижући свуда устанак; по завршетку те борбе, у чији успех Марковић уопште није сумњао, стварно ослобођени народ организовао би се у једну демократску народну државу у складу са својим старим демократским традицијама. Задатак социјалиста, који би активно учествовали у борби и који би се у току те борбе истакли и задобили поверење народа, био би да при организовању нове српске државе спроведу економско-социјалистичка начела у меру у којој би то било могуће. То би, дакле, био прави циљ устанка. За своје тврђење да ће се тај покрет завршити не само политичким превратом већ да ће довести и до далекосежне промене у економским односима, Марковић је наводио следеће разлоге:

У своме делу *Србија на истоку* он је критички приказао економску организацију српског народа пре прве српске револуције (1804) и у првим годинама ослобођења и показао да је цео српски народ био организован у великим земљорадничким задругама (асоцијацијама).* Унутрашња организација ових задруга била

*Задруга се састојала из ближих и даљих крвних сродника. Број чланова износио је 50–100 људи, али било је и задруга које су се састојале од целог села.

је следећа: земља и сва оруђа били су заједничка својина задруге, од које ниједан део није могао прећи у приватно власништво. Нико није могао полагати право на земљу коју није сам обрађивао. Ко је иступио из задруге, губио је право на заједничко добро, али је имао право да се врати у задругу, чиме је поново добијао своја ранија права. Сваки задругар радио је према својим способностима и трошио према својим потребама. Међу различитим задругама постојала је највећа солидарност и узајамно потпомагање. Оне су се узајамно потпомагале у радној снази, теглећој марви итд. Ако би се десило да нека задруга због болести својих чланова или из других разлога није у стању да правовремено обради своју земљу, оближње задруге биле су обавезне да јој у том помогну, и то без икакве одштете, под једним јединим условом да у сличној прилици имају право и саме да захтевају такву помоћ. Када би одрасли мушки чланови задруге изумрли услед какве епидемије (која је у то време често харала српским областима) или били побијени од Турака (што се за време турског господарства врло често дешавало), остале задруге су преживеле нејач и жене примале као равноправне чланове. Чврста солидарна веза, која је задруге међусобно спајала, била је општинска земља, која није припадала појединачној задрузи већ целој општини, која је сачињавала скуп задруга. Свака српска општина, осим земљишта које је било власништво појединачне пољопривредне задруге, имала је један појас земље који је припадао њој као општини. Цела ова економска организација је, по мишљењу Светозара Марковића, у многим својим начелима, оном економском уређењу које захтева модерна наука о друштву. Марковић је тврдио да при таквим економским односима, са таквим појмовима о власништву и раду, може природно да се развије оно економско устројство које пропагирају модерни социјалисти. Он је говорио:

„Очевидно је, у друштву где постоје: општинска својина и солидарност између чланова – потребан је само један корак даље па да се организује правилно *општинска заједничка производња* у великом размеру, да се у тој великој производњи примене сва научна открића која увеличавају производњу итд., па, тако исто, да се сасвим правично уреди подела производа по правилима што их само друштво постави. Управо је непојмљиво: по чему је нужно да неки капиталиста има изгледа на неких 20–30% па тек да се у друштву уведе нека машина којом се са истим или још мањим трошком још више производи? Очевидно, ако једна општина види да је корисно да уведе неку машину или да подигне неку фабрику, она ће је и подићи.

Никаква капиталистичка добит и никакво надметање није ту потребно. Тако исто је непојмљиво: по чему чланови једне задруге,

крвни рођаци, морају да се свађају при заједничком живљењу и раду? По чему они морају да се деле и надметањем сатиру? По чему мора да дође најпре капиталиста да инокосне раднике стрпа у једну радионицу, и да тек ту они постају браћа и траже узајамности?“

Да би се дошло до колективног власништва и колективне производње, ови појмови (макар и у грубим цртама) морају се проширити у народу и од народа бити признати за нужне. Код српског народа то је управо био случај. Њему је само недостајала још свест о томе да ове економске односе, који су навиком и обичајем већ били установљени, треба потврдити општом друштвеном вољом – законом и у складу са савременим захтевима политичке економије допунити, побољшати и усавршити. Али пропуштено се може надокнадити. Додуше, бирократизам у политици, индивидуализам и принцип приватног власништва у друштвено-економским односима разорили су српску земљорадничку задругу, као што су уништили и њене солидарне односе, па чак и умногоме помутили појмове народа о заједничком добру и заједничкој производњи, али ови појмови у народу још нису изумрли. Они би били ојачани и новим елементима који би, са ослобођењем српских области у Турској, били уведени у српско друштво, пошто се у овим крајевима српска земљорадничка задруга још прилично добро одржала. Осим тога, српски народ данас има више разумевања за колективизам него што је то био случај за време прве револуције. На основу свега овога, Марковић је рачунао на успех социјалиста при организовању нове спрске државе. Нови политички и друштвено-економски поредак, који би проистекао из срећно окончаног устанка, чак и ако не би у потпуности одговарао социјалистичком идеалу друштвеног уређења, ипак би представљао бољи основ за остварење социјалистичког друштва. То су биле Марковићеве наде, о којима он расправља у свом делу *Србија на истроку*, не одајући, наравно, намеру да се одмах приступи раду на организацији устанка.

На припреме се није дуго чекало. Међутим, пошто су многе личности, које су у тим припремама учествовале, још у животу и које би, према томе, могле нашим саопштењима бити компромитоване пред српском, аустријском и турском владом, овде ћемо о томе говорити само врло кратко и афористично.

Било је уговорено да устанак треба да почне у Босни и Херцеговини да би се на једном месту концентрисала већа сила, а тек у даљем току догађаја да се по могућности шири. Српски официри из Кнежевине Србије и из Аустро-Угарске, који би у одлучујућем часу са оружаним четама пошли у Босну и Херцеговину и ставили се на чело устаника, представљали би прве официрске кадрове. С. Марковић је већ преко свога брата Јеврема, који је припадао вој-

ном сталежу (он се 1863, за време пољског устанка, борио против Руса, а касније је дуже радио као професор београдске Војне академије и био веома цењен међу српским официрима), многе официре у Србији придобио за устанак. И многи српски официри из Аустро-Угарске обећали су да ће у одлучујућем моменту са својим војницима дезертирати и прикључити се устанку.

У Новом Саду и Београду створени су тајни одбори, са задатком да врбују чланове и скупљају новац и ратни материјал. Новосадски одбор издао је проглас свим српским патриотама, захтевајући од њих да подупру свету ствар ослобођења новцем и свим осталим средствима; ова прокламација је преко поверљивих емигара послата у све крајеве. Известан број чланова овога тајног друштва отишао је у Босну и Херцеговину да придобија народ за устанак. Бугарски патриоти, од којих су неки знали за овај план (између осталих и преминули Каравелов), почели су одмах припремати устанак у својој отаџбини. Све је у почетку текло сасвим по жељи, са свих страна су долазиле радосне вести, али ће ускоро доживети неуспех због једне грешке. Имајући намеру да придобије што више присталица, новосадски одбор је, противно Марковићевој жељи, решио да у своје редове прими неколико либерала. Господа либерали, који су, иначе, били тако спори, овога пута нису оклевали да избрбљају тајну, само да би задовољили своју сујету. Намере револуционарног одбора дошле су на тај начин до ушију министра рата и диктатора Србије, господина Блазнавца, чијем интересу, наравно, није одговарало да иницијатива за устанак припадне најбољем елементу друштва. Пошто је морао страховати да би планирани покрет могао довести до уклањања бирократског система у Србији, он је хитно обавестио београдску владу о намерама устаника и, заједно с њом ставио све полуге у покрет да би спречио устанак. Блазнавац је знао да су многи српски официри били умешани у план; он, додуше, није знао који, али је то докучио на основу њихове слободоумности. Пошто није поседовао никаквих доказа, решио је да најспособније и „најопасније“ официре под најразличитијим изговорима удаљи из Србије. Тако су неки од њих послати у Немачку и Француску „да би се усавршавали у војној струци“, а остали су стављени под најстрожији надзор и шпијунажу. Губитак најбољих војних снага нанео је припремама за устанак први ударац; затим су уследиле свађе и распре унутар одбора о томе ко је крив што је тајна одата српској влади. С. Марковић је захтевао да се убудуће предузму строже мере и саветовао већу смотреност при пријему нових чланова; он је доказивао да у противном није могућ успех, али чланови нису били његовог мишљења. Поред свега тога десило се и да једна група патриота, која је обећала

приложити суму од 20.000 дуката, није извршила своје обавезе; тако се са почетком устанка почело отезати, док је српска влада по хитном поступку обавестила не само аустријску него чак и турску владу о намерама револуционара. Надзор над „сумњивим“ људима био је свуда појачан; аустро-угарска влада почела је да прогони Светозара Марковића, тако да је он брзо доспео у кућни затвор. Ови неуспеси, ово отезање устанка и појачана будност трију поменутих влада довеле су до тога да је прво одушевљење револуционара почело да сплашњава и да је ускоро цела ствар пала у воду.

Све то се догађало 1872. године.

Тако су српски социјалисти доживели неуспех зато што су веровали да ће бар у једној ослободилачкој ствари моћи да раде заједно са либералима.

Међу српским социјалистима узимала је маха малаксалост и малодушност. Нису успевали да оснују неки социјалистички орган ни у Србији ни у Угарској. Многе личности које су у почетку држале до социјалиста почеле су, обесхрабрене првим неуспесима, да се одричу социјализма и да се кају због своје „заблуде“ тражећи прибежиште у државној служби српске владе. Осим тога, дошло је, као увек после таквих неуспеха, до међусобног оптуживања; Св. Марковићу је пребацивано да тежи за самовлашћем; први месеци 1873. године били су тежак и горак период у његовом животу. У својим приватним писмима из тога времена он се горко жали на свој положај и на стање заједничке ствари. Све иде наопако, али он је био под строгим надзором угарске владе, те није био у стању да се бори против зла.

Ово тужно стање ипак није потрајало. Ваљани социјалисти су брзо увидели да узајамна оптуживања не воде ничему и да је очајање недостојно озбиљних људи. Морало се поново стећи присуство духа, поново преиспитати положај и прилике, одмерити снаге, имати одређени циљ пред очима и изнова се дати на посао. Том новом преокрету међу социјалистима много је допринела Марковићева приватна преписка. Бодрећи малодушне истовремено је размишљао о томе како треба радити убудуће; он је још једном отворено и одлучно критички размотрио досадашње искуство социјалиста у Србији и открио у истом много заблуде. Први социјалистички орган „Раденик“ заступао је *оппортунистичку теоријску начелу* социјализма, али није израдио никакав практични програм који би одговарао српским условима. Без таквог практичног програма било је немогуће организовати снажну партију која би могла да врши утицај на законодавство и ток ствари. За просте раднике недовољна су општа теоријска начела, чије остварење можда припада тек будућности, њима се мора указати на практичне циљеве који могу бити достигнути још у садашњости. Додуше, све то мора

бити подређено циљу који се састоји у приближавању социјалистичком поретку и социјалисти не смеју заостати у борби за остварење тога коначног циља; они морају, напротив, живо радити на томе да маса добије и теоријско социјалистичко образовање, тј. они морају радити на томе да се у масама шири онај филозофско-друштвени систем који се назива социјализам. Само то мора увек почети са практичним задацима, јер то је најсигурнији пут да се придобије и организује маса. Ову нову тактику морају усвојити и српски социјалисти, то је био резултат Марковићевих размишљања. Зато се он сав посветио задатку израде практичног програма српске социјалистичке партије, договарајуће се о томе са својим друговима преко писама.

(У следећем чланку изнећемо овај програм.) Када је довршио програм, решио је да се врати за Србију. Многи његови пријатељи саветовали су му да привремено одустане од те намере, јер су се бојали да ће пропасти у затвору. И сам Марковић је у почетку оклевао. За време свога боравка у Новом Саду превео је, допунио и обрадио политичку економију Чернишевског. Пошто се налазио у великој материјалној невољи, хтео је ово дело да прода новосадском књижевном друштву „Матица српска“. Оно је било предано књижевном одбору који је изјавио да је дело од научног значаја, али да га „Матица“ не прима, јер речено дело проповеда социјализам, а „Матица“ се боји да ће угарска влада забранити ово друштво ако оно буде издавало социјалистичка дела. Пошто је Марковић тако дошао до уверења да он у Новом Саду не само да неће моћи да ради за заједничку ствар него, чак, ни да живи од свога књижевног рада, у јесен 1873. коначно је решио да се врати у Србију. На истом броду, којим се он враћао из емиграције, налазио се и тадашњи српски министар-председник Ристић, који се враћао из европских бања. Иако су се лично познавали и Марковић имао прилику да из министрових уста сазна за судбину која га чека, он му није пришао. Када су стигли у београдско пристаниште, Марковић је изашао из брода одмах иза министра. Српски жандарми су се понизно поклонили пред министром, а одмах после тога шчепали Марковића за рамена са речима: „Стојте, ви сте Светозар Марковић, пођите за нама у полицију. Ристић, који је то чуо, окренуо се и рекао жандармима: „Пустите господина Марковића да мирно иде својим путем“, а затим се учтиво поклатио и отишао. То је било заиста учињено на центлменски начин, али се при том показало и од каквих безначајних случајности зависи слобода српског грађанина. Да није било тог стицаја околности, полиција би ухапсила Марковића и предала га суду, који би га осудио због штампарске кривице и бекства из земље; овако се десило да буде амнестиран једним јединим покретом руке свемоћног Ристића. Али господин

Ристић који је за своју великодушност можда очекивао од Марковића неку захвалност, бар у форми ћутања, ускоро је увидео да се преварио и вероватно се касније покајао због своје великодушности.

IV

Средњише социјалистичког покрета. Нацрт практичног програма. Оснивање штампарнице и новог социјалистичког органа „Јавности“ у Крагујевцу. Друштвено-политички односи у Србији. Усљех „Јавности“. Пројони од стране владе. Ојуживање Светозара Марковића. Оснивање листа „Раг“. Осуда Марковића и угушење „Јавности“. „Глас Јавности“. Иницијатива владе и пресланак излажења „Гласа Јавности“.

Први српски социјалистички орган „Раденик“ био је издаван у Београду. Пракса је, пак, доказала да је српска престоница Београд врло неподесно место за средиште социјалистичког покрета. У Београду је највише концентрисана бирократија и буржоазија: ту се налазе највиши судови, Државни савет, министарства, двор и целокупни апарат шпијунаже, преко потребне за сваку „добро организовану“ државу; осим тога, Београд има и на европски начин организовану полицију. Од свих српских градова само Београд има жандарме, и то њих 400 на броју. Осим тога, карактер престоничких становника није пријемчив за социјалистичку пропаганду. Ту живи једна маса полусрбизираних странаца, шпекуланата, који знају само за своје личне интересе, док је остало становништво због свога сталног додира са вишом бирократијом потпуно ултра-бирократски настројено. Најзад, Београд лежи на самом крају Србије, стога је из њега тешко одржавати везу с народом. Социјалисти су, дакле, морали наћи други центар свога утицајног подручја. Да би се о свим тим мерама могао договорити са својим пријатељима, Марковић је одмах по повратку предузео путовање у унутрашњост Србије и, на основу ових договора, за центар покрета изабран је град Крагујевац. Разлози за то били су следећи: Крагујевац се налази у средишту Србије и у непосредној близини револуционарног краја Грузе. Иницијатива за многе револуционарне покрете у првој половини овог века потекла је из Крагујевца. У овом граду се налазе: војни завод и радионице за сав ратни материјал; виша гимназија и учитељска семинарија, која је од посебног значаја за социјалисте зато што образује учитеље који иду директно у народ. Осим тога, Крагујевац је био седиште Народне скупштине. Додуше, и Крагујевац је имао исти недостатак као и Бео-

град: он је био престоница младе Кнежевине, и многи његови становници имали су јак разлог да оснивача династије Обреновића називају својим оцем.

Социјалисти су се ипак надали да ће преко радника у радионицама ратног материјала, који су сви били грађани Крагујевца, добити општинску управу у своје руке, што се касније и десило. Крагујевац је, дакле био изабран за седиште социјалистичког покрета и остао је то до дан-данас.

Осим тога, било је нужно споразумети се са напредним људима из народа о главним тачкама практичног програма. О резултату овога споразума узимамо из Марковићевог писма, упућеног циришким пријатељима 7. новембра 1873, следеће: „Ми смо као основу свога практичног програма усвојили нешто што може бити *данас* постигнуто, али што истовремено служи и циљевима даљег друштвеног преображаја. То је уобичајена тактика у борби: најпре се мора освојити *једна*, али *одлучујућа* тачка која нам отвара пут ка потпуној победи. Наш практични програм је за сада формулисан на следећи начин:

„1. Уништити сасвим данашњу управну систему скупштинским решењем.

„2. Привремени одбор, изабран из средине скупштинске, узима испрва централну управу; доцније овај се одбор замењује другим који састављају изабрани делегати из сваког округа.

3. У окрузима бирају се слични одбори који имају управу у економским и другим стварима.

„4. Главни одбор врши закључке Народне скупштине, а окружни закључке окружне скупштине.

„5. Полицијска управа предаје се сасвим у руке појединим општинама.

„6. Данашња судска система укида се и замењује системом изабраних судија, који суде бесплатно или на рачун парничара.

„(Примедба. У случају да ова система не би могла одмах да се уведе, остају две судске системе за прелазно стање: а) прости општински судови суде све спорове, а апелата је скуп неколико општинских судија једног округа, које окружна скупштина за извесно време изабере (?), или б) сваки срез – или изван број општина – бира једног изборног судију за извесно време са одређеном платом, а апелата је скуп судија у једном округу.)

„7. Финансијска система добија особито самостално уређење: на челу стоји централна банка, која управља државним приходима и расходима; сваки округ и сваки срез имају опет своје банке које управљају њиховим финансијским пословима. Ове банке служе за намиривање свију економских потреба као и за подизање општинске индустрије, грађење путева и јавних зграда итд.

„8. Уништити сав дуг који лежи на земљи земљорадничке класе. Да се ово достигне могу бити разни путеви:

а) Опустити сав дуг народима према држави. Приватни дугови се просто проглашавају ништавим.* Обавезу Управе фондова према пупилима, сирочадима итд. узима цео народ и исплаћује је из општинских народних прихода. Ово је најпростији и најрадикалнији, али у исто време и најопаснији пут.

б) Дуг Управе фондова поклонити народу; приватне дугове узимају општине на себе; само из средине сељака изабрани судови решавају који ће се дугови исплатити; интересијски дуг се просто брише. Општина за накнаду постаје власник задужене земље и предаје је на уживање својим члановима који немају земљу, који своје порезе и дугове плаћају по могућности.

„9. Само онај може имати земљу који је ради сам. Сва земља која не припада земљорадницима, припада општинама у којима се налази. Ово се узаконшава Народном скупштином.

„10. Да се српски народ осигура од пролетаризације, нужно је да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску. Како се то може извршити и за које време, остаје да се испита.

„(Примедба. Према овим општим начелима, партија, кад се буде организовала, израдиће у детаљима план будуће организације српског друштва и план за свој практични рад, којим то да постигне.)“

„Овде сам, у ствари, само дао нацрт програма Социјалистичке партије Србије. Он није дефинитивно усвојен, али ми смо се при-

* Ради бољег разумевања ових мера, које су српски социјалисти укључили у свој практични програм, треба узимати у обзир следеће: Порези у Србији нису знатни, али због примитивног стања земљорадње и недовољне развијености заната и индустрије, српски сељак тешко долази до готовог новца, јер он производи једва онолико колико му је потребно да прехрани своју породицу. Колико је велика оскудица новца у Србији види се из тога да су 12% законски максимум *интереса* који је законом уведени као мера против зеленаша, који обично узимају интерес 50–100%. Међутим, без обзира на ових законских 12%, зеленаши налазе хиљаде начина да зараде својих 50–100%. Тако на једном великом делу зиратне земље лежи зеленашки дуг, те је ова фактички прешла у посед зеленаша. Јер мада је сељак још увек власник своје њиве, сав приход од исте иде у руке зеленаша у форми интереса, и сељак је са својом породицом чисти надничар на фактички туђем земљишту. Да би овоме злу стала на пут, држава је основала једну врсту хипотекарне банке, такозвану *Управу фондова* са задатком да сељацима позајмљује новац под повољним условима. Али средства ове банке била су тако ограничена, а процедура одобравања зајма тако компликована да је зеленашима остајало широко поље за њихову делатност. Осим тога, интерес ове банке био је прилично висок: 7–9%. Према томе, дуг који је лежао на земљи потицао је из управе фондова или од приватних зеленаша. Будући да је Управа фондова државна банка, социјалисти су мислили да она може народу да опрости дуг. Дуг зеленашима требало би просто поништити, будући да су ови преко својих дугогодишњих сталних профита већ издашно наплатили.

времено споразумели и у главној ствари је прихваћен низ тачака о којима смо ми сви *сагласни*; што је пак, од још већег значаја, то су тачке са којима се слажу како сви бољи елементи из народа, тако и све боље *снаге из наше грађанске и војне интелигенције*. Према томе, ово није кабинетски програм, већ програм једне партије која активно наступа, и ми се надамо да ћемо исто негде око нове године моћи да објавимо, као и да ступимо у борбу као партија.

„Састављајући овај програм, имали смо у виду наш сељачки сталеж и својинске односе у којима се налази наша земљоделска *радничка класа*. Надамо се да са овим програмом лако задобијемо народну масу, и ићи ћемо на то да себи обезбедимо приступ до ње...”

После утврђивања овога програма и избора седишта за покрет, наредни задатак Светозара Марковића био је да оде у Крагујевац да би постао члан Општине, склопио пријатељство са угледним грађанима и извршио припреме за покретање једног органа и почетак делатности. Велика препрека за издавање органа у Крагујевцу састојала се у томе што овај град није имао штампарију, а социјалисти нису имали довољно средстава да је о своме трошку набаве. Марковић је отишао у Крагујевац, тамо се настанио и, како је већ од раније био познат као изврстан литератор, ускоро му је успело да се упозна, па чак и склопи пријатељство са многим угледним грађанима, као и са многим људима из интелигенције: професорима, официрима итд. Пошто је на тај начин ухватио корена, предложио је овим људима да се у Крагујевцу оснује акционарска штампарија. Учинио је то тако обазриво да је овај предлог одмах био прихваћен: основао је једно друштво за ширење просвете чији су чланови били професори, официри, па чак и свештеници. Ово друштво је убрзо основало сопствену штампарију и орган „Јавност“, за чијег је одговорног уредника био изабран један грађанин Крагујевца, док је Св. Марковић био именован за главног уредника. Тако је крајем 1873. године почео излазити нови социјалистички лист у Србији „Јавност“, као орган организоване групе крагујевачких грађана. То је био велики напредак у поређењу са оснивањем првог социјалистичког органа „Раденика“, који је у своје време основан од једне мале групе студената, који су тек свршили студије и у народу били непознати. Овом брзом Марковићевом успеху допринели су следећи људи: Срета Анђелковић (касније уредник социјалистичког органа „Ослобођење“), Паја Вуковић (председник општине), Милоје Барјактаревић (свештеник), Стева Поповић (директор Учитељске школе), Сава Грујић (директор Војног завода), а касније и на жалост прерано преминули Пера Ђорђевић, који је студирао хемију у Цириху, један изванредан карактер.

Пре него што будемо детаљније говорили о даљој делатности социјалиста, приказаћемо у кратким цртама друштвено-политичке односе који су владали у Србији у тренутку када је почела да излази „Јавност“.

После убиства кнеза Михаила (1868), Блазнавац и Ристић обављали су дужност намесника до пунолетства кнеза Милана (1872). Блазнавац је имао иза себе војску, Ристић грађански бирократски сталеж. Оба човека тежила су ка самовласти. Блазнавац чак ка кнежевској власти, јер се одмах после Михаиловог убиства оженио његовом блиском рођаком, а умео је тако мајсторски да делује да је у устав унета одредба по којој наследство престола прелази на женску линију ако мушка изумре. Кнез Милан био је последњи изданак династије Обреновића, те је Блазнавац помишљао да га убије да би за кнеза именовано свога сина, за време чијег малолетства би сам владао. Разуме се само по себи да Ристић није могао мирно да посматра ове планове и тако се између двојице властодржаца развијало стално супарништво. Ристић је гледао да се ослони на младог кнеза Милана, скрећући му пажњу на опасност која му прети од Блазнавца. Када је Милан 1872. постао пунолетан, Ристићу је пошло за руком да га убеди да он, Милан, мора Блазнавца уклонити с пута или дозволити Блазнавцу да уклони њега. Ристић је ухватио нека Блазнавчева писма из којих је произишало да овај ради на уклањању кнеза Милана. С тим писмима у руци и у пратњи чете оружаних жандарма, Милан је једне вечери отишао у Блазнавчев стан, показао му ухваћена документа и рекао: „Радили сте ми о глави, морате да умрете. Остаје вам само избор између часне или срамотне смрти. Ако изаберете прву, узмите овај отров, бићете сахрањени са свим почастима које припадају једном државном великодостојнику. Ако, пак, одбијете, моји жандарми ће вас одмах ухапсити и одвести у затвор. Сутра ћу једном прокламацијом обзнанити земљи вашу велеиздају и ви ћете у року од 3 дана бити осуђени и погубљени као злочинац. Сада бирајте!“ Блазнавац је изабрао отров и после три дана био сахрањен са највећом помпом. Званични листови су у дугим чланцима изражавали своју тугу за преминулим великим државником, који је изненада умро од „рака у грлу.“* То се догодило 1873. године.

Чим се Ристић ослободио свога опасног ривала, постао је, захваљујући свом великом утицају на кнеза Милана, готово неограничени владар; ипак се ускоро створила нова коалиција против њега. То су били некадашњи српски државни министри са Мариновићем (касније српским послаником у Паризу) на челу, који су после убиства кнеза Михаила изгубили министарска места и који

* Овај догађај је до сада брижљиво сакриван од јавности као дворска тајна.

су сада сматрали да је дошао моменат да их се опет домогну. Ови конзервативци (Ристић се називао либералом, али је био велики реакционар као и они) умели су додворавањима да стекну кнежевину наклоност и да низом интрига и прљавих новчаних афера оборе Ристића. Конзервативци, који су са Мариновићем као министром-председником сада дошли на власт, имали су ипак мало присталица међу бирократијом коју је Ристић, за време своје петогодишње неограничене владавине умео да придобије за себе наградама и унапређењима. Стога је нова влада потражила ослонац у једној другој класи. Пошто је петогодишња владавина насилника постала сваком неподношљива, а бољи део буржоазије још у време излажења „Раденика“ испољио тежњу ка унутрашњој слободи, и то из године у годину све јачу, нова влада је решила да тај слободоумни покрет искористи у своје сврхе, а против Ристића. Додуше, она је за унутрашње слободе марила исто колико и Ристић, али је, ради задобијања симпатија бољих елемената, за министра унутрашњих послова именовала једнога човека који ће се касније показати као реакционар, али који је у то време у грађанству важио као радикал јер је умео да говори о свим могућим слободама. То је био господин Чумић (данас у пожаревачком затвору). Нова влада почела је тиме што је у својим органима нападала Ристића и његову странку и оптуживала га за угњетавање и самовлашће; сем тога, министар Чумић је издао једну окружницу у којој је препоручио толерантан однос према слободоумној агитацији у речи и писму. Уопште узевши, нова влада се правила као да намерава да спроведе велику реформу и, доиста, успело јој је да тиме намами многе наивне људе. У то време су на дневном реду били слобода штампе, право збора, општинска самоуправа (које Србија до тада није имала), реформа пореског и судског система итд., и многи су се надали да ће нова влада сва ова питања решавати у напредном духу. Ристићеве присталице биле су огорчене на нову владу, али су јој зато многи наивни напредни људи веровали, док се у народу свуда чуло мишљење да се досадашња тиранија не може више трпети. Економске прилике нису биле ништа боље од политичких. Са свих страна чуле су се жалбе на очајно стање, мали земљопосед је масовно прелазно у руке зеленаша и народ је једногласно тражио „законску заштиту против ових пијавица“.

Тако су стајале ствари када је почела излазити „Јавност“.

Задатак социјалистичког органа био је, према томе, у првом реду следећи. Потхрањивати и крепити слободољубиво расположење у народу и формулисати у јасним захтевима ону неодређену народну тежњу ка унутрашњој политичкој слободи и ка заштити од економског пропадања. Сем тога, ваљало је новој влади здерати маску и ослободити заблуде људе који су од ње очекивали дру-

штвени преображај Србије. Први задатак „Јавност“ је покушала да изврши израдивши практични програм и доносећи чланке који ће се касније штампати у облику малих брошура („Општина“, „Суд и правда“, „Округ и финансије“, „Народна скупштина“), Марковић је цео државни систем Србије подвргао темељној критици, указивао на његове недостатке, на нужност и могућност друштвеног преображаја и у закључку сваког чланка детаљно формулисао практичне захтеве Социјалистичке партије.

Далеко би нас одвело када бисмо више улазили у анализу ових чланака; водећа основна начела читалац је сазнао из практичног програма. Остало је још да се обради питање организације посла и народне одбране. Први задатак требало је да изврши Марковић, други капетан Сава Грујић, који је студирао у Русији и био директор Фабрике оружја у Крагујевцу. Грујић је већ оглашавао у „Јавности“ своје дело *Војна организација*. Нова влада, која се баш у то време налазила у Крагујевцу због заседања Народне скупштине, искористила је ову прилику да нападне „Јавност“; јер велики одзив на који је овај лист наишао у народу, изазвао је велику забринутост владе и кнеза. Прави напад на „Јавност“ и његову Партију влада је почела једном окружницом министра војног К. Протића, у којој се официрима забрањује да учествују у раду Друштва које издаје „Јавност“. У овој окружници било је речи о револуционарној, социјалистичкој пропаганди која хоће да упропасти отаџбину. Задатак војске је, напротив, да штити постојећи друштвени поредак, док су се неки официри, „на жалост“, толико заборавили да јавно ступају у круг ових револуционара; за овај пут ће им се „милостиво“ опростити, у будућности пак, биће најстроже кажњен сваки који тако ради итд. Ова окружница изазвала је опште незадовољство. Друштво је сазвало седницу и уз општу сагласност задужило Марковића да састави писмени Одговор министру војном. У међувремену је С. Грујић написао Отворено писмо министру војном; оба списа била су истовремено објављена у „Јавности“ и постигла су огроман успех. Она су имала одјека у целој Србији, са свих страна су долазили дописи у којима се немилосрдно шиба окружница министра војног. Овај, на своју велику жалост, није могао доскочити Друштву и „Јавности“, али је зато С. Грујића отпустио из службе. Влада је, пак, да не би свога члана оставила на цедилу, службено укорила „Јавност“ „због поткопавања ауторитета државних органа“ и наредила да се конфискује неколико бројева. Све је то допринело само још већем ширењу „Јавности“, која је, осим тога, министарству здерала слободњачку маску са лица. После ових догађаја постало је јасно да се од нове владе не могу очекивати тражене слободе; „Јавност“ је пак корачала храбро напред, све више освајајући терен. Од постанка српске журналистике ниједан

лист није имао тако огромног одјека у народу. Чланови Народне скупштине, који су баш у то време држали седницу у Крагујевцу, иако су били још за време Ристићеве владе изабрани и прошли његову диктаторску школу, скупљали су се у великом броју у штампарији и чекали да изађе „Јавност“, да би видели шта је писала о овом или оном питању које се расправљало у Скупштини. Нешто тако до сада се није догађало, чак је и та иста Скупштина, која је од Ристића била дресирана за највеће сервилности, укинула на истом заседању срамни закон о телесној казни, који је до тада постојао, и изгласала закон по коме се земљораднику за подмирење приватних дугова може продати само вишак земље преко 5 јутара. Обе мере могу се приписати утицају „Јавности“ и слободном покрету у народу, коме је влада морала подносити рачуна. Додуше, „Јавност“ није очекивала да ће ова последња мера спасти народ од економске пропасти, али се радовала што је Народна скупштина почела да увиђа да добро економско устројство мора бити главни задатак сваке државе или сваког друштва.

Успеси „Јавности“ бацили су владу у велику бригу, њена борба против социјалиста била је утолико тежа што она сада више није могла да каже, као у време „Раденика“, да су социјалисти шачица бескућника који хоће да присвоје туђе власништво, јер је међу социјалистима већ било много угледних грађана. Влада је стога одлучила да, пре свега, угуши „Јавност“ на тај начин што ће оптужити и осудити Марковића. Тако је после 6-месечног излагања „Јавности“, Марковић био оптужен и стављен у истражни затвор због неколико чланака у којима је нападао и подривао постојећи државни поредак, извргавао руглу законе и увредио неприкосновену особу – кнеза.

У истражном затвору, за које време није смео да прима посете, Марковић је провео пет-шест недеља и био, после тога, пуштен из затвора на основу лекарског уверења и уз јемство неколицине грађана. Када сам се у марту 1874. године вратио из Цириха у Србију, затекао сам Марковића, додуше, на слободи, али болесног. Како се „Јавност“ до тада претежно бавила практичним питањима, решено је да се у Београду оснује социјалистички орган „Рад“, који ће третирати теоријска питања социјализма, и ја сам био послат у Београд да будем уредник органа који је требало основати и који је одмах ступио у живот.

У међувремену је Марковић у Крагујевцу био осуђен на 18 месеци затвора. Апелациони суд снизио је казну на 9 месеци и Марковић је спроведен у Пожаревац. Истовремено је дотадашњи уредник Д. Стојковић дао оставку (зато што је био осуђен на замашну новчану казну) па је „Јавност“, после деветомесечног излагања, престала да постоји. Одмах после тога, Друштво је

основало нови орган „Глас Јавности“, под уредништвом Стеве Милићевића (некадашњег уредника „Раденика“). И овај орган је постојао само кратко време. Избори за Народну скупштину су се ближили и влада је чинила све да социјалисте у том значајном моменту лиши њиховог органа. Различитим мерама и свакојаким интригама влада је успела да угуши „Глас Јавности“. Тако је остао још само „Рад“, који је, упркос свим сметњама и запленама од стране цензуре, још у литератури био бар знак да је социјализам жив, и који је крајем 1874. године дочекао излагање новог социјалистичког органа, „Ослобођење“.

V

Избори за Народну скупштину. Социјалисти као посланици у скупштини. Пуштање Св. Марковића из затвора и оснивање листа „Ослобођење“. Болест и нови пројекти Марковића. Он највише Србију. Марковићева смрт и пренос његовог мртвог тела у Србију.

Услед забране „Гласа Јавности“ социјалисти су остали без свога органа у најодсуднијем моменту, тј. у предвечерје избора за Народну скупштину. Додуше, у Београду је још излазио социјалистички орган „Рад“, али је то био лист за науку и књижевност, који се, према закону о штампи, није смео бавити политиком и стога није могао имати никакав практични значај за изборе. Социјалисти се због тога нису обесхрабрили; они су се растурили по свим крајевима Србије и тамо лично деловали. Додуше, знали су да овога пута неће моћи да пошаљу већину у Народну скупштину, али су настојали да бар неке своје присталице имају у њој, да би и одатле могли водити борбу против „постојећег поретка“ (да се званично изразим). Влада није пропуштала ниједну прилику да хапси и кажњава ове агитаторе, али то није спречило да следећи социјалисти; Адам Богосављевић, Милош Глишић, Ранко Тајсић и Милија Миловановић, који су до данашњег дана остали верни својим принципима, буду изабрани у Народну скупштину. Осим ове четворице социјалиста било је изабрано и 15 људи за које се није могло рећи да су прави социјалисти, али који су били потпуно сагласни са практичним програмом социјалиста. Тако су крајем 1874. социјалисти први пут доспели у Народну скупштину, која је овога пута била сазвана у Београду.*

* До тада је Скупштина увек одржавана у Крагујевцу, али како је овај град постао центар социјалистичког покрета, а и његово грађанство било склоно социјалистима, влада је нашла за сходно да Скупштину сазове у Београду, где се осећа сигурном.

У међувремену је и Марковић пуштен из затвора. Међутим, дани овога сјајног борца били су већ избројани, његов живот испуњен акцијама и борбом ближио се свом крају.

Нека ми буде допуштено да се мало дуже задржим на личности овога човека, толико драгог сваком правом социјалисти.

Марковић је поболевао већ дуже времена. За време свога боравка у Петрограду добио је катар стомака, од чега је стално боловао, и што ће, коначно, бити узрок његове смрти. Затвор је сасвим упропастио његово здравље; међутим, када је био пуштен из затвора, којом приликом се задржао неколико дана код мене, у уредништву „Рада“, он уопште није мислио на опоравак свога здравља које је било у критичном стању, већ се искључиво бавио мишљу да у Крагујевцу оснује нови орган. Читав његов организам био је у напетом, грозничавом узбуђењу; целе ноћи се шеткао горе-доле, час задубљен у мисли, час хватајући се за перо, и нама је само на једвите јаде успевало да га пред зору сместимо у постељу да би се одмарао бар два до три часа. Ускоро после тога отишао је у Јагодину (своје родно место) да би се мало одморио код своје породице. Али ни ту није имао мира, и после кратког времена отишао је опет у Крагујевац да би привео у дело свој пројекат о издавању новог социјалистичког органа. Својим пријатељима, који су га због његовог пољуљаног здравља одвраћали од те намере, крио је своје право стање и изјављивао да се сада осећа много боље. Јадни пријатељ! Његова оданост општој ствари спречавала га је да буде свестан свога критичног стања. Одувек је био немаран у погледу своје личне удобности и подсмевао се стално великој забринутости својих пријатеља. На жалост, морао је ускоро и сам доћи до тужног уверења да је много болеснији него што је могао да верује. Али као да није било доста ни то што је нагло сахнула његова физичка снага, ускоро ће бити изложен и новим прогонима од полиције. Није изашло ни 6 бројева „Ослобођења“, а полиција је већ подигла оптужбу против Марковића због неколико чланака, не презајући при том ни од најнижих клевета, као што су, нпр., оптужбе за симпатије према династији Карађорђевића. Средином јануара 1875. Марковић је писао:

„Полиција ме је оптужила због првог броја „Ослобођења“ – ту се ради о опаком карађорђевићизму.* Тако се ето људи силом уништавају. Овај случај је убрзао моју одлуку да напустим своје место уредника и на неко време напустим Србију, да бих наставио

* Овде Марковић алудира на речи тадашњег министра унутрашњих послова Н. Чумића, који је поводом изласка првог броја „Ослобођења“ рекао да из Марковићевих чланака провирује „опаки карађорђевићизам“. На то му је Марковић, коме сам ја пренео ово мишљење, јавно одговорио у „Ослобођењу“. Чудном игром судбине, тај исти министар, који је 1875. социјалисти Марковићу подметао „опаки карађорђевићизам“ лежи сада у затвору оптужен управо због тог злочина.

лечење у иностранству. Сутра ћу на основу лекарског уверења тражити пасош за иностранство. Ако га не добијем, са мном ће ускоро бити готово и ја немам више шта да размишљам. Готово је са мном... Збогом сви планови, све лепе наде... Смрт брише све...“

Марковић је добио пасош захваљујући усрдном старању крагујевачких грађана. Пун нада отпутовао је преко Смедерева у Беч, али он никада више неће видети Србију.

18. фебруара 1875. добио сам последње писмо од њега из Беча, у коме ми јавља да по савету Бечких лекара путује на југ. 25. фебруара један телеграм из Трста јавио је да је Св. Марковић умро у тамошњој болници. Његове последње речи су биле: „Пустите ме да идем за Србију!“

Сувишно је помињати колико је овај ударац тешко погодио српске социјалисте. Целокупна српска штампа, без обзира на оријентацију ожалила је достојно овај губитак. Чак и званични „Исток“ донео је следећу белешку, коју је написао својеручно Ристић: „25 фебруара у Трсту је умро познати српски литерат Светозар Марковић. О овоме човеку се може с правом рећи да је сваки ред написао крвљу свога срца и соком својих нерава.“

Марковићево мртво тело било је донето у Србију и сахрањено на скромном јагодинском гробљу. Иако је за време преноса његовог тела кроз Србију била зима и невреме, поворци у сусрет сливале су се са свих страна масе народа да би одале последњу пошту цењеном покојнику. По целој Србији су се стварали одбори чији је задатак био да скупљају новац за издавање његових списа и подизање споменика. Устанак у Босни и Херцеговини, а касније ратови у Србији, неповољне околности и страховлада која је настала као последица ратова, све то је спречавало извођење ове намере све до данашњег дана. До сада се појавила само прва свеска његових дела, док би сабрана дела износила 12 свезака.

Са дубоким болом опраштамо се од свога сјајног борца, који је читав свој живот посветио социјализму и у том свом деловању за ослобођење угњетене радничке класе и умро; опраштамо се од овога изузетног покојника да бисмо наставили борбу српских социјалиста, коју ови воде до данашњег дана, доживљавајући у тој борби успеха, а трпећи неуспехе.

VI

„Ослобођење“. *Раг Народне скупштинине. Промена министара; нова промена министара и распуштања Народне скупштинине. Угушење „Ослобођења“ и „Рада“. Нечувени прогон социјалиста. Којривнички покрећ. Нови избори.*

Када је Марковић напустио Србију, предао је уз сагласност својих пријатеља уредништво „Ослобођења“ Срети Анђелковићу.

А цела Партија је преузела бригу за тачно излагање органа. „Ослобођење“ је било продужетак „Јавности“, и наишло је на исти топли пријем у народу. Оно је имало утицаја и на Народну скупштину, која је заседала у Београду. Говори, предлози и интерпелације социјалиста у Народној скупштини, који су, иначе, у званичним листовима штампани са великим закашњењем, излазили су сада одмах у „Ослобођењу“, народ их је жељно читао и слао са свих страна поздравне адресе социјалистичким посланицима због њиховог мушког држања. Практични програм социјалиста био је свуда јавно читан и изазивао је одушевљење у народу.

За то време ствар владе није стајала нимало добро у Народној скупштини. Око социјалиста се постепено окупљала јака опозиција и влада је засута масом интерпелација и напада. После кратког времена однос између Народне скупштине и владе постао је тако затегнут да је ова последња била приморана да да оставку. Нови кабинет, који је представљао само промену у личностима, одгодио је заседање Народне скупштине на неколико недеља да би донекле утишао раздраженост Скупштине и добио времена да помоћу интрига створи већину у Скупштини. Када се у међувремену Народна скупштина опет састала, убрзо се испоставило да се исто расположење очувало; већ на првим седницама дошло је до бурних сцена између министра и социјалиста. Да би окончао те сцене, министри су наговорили кнеза да се лично умеша у распу да би по могућности својим утицајем ућуткао непријатељски расположену скупштину. Кнез је био толико нетактичан да је предузео посредничку улогу и тиме се компромитовао. На *затвореној* седници, кнез је са свим својим министрима дошао у скупштину и одмах поставио питање да ли скупштина има поверење у њега; ако га има, онда би требало да верује и министрима које је он изабрао. Скупштина је одговорила да се сада не ради о поверењу или неповерењу; да је она уверена да стање у земљи тражи темељит преображај и да стога захтева да се на томе почне одмах радити; влада је била против тога и захтевала је да се у први план стави буџетско питање, да би се после његовог усвајања Скупштина могла распустити. Народна скупштина је одговорила да се не може сложити са таквим схватањем и да захтева да се одмах расправља о разним значајним предлозима које су поднели посланици; даље, да треба донети одлуку о сазиву Велике народне скупштине ради промене садашњег устава који не ваља ништа јер битно ограничава удео народа у законодавној делатности и народну слободу. Скупштина тражи од кнеза да за ministre именује оне који би били сагласни са захтевима скупштине и вољни да раде на њиховом извршењу... Кнез је правио притисак на Скупштину да се одмах изјасни да ли

има или нема поверења у њега, седница је најзад добила буран карактер и свршила се тиме што се из ње кнез удаљио хитно у пратњи својих министара.

Следећа последица била је то да је кабинет морао демисионирати; уместо да за ministre именује слободоумне људе; кнез је узео за саветодавце све само излапеле бирократе. Ово ново министарство предложило је „у циљу повећања државног прихода“ увођење *индиректних* пореза; социјалисти су успели да предлози министарства буду одбачени у Скупштини; место њих су поднели предлог да се уведу директни прогресивни порези на приход. Пошто је влада увидела да са овом скупштином неће моћи ништа да учини, решила је да њу распусти. Кнез је издао писмену заповест о распуштању, а нови избори ће касније уследити. Посланике су на излазу из скупштинске дворане чекали жандарми који су им ставили на знање да ће бити ухапшени ако одмах не напусте Београд, „јер они више нису посланици“. Мада је ова скупштина показала приличну самосталност у односу на владу, она ипак није била способна да изведе удар против постојећег система у Србији, као што су то планирали социјалисти; стога се одустало од покушаја да оружана народна маса заштити Скупштину и тиме је њено распуштање постало готова ствар.

Влада је покушала да најстрожим мерама искорени „зло“ социјализма и да добије слободан простор за предстојеће изборе. Започео је период у коме се она трудила да „отров ишчупа из корена“. Као прва жртва пали су социјалистички органи: „Ослобођење“ је било забрањено (после деветомесечног излагања) „јер је угрожавало јавни ред и поредак“. А њихов уредник је оптужен и касније осуђен на 2 године затвора. „Рад“ је био угушен на тај начин што је влада редовно пленила његове бројеве. Кад је уредништво увидело да нема никаквога смисла снабдевати полицију штампаним бројевима листа, обуставило је издавање „Рада“, а његов уредник је био осуђен на 15 дана затвора.*

Томе су следила безбројна хапшења у земљи. Многи слободни духови, а нарочито људи који су били погодни за кандидате на следећим изборима били су оптужени за било какав преступ, да би могли бити ухапшени. У Јагодини је одржано суђење 30 људи; две социјалистичке, које су завршиле студије у Цириху и добиле дозволу министра да отворе школу у Крагујевцу, биле су на нај-

* На првом суђењу уреднику „Рада“ државни тужилац се компромитовао и судије су ослободиле уредника. Влада је неколицину судија казнила премештањем, именовала нови суд са другим државним тужиоцем, али је и овај ослободио уредника. Коначно, трећи пут је стигло наређење да уредник безусловно мора бити осуђен, па му је изречена најнижа казна у трајању од 15 дана „због хуљења на ветру и хушкања једне класе на другу“.

бруталнији начин протеране у Београд, где им је полиција саопштила да у року од 3 дана имају напустити Србију; овде ваља напоменути да је то протеривање ипак било само једна „пуста жеља“ полиције. У Шапцу је социјалист М. Ценић био осуђен на 8 година робије у *окову* због „велеиздаје“, а његов пријатељ Алавантић на 10 година робије без окова. Многи учитељи и ситни чиновници, који су симпатисали социјалисте били су отпуштени из службе. Полиција је била нарочито бесна на социјалистичке чланове последње Народне скупштине. Свима је умела да измисли неки преступ. Наш прерано преминули пријатељ Адам Богосављевић био је ухапшен у Неготину. У претходном свеску „Годишњака“ већ смо поменули, поводом његовог некролога, како га је оружана маса народа ослободила из затвора.

Ускоро су одржани избори на којима су не само Адам и његови другови већ и 10 других социјалистичких посланика били изабрани у скупштину, тако да су социјалисти забележили изборну победу не само међу сељацима, него и у 6 окружних вароши: Крагујевцу, Ваљево, Алексинцу, Књажевцу, Неготину и Јагодини, где је био изабран Јеврем Марковић, брат преминулог Светозара. Овај резултат био је утолико значајнији што су и за време ових избора социјалисти били без свога органа.

VII

Социјалисти оснивају штамарију у Крагујевцу и обнављају „Ослобођење“. Угушење „Ослобођења“ и појава „Старо Ослобођења“. Сазив Народне скупштине и прилике у Србији. Министарска криза и премештање Скупштине у Београд. Нова промена министра, обећања нове владе, Закон о штампи и општинској аутономији.

Са угушењем „Ослобођења“, било је везано и затварање задружне штампарије. Стога су социјалисти, када су хтели поново да оснују свој орган, морали мислити и на набавку сопствене штампарије.

Заједничким напорима успело им је да је оснују и убрзо после тога (почетком августа 1875) изашао је поново њихов орган „Ослобођење“. Али чим су изашла прва два броја, влада је опет забранила лист, наводно због тога што уредник овога листа (С. Анђелковића), који је већ као ранији уредник био под оптужбом, нема право да га поново издаје. Социјалисти су нашли другог уредника (Илија Тодорић) и основали су „Старо Ослобођење“ пошто су се журили да што пре добију свој орган, у сваком случају, пре заседања Народне скупштине.

Скупштина је пала у бурно време. С једне стране, у народу је владало велико огорчење због насиља владе, а с друге, устанак је већ букнуо на границама Србије, у Босни и Херцеговини. Странци могу да мисле о том устанку шта хоће, али онај ко фактички познаје стање и односе у овим покрајинама може да каже да је овај устанак био борба угњетених против угњетача, борба која је била изазвана најстраховитијим насиљима и нечовечном експлоатацијом народа. Само се по себи разуме да огорчени народ није могао равнодушно посматрати ову неравну борбу између шачице устаника и добро наоружане турске стајаће војске, тим пре што је устанике убрајао у своју браћу по крви и језику и њихову ствар сматрао својом сопственом. Осим тога, ни српска граница није била поштеђена, турске трупе су упадале и пљачкале оближња насеља, тако да је српски народ био принуђен да своје границе штити оружаном руком. Све то је изазвало раздраженост и немир у народу, при чему су се могле разликовати две струје: тежња ка темељном преуређењу у земљи и тежња за енергичним мерама према Турској, подупирање устанка у Босни и Херцеговини. Обе тежње одмах су се снажно осетиле чим се састала Народна скупштина. Прва тежња била је тако оштро изражена да је и влада била принуђена да рачуна с њом и да већ при отварању скупштине изјави да је вољна примати предлоге о већој слободи штампе и о општинској аутономији. Али овај уступак није ништа помогао влади; насиљима које је извршила, она је на себе навукла опште огорчење и онемогућила своје даље постојање. У Народној скупштини седео је велики број људи, који су тек изашли из затвора и, снабдевени свим потребним документима, спремали се да цело министарство оптуже због насилничких дела. Ово непријатељско расположење достигло је такав степен да је сам кнез, противно сваком обичају, и то из чистог страха, пропустио да дође у Крагујевац на отварање скупштине. Министри, који су били остављени сами себи, нису могли ништа друго до да после неколико бурних сцена поднесу оставку. Кнез пак, који је страховао од устанка, бригу о својим интересима поверио је енергичном Ристићу, једном кога је сматрао способним да отклони устанак. Влада се пожурила, пре свега, да скупштину из револуционарног Крагујевца премести у Београд, где су се и сама господа министри сигурније осећали и, у случају каквог бунта, имали да учине само један корак па да се нађу у Аустро-Угарској. Сред опште народне раздражености и пометње у којој су се нашли кнез и његови министри, „Старо Ослобођење“ почело је да пише у тону којим се ни пре ни после тога никада није писало у Србији. Оно је сасвим отворено претило кнезу свргнућем с престола и подстицало Народну скупштину да се дочепа власти.

Тек после три недеље дошла је прва званична опомена (у бр. 17), што уопште није спречило наш орган да и даље излази; он је и даље писао у истом тону, док је министарство ускоро пало; „Старо Ослобођење“ имало је задовољство да већ у свом 19. броју објави овај пад. Кнез, пак, видевши да слободоумну струју у Народној скупштини не може угушити, почео је да попусти и саставио је министарство из прилично либералних елемената, са председником Народне скупштине Каљевићем (сада емигрантом у Бечу) као председником.

Нова влада је у самом почетку изјавила да је вољна радити на унутрашњем преустројству и замолила је скупштину да заједнички с њом ради.

Социјалисти нису држали много до ових обећања владе. Они су већ на првим седницама поднели следеће предлоге: 1. Хитно проглашење неограничене слободе штампе и слободе збора и договора; 2. темељна реформа судска у смислу изборних судија и јавног, усменог и бесплатног судског поступка; 3. темељно преустројство школа; 4. промена целог државног система у смислу народне самоуправе уз укидање Државног савета, полиције и жандармерије; смањење плата свим вишим службеницима, који остају у служби док се не спроведе целокупна реорганизација; 5. промена устава у смислу увођења општег гласачког права свих пунолетних и директног учешћа народа у законодавству; 6. подупирање устанка у Босни и Херцеговини. Народна скупштина неће се разићи док се сви ови захтеви не задовоље и спољни односи не поставе на нови начин. То су били захтеви социјалиста. Али пошто за исте нису добили већину у Народној скупштини, они су покушали да изнуде од владе бар оне реформе које је она била принуђена да прихвата. На тај начин се на овом заседању добио нови закон о штампи и општинској аутономији, као и извесно проширење личне слободе. Без обзира на ове потпуне законе, социјалисти су добили сигурније тло и могућност да даље воде борбу са мањим љубицима. Слободнији закон о штампи затекао је већ уредника „Старог Ослобођења“ и писца ових редова у двомесечном *испиражном зајвору*, првог као уредника, другог као писца неколико чланака и као *шћамјара*.

VIII

Општинска управа прелази у многим местима у руке социјалиста. Интриге полиције. Победа социјалиста у Крагујевцу и манифестација са црвеном заставом. Лажни искази полиције и

тајна наредба кнеза. Бурна ноћ. Хайшења и њихове последице. Живои у зајвору. Угушење „Старог Ослобођења“. Суђење крагујевачким социјалистима и њихово пуштање испод суда.

Крајем 1875. године ступио је на снагу нови закон о општинама. На основу овог закона морали су се свуда у Србији одржати нови општински избори. Свако ко је упознат са општинским пословима зна да оцени каква је то добит за једну партију када она добије општинску управу у своје руке.

Стога су се социјалисти трудили да на новим општинским изборима освоје што више места. Резултат је био сјајан: преко 300 сеоских и градских општина изабрало је људе наклоњене социјалистима. Међу осталима је и у Крагујевцу општинска управа потпуно прешла у руке социјалиста, којом приликом је за одборнике изабран сарадник „Старог Ослобођења“, инжењер (циришки студент) П. Велимировић. Овај резултат озлоједио је више бирократске кругове у највећој мери пошто им је постало јасно да и најмања законска мера, уведена у смислу народне самоуправе, нужно јача Социјалистичку партију и омогућава јој да осваја све већи терен. Но што је било веће озлојеђење бирократије против социјалиста, утолико је више расло одобравање народа. Никада од када постоји устав у Србији, *народ* није узимао тако живог учешћа у јавним пословима као у то време. Ободрена таквим успехом група социјалиста основала је у Смедереву нову штампарију и нов социјалистички орган „Народна воља“.* Али ови резултати дали су бирократији нови импулс да развија своју делатност, јер је почела осећати да јој измиче тло под ногама.

У Србији је раније владао бирократско-полицијски систем, почев од породице и цркве па до избора, она је удешавала све како сама хоће. Са увођењем новог закона она је изгубила ово право, што јој се нимало није допадало. Обе дакле, како бирократија тако и полиција, уложиле су све своје снаге да отежају и компромитују практичну примену новог закона о општинама. Латиле су се различитих средстава и интрига да би доказале да народ „није зрео“ за општинску аутономију. У Крагујевцу, као и у свим градовима где су били изабрани социјалисти, полиција је почела да интригира. По новом закону општински одбор мора сазвати општинску скупштину ако 80 грађана захтевају сазив. Полицији је путем интрига пошло за руком да скупи 80 потписа који су захтевали општинску скупштину, која је имала да одлучи о томе да ли има поверења према постојећој општинској управи у Крагујевцу. За то је био одређен 15. фебруар 1876. Присталице полиције спремале су се да изазову немире да би компромитовале општинску аутономију. Со-

*Касније обоје угушени од владе.

цијалисти су то сазнали и препоручили својим људима највеће самосавлађивање и мир. Они су били свесни своје победе и мирно су очекивали резултат гласања. Али када је полиција, још пре него што је гласање и почело, видела да се налази у огромној мањини (81 : 504), решила је да по сваку цену изазове нереде да би растерала скупштину. Ови бедници су носили велике мочуге, као и револвере који су били сакривени у џеповима, и нападали оне који су гласали за социјалисте. Иако је у потпуности владао собом, општински одбор није могао спречити да дође до проливања крви. Упркос томе, полицијски људи су напустили скупштину зато што се ова није дала застрашити и гласање је ишло својим током. Општинском одбору изгласано је поверење са 504 гласа према 1. Међутим, и поред тога, једна мала група од 80 незадовољника послала је депешу министарству у којој јавља да је у Крагујевцу избила „побуна“ и молила је за интервенцију полиције и стајаће војске да би се „поново успоставио ред“. Упркос свему томе, грађани су решили да по завршеном гласању једном поворком кроз град, а нарочито кроз предграђа, у којима су социјалисти имали највише присталица, прославе своју победу. Музиканти, који су као бирачи били присутни, засвирали су Марсељезу, а пред поворком је кренула велика црвена застава са крупним белим написом *Самоуправа*, коју су, сигурни у своју победу, грађани унапред припремили. Овај демонстративни свечани опход трајао је три сата. Свуда уз пут грађани су поворку поздрављали узвиком „Живела аутономија!“ и држали здравице у њену част. На многим местима су држани говори у којима су социјалисти окупљеном народу саветовали да штити и брани своју самоуправу и да од Народне скупштине енергично захтева увођење даљих слобода. Најзад се поворка вратила до општине, на којој је истакла црвену заставу и пошто су одборници скупштини изразили своју најтоплију захвалност на изгласаном поверењу, грађани су се разишли. Као што се види, цела демонстративна поворка имала је од почетка до краја најмирнији ток.

Међутим, телеграф између Крагујевца и Београда био је у непрекидном раду. Полиција је извештавала министарство да је у Крагујевцу већ избила побуна и да прети велика опасност ако Карагујевачки гарнизон не изађе из касарне да успостави ред и мир. У Београду се одмах састао Министарски савет под председништвом самога кнеза и команданту крагујевачког гарнизона одмах издао наређење да своје људство стави у приправност. Осим тога кнез је истом команданту издао тајно наређење да своје војнике преобуче у раднике и да пред сам мрак нападне станове свих важнијих социјалиста, а пре свега уредништво „Старог Ослобођења“, и да их све побије, а да сутрадан састави извештај, *како је*

народ, огорчен покушајем комуниста да изазову побуну, устџао на оружје и све их љобио. Међутим, командант се није усудио да узме на себе ову одговорност и телеграфисао је министру војном да моли да му се уважи оставка, ако се тако нешто од њега захтева. Овај, пак, не знајући ништа о издатом наређењу, сазвао је своје колеге и одржао седницу после које су на једвите јаде некако убедили ратоборног кнеза да своје наређење повуче.

Народно весеље се наставило и када је пао мрак. Из кафана је одјекивала музика и песма. На улици су се показале групе пијаница, друштвени олош који је био у служби полиције и покушавао да изазове тучу. Грађани који су били наклоњени социјалистима нападани су у својим кућама. Дошло је чак и до убистава и безбројних хапшења која је вршила ова злочиначка банда уз помоћ војника. Социјалисти су стога решили да се затворе у своје куће и да сачекају следеће јутро да би видели како ће се завршити ово полицијско дивљење. Уредништво „Старог Ослобођења“ – 5 мушкарца и 2 жене – затворило се у свој стан, напунило све пушке и револвере и држало стражу целе ноћи, пошто је наша кућа (на коју се највише пазило) фактички била опседнута од војника.

Војска се у освит дана повукла у касарне. 16. фебруар протекао је мирно, само су се скупљали грађани да протестују против нечувених насиља. Истога дана изишао је у „Старом Ослобођењу“ један снажан чланак, у коме је била описана ноћ ужаса. Следеће ноћи војска се опет размилела по граду. Тако је то трајало до 20. фебруара.

У међувремену је управник полиције ковао свакојаке интриге, сакупљао лажне сведоке и лажна документа, да би могао да отвори истрагу против социјалиста. 20. фебруара било је с тим готово и хапшења су почела следећим редом: најпре два општинска одборника, затим уредник „Старог Ослобођења“ и моја личност, затим неколико чланова општинског одбора и једна маса грађана. Та три дана била су ухапшена 32 грађанина. Сви ми били смо сабијени у *џири џесне џросџорије* (пет метара дуге, четири и по метра широке) и стављени под стражу коју су сачињавали 20 војника *стајаће војске*. Затим је почела „истрага“. Оптужница је гласила „због покушаја побуне“ и базирала се на параграфу који за окривљеног предвиђа *смртну казну*. Јавни тужилац је чак захтевао да будемо оковани, али касацциони суд је одбио овај предлог. Није постојала сагласност о образложењу оптужбе, сваки час нам се стављало на терет нешто друго, подметали су нам све могуће бесмислице и најзад нас оптужили: због ношења црвене заставе (што по српским законима није кажњиво) кроз град и узвика: „Живела комуна и република!“ што је државни тужилац још имао да докаже.

У међувремену је у затвору живот био неподношљив. Поступак се граничио са нечовечним. Тек у последњим месецима режим је ублажен, смели смо да примамо посете и прилично весело смо проводили време, иако је пред нашим очима још лебдео параграф са смртном казном. Сељаци из околине показивали су живо интересовање за нашу судбину. Када су нас посећивали, доносили су нам свакојаке понуде у облику намирница, пића, дувана итд. Предлагали су нам да дођу са наоружаном масом да нас ослободе, али ми смо то одбили, прво, јер смо се надали да ћемо ионако бити ослобођени, и друго, што смо сматрали да није погодно време за народни устанак.

Наше суђење почело је крајем маја и трајало пун месец дана. Већ смо споменули како је гласила оптужба. Да је црвена застава ношена унаоколо, нико није оспоравао. Да смо извикивали „живела комуна и република“, потврдили су само полицијски сведоци, чији су искази представљали *целу основу* оптужнице; ни један једини писмени документ није поднет на овом суђењу.

Оптужене је бранило дванаест адвоката који су јавно изјавили да желе *бесплатно преузети* нашу одбрану јер нас сматрају невиним. Против девет полицијских сведока социјалисти су извели својих 130 сведока, који су сви изјавили да се није викало „живела комуна и република“. Али када је државни тужилац већ при саслушању два прва лажна сведока увидео да он може доћи у неприлику и читав сплет његових лажи бити разоткривен, одустало се од саслушања других полицијских сведока, јер је већ било довољно јасно да се читава оптужба од почетка до краја заснива на измишљотини.

Пошто се државни тужилац избламирао, ми смо своје одбрамбене говоре усмерили више на пропаганду наших начела него на нашу личну одбрану. Суђење је све више добијало ток једног неизбежног и колосалног скандала за владу и њене органе, па се суд пожурио да га што пре приведе крају. По окончању одбрамбених говора нас и наших адвоката, суд је донео следеће решење: „*Сви оптужени ослобађају се оптужбе за ношење црвене заставе и извикивање пароле „Живела комуна и република“, јер не постоји чињенично стање.*“

Тако се завршио монстру-процес, сјајно за социјалисте, са скандалом за владу. Већ у току процеса „Старо Ослобођење“ било је угушено, налазили смо се на прагу рата са Турском. Либерална Каљевићева влада била је пала, на кормило државе дошао је опет Ристић, по чијем је савету кнез издао наредбу којом се укидају закон о штампи и општинска самоуправа.

IX

Рајџ и држање социјалиста за време рајџа. Велика народна скупштина и усљех социјалиста. Обнова процеса и осуда. Други рајџ, време терора, емиграција, избори. Садашње стање социјалистичке партије у Србији.

Када смо ми били пуштени из затвора, рат је био већ објављен и на границама Србије текла је крв. Народ, наша браћа и сестре, стајали су пред непријатељем који је већ продро у Србију и палио наша села. И нас је звала дужност у редове народа. 4. јула, три дана после нашег ослобађања, отишли смо на границу, једни као резервисти, други као добровољци. Рат се већ распламсао и био је вођен на начин против кога смо били ми, социјалисти; али када је тај рат већ био ту и више није било могућности да се промени ток догађаја, социјалисти су заузели своје место у редовима народа, борили се, патили заједно с њим, лојално и свесно испуњавајући своју дужност и бранећи отаџбину са пушком у руци. Народ је видео социјалисте на својој страни у његовим најтежим данима и то је добро запамтио, јер је одмах после закључења мира, на изборима за Велику народну скупштину, изабрао за посланике *око 30 социјалиста*, међу којима четворицу из Крагујевца, од којих су тројица била у затвору. Ови избори су показали влади да су социјалисти постали најопаснији њени противници. Она је стога обновила наш процес, на коме смо, *без позивања на суд*, сасвим незаконито за неколико дана били осуђени: уредник „Старог Ослобођења“ на пет година затвора и две године полицијског надзора, ја на три године и девет месеци затвора и две године полицијског надзора, Велимировић на три године затвора и две године полицијског надзора, остали на једну годину полицијског надзора. Али крволочна влада није била тиме задовољна, већ је дохватила оне који су били осуђени на једну годину полицијског надзора и посебно их осудила, нпр. нашег пријатеља и сарадника Сретеновића на *20 година робије у оковима*, „због побуњивања народа“; он је и умро на робији, остављајући иза себе незбринуту породицу са петоро малолетне деце. Ко је од осуђених могао да се спасе бекством, тај је то и учинио. Велимировићу и мени је успело да побегнемо у Угарску, наш пријатељ професор М. Поповић побегао је касније у Румунију. Други су, на жалост, били лошије среће. То се догодило у марту 1877. У земљи је владало опсадно стање, ратом исцрпљени народ запао је у очајну апатију. Три окружне вароши и преко 300 села, са свим њиховим имањем, Черкези су спалили до темеља. Народ је гладовао, реквизицијама му је одузиман и последњи залагај. У Пожаревцу је лежало шест стотина људи који су били ухапшени зато што су се супротстављали реквизицији. Тако је то изгледало почетком 1877. године.

Следеће зиме избио је други рат. Неколико крагујевачких батаљона, на смрт исцрпљених резервиста, одбили су, *на сојстивену иницијативу*, да иду у рат. Редовна војска је угушила ову побуну, али министри Ристић и Радивоје (две хијене у људском облику) нису били тиме задовољни, већ су искористили ову прилику да казне слободоумне људе и неколицину својих личних непријатеља. Измислили су некакву „заверу“ и ухапсили масу људи, од којих су многе осудили на осам, десет, петнаест и двадесет година робије, а деветорицу тајно стрељали, међу којима једног храброг команданта, једног 60-годишњег свештеника и пуковника Јеврема Марковића (брата покојног Св. Марковића). Ово мучко убиство извршено је *у шуми, без икаквог суда*. Пуковник Марковић тек што је освојио Ак-Паланку од Турака и у званичним листовима му је за то била изражена захвалност, када је изненада позван у Београд, где су га ухапсили, спровели у Аранђеловац и тамо тајно стрељали. Београдски целати су покушали да упетљају у ову аферу све социјалистичке вође, да би их стрељали, али то им срећом није пошло за руком.

После другог рата настало је време терора. Влада је сама измишљала „завере“ да би што дуже задржала опсадно стање и могла лакше да врши своја насиља. У том времену страховладе маса слободоумних људи морала је емигрирати у Угарску и Румунију, док су се избори одржали 1878. године.

Упркос томе, *социјалисти су добили дванаести представника* у Народној скупштини. Између осталих је први пут изабран наш пријатељ инжењер Пашић који је студирао у Цириху. Влада је поништила ове изборе помоћу своје већине у скупштини, али народ је сву дванаесторицу поново изабрао и они су до данас остали у скупштини.

Реакција, управо, може се рећи опсадно стање, које је пратило оба рата, траје и даље. Заведена је најстрожа цензура штампе и стога социјалисти нису могли да оснују никакав нови орган. Али у народу, од рата исцрпљеном, приметан је покрет који слаби снагу реакције и српски социјалисти опет мисле на оснивање једног новог органа. Будући да у Србији нема закона о удруживању, социјалисти се не могу организовати *јавно, као партија*. Ипак постоји извесна организација, слична оној која сада постоји у Немачкој. Услед притиска који сада влада у Србији, социјални покрет какав је постојао у 1876. није могућ, али Партија упркос томе живи и дела. Радимо на томе да се што је могуће пре *јавно организујемо*, и у сваком случају, до идуће године бићемо у стању да то спроведемо у дело. Социјалисти се сада енергично боре у Народној скупштини и налазе одјека у народу. Апатија која је завладала после рата приметно ишчезава и социјалисти не очајавају због будућности.

Ја сам у кратким цртама приказао социјални покрет у Србији. Чланак је испао дуг, стога се нисам могао дуже задржати на новијим догађајима и садашњем стању социјализма у Србији. Надам се, међутим, да ћу следећом приликом читаоцима *Годишњака* моћи да дам пријатније вести из Србије. Пошто имам намеру да напишем кратак преглед данашњег стања социјалистичке партије у Србији, нека овај незнатни нацрт да бар неки појам о прошлости ове партије.*

Jahrbuch für Socialwissenschaft und Sozialpolitik,¹⁶⁷ 1880, стр. 384–396. и 1881, стр. 327–357.

* На недавно одржаним изборима за Скупштину изабрано је 18 социјалиста.

ЗЕЛЕНА КУЋИЦА¹⁶⁸
од Хермана Гројлиха
(одломак из X главе)

[...] Почетком јуна 1870. неочекивано из Женеви стижу узнемиравајуће вести. Један организовани захтев гипсара и молера за повећање надница довео је 11. јуна до отпуштања преко 5.000 грађевинских радника. Ми смо сместа реаговали и сазвали за 18. јуни велики раднички збор у „Старој стрељани“. Циришка полиција нам је забранила да лепимо плакате, те смо били принуђени да их качимо у продавницама Потрошачког удружења које су тада биле под управом Карла Бирклија. То је допринело да збор ипак буде веома добро посећен и протекне у реду.

На збору се наравно агитовали и за синдикате, али још више за мешовиту секцију која се иначе звала Основна секција Интернационале јер је бележила снажан прилив чланства. За седиште и салу за састанке одређен је локал „Das grüne Hüsi“ (Зелена кућица) чији је власник био гостионичар Урлих Хубер, који нам је, иако није био социјалиста, и раније пружао склониште у бурним временима. Прву седницу у новом седишту смо одржали 25. јуна 1870. године.

Сада је почео веома активан живот и ту су се окупљале многе личности које морам овде да поменем. Већ на збору у стрељани од 18. јуна, др Ерисман је добио чврсту подршку радништва које му је дало већину гласова као вредном сараднику. Сувишно је рећи нешто више о садашњем председнику Циришке радничке коморе.

Са сетом се сећам једног изванредног човека који је тада боравио код нас – Светозара Марковића, који може да се назове српским Ласалом. Човек средње висине, мршав, тамне косе, са лепим јужнословенским цртама лица оштро урезаним, са јаким мисаоним челом и пријатељским смеђим очима. Он је већ у доброј мери био изучио социјализам, док се код нас интересовао само за швајцарско уређење, и то као ученик да би решио задатке које је себи у својој домовини поставио. И пријатељи и противници су јединствени у мишљењу да је Светозар Марковић извршио снажан

утицај на свој народ, посебно на омладину у Србији и да је препород у Србији настао великим делом и његовом заслугом. Свакако да је такав човек изгледао опасан властодршцима и они су га онда прогањали са оријенталном свирепости, све док његов снажни дух није напустио његово тело, слабо да издржи то насиље. Но, сећање на њега је и данас свето за многе у Србији.

Међу нама је са њим делао и његов земљак Сечански, такође студент као и Марковић, у кога су полагане велике наде, али су оне покопане његовом скором смрћу у Цириху. Сахранили смо га на болничком гробљу, а данас се изнад његовог гроба уздиже нова зграда наше Високе школе.

Поред осталих Срба и јужних Словена, на нашим седницама учествовали су ревносно руски, грузијски и јерменски студенти и студенткиње као слушаоци и даваоци прилога. У веома живом приватном општењу упознао сам их као ваљане људе, а неки од њих су доцније у Русији постали мученици својих социјалистичких убеђења – овде нећу помињати имена. Један део је боравио под другим именом, а разумљиво је да их никада нисмо питали за право име, па према томе списак не би био потпун. Због многих различитих и необичних чланова, мешовита секција је у шали названа *Дивља секција*, а она је поносно прихватила то име јер је могла да буде горда на те своје пожртвоване и одушевљене чланове и госте.

[...]

„Дивља секција“ је у лето и јесен 1870. године држала сваке недеље седнице. Њеном иницијативом формиран је први Раднички савез Цириха. Тада сам ја био изложио далекосежан план за стварање задруга, план који ми је већ једном секција одбила 1867. године јер је тада опозиција била јака. То је био план по коме је много година доцније настало Опште потрошачко друштво Базела. Још имам тај план. Овога пута је рат онемогућио његову реализацију.

У то време нам је стигао и један занимљив гост, познат Распе из Есена. Он се бавио агитацијом у Аустроугарској и Мађарској, па су га протерали преко границе. Приспео је у Цирих препун планова који би наводно уздрмали свет. Наравно, дошао је и у „Дивљу секцију“ са једним документом у џепу. Наши драги пријатељи са Истока имају слабост да падну у занос када чују реч манифест. А Распе је имао у џепу баш манифест упућен немачким и француским радницима. Невоља је била на помолу, манифест је гласно прочитан и почели су да падају велики прилози за његово штампање. Зло ипак није било велико јер је манифест био састављен од празних фраза.

[...]

Крајем 1870. године дошао је у Цирих Бруне Гутсман и после Нове године наступио са својим рефератом. Тада се десило нешто заиста чудновато. Велики део „Дивље секције“ се издвојио и пошао за проф. Розеом као санитарска јединица на ратиште у француској Јури, док је други део кренуо према Лиону да би се борио под Гарибалдијем. Није било, међутим, јуначких дела, већ су се десили чудни догађаји, које бих из обзира хтео да прећутим. Међутим, не могу да прећутим то да та група бораца дотада није имала пушку у рукама, да је обука у *Coprs de l'étoile* била недовољна, што је довело до тога да су борци за неколико дана окренули леђа (ратишту).

На следећој седници су били присутни само Срби, а међу њима доцнији вођа радикала и председник владе Пашић. Држали су говоре на српском језику и ја сам разумео само реч револуција. Због тога ми се чинило разумним да до даљег не сазивам нове седнице.

Док је „Дивља секција“ утонула у зимски сан, дотле се у синдикатима и Радничком савезу вредно радило и напољу агитовало [...]

Greulich, Herman, *Das grüne Hüsli*, Zürich, 1942, стр. 51–55.

[ПРОГАЊАЊЕ СРПСКИХ СОЦИЈАЛИСТА]

Сада нешто из Србије. *Јелена Марковић* је умрла.¹⁶⁹ Преносимо, према нашем сабратау из „L' Intransigeant“, Беноа Малону,¹⁷⁰ како је умрла и од какве смрти жена угледног социјалисте кога је стрељао београдски краљић: „Јавили смо да је јуначка жена, која је у прошлом октобру хтела да се над Миланом Обреновићем за смрт свог мучки убијеног супруга освети, нађена мртва у пожаревачком затвору. То се приписује самоубиству, а лекари, више или мање службени, ускоро ће бити задужени да сведоче да је Јелена Марковић својевољно себи прекинула живот. Службени лекари моћи ће да кажу што год буду хтели; наше је мишљење већ уобличено: достојна и несрећна жена Јеврема Марковића убијена је у затвору. Решења по кратком поступку се иначе налазе међу обичајима српског краљића. На овом истом месту испричали смо случај о чудновишном убиству победника код Ак-Паланке, који је одвојен од своје војске, затим отеран из Београда у Аранђеловац и тамо као пашче убијен, зато што су страховали да не постане војна главешина социјалиста који су већ били у већини у више од 300 општина и бројали 30 посланика у Скупштини. Потом су предузели толико мера да су сакрили чак и леш социјалистичког јунака.

Има и других оваквих чињеница исто толико срамних. Навешћемо само две. Очајан, видевши социјалисте у већини у Крагујевцу, парламентарном и универзитетском главном граду Србије, Милан је 1877. издао наредбу гувернеру паланке да своје војнике обуче у сељачку одећу, да их свим средствима напујда и да их потом баци на окупљене социјалисте, наредивши им да што више убијају.

Та храбра жена нађена је обешена у београдском затвору.

Пошто је реч о Србији, сећамо се да су нам ових дана букурештански листови јављали да тајни агенти краља Милана траже једну жену која је умешана у аферу Марковић и побегла у Румунију. Против ових шпијуна буржоаска штампа не налази ништа да каже и не знамо због чега либерална влада Румуније није позвала ову господу да престану са својом истрагом на тлу Румуније која се сматра гостопримљивом.

У вести париског листа „Le Temps“ каже се да је у Зајечару дошло до немира које су изазвали радикали (социјалисти). Влада је упутила војску.¹⁷¹

Када ли ће почети и код нас? ...

Они који желе да сазнају о стању у Србији која је у погледу социјализма много испред Румуније, могу читати прве бројеве „Реву социалиста“ („Revue Socialiste“), као и једну студију о Србији, а нарочито о делатности Адама Богосављевића, у „Jahrbuch für Sozialwissenschaft“ из Швајцарске.

Dacia viitoare (Париз–Брисел), бр. 11, 1883, стр. 162–164.

НЕМИРИ У СРБИЈИ

У Србији последњих дана је дошло до озбиљног покрета у народу. Од свих народа Истока, Срби су ти код којих је социјализам постигао велики напредак, имајући већ доста значајну партију, како по броју тако и по традицијама.

Један од најистакнутијих социјалиста, онај који је, да тако кажемо, утемељио Социјалистичку партију Србије, био је Светозар Марковић, брат пуковника Марковића, једног од најхрабријих војника Србије, који је окривљен да је сковао заверу против краља и потом стрељан, а чија је супруга, Јелена Марковић, пуцала из пиштоља на краља Милана, недавно нађена мртва у тамници.

У примљеним вестима тврди се да се „верује да је извршила самоубиство“. Можда се верује, али оно што је сигурно, то је да је Јелена Марковић, најпре, осуђена на смрт од судија, помилована од краља ради света, а затим је издат налог да буде убијена у тамници.

Не сумњамо у то да ће лекарска комисија доказати да је Јелена Марковић извршила самоубиство.

Било како било, ово убиство и сељачки покрети у Грацини одражавају превирање у Србији.

У Грацини сељачко становништво, наоружано пушкама, отерало је војску из града. Борба је трајала више часова и била је веома крвава, тако да је градоначелник затражио хитну војну помоћ јер и сама месна жандармерија, наводно, није верна властима.

Све то није добар знак за властодршце у Србији и показује да дан избијања револуције није далеко.

Сиромаштво народа и економско покораване Србије Аустрији убрзаће без сумње избијање кризе.

Еманципација, бр. 4, 1883.

ТЕРОР У СРБИЈИ

Свирепи Милан, деспот Србије, добио је од свога слуге Христића, председника Министарског савета, извештај о последњем републиканском социјалистичком устанку који је изазван многим злоупотребима власти.

Деведесет четири устаника осуђена су на смрт; 20 њих је стрељано; групи од 63 казна је преиначена у дужу или мање дугу робију; 563 осуђена су на присилни рад на ограничено време; 73 на лишење слободе.¹⁷² Десеторици револуционара пошло је за руком да се спасу из канџи доушника тиранина.

Românul, бр. 9, од 10. I 1884.

АУСТРО-РУСКА СЕЂАЊА,¹⁷³ од М. Драгоманова [одломак]

[...] Тада се управо у Бечу, Швајцарској и Паризу радило на оснивању те српске радикалне партије о којој се сада толико говори свуда у свету. Њен настанак је произашао из круга Светозара Марковића, који је био у блиским односима са руским социјалистима, а у почетку је био ученик Херцена, Чернишевског, Бакуњина и др. Али Св. Марковић је умео да самостално примени њихове идеје и да их прилагоди условима своје земље и изградио је сопствену оригиналну политичку филозофију, у којој је органски спојио космополитско-прогресивне тенденције са националним тежњама Срба, поставивши социјалистичке аспирације на основе постојећег демократско-задружног начина живота спрскога народа. (Погледати његову „Србију на Истоку“ и „Четири чланка“.)

Млађи пријатељи и ученици Св. Марковића, који су га надживели, умели су да иду даље његовим путем и умели су да остану радикални прогресисти, а при томе и реалисти – поштени, уколико се тако може рећи, и постали су сада заиста народна, а при томе у Србији снажна партија.

С. Подолински, иако је био предводник (впередчик), ипак је био исувише Украјинац да би имао симпатије за такве покушаје локализације интернационалног социјализма. Поред тога, у Цириху су били и неки други Руси, међу њима и Кијевљани, који су били ближе „бакуњистима“ него „лавристима“, због чега су делимично и следили традиционални панславизам Бакуњина, кога стари агитатор, тада још жив у Лозани, никад није до краја напуштао. Ето на којим основама су се заснивали циришко-украјински планови уређивања словенске узајамности и у Бечу.

Као што се види из писма Сичовика, ти планови нису наишли на симпатије код њега и уопште код бечких Галицијана. Због нерасположења Галицијана обично су се разбијала сва наша тадашња настојања – да оформимо и појачамо наше узајамне везе са српским радикалима, о чему се не једном почињао разговор и

касније у време кад је С. Подолински ишао (1875. г.) у Црну Гору преко Беча и када су 1875–76. год.¹⁷⁴ Украјинци одлазили као добровољци у херцеговачко-српски устанак, а један од њих, Софрон Круг, преводио и приређивао дела Светозара Марковића на наш језик. А истовремено наши блиски узајамни односи са српским радикалима, мислим, не би остали без корисног утицаја и на народњачки покрет у самој Галицији.

Само по себи ми сада иде у перо упоређивање тог покрета са радикалским покретом код Срба. О, колико је слабији изгледао српски кружок Светозара Марковића 1870–1873. године, на пример у односу на „Клуб К. Сушкевича“. А каква је разлика сада!... шта значи „не заваравати, него ићи право“! – како је рекао један песник – напоследку не српски, него наш...

Женева, 4. јуна 1889.

Австро-руски спомини (1867–1877) М. Драгоманова, Лъвов, 1890, с. 210–204

ИЗ ДАВНИХ ГОДИНА¹⁷⁵ од С. Л. Чудновског Успомене

... Сматрао сам, имајући у виду задатке „Впереди“, да је целисходно окупити сараднике-кореспонденте из обеју [српских] партија – социјалиста и радикала. Недавно сам упознао младог инжењера Велимировића који је скоро завршио циришку Политехнику, а који припада социјалистичкој групи. Произвео је на мене врло добар утисак својом једноставношћу, искреношћу, прожет дубоком љубављу према својој домовини. Дугим боравком у иностранству постао је Европејац савршених манира, навика и опхођења. Пошто се годинама кретао у кругу руских студената, са којима је био врло близак, њему нису били страни руски интереси и говорио је сасвим течно руски, чак књижевним језиком. У Цириху се оженио Швајцаркињом, са којом се убрзо затим вратио у Београд, где је ступио у службу.

Велимировић ми је разјаснио унутрашњу политику кнежевине. На кнежевском престолу је тада био још веома млад кнез Милан IV (доцније краљ Милан I). Тек је 10. августа 1872. г. проглашен пунолетним и формално се ослободио тугорства намесника Ристића, Близнавца и Гавриловића. Они су управљали државним пословима када је унук кнеза Милоша Обреновића, после убиства последњег кнеза (Михаила, 1868), позван из Париза, где је био на школовању у лицеју Луја Величанственог. Намесници су практично (нарочито Ристић) наставили и даље да управљају кнежевином, но и Милан IV је показао своје „нокте“ дајући на знање поданицима своје апсолутистичке тежње непоштовањем устава, угушивањем штампе и прогонећи све слободоумне... Зато је са овим првим својим поступцима Милан постао непопуларан, и тадашњи млади секретар руског генералног конзулата у Београду (кнез Церетелев), када сам му се обратио због пасоша, изражавао се веома оштро о Милану као о ограниченем, тупом и злобном самовољном јунцу...

Сазнао сам од Велимировића да ћу на повратку из Београда, на пароброду за Земун срести лично, у то време најзначајнијег српског писца, Марковића. Њега је власт прогонила; допутовао је у Земун да би се у Београду „предао у руке правосуђа“, али кад је сазнао да му прети вишегодишња робија која би за њега – имајући у виду његово растројено здравље и тешке услове у београдском затвору – била смртоносна, он се предомислио и решио да се врати у Мађарску у Нови Сад, где је привремено живео.

Велимировић се радо прихватио дужности дописника из Србије за часопис „Вперед“ и навео већи број својих псеудонима. Са истим циљем препоручио ми је једног познатог „омладинца“, који би такође могао да буде користан као сарадник „Впереда“. На жалост, прошло је много година и заборавио сам презиме тог „омладинца“, који је на мене оставио утисак прогоњеног вука. Подносио је безбројна прогањања свог безграничног и ватреног патриотизма и недавно се тек вратио из изгнанства. Са једом и доста оштрим изразима говорио је о настајућој социјалистичкој партији у Србији; по његовом мишљењу она је несавремена и не одговара тадашњем животу у Србији* – чак да је штетна јер разбија опозиционе снаге, чије би обједињење било врло важно за успешну борбу против власти и њене самовоље. „Омладинац“ се такође прихватио обавезе да буде дописник „Впереда“.

После неколико дана напустио сам Београд.

Само што се пароброд *Аусџиро-дунавске комџаније* одмакао од Земуна, из доње палубе** попео се прилично млад човек, веома интелегентне спољашности и приметно измученог изгледа. Пријатељи који су га посетили у Земуну обавестили су га о мени, а и ја сам њега познао по подробном опису Велимировића – то је био Марковић. Упознали смо се и разговарали све до Новог Сада. Распитивао се о Московском универзитету где се он вртео у разним студентским кружоцима и био близак са М. О. Антоновом (Воло-

*После двадесет и три године, у Србију је 1896. године од целокупног становништва 2.312.484 у градовима живело свега 308.673 или 13,3%, а индустријска производња се налазила сасвим у зачетку: 10 пивара, 105 парних млинова, 1 мала фабрика штофа, 4 циглане, 3 кожаре, 2 фабрике позамантерије, 1 хемијска лабораторија, 2 фабрике металних производа и један Завод за истраживање минералних вода – ето на шта се сводила индустрија српског краљевства, и то још половином двадесетих година!...

** Ова предостројност није била сувишна. Непосредно пре овог [сусрета] (марта 1872. године), на аустријском пароброду пред само његово испловљавање из аустријског Земуна, у присуству свих путника, међу којима је био и земунски комадант, генерал Криз, појавио се агент београдске тајне полиције, са револвером, у пратњи српског жандарма под пуним наоружањем. Они су навалили на једног путника, шчепали га, скинули с пароброда на пристаниште, превели на други пароброд и одвели у Београд ради истраге...

ховском),¹⁷⁶ која ми је много причала о њему, а имао сам и неколико порука од ње уколико бих га неким случајем срео. Од М. О. сам сазнао да се Марковић у неком виду, сматра оцем српског социјализма, који је он свесрдно ширио у кнежевини. Њега су такође прозвали „српски Чернишевски“ због тога што је ревносно преносио идеје Чернишевског, превео је на српски језик његове примедбе на политичку економију Ц. Ст. Мила, као и неке друге радове, а сматра се чак и роман „Шта да се ради“. Говорили су ми да је тада [?] био заузет преводом на српски језик „Историјских писама“ Миртова.¹⁷⁷

Марковић се веома обрадовао сусрету са блиским пријатељем своје старе пријатељице Антоновне (Волоховске), која му је остала у светлој успомени. Русију је он сматрао својом другом домовином, коју је веома волео, ценио младо покочење, а нарочито умиљатост руских девојака. Распитивао се детаљно о руском животу, а поверио ми је невеселе детаље живота, у његовој безгранично нежно вољеној Србији, о свирепости намесничког режима, у коме је превладала воља злог и развратног младог Милана IV, који се грубо и потцењивачки односи према свом народу.

У Новом Саду смо се растали. Марковић је тада тамо живео и учествовао у издавању (ако ме сећање не вара са Милетићем) познатог српског листа.

У Пешти сам провео дан и ноћ, отуда саопштио П. Л. Лаврову о придобијеним сарадницима за његов „Вперед“, као и њихове псеудониме, и вратио се у Беч.

Оригинал. С. Л. Чудновский, *Из давних лет*, Воспоминания, Москва, 1934, стр. 66–68.

[СОЦИЈАЛИЗАМ У СРБИЈИ] (одломак)

II. Мало српске социјалистичке историје. – Пионири српског социјализма. – Две фазе

Социјалистички покрет у Србији има прошлост и историју. Он је настао још 1868–69. године. Разуме се, међутим, да како је тадашња Србија била веома различита од данашње, и социјализам ова два времена мора бити различит. Имамо, дакле, *две фазе* у српском социјализму.

У првој фази, српски социјализам је имао народњачки карактер. Српски социјалисти су били народњаци, народњаци у високом и руском смислу речи, не у румунско-стереовском смислу. Први социјалисти су Живојин Жујовић и Светозар Марковић (1846–1875). Овај последњи је импозантна личност.

Светозар Марковић је заузимао високо место не само у српском социјалистичком покрету, већ и у политичком и културном животу целе Србије. Он је био под утицајем великог руског социјалисте народњака Чернишевског. Имао је велики утицај на српску омладину и писао је веома много. Његови написи и данас се траже и читају. Од 1870–75. он је редом покренуо следеће листове: „Радник“, „Јавност“, „Глас Јавности“ и „Ослобођење“. Умро је у 29. години. Данашњи министар Н. Пашић, који је био и председник владе, као и Лаза Пачу, бивши су сарадници Светозара Марковића. Пашић је најснажнији капацитет међу старијим радикалима.

Марковићев настављач је *Миша Ценић* (1851–1888). Он је покренуо лист „Радник“. Заступајући Марковићеву традицију, он је устао против радикала који су претендовали да настављају Марковића, показујући да се од њега разликују. Он је много инсистирао на разлици између радикалне буржоаске демократије – која је себе сматрала Марковићевим настављачем – и истинског социјализма.

Друга интересантна личност је *Васа Пелагић*. Оригинална личност. Био је калуђер, али се распопио и постао социјалиста.

Дуго се борио за ширење културе у народу. Због своје активности више пута је затваран. Био је и протеран из Србије, а за то време живео је у Румунији.

За то време, све до 1895, социјалистички покрет није се манифестовао као раднички, већ као културни и економски покрет. Он је живео кроз задруге и кроз економску организацију, названу „Занатлијски савез“.

Читаоци су недавно видели да се и у старом српском социјалистичком покрету догодила слична појава као и у старом румунском социјалистичком покрету: прелазак већег броја социјалиста у једну буржоаску партију.

Али, постоји разлика; српски социјалисти нису постали *ренеџаџи*, нису кренули против својих бивших сарадника, нису ступили у службу дојучерашњих непријатеља, већ су образовали најдемократскију буржоаску партију у својој земљи и помагали њеној демократизацији. Мала разлика, као што видите.

У 1895. јавља се лист „Социјалдемократ“ на иницијативу најнапреднијих елемената из „Занатлијског савеза“ и неколицине интелектуалаца, верних традицији Светозара Марковића. У 1897. иста група, увећана за неколико радника, оснива „Радничке новине“. Тада се и радници социјалисти Београда организују у радничко удружење.

Година 1900. може се посматрати као почетак друге фазе: право радничког и социјалистичког покрета у Србији.

Црна реакција Владана Ђорђевића, оног истог кога је сасвим недавно примио краљ Карол I, учинила је да престану „Радничке новине“. У 1901. појављује се „Напред“. У 1901. оснивају се први синдикати. У 1902. уместо „Напреда“, почиње да излази „Раднички лист“. Пошто је забрањен, замењен је „Радничким новинама“, које од тада редовно излазе до данас, када су навршиле десет година постојања.

У 1903. покрет је био доста јак и могао је да 23. марта организује уличну демонстрацију пред парламентом, која је завршена крвопролићем и са 6 жртава. На дан 29. маја исте године долази до пада династије Обреновића и, заједно с њом, владиног тероризма. Покрет ступа на нормалан пут развоја.

Исте године званично је проглашено конституисање Српске социјалдемократске партије и Генералног савеза синдиката.

М. Г. Бужор.¹⁷⁸

Romania Muncitoare, бр. 63, 65. и 68, од 16. и 23. X и 3. XI 1911.

III
БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

¹Личности на фотографији: шеснаест чланова Интернационале.

Бакуњин Михаил Александрович (1814-1876), руски демократски публицист, касније главни представник анархизма: учесник револуције 1848/49. у Немачкој; осуђен на доживотну робију а 1851. стављен на располагање и предат Русији. Године 1861. обрео се у Сибиру: од 1864. до 1869. живео је у Италији, а потом је у Швајцарској организовао, почев од 1864. међународно анархистичко тајно друштво. Године 1867/68. био је учесник Првог и Другог конгреса Лиге за мир и слободу у Женеви и Берну, члан њеног Централног комитета; 1868. основао је Alliance Internationale de la Democratie Socialiste, 1869. Alliance de la Democratie Socialiste; 1868. члан је Женевске централне секције Прве интернационале; 1869. делегат на Базелском конгресу Прве интернационале; организатор анархистичког пуча 28. септембра у Лиону. Године 1870. је искључен из Женевске централне секције, а 1872. на Хашком конгресу искључен из Прве интернационале због фракционашке делатности.

Фарга Пелицер Рафаел (псеудоним Рафар) (1840-1903), шпански штампар и новинар, бакуњинист, 1869/1870. саоснивач секција Прве интернационале и тајне Алијансе у Барселони и др. Члан је организације Fraternité Internationale (Бакуњинове); уредник листа *Fédération* (1869-1872). Године 1869. делегат је на Базелском конгресу а 1872. на Хашком конгресу Прве интернационале, члан бакуњинистичке мањине. Године 1872/1873. учествовао је на Конгресу у Сан Имијеру, Кордова, и Бакуњинистичком конгресу у Женеви.

Кафиеро Карло (1846-1892), италијански револуционар: срео се за време свог боравка у Лондону, крајем 1870. до маја 1871, са Марксом и Енгелсом. Саучествовао је 1871. у процесу настанка новоосноване секције Прве интернационале – *Fédération Opéria Napoletana*. Иступао је почев од 1872. отворено као присталица Бакуњина. Био је члан тајне организације Бакуњина. Године 1872. био је председник Конференције у Риминију. Био је посматрач на Хашком конгресу Прве интернационале; учесник Конгреса у Сан Имијеру, 1874. године.

Крајем седамдесетих година одваја се од анархиста. Године 1877/1878. у затвору ради на преводу првог тома Марксовог *Капитал-а*, објавио је 1879. године брошуру *II Capitale di Carlo Marx*.

Гијом Цемс (1844-1919), швајцарски учитељ, публицист, бакуњинист. Године 1866. основао је Секције Лоције Прве интернационале. Почев од 1868. заједно са Бакуњином - саоснива Fraternité Internationale. Редактор је листова *Progres, Solidarité* (1868-1870) и *Bulletin de la Fédération jurassienne...* (1872-1875). Почев од 1866. делегат је на свим конгресима Прве интернационале укључив и Лондонски конгрес. Године 1872. искључен је из Прве интернационале на Хашком конгресу. До 1878. био је члан *Fédération jurassienne*.

Де Пепе Цезар (1841-1890), белгијски писац и лекар; 1865. саоснивач Прве интернационале у Белгији; члан и секретар Белгијског генералног савета (1868-1872), 1865. делегат на Лондонској конференцији, 1867. Лозанској конференцији, 1868. Бриселској конференцији, 1869. Базелском конгресу, 1871. Лондонској конференцији, Прве интернационале; 1868-1872. учесник је свих белгијских регионалних конгреса укључив и Бриселски конгрес; од децембра 1872, после Хашког конгреса Прве интернационале, подржавао је неко време бакуњинисте; 1877. постаје саоснивач *Vlaamske socialistische arbeiderpartij*, 1879. такође Социјалистичке партије Белгије, а 1885. *Brabantse socialische partij* и *Parti ouvrier Belge*.

Пио Луис Албер, члан данске секције Прве интернационале са којим је Енгелс одржавао контакте у време када је постао Фактички кореспондирајући секретар за Данску. Луис Пио постаје вођа Федералног савета Прве интернационале у Данској. У борби, у Швајцарској и у свету против анархизма, против бакуњиниста, ставио се на страну Генералног савета.

Л. Пио је познат и по томе што је у то време објавио чланак о земљишној својини, говорећи, после Базелског конгреса, да земља припада читавом народу. Из преписке Енгелсове са Пиом видимо да је Енгелс интерпретирао и проширио садржину чланка међу члановима Генералног савета (кроз Извештај) и већ сазнао како је то одјекнуло у шпанској, италијанској и америчкој штампи. Дајући му даљу подршку, Енгелс у писму, а поводом везивања ситног сељака за покрет, у то време, назива Пиоа човеком чија је „политичка интелигенција“ томе допринела. Већ почетком маја Л. Пио, челник Федералног савета Интернационале, заједно са неколицином својих сабораца бива ухапшен и против њих се води процес, о чему сведочи и записник са саслушања који броји 2.000 страна. Грађанска штампа је бранила поредак од социјалистичких идеја итд.

Франкел Лео (1844-1896), златарски радник, мађарског порекла. Шездесетих година одлази у Лондон, а затим у Француску. Године 1867. постаје члан Прве интернационале у Лиону. Затим је живео у Паризу. Године 1870. је саоснивач немачке секције у Паризу. Секретар је и члан Париског федералног савета. Осуђен је у току трећег париског процеса против Прве интернационале. Члан је Париске комуне и њене Комисије за рад, индустрију и трговину, као и финансије. Делегат је за рад, индустрију и трговину. Побегло је у Лондон. Члан је *Cercle-a d'Etudes Sociales* у Лондону. Године 1872. у Паризу, у одсуству, осуђен је на смрт. Године 1871/72. члан је Генералног савета Прве интернационале, секретар коресподент за Аустро-Угарску. Године 1871. делегат је на Лондонској конференцији, а 1872. на Хашком конгресу Прве интернационале; члан протоколне комисије. Године 1876. враћа се у Мађарску. Године 1880. је саоснивач Опште партије рада у угарским земљама. Учесник је међународних социјалистичких радничких конгреса. Умро је у Паризу. Био је саборац Маркса и Енгелса.

Варлен Луис Ежен, делегат Француске секције Прве интернационале на Лондонској конференцији 25. септембра 1865; то је био сусрет делегата најважнијих секција; делегат на Женевском конгресу Прве интернационале – од 3. до 8. септембра 1866. године. То је био конгрес за који је Маркс написао поводом великог броја присутних прудониста да „замало да није дошло до тога да прудонисти све покваре“. Овај конгрес детаљније разрађује Привремени статут из 1864. г., који је написао Маркс, утемељујући организациони аспект Прве интернационале. У Комисији која се тиме примарно бавила био је и Варлен! У периоду после Базелског конгреса, када настају неповољни услови за Интернационалу, размена писама, тајних и осталих и преписка Марксова са Лафаргом иде преко Варлена (веза Varlin - Dupont)

Варлен је израдио Политички програм француских радника. На Базелском конгресу 1869. он је делегат Париза, а Бакуњин добија позив да представља Лион. Почињу процеси против Интернационале и 1870, јуна, већ је трећи на коме

одговара Варлен. Пише чланке (*Voix de l'avenir*). Године 1870. Варлен је у белгијској емиграцији. У време септембарске револуције 1870. године штампа је јавила да је Привремени централни комитет образован од представника 20 округа; из 5-ог био је Варлен. Члан је ЦК Федералног савета и Националне гарде Интернационале. У јесен 1870, на предлог Варлена, Лавров је примљен у Батињол секцију Париске секције Интернационале. Варлен је био повезан са Пољацима (Вроблевски) који су били на челу Комуна.

Бекер Јохан Филип (1809 - 1886), занатлија-четкар из Frankenthal-a у Pfaiz-u, учесник демократског покрета тридесетих и четрдесетих година у Немачкој и Швајцарској; учесник револуције 1848/49. у Немачкој, командовао је за време устанка 1849. (*Badish-pfalzisher Aufstand*) одређеним групама (*Volksaheren* и *Freischaren*). Године 1850. члан је Револуционарне централе у Швајцарској; 1864. саоснивач Прве секције Прве интернационале у Женеви; године 1865. председник немачког Одељка Централног комитета Прве интернационале за Швајцарску; од 1866. председник групе Секције немачког језичког подручја. Године 1869. члан је комитета *Federal Comand*, а 1869/1870. члан редакције *Egalite-a*; издавач и редактор *Vorbote-a* (1866-1871); до 1873. делегат свих конференција и конгреса Прве интернационале са изузетком Лондонске конференције делегата 1871; пријатељ и саборац Маркса и Енгелса.

Либкнехт Вилхелм (1826-1900), филолог, публицист, вођа немачког радничког покрета; учесник револуције 1848/49; побегао у Швајцарску; председник женевског Радничког удружења, 1850. ухапшен и успева да емигрира у Енгелеску; члан Савеза комуниста. Године 1862. враћа се у Немачку; 1863. члан Општег немачког радничког удружења, а 1865. искључен; члан Прве интернационале; 1869. саоснивач Социјалдемократске радничке партије; од 1869. уредник *Volkstaat-a*, 1869. делегат на Базелском конгресу Прве интернационале; посланик Севернонемачког Рајхстага (1867-1870), а од 1874. посланик немачког Рајхстага и члан Саксонске земаљске скупштине (1879-1885 и 1886-1892); затворен у тврђави (1872-1874); редактор *Vorwärts-a* у Лајпцигу (1876-1878); године 1918. шеф редактора *Vorwärts-a* у Берлину; делегат међународног социјалистичког Радничког конгреса (1889-1896); пријатељ и саборац Маркса и Енгелса.

Вроблевски Валериј (1836-1908), пољски револуционарни демократа; станао је као студент у Петрограду; био је у вези са руским револуционарним демократама; један од вођа пољског устанка 1863/1864, емигрирао у Француску; 1870. године постаје члан Националне гарде, генерал Париске комуне, избегао у Лондон; у одсуству осуђен на смрт; 1871/1872. члан Генералног савета Прве интернационале, 1872. Секретар-коресподент за Пољску; делегат на Хашком конгресу Прве интернационале; после амнестије вратио се у Француску.

Кремер Вилем Рандал (1839-1908), енглески столар, заступник, односно представник *Trade-Union-a* и грађанско-пацифистичког покрета; реформист; саоснивач и вођа друштва *Amalgamated Society of Carpenters and Joiners*; од 1860. год. члан лондонског *Trades Council-a*; водећи представник *Reform-Lige*; члан Централног савета Прве интернационале и генерални секретар (1864-1866); године 1865. учесник Лондонске конференције а 1866. Женевског конгреса Прве интернационале; 1867. члан сталног Централног комитета Лиге за мир и слободу; касније је припадао Либералној партији; члан Парламента 1885-1895. и 1900-1908. Године 1903. добитник је Нобелове награде за мир.

Оџер Џорџ (1820-1877), британски обућар, водећи члан *Trade Union-a*; саоснивач и секретар Лондонског трговачког савета (*London Trades Council*) (1862-1872); члан британске Националне лиге (*British National League for the Independence of Poland*), затим *Land and Labour League* и Извршног комитета *Reform League*; 1864. г. учесник Оснивачке седнице Прве интернационале, 1865. Лондонске конференције, а 1866. Женевског конгреса Прве интернационале; члан Гене-

ралног савета Прве интернационале (1864-1871); 1867. члан сталног Централног комитета Лиге за мир и слободу. Године 1871. иступио је против Париске комуне и Маркса; иступио је из Генералног савета и Прве интернационале.

Зорге Фридрих Адолф (1828-1906), немачки учитељ; учесник у устанку 1849. (Aufstand badisch-pfalzisch); емигрирао 1852. у САД; године 1857. саоснивач, а 1868. председник Social Party у Њујорку и Вишнитују. Члан Прве интернационале; године 1869. саснивач и секретар Прве њујоршке секције; 1871. члан Привременог федералног савета Прве интернационале; 1872. делегат на Првом конгресу Северноамеричке федерације Прве интернационале; члан Северноамеричког централног комитета; 1872. делегат на Хашком конгресу Прве интернационале; генерални секретар Генералног савета (октобар 1872. до августа 1874); саоснивач Социјалистичке радничке партије и 1878. Међународне радничке уније; пријатељ и саборац Маркса и Енгелса.

Подаци су узети из реферата др Вере Пилић-Ракић на „Светозаревим сусретима“ 1987. г., објављеног у зборнику „Класно и политичко организовање радничке класе“

Светозарево, 1988, стр. 23-27.

² Писмо је упућено Јохану Ф. Бекеру (Becker, Johan Philipp, 1809-1886), истакнутом немачком социјалисти, саоснивачу I интернационале и организатору немачке секције у Швајцарској.

³ Први конгрес Интернационале одржан је у Женеви 1866. г., други у Лозани 1867. г., трећи у Бриселу 1868. г. и четврти у Базелу 1869. г.

⁴ Пера Велимировић (1848-1921), пријатељ и следбеник Светозара Марковића, студирао је тада технику у Цириху (1867-1872) и припадао је циришком кругу српских студената. Доласком Светозара Марковића крајем фебруара 1869. г. укључио се у рад Мешовите или „Дивље“ секције Интернационале. У Циришкој секцији су били и Никола Пашић, Ђура Љочић, Мита Ракић и др. (о „Дивљој“ секцији видети више на стр. 354-356). Желели су да оснују у Србији партију засновану на принципима Интернационале и свакако да су им била потребна изворна документа. То је вероватно и један од разлога што се Пера Велимировић обратио члану Интернационале Бекеру. У архиви ISG нема података о узвратном писму, али је врло вероватно да је Бекер ступио у везу са њим јер је током 1871. године присуствовао седницама Циришке секције. Од тог времена у Србију стижу најсвежије вести о Комуни и деловању органа I интернационале. Велимировић је 1870. г., по налогу Светозара Марковића, посетио у Лозани Бакуњина поводом организовања Словенске секције. Повратком у Београд наставља рад са Светозаром на ширењу социјалистичких идеја. Пре поласка у Трет 1875. г. Светозар му је оставио свој тестамент.

⁵ Писмо је упућено Карлу Марксу у Лондон. Овај му је одмах послао поруку (што се види из следећег писма), али о томе у архиву нема трага.

⁶ Мита Ракић (1840-1890), српски књижевник и државник, студирао је у Немачкој и Швајцарској до краја семестра 1869/70, а потом отишао на усавршавање у Енглеску. Према Скерлићу (*Омладина и њена књижевност*, Београд, 1925, стр 85-86) словенски студенти су у Швајцарској 1866. г. основали *Словенски скуп* (неки га називају Беседа или Збор) „чији члан може бити сваки брат Словенин који слободу за општу светињу сматра, па ма где био“. Овај Словенски скуп је за званични језик користио немачки. То је Ракићу сметало па је под његовим утицајем 1868. створена *Српска омладинска циришка дружина*. Скоро истовремено у Петрограду Светозар Марковић и другови оснивају *Српску оштинску* са задатком: "сарадња на делу обштега напретка" (ближе видети I књ. Целокупних дела). Све до доласка Светозара Марковића на студије у Цирих Српска омладинска дружина је окупљала и друге словенске студенте.

⁷ Из писма се види да је Ракић добио позив од Маркса, али да, ето, забуно није могао да га посети.

⁸ Стојан Новаковић (1842-1915), пријатељ и сарадник Мите Ракића на издавању његових превода, потоњи научник и државник. Мита Ракић је у ово време преводио Дреперову Историју умног развића Европе (John William Draper, *History of Intellectual Development of Europe*), а С. Новаковић је водио рачуна о штампању. Књига је изашла 1871. г. али су 2. и 3. том штампани тек 1872. и 1874. године.

⁹ Претпостављамо да се Мита Ракић упознао са Енгелсом као члан Српске циришке групе, на састанцима Мешовите секције Интернационале, па се отуда може извести и закључак да је и познанство са Марксом дошло преко Енгелса. О Енгелсовом знању српског језика, који је он учио још од 1852. г. и служио се „Сербском граматиком“ Вука Ст. Караџића, преводио најмлађој кћери Маркса Вукове народне песме, има много података и у његовим писмима, као и у студији Јана Пјотра *Маркс и Енгелс и словенски језици*, Праг, 1977. г. У студији Ј. Пјотра се, осим о знању Енгелсовог српског језика, говори и о напорима Маркса да поред руског учи и српски, (видети више у реферату проф. др Вере Пилић-Ракић „Крагујевачки период у Светозаревом стваралаштву и токовима наше социјалистичке мисли“, зборник *Крагујевачки период Светозара Марковића*, Крагујевац, 1986, стр. 68-61.)

¹⁰ Мисли на Хајд-парк, место окупљања и митинговања у Лондону, где се слободно изражавају политички и други ставови. Овог пута је то био митинг подршке Французима и француско-пруском рату 1870. године.

Ово писмо у целини је објавио Ђорђе Митровић у зборнику радова са научног скупа „Светозар Марковић данас“, Београд, 1992, стр. 116-118.

¹¹ Из писма се види да је М. Ракић узненада напустио Лондон, да чак није успео да врати позајмљену књигу. Ово указује и на чињеницу да је Ракић више пута посетио Маркса док је боравио у Лондону.

¹² Светомир Николајевић (1844-1922), књижевник, члан Српског ученог друштва, политичар, тада је боравио у Лондону као студент и био је добар Ракићев пријатељ.

¹³ Владимир Љотић (1845-1912) завршавао је у то време студије у Цириху и активно учествовао у раду српске циришке групе. Био је сарадник и пријатељ Светозара Марковића и заједнички су радили на организацији Омладине. Светозар у емиграцији у Новом Саду станује код Љотића који га уводи у кућу Нинковића, Натошевића, др Лазе Станојевића и других виђенијих Новосађана. Њихово пријатељство остало је до краја испомућено иако је Светозар због дружења са Љотићем добио епитет „Карађорђевићевац“. У Цириху озбиљно раде у секцији Интернационале. Љотић по партијској потреби одлази у јесен 1871. у Женеву где се спријатељује са Бекером и постаје члан Женевске секције. То пријатељство је било дугог века и по социјалистички покрет Србије корисно. Постоје индиције да су информације о раду Интернационале стизале у Србију баш од Бекера. Отуда и те најсвежије вести на ступцима Светозарева *Рагеника*.

¹⁴ Temple Unique је зграда у којој се састајала Централна секција Интернационале у Женеви, а чијим састанцима је присуствовао и Љотић.

¹⁵ Вероватно је мислио на лист *Истина*, (по сазнању др Ђорђа Игњатовића), али је то 1872. у Београду било немогуће. Ближих података о овоме нема.

¹⁶ У Новом Саду су 1872. г. Ђока Мијатовић, Светозар Марковић и други покушали да издају лист *Једнакост*, али сем програмског броја ниједан више није штампан (видети VII књ. *Цел. дела*).

¹⁷ Ни опозиционе мађарске странке нису имале разумевања за многонационални састав своје државе и подржавале су интензивну мађаризаторску

политику. У Мађарској, као и у Војводини седамдесетих година раднички покрет се није јављао спонтано и имао је политичку и националну боју. Владајућа мађарска странка је насилним путем хтела да угуши раднички покрет, али ипак није успела да угуши социјалистичке идеје које су доносили радници који су радили у другим земљама, нити да уништи прокријумчарене социјалистичке публикације. У радничкој борби у Мађарској прво место је дато економској борби и фебруара 1868. г. формирано је у Будимпешти Опште радничко друштво. Проглас је дат на мађарском, немачком и словачком језику, јер је радника тих националности највише и било у Будимпешти. На челу са Карлом Фаркашем, повереником I интернационале за Угарску, априла 1870. издавају се Пештанско-будимско друштво за образовање где, уместо Бебелових и Либкнехтових идеја преовладавају ставови I интернационале. Кроз годину дана друштва се спајају. После пада Комуни, руководиоци Општег радничког друштва организовали су поворку у знак солидарности, и тада су власти повеле „велеиздајнички процес“ против десеторице радничких вођа. Мађарски раднички покрет је почео да се интензивира тек почетком 1873. године и покренути су листови *Munkás Heti-Kronika* и *Arbeiter Wochen Chronik* у Будимпешти. Како је 1872. године било забрањено стварање радничке партије, незванични органи партије су били у редакцијама ових листова.

¹⁸ Писмо Анке Нинковић (1855-1923), млађе Миличине сестре, упућено је Петру Лавровићу Лаврову (1823-1900), идеологу руског народњаштва. П. Л. Лавров је био пуковник, професор Артиљеријске академије у Русији и активно је учествовао са студентима у демонстрацијама у јесен 1861.г. Тада се зближио са Чернишевским. Убрзо је ухапшен и послат у изгнанство. Одатле шаље листу *Негеља* 1868/1869. г. своја чувена *Историјска писма* под псеудонимом Миртов. Успева да 1871. г. побегне у Француску и у Паризу постаје члан I интернационале; учествује у Комуни, а потом по задатку одлази у Белгију и Лондон као помоћ руководству Интернационале. Ту се упознаје са Марксом и Енгелсом. Крајем 1872. г. сели се у Цирих и у свом салону окупља не само руске већ и словенске студенте, држећи им предавања из историје европске мисли и о улози Словена у решавању социјалних питања. На иницијативу руске револуционарне омладине основан је часопис *Vnereg*. У августу 1873. г. изашао је први том. Две године је излазио у Цириху, а од 1875. редакција је премештена у Лондон. Секретар редакције је био В. Н. Смирнов. Међутим, Лавров је био у сталном контакту са словенским социјалистима, а нарочито са Србима и Бугарима. *Vnereg* је био под утицајем Маркса (да не кажемо надзором), као што је то био *Volksstaat*.

¹⁹ Из писма се види да је преписка обострана и стална, да траје дуже време, можда још од 1872. г., када су сестре Нинковић отишле на студије. Лавров редовно добија *Јавност*, а Анка га упознаје са чињеницом да више неће излазити.

²⁰ Није било до сада познато да су се пријатељи или сам Светозар Марковић обратили кнезу Милану са молбом да му затворску казну замени новчаном. Такав документ није нађен у архивама, јер га вероватно министар Ђорђе Ценић и није проследио кнезу. Но, овај податак потврђује чврсту решеност власти да робијом сломи Светозара и склони га бар за извесно време са политичке сцене (видети XII књ. *Цел. дела*)

²¹ Најављује излажење *партијског листа*. Непуних недељу дана после овог писма појавио се угледни број *Рада* Пере Тодоровића (13. V 1874), а на крају уводног чланка се каже: „На овом листу радиће људи који су радили на пређаним политичким листовима „Радецику“ и „Јавности“.“

²² Превод *Историјских писма* је почео да се објављује у наставцима у *Раду* Пере Тодоровића, од бр. 8, од 16. VIII, па док лист није забрањен, односно док није престао да излази.

Да је улога сестара Нинковић у социјалистичком покрету Србије много значајнија него што се зна, говорили смо још 1989. г. на „Светозаревим су-

стретима“, имајући у виду не само одломак овог писма који је објавио К. А. Поглубко у свом чланку *О Связях издателей журнала „Вперед“ с сербскими социалистами*, Балкански историјски сборник 1, Кишинев, 1968, стр. 110-111, већ и архивске материјале објављене 1970/72. г. о *Vneregu* и Лаврову у редакцији PSG-Амстердам. Факсимил смо добили посредством руског историчара А. Ј. Ше-мјакина, као и исписе још неколико писама које објављујемо.

²³ О Јефрему (Јеврему) Николићу нисмо у нашој литератури нашли ближе (никакве) податке. Међутим, у чланку Константина А. Поглубка (нав. дело, стр 188, 199. 121) има доста делова из писама лавристу, из којих смо извели одређене закључке. Према архивским подацима види се да је познавао Маркса и Енгелса, посећивао их, као и редакцију *Vnerega*, одржавао везе са њима до 1877. г. (по подацима из поменуте публикације). У *Vneregu* бр. 3, од 15. II 1875. г. објављен је, поред осталих, и његов говор на скупу у Лондону одржаном поводом годишњице пољског устанка почетком јануара 1875. г. Говорили су Маркс, Енгелс, Пољак В. Вроблевски, Смирнов, Сузиловски и серб Е. Николић. Говорио је о „неопходној солидарности међу Словенима разних народности и позива их да се узајамно зближе да би потом могли Пољаци, Срби и други Словени без владања једне нације над другом... сви у братском савезу кренути за социјалну слободу“.

²⁴ Валериј Николајевич Смирнов (1846-1900), руски социјалист - лаврист.

У Русији је искључен са универзитета 1869. године због учествовања у студентским немирима као члан нечајевске организације. У Москви је упознао српске студенте Филиповића и Дреча. Емигрирао је 1871. у Швајцарску, где се укључује у редове руских револуционара. Одржавао је везе са Бакуином и српским студентима за време рада Словенске секције, када се упознао и са С. Марковићем. Постао је стални сарадник П. Л. Лаврова у редакцији *Vnerega*, а када се 1876. г. Лавров повукао, постао је и уредник. Много је радио на окупљању сарадника из словенских земаља, о чему сведочи и његова преписка. Имао је обичај да жени Розалији Х. Иделсон свакодневно пише у Берн о догађајима и лично-стима, па се та преписка матра и његовим дневником. Овде објављујемо неке одломке из тих писама која се тичу наших социјалиста.

²⁵ Раша Милошевић (1851-1937), као великошколац присталица Светозара Марковића, доцније дописник руског емигрантског листа *Vnereg*, а потом оснивач радикалске партије, учесник Тимочке буне.

²⁶ Брошуре социјалистичке садржине које је штампала редакција *Vnerega* и слала у словенске земље ради социјалистичке пропаганде.

²⁷ Ово је идеја која је вероватно настала под утицајем руских народњака – „да се иде у народ“.

²⁸ Писмо упућено редакцији *Volksstaat*-а, односно његовом уреднику. Лист је орган I интернационале, излазио 1869-1876. у Лајпцигу.

²⁹ Пита за чланак Светозара Марковића, који је он превео. Штампан је у последњих шест бројева *Volksstaat*-а – као уводник (видети III књ. *Цел. дела*).

³⁰ *Die neue Welt* је лист социјалдемократије под редакцијом Либкнехта и Гајзера. Излазио је у Лајпцигу 1876-1881. године.

³¹ Михаил Иванович Јанцин, познат и као „Капитан“, члан редакције *Vnerega* и кружока лавриста.

³² Писмо потврђује нашу идентификацију личности која је писала Карлу Марксу 16. VIII 1875. године (видети белешку 23).

³³ Нанчићев чланак *Уставијанак у Херцеговини* Либкнехт није хтео да објави у *Volksstaat*-у јер су социјалдемократи сматрали да социјалисти не смеју да подржавају националноослободилачке борбе, већ само револуционарне. Тадашњи, не само немачки, социјалдемократи или назови европски социјалисти сматрали су да

се овим устанком и његовом победом јача Русија, а самим тим да слабе државни интереси великих сила, посебно Аустрије и Немачке. Наравно, о овом последњем нису говорили јавно како би остали доследни „интернационалисти“. Сматра се да је ово отворено писмо (без уводног дела, у коме се говори о победи социјалиста на изборима) било првобитно упућено Либкнехту поводом његовог одбијања да објави Нанчићев чланак, али он није хтео ни њега да објави. Нанчић и другови су тада „отворено писмо“ штампали у чешком социјалистичком листу. Чланак је био у маказама цензуре. *Vorwärts*, који је заменио *Volksstaat*, и не помиње га иако је упућен немачким социјалистима. Све то може да буде потврда претпоставке. У писму су се вршачки социјалисти класно и национално определили према херцеговачком устанку.

³⁴ Коста Лера, Нанчићев пријатељ, сарадник *Arbeiter Wochen-Chronik* и *Munkács Heti-Krónika*. Васа Вишњић је такође вршачки социјалист и пријатељ Лазе Нанчића.

³⁵ Јефрем Николић је после одмора у Свилајнцу отишао у Земун и тамо наставио свој рад социјалистичког пропагатора. Има индицију да је био у вези са Пером Тодоровићем.

Брошуре *Словенско питање* Николић је тражио својим писмом од 27. III 1877. године.

³⁶ Писмо је објављено у чланку В. М. Хеврлина *К историји руско-сербских револуционних веза 70-их година XIX в., Москва, Славјанско-источноково генје*, 1965, стр. 235-237.

Ово писмо је одговор Смирнова Јефрему Николићу и друговима у Земуну.

³⁷ Петроградски кружок је финансирао рад редакције *Вперед* и ови су морали да штампају и нешто што им се није уклапало у издавачки план, и отуда ограда В. М. Смирнова.

³⁸ То су Пера Тодоровић и Срета Анђелковић који су осуђивани због „штампарских кривица“.

³⁹ Раша Милошевић.

⁴⁰ Писмо није датирано већ се налази у дневнику међу осталом кореспонденцијом од 19. и 26. априла (примедба В. М. Хеврлине).

⁴¹ Писмо објављено у чланку В. М. Хеврлине, (нав. дело, стр. 237-239).

⁴² У Крагујевцу Анка Анђелковић-Нинковић прима пошту од Смирнова, односно *Вперед*, и у сталној је вези са српским социјалистима, што потврђује и Пера Тодоровић у писму Смирнову од 4. VII 1877. у коме саопштава да је добио писмо послато у Крагујевац, као и фотографије осам руских осуђеница. Напомиње да је у сталној преписци са Нинковићем.

⁴³ Ове књиге које су биле предвиђене планом нису штампане, јер је *Вперед* престао да излази.

⁴⁴ Књиге које је Смирнов тражио писмом од маја-јуна 1877. године.

⁴⁵ Смедеревски адвокат Мијаило Стајковац-Недељковић и Марко Вујачић из Пожаревца ухапшени су у јесен 1869. г. због поседовања и читања забрањене брошуре др Драгише Станојевића *Вођама омладинским*. Стајковац је гоњен и што је као посланик у Скупштини покретао питање народног суверенитета. Државни тужилац је тражио за њега 20 година робије, али је касациони суд сматрао да је за поседовање забрањене брошуре довољно само 20 дана затвора (а био је у притвору неколико месеци).

Јавност је на уводној страни 14. броја објавила телеграм о његовој смрти 30. I 1874. г., као и још неколико дописа од његових Смедереваца који су жалили за њим као поштеним човеком.

⁴⁶ Српско учено друштво основано је 1864. године уместо Друштва србске словесности (1842). са задатком да настави рад на „наукама и вештинама, које се тичу србства“.

⁴⁷ Чедомил Мијатовић (1842-1932) студирао политичко-економске науке у Немачкој и Цириху, у младости либерал, а доцније првак народњачке странке; био је професор универзитета, министар финансија, иностраних послова, посланик у Цариграду и Лондону, где је и умро.

⁴⁸ Тацит Публије Корнелије (Tacitus, Publius Cornelius, 55-117) римски историчар, написао, поред осталог, и историјски спис *Germanija*. Својим суграђанима Германе даје за пример скромног и узорног живота.

⁴⁹ Фани Лавалд (Lewald Fanny, 1811-1899), немачка списатељица из групе „Млада Немачка“.

⁵⁰ Фердинанд Ласал (Lassalle Ferdinand 1825-1864) један од оснивача и лидер немачког радничког покрета; сарађивао у журналистици са Марксом; слаб теоретичар; усвајао је идеје ситнобуржоаског и државног социјализма. Залагао се за опште право гласа, оснивање произвођачких задруга уз помоћ државе и на тај начин мислио да створи слободну народну државу.

⁵¹ Џон Стјуарт Мил (Mill, John Stuart, 1806-1873) енглески филозоф позитивист и утилитарист, вулгарни економист. Најважнија дела су му: *О слободи*, *О утилитаризму*, *Принципи политичке економије* и др.

⁵² О. М. Сечанском, студенту у Швајцарској, нисмо ништа више сазнали од онога што је Гројлих у својим сећањима написао (видети текст на стр. 44) Српски студенти у Цириху били су укључени у Мешовиту секцију Интернационале и, као што се види, учествовали у њеном раду, па чак и држали предавања као што је ово које је орган швајцарске социјалдемократије *Tagwacht* у неколико наставака и објавио.

⁵³ О познанству, па и чврстим везама Владе Љотића са Бекером смо већ писали, (видети белешку 13). Потпис на овом документу *јединог Словена и Србина* потврђује претпоставке да је Љотић имао значајнију улогу у I Интернационали него што претпостављамо. Из политичких разлога о њему се није до сада писало. (Вл. Љотић је отац Димитрија Љотића.)

⁵⁴ Први социјалистички лист у Србији и на Балкану *Рагеник* почео је да излази 17. IV 1871 године (угледни број), а редовно је три пута недељно излазио од 8. VI 1871. године (видети у IV књ. *Цел. гела*).

⁵⁵ Жил Фавр (Jules Favre, 1809-1880), француски државник, активно учествовао у гушењу комуне (видети у IV књ. *Цел. гела*).

⁵⁶ *L'Égalité*, орган I Интернационале у Швајцарској. Излазио је од 1868 до 1872 г. О овом чланку је писао Маклелан Вудворд Д. (MacLellan Woodford D.): *Serbia and social democraty 1870-1878. International Review of Social History, Assen, XI, 1, 1966, стр. 54.*

⁵⁷ Швајцарски лист *Tagwacht*-истраживао историчар др Јован Дубовац, члан одбора за издавање *Цел. дела Марковића*. Према њему, ова вест је изашла у рубрици „Дневни преглед радничког покрета“. У свом чланку *Први социјалистички и међународни раднички покрет*, објављеном у: Токови револуције XX-XXI, 1988, стр. 17, износи податак да је *Tagwacht* у бр. 34 најавио седницу „Дивље секције“ за 20. X 1870, на којој ће се расправљати о стремљењу младе српске партије. У архиви Одбора нисмо нашли тај број *Tagwacht*.

⁵⁸ Фридрих Фердинанд Бојст (Beust, Friedrich Ferdinand, 1809-1886), саски и аустријски државник. Овде се мисли на преговоре у Версају и последицама победе

Пруске у француско-пруском рату у коме је Аустрија остала неутрална. Стално је била под притиском Бизмарка и пруских аспирација на јужне немачке покрајине.

⁵⁹ „Петролејци“, погрдан назив за учеснике Комуна, а касније се у српској штампи употребљавао за присталице Комуна и социјалисте, поред назива „комунци“.

⁶⁰ Живко Карабиберовић, банкар, изабран за посланика и председника Народне скупштине у Крагујевцу 1869. године.

⁶¹ Аћим Чумић (1836-1901), тадашњи председник општине Смедерево, доцније министар унутрашњих дела; кратко време председник владе. За време његовог министровања Марковић је ухапшен и осуђен на робију.

⁶² Милан Обреновић рођен је 22. VIII 1854. године.

⁶³ *Grenzboie*, власник и издавач Сопрон. Излазио у Земуну од 1869. до 1875. г. Преузео га је Јован Павловић, када је забрањен *Панчевац*.

⁶⁴ *Млага Србагија*, лист Уједињене омладине српске за књижевност и науку, почео да излази у Новом Саду 1870. године, а потом у Београду 1871. Због свог слободарског и националног духа, а и сарадника (Св. Марковић, Васа Пелагић, Змај, Влада Љотић, Лаза Костић и др.) није био по вољи ни српској ни аустријској влади, те је чешће био забрањиван, и на крају је престао да излази (видети II књ. *Цел. дела*).

⁶⁵ *Volkstaat* је имао сталну рубрику „Поштанско сандуче“ у којој су објављивана имена претплатника, потраживања и сл. Овај податак се свакако односи на Светозара Марковића. У даљим обавештењима у овој рубрици наилази се на податак претплате из Панчева за „М“ и „N. Mag. iz Pancova“. На овај лист су у Паризу, 1873. г. била само три претплатника, док их је у Србији било десет. У бр. 110 од 12. XI 1873. г. налази се податак да је претплатник и редакција *Јавности* у Крагујевцу. На првој страни лист је објављивао и претплатну цену не само за европске земље, већ и за Србију.

⁶⁶ Марковић се претплатио на лист *Egalité*. Текст је растумачио Маклелан – В. М. М. S.: В=Beograd, М=Monsieur, М=Marković, S=Svetozar.

⁶⁷ Антоније Орешковић (1829-1906), пуковник, аутор више војних, техничких и политичких чланака.

⁶⁸ Нечајев, Сергеј Генрадијевич (1847-1882), руски револуционар нихилист, у Русији осуђен на смрт, нашао је прибежиште у Швајцарској. Царске власти су тражиле од Швајцарске да га изручи, и то је учињено 14. августа 1872. године. Смирнов о томе обавештава истог дана А. С. Бутурлина и наглашава да је ухапшен на улици у присуству троје познаника. Двојца су покушала да спрече одвођење Нечајева, а у томе их је спречавао „интернационалист Гројлих“ говорећи: „Оставите га. То је један бедник...“ Ето они проповедају братство, хуманост, револуционарну солидарност“ *Внепрег*, 1873–1877, Документ, том II, стр. 65-66. (Dordrecht, 1970)

⁶⁹ „*Народ*“, новосадски лист. Излазио од 1870. до 1873. Власник и уредник Јован Суботић. Изашло свега 39 бројева.

⁷⁰ Васу Пелагића су мађарске власти ухапсиле у Вуковару 15. XI 1872. године и пребациле у затвор у Нови Сад на основу старе потернице. Није прихватио предлог Мајтењија, који му је пренео један незнанац у пратњи стражара, а који се састојао у томе да Пелагић напише писмо Србима у Босни да им је једини спас ако се ставе под уставну, слободну мађарско-аустријску државу. О овоме пише сам Пелагић у чланку „*Да се разумијемо*“, *Засјавка*, бр. 11, из 1873. године. После тога су га пребацили за Петроварадин, а одатле поново у Вуковар, одакле је требало да га предају Турцима на милост и немилост. Међутим, после многих интервенција

српских и мађарских посланика у Парламенту и директног упозорења председнику мађарске владе да је то кршење међународног права, Пелагић је протеран у Аустрију.

⁷¹ Превод интерпелације посланика Ирађија објавио је Јосип Мирнић у: *Васа Пелагић и Војводина*, Нови Сад, 1956, стр. 18.

⁷² Барон Ладислав фон Мајтењи био је краљевски комесар за српске црквене ствари у Војводини.

⁷³ Превод концепта одговора министра Славција мађарском Парламенту у: *Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини 1860-1890*, Ср. Карловци, 1968, стр. 118-119.

⁷⁴ *Врзино коло*, лист за сатиру и књижевност, излазио је од 7. XII 1872. до 1874. г. Уредник је био Петар Периновић. Сатира је била груба, оштра, са жаокама упереним против поретка. Именоване су само мање важне личности, али су се директно нападале појаве у суседним земљама. Наравно да је *Видовдан* био стална мета *Врзиног кола*, као и остали конзервативни и либерални листови. На жалост, сачувано је у Народној библиотеци само 8 бројева: 2 из 1872. и 6 из 1873. године.

⁷⁵ *Исус социјалистичко-револуционар*, у чланку у *Рагенику* бр. 39, од 9. IV 1872. Аутор је Ђока Мијатовић. Уредништво после даје образложење да је то лично мишљење аутора.

⁷⁶ Један Србин – Јован Милинковић-Алавантић, шабачки адвокат, пријатељ и сарадник Светозара Марковића. Осуђен са Митом Ценићем и Даниловићем (уредник *Решетара*) у Шапцу на 10 година робије.

⁷⁷ *Јавност*, лист за науку и политику, Крагујевац. Први број је изашао 3. XI 1873. а последњи 20. IV 1874. Уредник Димитрије Ј. Стојковић, администратор (стварни уредник) Светозар Марковић. (О листу видети XI и XII књигу *Цел. дела*)

⁷⁸ Келнски процес о велеиздаји је инсценирано политичко суђење комунистима, Марксу и друговима 1852. године. Главни документ оптужбе били су *Комунистички манифест*, Статут и писма Централног комитета, као и „докази“ фалсификовани док су оптужени били скоро годину дана у притвору. Седморо их је осуђено на 3-6 година робије.

⁷⁹ Аутор чланка је Лаза Нанчић.

⁸⁰ *Ново доба* се појавило 6. VII и излазило је до 24. IX 1874. године. Изашло је укупно 26 бројева. Званично је за уредника именован власник штампарије, а прави уредник је био Мијајло Никетић, раније уредник *Враголана* и *Уједињења*. Био је то социјалистички лист, откривао је недозвољене поступке и виших и нижих чиновника. Неки војвођански листови су се ишчуђавали како власт не забрани такав лист (*Српски народ*, бр. 53, од 17. VII 1874). *Исјок* је нападао *Ново доба* и његове новинаре називао „шипарцима“, „комунцима“ и сл. Нарочито је *Исјок* нападао *Ново доба* после осуде Јована Милинковића-Алавантића и другова на дугогодишњу робију, и подсетио је јавност да је *Ново доба* агитовало и препоручивало га за народног посланика. Није сачуван ниједан број.

⁸¹ *Пестер Лојд* (*Pester Lloyd*), мађарски званични дневни лист.

⁸² *Раг* (видети белешку 21); *Ослобођење*, последњи лист који је покренуо Светозар Марковић у Крагујевцу јануара 1875. године (видети XIV књ. *Цел. дела*).

⁸³ *Die Drau*, орган за политику и економију, излазио у Осиеку од 1872. г. Не поседује га ни једна библиотека код нас.

⁸⁴ Владимир Љотић, сазнавши за Светозареву смрт, издао је велику посмртницу коју је после објавио више листова не наводећи аутора. Иначе, овај допис је послао Коста Лера који се потписивао са „-а-а“.

⁸⁵ Адам Богосављевић, социјалистички посланик у Скупштини.

⁸⁶ Милија Миловановић, социјалистички посланик у Скупштини.

⁸⁷ Данило Стевановић, тадашњи председник владе.

⁸⁸ Васа Пелагић (1838-1899), архимандрит, распоп, просветитељ, утопијски социјалист, бунтовник против власти, борац за народна права.

⁸⁹ Тачан назив Пелагићевог дела је *Посланица пријатељима уђењене браће у Турској*.

⁹⁰ *Раг* је престао да излази у другој години излагања. Пера Тодоровић је био оптужен за више штампарских кривица, и због тога је осуђен на казну затвора.

⁹¹ *Ослобођење*, које је после Светозареве смрти уређивао Срета Анђелковић, такође се забрањује и престаје да излази 10 (22) VIII 1875, а уредника хапсе (видети књ. XIV *Цел дела*).

⁹² Исти чланак је објављен у *Arbeiter Wochen-Cronik* бр. 20, 21 и 22, од 7, 14. IV и 2. V. Чланак је писан очигледно пре Светозареве смрти.

⁹³ Интересантно је да са малом временском дистанцом и овај лист преноси писање *Внепреда* о Пелагићевом случају у Новом Саду, али се уздржава коментара.

⁹⁴ Оглас о штампању Целокупних дела Светозара Марковића је послао Пера Тодоровић, јер се у истом броју оглашава и „Историја једног француског сељака“, превод са руског Пера Тодоровића.

⁹⁵ Срета Анђелковић, коме је Светозар препустио уредништво *Ослобођења* пре одласка у Трст, ухапшен је због „штампарских кривица“. Осуђен је 22. октобра 1875. године на 11 месеци затвора, Апелациони суд му је казну повисио на 13 месеци, а Касациони суд на 2 године!

⁹⁶ Стеви Милићевићу је Касациони суд тада повисио казну за 6 месеци – укупно годину и шест месеци.

⁹⁷ Панта Луњевица, пријатељ кнеза Милана је наводно открио „карађорђевићевску“ заверу противу Обреновића и тада су у Шапцу осуђени „заверници“ Алавантић, Ценић, Даниловић.

⁹⁸ Јован Ристић (1831-1899), државник, конзервативац, непријатељ социјализма и социјалиста; Радивоје Милојковић (1832-1888), правник, конзервативац, министар привреде, унутрашњих послова, председник Министарског савета. Јован Белимарковић (1827-1906) генерал, министар војске и др.

⁹⁹ Тома Вучић-Перишић, вођа уставобранитеља.

¹⁰⁰ Милош Вићентијевић, трговац из Лознице, повремено је слао дописе из Лознице *Рагенику*, (бр. 7, 15, 22, 33, 1871. г.) критикујући општинске и друге власти. Брошура „*Неколико чланака*“ Светозара Марковића штампана у Панчеву, 1870 никада званично није забрањена, али се њено поседовање строго кажњавало.

¹⁰¹ Марко Пајић писао је о немирима на Великој школи у *Засјави*, бр. 39 и 40, од 4. и 7. IV 1871, а после је и сам био ухапшен. О овим догађајима пише Светозар Марковић у чланку *Законикоси у Великој школи у Србији, у Панчеву* 2. марта 1871. године (видети IV књ. *Цел дела*)

¹⁰² Јован Мариновић (1821-1893), председник владе (1873-74), а Аћим Чумић министар унутрашњих послова.

¹⁰³ *Брајсјиво* је први социјалистички лист у Угарској. Излазио је у Земуну током 1875. године. Први уредник је био Никола Марковић, сарадници су били Павле Јовановић (доцнији уредник *Србобрана*) и Драгиша Станојевић. Није сачуван ниједан број.

¹⁰⁴ Ранко Тајсић (1843-1903), народни посланик, доцније трибун Радикалне странке.

Богослови у Београду 1868. г. стварају дружину која од 1871. носи име „Братство“. Читају се преводи Писарева, емигрантска руска литература, *Ойе-чесјивенне зайиски* итд.

¹⁰⁵ *Браничево*, лист за политику, економију и право: власник и одговорни уредник Светислав В. Минић. Почео да излази почетком маја 1875. у Пожаревцу. Изашла свега 23 броја. Нема сачуваних примерака. Место забрањеног Браничево одмах је исте године покренуто *Ново Браничево*, али је престало и оно да излази, јер уредништво није испунило услове који се траже законом. Нема сачуваних бројева.

¹⁰⁶ *Исјоок* је почео да излази у Вршцу 1871. године; издавао га је и уређивао Аксентије Мијатовић, а после прелази у Београд; лист либерала и „приватне новине“ Јована Ристића. Прва годишта су делимично сачувана. Комплета нема.

¹⁰⁷ Пошто су већ све европске новине донеле вести о устанку у Херцеговини, и *Volksstaat* даје један кратак допис из Србије, али са својим јетким русофобским коментаром. Није важно да ли Херцеговци ратују за своја права и живот, већ су важне дипломатске игре Русије. Каква иронија кад се каже да хришћани под Турцима живе десет пута боље него у Русији.

¹⁰⁸ Формулације о радикалној и социјалистичкој партији су нетачне. Партије у пуном смислу те речи тада још нису биле формиране, па се може говорити о присталицама радикала и социјалиста, односно опозицији конзервативним странкама у Србији.

¹⁰⁹ *Внепрег* преноси део писања из 67. броја *Volksstaat*-а, који смо и ми објавили на стр. 127-131.

¹¹⁰ Овај чланак у берлинском социјалистичком листу једини објективно посматра положај Срба у Херцеговини, који немају другог излаза сем борбе, на првом месту за социјалну слободу.

¹¹¹ *Работник*, лист руских револуционара, излазио у Женеву 1875/76. под редакцијом Голштајна, Ралиа и Елсница. Аутор чланка је Таса Стојановић бивши члан Словенске секције Бакуњина.

¹¹² Овај допис је *Внепрегу* послао Пера Тодоровић, као и дописе у бр. 12, стр. 132 бр. 14, стр. 143. ове књиге.

¹¹³ Допис је послао Раша Милошевић.

¹¹⁴ *Народна воља*, лист за политику; уредник Милан Пешић. Излазио у Смедереву, 1875/1876. г. Према подацима Радослава Перовића, у 1875. г. изашло је 26 бројева и 12 бројева у 1876. години. Данас није познато да ико поседује макар и један број.

¹¹⁵ *Внепрег* се читао у Србији и Црној Гори и слат је у размену за *Јавност*, доцније *Ослобођење* и *Раг*, *Глас Црногораца*. Бесплатно га је добијала Пољопривредно-шумарска школа у Пожаревцу, а још 46 примерака *Внепреда* слало се у Београд, Кнежевац, Смедерево, Ужице, Земун, Нови Сад. У размену је, поред већ наведених српских листова, добијао и *Српску зору*, *Глас народа*, *Народну вољу* и *Брајсјиво*. Међутим, током 1875. г. српске власти, односно цензура, плени неке бројеве, посебно оне са великим дописима из Србије. Тако, бр. 22 редакција, на интервенцију српског дописника, *йри йуџа* шаље тај број у Србију, али сваки пут га је српска цензура запленила.

¹¹⁶ Љубомир Каљевић (1841-1907), леви либерал, уредник и издавач *Србије*, министар у Чумићевој влади 1874/75, доцније и председник владе.

¹¹⁷ Побуна ученика у Богословији, Пољопривредној и Учитељској школи је била и предмет расправе у Скупштини (Протоколи народне скупштине 1875/76, стр. 430, 560, 563-565). Ранко Тајсић је са групом народних посланика упутио интерпелацију министру просвете и црквених дела.

¹¹⁸ Видети белешку 115.

¹¹⁹ На основу захтева социјалистички оријентисаних посланика Народна скупштина је донела „Измене и допуне у Закону о устројству општина и општинских власти“, 8. октобра 1875. године. Ове измене су ускратиле право државним властима да одобравају избор општинских органа, а и остварена је финансијска самосталност општина. Помало се остваривала Марковићева теорија о самоуправи.

¹²⁰ Прва штура и обесхрабрујућа вест о Црвеном барјаку у Крагујевцу.

¹²¹ *Telegraful*, румунски дневни лист, преноси вести о побуни (Црвени барјак) из аустријске, а после и француске штампе. Интересантно је да се „побуна“ у Крагујевцу повезује се догађајима у Херцеговини, очигледно да би се увеличала опасност која наводно прети и другим државама.

¹²² *Arbeiter Wochen-Chronik* преноси панична писања мађарског дневника *Pester Lloyd*-а, о могућим последицама које прете „високој“ цивилизацији, али поштено и тачно обавештава о минулим догађајима.

¹²³ Була Андраши (*Andrássy Gyula*, 1823-1890), истакнути мађарски државник, председник мађарске владе.

¹²⁴ Исти чланак је објављен и у *Arbeiter Wochen Chronik*-у.

¹²⁵ Објављује допис из Србије о узроцима устанка у Херцеговини и демонстрација Црвени барјак у Крагујевцу, али редактор при крају јетко коментарише да су и даље уверени да иза свега стоји Русија.

¹²⁶ После демонстрација Црвени барјак у Крагујевцу најпре су ухапшени Пера Велимировић и Илија Новаковић, а после неколико дана број ухапшених се повећао на 30.

¹²⁷ Ово је грешка, вест треба да се односи на Велимировића. После месец дана лист увиђа грешку и правилно идентификује ухапшеног друга.

¹²⁸ Исти чланак доноси и *Arbeiter Wochen Chronik* у бр. 19, 20, 21, од 7, 14, и 21. V 1876. године, уз следећу напомену: „Ако смо досада имали врло мало вести о устанку у Херцеговини, постојао је за то разлог, јер су вести отуда на које наилазимо у противничким новинама врло непоуздане, и што оне, осим тога посматрају ствари само са тачке гледишта обичне дневне политике. Горњи чланак који доносимо из *Volksstaat*-а, приказује ситуацију уз пуно познавање ствари, па је стога веома вредан пажње“.

¹²⁹ Део чланка из *Gleichheit*-а бр. 36 од 4. IX 1875: *Ослободилачка борба њираје на Балкану* а који је преузео писац чланка у *Volkstaat*-у не преносимо, пошто је идентичан тексту на стр. 165-166. Сматрамо да је оба чланка писао исти аутор.

¹³⁰ Видети белешку 115.

¹³¹ Аутор чланка је Раша Милошевић.

¹³² Борђе Филиповић, Дубровчанин, социјалист, учесник босанско-херцеговачког устанка, у сукобу са књазом Николом. Уредник *Volksstaat*-а се не слаже са дописником да је француска гилотина исто што и сеча главе погинулих Турака (Тачно, Срби нису женама скидали главе, прим. прир.).

¹³³ Гарибалди Ђузепе (*Garibaldi Giuseppe*, 1807–1882) италијански револуционар, вођа покрета за уједињење Италије.

¹³⁴ Колебали смо се да ли овај чланак треба да се уврсти у ову књигу. Међутим, чланак бр. 34 од 20. VIII 1876, 233 и стр. 236, затим и чланак Л. Нанчића од 7. I 1877. и још неколико учврстили су нас у уверењу да га треба објавити јер је тај гнусан шовинистички чланак радничког листа, објављен у јеку тешке борбе Срба са Турцима за голи опстанак (када је европска социјалдемократија ако не

противна тој борби, а оно равнодушна према њој), одраз мишљења у мађарским радничким и социјалистичким круговима. (Слично нешто и у сличним околностима дешава се и после 120. година!)

¹³⁵ Ово се ипак није показало тачно. Ослобађајућа пресуда је саопштена 23. VI, и то за већину ухапшеника, док су на временске казне осуђени Лазар Ристић и Светозар Таназовић; два дана касније почео је претрес, по основу штампарских кривица, Пере Тодоровића и Илије Тодорића, уредника *Ситароџ Ослобођења*. И они су осуђени на временске казне.

¹³⁶ Лист преноси скраћен и ублажен чланак *Volksstaat*-а бр. 75, од 30. VI (стр. 222).

¹³⁷ Лист углавном преноси вести о српско-турском рату из бечких и турских новина.

¹³⁸ Терор турске власти у Бугарској је био невиђен и избила је побуна у већем броју села. Турци су за одмазду спалили више од 200 села, а становништво, углавном женс, децу и старце, на грозан начин уморили. То је остале Бугаре толико заплашило да се нису хтели одазвати позиву из Србије да се дигну на устанак када је Србија почела рат са Турском.

¹³⁹ Будимпештански лист, двојник *Munkás Heti-Kronika*, признаје да су листови *Йодсјирекавали Њошвиу Срба* и изражава страх да би се, због већег броја социјалиста у Србији, могла десити револуција.

¹⁴⁰ Као оправдање што католички представник Бога на земљи *Њаја Пује IX Њодржава Турке*, а не Србе-хришћане, наводи да су хришћански поглавари (мисли православни) глуви за јад и чемер балканских народа.

¹⁴¹ Цео чланак говори о националној равноправности, али и о свести мађарских радника који то не прихватају.

¹⁴² *Munkás Heti Kronika* се одржава само на рачун немачког двојника (AWCH) јер је равнодушан према новом културном и социјалном поретку.

¹⁴³ У Будиму је средином XV века основао Матија Корвин библиотеку са 1.000-1.500 кодекса. После битке на Мохачу 1526. г. библиотека је настрадала. Данас се по европским библиотекама налази око 150 кодекса. Овај поклон који су носили турски студенти је део опљачканих књига.

¹⁴⁴ Први пароброд је прошао Дунавом 1817. г. а 1829. основано је „Прво царско и краљевско привилеговано дунавско паробродарско друштво“ са седиштем у Бечу. На Париском конгресу 1859. године регулисана је међународна пловидба Дунавом и основана Дунавска комисија, и на тај начин се онемогућио монопол Аустроугарске и Русије.

¹⁴⁵ Арнет Алфред (*Armeth Alfred*, 1819-1897), члан аустријског Парламента, историчар, директор дворског архива и др. Објавио је много дела из аустријске историје.

¹⁴⁶ Мисли се на улогу Русије у гушењу мађарске буне 1848. године.

¹⁴⁷ У Турску је два дана пре угушења револуције успео да побегне и Кошут Лајош (*Kossuth Lajos*, 1802-1894) а одакле је отишао у Торино, где је у оквиру Гарибалдијевих трупа основао мађарску легију. Није признао нагодбу 1869. г. и одбио је помиловање.

¹⁴⁸ Албрехт, аустријски надвојвода (1817-1895), најстарији син надвојводе Карла.

¹⁴⁹ Диван, овде у значењу турског парламента. (1994. г. поднет је захтев групе Мађара да се у Пешти подигне споменик Сулејману II Величанственом! Прим. прир.).

¹⁵⁰ Претпостављамо да је редакција *Vorwärts*-а овде дала у изводима брошуру *Словенско њишање* које је *Вперед* штампао на захтев Петроградског кружо-

ка. Рукопис на два-три табака послат је из петроградског кружока лавриста са поруком да се штампа као издање *Vnerepa* у 2.000 примерака. П. Л. Лавров није био сагласан са објављивањем јер је по њему брошура опортунистичка и није социјалистичка. Ипак је штампана јер су мишљења била различита, па је и у Србију стизала у великом броју (видети писма Смирнова на стр. 16, 18, 21, 22, 24). Нисмо у могућности да консултујемо оригиналну брошуру, те нисмо сигурни у коликој мери је оригинални текст брошуре скраћен, али верујемо да је ове брошуре превео неко из Србије, чак је можда и послат одавде.

¹⁵¹ Аутор овог дописа је Пера Тодоровић, коме је претило издржавање казне која је пре две године одређена а коју је избегавао учествовањем у српско-турском рату као добровољац.

¹⁵² Тиса Калман (Tisza Kalman, 1839-1902), мађарски политичар и државник, председник владе 1875-1890.

¹⁵³ И Михајло Никетић, бивши уредник *Новој гоба* такође је пребегао у Земун испред српске полиције.

¹⁵⁴ Без увида у цео чланак објављен у *Tagwacht*-у тешко је коментарисати чланак. Интересантно је како анархистички лист реагује на коментаре социјал-демократског листа.

¹⁵⁵ Уведена је ригорозна штедња: поред смањивања плата чиновницима, штедело се и у војсци. Страни официри који су ступили у српску војску отпуштени су, један број српских официра такође, растурено је девет добровољачких батаљона итд.

¹⁵⁶ Уведена је трошарина на пиво али је од ње остварена једва једна десетина од потребног новца.

¹⁵⁷ Видети белешке 88 и 89.

¹⁵⁸ Овај чланак шаље Пера Тодоровић на захтев В. Н. Смирнова (видети писмо на стр. 24).

¹⁵⁹ Овај чланак је одговор српских социјалиста на дугогодишње лекције које су им држали немачки социјалдемократи. Посебно је било изражено у чланцима *Vorwärts*-овог аутора Штилера у бр. 32 и 33 од 17. и 20. III 1878. године. Како немамо текст Штилера, преносимо писање Вудворда Маклелана: „Vorwärts је упутио оштре прекоре српској партији. Срби се могу извући само ако створе партију по немачком узору! Штилера се питао зашто су Срби одступили од политике коју су им сугерисали немачки покровитељи. Штилер је наглашавао да су Срби више пута упозорени да ће устанак у Херцеговини бити немилосрдно жртвован страним интересима. Српски социјалисти, како је примећивао писац чланка у *Vorwärts*-у, нису имали сопствену снагу. Само оснивање партије, повезано са распадом старе „економије паша“ могло је да гарантује евентуалну победу. Српска влада је тачно оценила да је 1876. само рат могао да спасе режим; према томе рат против Турака није био рат за национално ослобођење, већ рат за очување постојећег политичког и друштвеног поретка у Србији. Подржавајући рат, упркос забринутим упозорењима из Немачке, српски социјалисти су запечатали своју судбину.

У закључку је *Vorwärts* позвао Србе да усвоје темељну истину да је руски деспотизам бескрајно опаснији непријатељ од британске, хифтинске политике. Немачки социјалдемократи, писао је Штилер, били су уверени да српски другови неће никада изгубити ни своју храброст ни своју спремност за социјалну борбу; победа је била осигурана – само ако Срби следс немачки узор.

Али победа се није могла постићи подражавањем немачке социјал-демократске партије ако не каже како би се то могло постићи“ (*Woodford D. McClellan, Serbia and Social democracy, 1870-1878, International Review of social History, vol. 1 (1966), part. 1, p. p. 67-68*).

Коментар уредника је после одговора српских социјалиста врло умерен и чак одобрава поступке за време рата!

¹⁶⁰ Ђорђе Мијатовић (1848-1878), оснивач социјалистичког покрета у Војводини; сарадник Светозара Марковића, писао за *Радешик*; у Новом Саду са С. Марковићем и друговима покушао да покрене социјалистички лист *Једнакости* 1872. године (видети VII књ. *Цел. гела*).

¹⁶¹ Група војвођанских социјалиста Лаза Пачу, Ђока Мијатовић, и др. је основала 1878. књижевно-политички часопис социјалистичког карактера. Уредник је био Лаза Пачу, а главни сарадници Пера Тодоровић, Васа Пелагић, и др. Часопис је излазио од септембра 1878. године до марта 1879, када је отказано „гостопримство“ *Стрaжи* у Новом Саду.

¹⁶² Лавров радо прихвата даљу сарадњу са српским социјалистима, али како је часопис био кратког века, објављен је само овај допис.

¹⁶³ О појави новог српског социјалистичког часописа писало је неколико европских листова. Први је био „*Sozialist*“ из Беча, централни орган Социјал-демократске радничке партије Аустроугарске, који је у свом 39. броју, од 26. IX поздравно излажење првог броја, а овај чланак се односи већ на други број *Стрaже*. *Tagwacht*, лист швајцарске социјалдемократије у Цириху, у бр. 80, од 9. X 1978. похвално и детаљно говори о програму: *Arbeiter Wochen Chronik* се такође оглашава, а *Vorwärts* у бр. 109, од 15. IX честита на овој социјалистичкој ревији и најтоплије је препоручује друговима који знају српски. Украјинац Иван Франко је такође писао о *Стрaжи* али веома критички. Сматра да је то часопис за интелектуалце, да о социјализму, сем писама Светозара Марковића, има мало, да животу радника и сељака уопште није посвећена пажња, а то би у следећим бројевима требало исправити. Критика је објављена у часопису *Молод*, 1878. г. стр. 216.

¹⁶⁴ Овде је дат приказ књиге Михаила П. Драгоманова (1841-1895), украјинског писца и историчара, коју је издао у Новом Саду Никола Марковић, а предговор написао Пера Тодоровић. Милетић се у *Засиави* о њој неповољно изразио као о памфлету против царске Русије (*Стрaжа*, 1878, стр. 143-148).

¹⁶⁵ Пера Тодоровић је коначно морао да напусти и Нови Сад и стигао је у Париз где га је прихватио Беноа Малон, француски револуционар и књижевник. Омогућио му је да у листу који је уређивао, објави у наставцима историју социјалистичког покрета у Србији. Међутим, то је остало незавршено, само је дао општи део српске историје, економског положаја и начео проблем појаве и развоја социјализма у Србији. Ипак је дао драгоцене податке Б. Малону, који је то искористио и објавио у *Revue socialiste* чланак о Светозару Марковићу (видети XVI књ. *Цел. гела*).

^{165a} Пера Тодоровић је аутор чланка о Адаму Богосављевићу

¹⁶⁶ Васу Пелагића у пролеће 1880. године хапсе у Петроварадину на захтев главног заповедништва у Загребу јер је штампао књиге у којима се „назире злочин велеиздаје“. Пелагић је успео да побегне из воза којим су га спроводили и склонио се у Градиште, где је остао до средине 1881. године.

¹⁶⁷ Ова прва историја српског социјалистичког покрета у Србији потекла је из пера Милице Нинковић-Тодоровић и Пера Тодоровића. О њеном ауторству сведочи и Едуард Бернштајн у својим сећањима: Bernstein Eduard, *Sozialdemokratische Lehrjahre*, Berlin, 1928, стр. 101-102. Овај део књиге смо превели и објавили у часопису *Кораци* бр. 11-12, 1981. године, као и неколико других сећања и некролога поводом 100-годишњице смрти Милице Нинковић. Бернштајн није у праву кад говори да је и у другом тому *Jahrbuch*... објавила *Исџоријску скицу*... јер је тада већ била болесна и на путу за Србију. И по стилу а и по неким коментарима о рату очигледно се доказује и ауторство Пера Тодоровића! Овај

напис је значајан и због тога што је то и прва библиографија радова Свейозара Марковића. Овај напис први пут је објављен у књизи *Токови револуције* XII-XIII, 1978, стр. 85-122, у преводу Слободана Мандића.

¹⁶⁸ У бечком листу *Parlamentär* бр. 19, од 10. V 1883, објављен је 9-ти наставак сећања Хермана Гројлиха (Herman Greulich, 1842-1925) оснивача и једно време председника Циришке секције Интернационале. Овај одломак се односио на период када се стварала интернационална или мешовита секција Интернационале у Цириху. О овом тексту је два пута писао др Јован Дубовац, и то најпре у чланку *Свейозар Марковић и другови – чланови циришке секције интернационале*, зборник прилога филозофији и науци поводом 80-годишњице рођења академика Душана Недељковића, Посебна издања САНУ 551, стр. 87-93, а затим у чланку *Свейозар Марковић и његови саборци на сјазама Интернационале*, зборник радова са научног скупа САНУ „Светозар Марковић и Маркова Интернационала“, 3. и 4. XI 1983, Београд, 1991.

¹⁶⁹ Јелена Илка Марковић, жена Јеврема Марковића, пуковника, брата Светозара Марковића.

¹⁷⁰ Преноси прерађен текст Беноа Малона из *Révue socialiste* (објављен у књ. XVI Цел. дела). исти текст су још објавили у *Zukunftu* (Беч), бр. 87, од 24. V 1883 а према *Emancipation social*, исто 1883. године.

¹⁷¹ Реч је о Тимочкој буни.

¹⁷² Број осуђених и похапшених у Тимочкој буни не одговара чињеници. Као и увек, новинари претерују.

¹⁷³ Иако је кратак одломак из сећања Михаила Драгоманова, он је веома интересантан, као и његова оцена Светозара Марковића. Значајна је констатација једног савременика да је Светозар Марковић створио сопствену – оригиналну филозофију и применио на постојеће социјалистичке услове.

¹⁷⁴ Сергеј Андрејевич Подолински (1849-1891), украјински револуционар, сарадник „*Вперед*“ од 1872–1874. године. Посебно се посветио проблемима положаја украјинског народа у Русији.

¹⁷⁵ Соломон Л. Чудновски (1849-1912), руски револуционар, члан одеског кружока „чајковаца“. Чинио услуге лавристима и одржавао везе са бечким револуционарним круговима.

¹⁷⁶ Марија Осиповна Волховска (1848-1877), члан московског и одеског кружока „чајковаца“. У преписци са редакцијом *Вперед* се сазнаје да је јако болесна (писмо од 1. јула 1875) и да се налази у Теплицу. Умрла је 1877. Остаје тајна каква је то Светозарева „руска веза“ била.

¹⁷⁷ Његова сећања из 70-их година је на основу забележака приредно за штампу В. С. Алексејев-Попов тек 1934. г. и вероватно је нешто и погрешно схватио. Свакако да Чудновски није титулисао кнеза Милана као Милан IV, а и о преводима Чернишевског *Шта да се ради* сумњамо да је то записао Чудновски. Можда.

¹⁷⁸ Михаил Бужор (Mihail Gh. Vujor, 1881-1964) се прикључио социјалистичком покрету Румуније са шеснаест година, политичар и угледни новинар.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А	<i>Ослобођења</i> , 23, 128, 136, 141, 142, 152, 335, 342, 345, 378, 381
А. А. видети, Анђелковић Анка	Арнет Алфред (Arneth Alfred, 1819–1897), историчар, 246, 385
Абердар, видети Кујунџић Милан–Абердар	А. О. видети, Орешковић Антоније, 289
Адам видети, Богосављевић Адам	А. Орешковић, видети Орешковић Антоније
А. Ј. М., видети Милинковић–Алавантић Јован	Аракчејев, руски дипломата, 289
Алавантић Јован, видети Милинковић – Алавантић Јован	
Албрехт (1817–1895), аустријски надвојвода, 246	Б
Александар III (1854–1894), руски цар, 149, 266	Бакуњин Михаил Александрович (1814–1878) руски револуционар, 49, 314, 371, 372, 374, 377, 382
Алексић, видети Алексић Срећко	Банген, 314
Алексић Срећко, власник и уредник <i>Новој доба</i> , 78	Барјактаревевић Милија, свештеник, 335
Алексејев–Попов В. С., 387	Бекер Јохан Филип (Becker Johann Philipp, 1809–1886), 3, 10, 46, 372, 374, 375, 379
Алиптић Ранко (1820–1882), генерал, 230	Белимарковић Јован (1827–1906), генерал, 110, 134, 135, 209, 382
Андраши Ђула (Andrássy Gyula, 1823–1890), 199, 201, 206, 244, 290, 383	Белимарковић Коча, брат Јована, 134
Анђелковић Анка, видети Нинковић Анка. Анђелковић Срета, срп. социј., уредник	

- Берг Николај Васиљевић (1824–1884), руски књижевник, 251
- Бернштајн Едвард, 387
- Бертел (Berthelot Pierre, 1827–1907), франц. научник 314
- Бизмарк Ото (Bismark Otto von 1815–1898) немачки канцелар, 53, 56, 158, 379
- Биконсфилд, 290
- Биркли Карл (Bürkli Karl), 354
- Бихнер Лудвиг (Büchner Ludwig, 1824–1899), филозоф, 314
- Бјелетић Добросав, III, IV, V, VI, VII
- Благојевић Обрен, академик, III, IV, VI
- Блазнавац Миливоје, кнежевски намесник, 134, 181, 182, 328, 329, 335, 336, 363
- Богосављевић Адам, народни посланик, 25, 26, 98–101, 107, 120, 122, 124, 125, 137, 140, 142, 144, 152, 168–173, 175, 176, 178, 181, 302–310, 340, 344, 358, 381, 386
- Бојст Фридрих (Beust Friedrich Ferdinand, 1809–1886) аустријски државник, 53, 56, 379
- Бон, румунски социјалиста, 286
- Борутау Карл (Baruttau Karl), потписник поздрава Паркомуни, 46
- Бошковић Јелена, VII
- Бошковић, Стојан (1833–1908), политичар, 108, 190.
- Бужор Михаил (Bujor Gh. Mihail, 1881–1964), румунски социјалист, 367, 388
- В
- Вајс Луис (Weiss Luis), 46
- Варлен Лујис Ежен (Luis Eugen Varlin), члан Интернационале, 372
- В. Пелагић, видети Пелагић Васа
- Велимировић Пера (1848–1921), политичар, 3, 207, 210, 347, 352, 363, 364, 374, 383
- Верцнер В. (Wärzner W.), 46
- Вићентијевић Милош, социјалист, 134, 382
- Вишњић Васа, вршачки социјалист 19, 20, 377
- Волховска, Марија Антонова (1848–1877), руска револ. 364, 365, 387
- Вошчакин Јаков Васиљевић, лаврист, 116
- Вроблевски Валериј (1836–1908), пољски револуционар, 18, 372, 373, 377
- Вујачић, Марко, адвокат, 378
- Вуковић Паја, 347
- Вуловић Паја, нар. посланик, 207
- Вучић-Перишић Тома (1887–1859), вођа уставобранитеља, 134, 382
- Г
- Гавриловић Јован (1796–1877), кнежевски намесник, 363
- Гамбета Леон (Gambetta Léon, 1838–1882), 217
- Гарашанин Милутин (1843–1898), политичар, 181

- Гарашанин Ђузепе (Garibaldi Giuseppe, 1807–1882), итал. револуционар, 222, 356, 384
- Гијом Џемс (Guillame James, 1844–1919), 371
- Глишић Милош, пред. општине Ваљево, 107, 136, 142, 153, 340
- Гогољ Николај Васиљевић (1809–1852), руски књижевник, 286
- Голденберг Лазар Борисович (1846–1916), лаврист, 116
- Голштајн, 382
- Горчаков Михаил Александрович (1798–1883), руски минис. спољн. послова, 177
- Гоша, државни саветник 143, 174
- Гошић, нар. посланик, 56
- Гројлих Херман (Greulich Herman, 1842–1925), 354, 379, 380, 387
- Грковић Павле, нар. посланик, 175
- Грујић Милош, социјалист, 93
- Грујић Сава (1840–1913), генерал, 335, 337, 338
- Гутсман Бруно (Gutsmann Bruno) члан циришке секције, 356
- Д
- Далматов Н. Д. (?–1875), руски официр, 211
- Дамјановић Миле, нар. посланик, 321
- Дамјановић Перо, III, VI
- Даниловић Љуба, уредник *Решетара*, 103, 116, 121, 125, 380, 381,
- Даничић Ђура, (1825–1882), филолог, 36
- Дарвин Чарлс (Darwin Charles Robert, 1809–1882), 314
- Де Пепе Цезар (De Paere Cesar, 1841–1890), члан Интернационале, 283, 371
- Димитријевић, школски инспектор у Војводини, 66
- Димитријевић, Сергије, III, VI
- Динић Коста, социјалист, 121, 129
- Доброљубов Николај Александрович (1836–1861), руски књижев., 94
- Драгоманов Михаил Петрович, (1841–1895), украјински социјалист, 287, 288, 289, 290, 291, 314, 361, 362, 386, 387
- Дрепер Џон Вилјам (Draper John William, 1811–1882), филозоф, 6, 374
- Дубовац Јован (1930–1994), историчар, VI, 379, 387
- Дувања Љубисав из Свилајнца, 18
- Ђ
- Ђорђевић Владан (1844–1930), политичар, 367
- Ђорђевић Пера (1851–1874), 82, 93, 335
- Е
- Едхем-паша, 240

- Енгелс, Фридрих (Engels Friedrich), 371, 372, 373, 374, 375, 376
- Ерисмен (Erismann), циришки социјалиста, 354
- Еркман - Шатријан (заједничко име два фран. књижевника), 142
- Ж
- Жујовић Живојин (1838–1870), социјалист, 31, 36, 37, 300, 314, 315, 317, 320, 366
- Живковић Радомир, VII
- З
- Зах Фрања Александар (1807–1892), генерал, 230
- Зорге Фридрих Адолф (Sorge Friedrich Adolph, 1828–1906), члан Интернационале, 373
- И
- Игњатев, 266
- Иго Виктор (Hudo Victor, 1802–1885), француски књижевник, 286
- Идељсон Розалија Христианова (1848–1915), жена В. Смирнова, 16, 18, 21, 26, 377
- И. М., новинар АВСН, 86
- Ирањи Данијел (Irányi Danijel), мађарски посланик, 68, 69, 72, 380
- Ј
- Ја, видети псеудоним, 286
- Јанцин М. И. (Јанцин Михаил Иванович), руски револуционар, 18, 23, 377
- Јелић, 128
- Јериг (Jähricg E. H.), немачки социјалиста, 46
- Јовановић Владимир, политичар, 314, 317
- К
- Калита Иван, 289
- Каљевић Љубомир (1842–1907), политичар, 189, 346, 351, 383
- Каненберг С. (Kannenberg S.), социјалиста, 46
- Карабиберовић Живко, политичар, 54, 379
- Каравелов Љубен (1837–1879), 300, 328
- Карађорђе Петровић, вођа I српског устанка, 324
- Карађорђевић Александар, кнез српски, 295
- Карађорђевићи (династија), 129, 170
- Караџић Вук Стефановић, реформатор српског језика, 36, 375
- Карић Петар, научник, 314
- Костић Димитрије (1845–1899), политичар, 122
- Катков Михаил Никифорович, руски реакционарни публицист, 251

- Кафиеро Карло, (Cafiero Carlo, 1846–1892), италијански револуц. члан Интернационале, 371
- Кениг Бернхард Пробст (König Bernhard Probst), социјалиста, 46
- Кнез Никола, видети Петровић Никола
- Којичић Милоје, народни посланик, 257
- Корвин Матија, 384
- Кошут Лајош (Kossuth Lajos, 1802–1894), вођа мађарског националног покрета, 239, 385
- Краус (Krauss), аустриј. министар, 246
- Кремер Виљем Рандал (Cremer William Randal, 1839–1908), члан Интернационале, 373
- Крсмановић Јово, Народни посланик, 54
- Крстић Никола, председник владе 1875, 181
- Кујунџић Милан-Абердар (1842–1893), књижевник, 8
- Л
- Ласал Фердинанд (Lassalle Ferdinand, 1825–1864), немачки социјалист, 158, 283, 354, 378
- Лавалд Фани (Lewald Fanny, 1811–1899), писац из групе „Млада Немачка“ 41, 378
- Лавров Петар Лаврович (1823–1900), руски социјалиста, 13, 18, 23, 118, 203, 285, 372, 376, 377, 385, 386
- Лазаревић Л., социјалиста из Ваљева, 93
- Лазаревић Марко, судија, 210
- Леро Коста, вршачки социјалиста, 19, 20, 377, 381
- Либкнехт Вилхелм (Liebknecht Wilhelm, 1826–1900), члан Интернационале, 81, 373, 377
- Луис, 314
- Лукић Арсен, народни посланик, 54
- Лукић Радомир, академик, III, IV, V, VI
- Луњевица Панта, начелник шабачки, 128, 381
- Љ
- Љотић Влада, социјалиста, 10, 11, 46, 375, 379, 381
- Љочић Ђура, новинар, 47, 51, 317, 318, 322, 374
- Љубибратић Мићо, један од вођа Херцегов. устанка, 261
- М
- Мајер Е. (Meyer E.) социјалиста, 46
- Мајтењи Ладислав (Majtenyi Lajos), мађарски комесар у Војводини, 65, 70, 380
- Маклелан Вудворд (MacLellan Woodford), амерички историчар, 379, 380, 386
- Малетић Ђорђе (1816–1888) књижевник, 55

- Малон Беноа (Malon Benoit, 1841–1893), франц. револуционар, 357, 386, 387
- Мандић Слободан – 387
- Мариновић, Јован (1821–1893), политичар, 129, 234, 179, 181, 336, 382
- Марковић Јеврем (1839–1878) пуковник, брат Светозаров, 56, 108, 267, 275, 328, 345, 352, 357, 359, 387
- Марковић Јелена – Илка, жена Јевремова, 275, 357, 359, 387
- Марковић Никола (1851–1927), уредник *Браћислџва*, 153, 382, 386
- Марковић Светозар (1846–1875), I–VII, XI, 13, 14, 25, 26, 51, 59, 60, 75, 76, 80, 82, 84, 87–91, 93–97, 103, 105, 106, 107, 114, 117, 126, 134, 177, 267, 282, 286, 300, 315–319, 322–331, 334, 335, 337–342, 345, 352, 359, 361, 362, 364, 366, 367, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 386
- Маркс Карл (Marx Karl, 1818–1883), оснивач марксизма, 4, 5, 9, 15, 18, 28, 38, 283, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 386, 387
- Матић Димитрије, министар просвете, 32, 316
- Матић Душан, Академик, III Мидхат–паша, 240
- Мијатовић, видети Мијатовић Чедомил
- Мијатовић Аксентије, уредник *Исџока*, 382
- Мијатовић Ђока, социјалист, 276, 375, 380, 386
- Мијатовић Чедомил (1842–1932), државник, 36, 37, 63, 92, 97, 124, 378
- Мил Џон Стјуарт (Mill John Stuart, 1806–1873), 43, 365, 378
- Милетић, видети Милетић Светозар
- Милетић Светозар (1826–1901), уредник *Заслџаве*, 66, 138, 237
- Милија, видети Миловановић Милија
- Миљинковић, видети Миљинковић–Алавантић Јован
- Миљинковић–Алавантић Јован, адвокат из Шапца, 103, 116, 121, 125, 128, 129, 344, 380, 381
- Милићевић Стеван (1852–1913), новинар, 128, 139, 142, 152, 323, 339
- Миловановић Милија, народни посланик, 26, 99, 107, 110, 113, 123, 127, 136, 142, 144, 153, 168, 310, 340
- Милојковић Радивоје (1832–1888), министар унутр. дела, 134, 321, 352, 381
- Милош Обилић, српски народни јунак, 212
- Милошевић Аранђел–Раша (1851–1936), новинар, 16, 23, 377, 378, 382, 384
- Милошевић Светлана, VII
- Минић Светислав, уредник листа *Браничево* (1875), 382
- Митровић Ђорђе, III, VI, 375
- Мојић Илија, социјалист, 153
- Мојсије, владика београдски, 110

- Молешот (Moleschot Jacob, 1822–1893), филозоф, 314
- Мост (Most Johann, 1846–1906), немачки анархист, 141
- Муравјов Михаил Николајевич (1845–1900), 251
- Н
- Нанчић Лазар (1845–1887), вршачки социјалиста, 17, 19, 20, 67, 76, 80, 377, 381, 387
- Наполеон Бонапарта, 180
- Натошевић Ђорђе, 375
- Недељковић Душан, (1899–1984), академик, III, 387
- Нечајев Сергеј Генацијевић (1847–1882), 64, 380
- Нешић Никола, 11
- Николић Ј., видети Николић Јефрем
- Николић Јефрем, српски социјалиста, 15, 18, 20, 28, 376, 377, 378
- Никетић Михајло, новинар, уредник *Врзиног кола*, 254, 381, 385
- Николајевић Светомир (1844–1922), 9, 27, 375, 376
- Нинковић Анка (1855–1923), 11, 13, 14, 24, 376, 378
- Нинковић Милица (1854–1881), 6, 175, 387
- Нобел Алфред, 373
- Новаковић Стојан (1842–1915), научник, 6, 175, 374
- Новаковић Илија, 383
- Њ
- Њекарасов Николај Алексејевич (1821–1878), 314, 374
- О
- Обреновић Јован, брат Милошевић, 296
- Обреновић Јеврем, брат Милошевић, 296
- Обреновић Јулија, жена Михаилова, 34
- Обреновић Милан (1854–1901), кнез и краљ српски, 97, 114, 119, 122, 124, 127, 129, 133–135, 152, 170, 171, 174, 175, 179, 180, 181, 185, 192, 196, 197, 215, 230, 255, 265, 266, 306, 335, 336, 357, 359, 360, 363, 379, 381, 387
- Обреновић Милош (1780–1860), кнез српски, 224, 295, 296, 297, 324, 325, 363,
- Обреновић Михаило (1823–1860), кнез српски, 34, 181, 295, 300, 313, 336, 363
- Обреновићи (династија), 129, 367, 381
- Орешковић Антоније, пуковник, 61, 230, 380
- Оџер Џорџ (Odger George 1820–1877), члан Интернационале, 373
- П
- П. Т., видети Тодоровић Пера
- Папа Пије IX, 233, 234
- Пајић Марко, 134, 382

- Палмерстон (Palmerston Henry John, 1784–1865) енглески политичар, 246
- Павловић, Јован, 379
- Пашић Никола (1845–1926), државник, 353, 356, 374
- Пачу Лазар (1855–1915), политичар, 366, 386
- Пелагић Васа (1833–1899), српски социјалист, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 80, 103, 104, 105, 115, 166, 206, 228, 259, 260, 261, 286, 310, 367, 379, 380, 381, 386
- Петар Велики, руски цар, 250
- Периновић Петар, 380
- Пешика, студент, 134
- Петровић Никола I, кнез и краљ црногорски, 56, 215, 230, 265, 384
- Пијановић Петар, VII
- Пио Луис Албер (Pío Luis Albert), члан Интернационале, 372
- Пилић-Ракић Вера, 374, 375
- Писарев Дмитриј Иванович (1840–1868), 314, 382
- Пјотр Јан, чешки филозоф, 375
- Поглубко К., 376
- Подолински Сергеј Андрејевич (1850–1891), 361, 362, 387
- Попов Чедомир, академик, III, VI
- Поповић Стева, дир. Учитељске школе, 335
- Поповић Петар, академик, III
- Протић, видети Протић С. Коста
- Протић С. Коста (1831–1892), генерал, 129, 153, 337
- Протић Милицав, касациони судија, 257
- Р
- Р., видети Милошевић Раша
- Радивоје видети, Милојковић Радивоје
- Ракић Мита (1846–1890), књижевник и политичар, 4, 5, 6, 8, 374, 375
- Ранковић Драгутин, VII
- Реџепагић Јашар, педагог III, VI
- Ристић Јован (1831–1899), политичар, 97, 110, 117, 128, 129, 134, 142, 179, 210, 307, 310, 313, 314, 321, 331, 335, 336, 337, 338, 346, 351, 352, 363, 381, 382
- Розе (Rose), доктор социјалиста у Цириху, 356
- Ристић Лазар, 384
- Рогачев, руски добровољац, 211
- Родбертус, 283
- Ружић Алимпије, народни посланик, 257
- С
- С, видети Дописник швајцарских листова, 256
- С, видети Марковић Светозар
- Сатлер Ед. (Sattler Eduard), социјалиста, 46
- Север-паша, турски министар, 157
- Сеничеи, записничар мађ. парламента, 68
- Сечански М., студент у Цириху, 44, 379

- Сечењи Стефан (Szechenyi Stephen), 245
- Слави (Slawy von), мађарски политичар, 64, 71, 380
- Смирнов Валериј Николајевич (1846–1900), руски социјалист – лаврист, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 235, 376, 377, 378, 380, 385
- Соколов Николај Васиљевич (1832–1889), бакуњист, 141
- Сопрон, издавач *Genzbote-a*, 379
- Софрон Крут (Василевски Теофан) украјински писац, 362
- Сретеновић Крста, сарадник *Стирог Ослобођења*, 352
- Стајковац Михаило, адвокат из Смедерева, 34, 378
- Станојевић Драгиша (1844–1918), социјалиста, 317, 378, 382
- Станојевић Лаза, 375
- Стеван I Арпад (997–1038), мађарски краљ, 245
- Стевановић (Стефановић) Данило, (1815–1886), политичар, 99, 108, 144, 174, 181, 381
- Стојановић Миша, циришки студент, 263
- Стојановић Таса, дописник из Ваљева, 162
- Стојанчевић Владимир, академик, III, VI
- Стојковић Андрија, филозоф, III, VI
- Стојковић Димитрије-Мита, уредник *Јавног гласника*, 75, 339, 380
- Суздиловски, 377
- Сулејман II Величанствени, 385
- Сушкевич, украјински социјалист, 362
- Т
- Тајсић Ранко, народни посланик, 136, 142, 144, 152, 340, 382, 383
- Т. С., видети Стојановић Таса
- Тацит Публије Корнелије (Tacitus publius Cornelius 557–117), 39, 378
- Тамазовић Светозар, 384
- Телечки Лаза (1841–1873), новосадски глумац, 55
- Тешић-Насковски Емилије, VI
- Тиса Калман (Tisza Kálmán, 1830–1902), мађарски политичар, 254, 385
- Тијер Луј (Thiers Louis Adolphe 1797–1877), француски државник, 199
- Тод., видети Тодоровић Пера
- Тодорић Илија, социјалиста, уредник *Стирог Ослобођења*, 190, 207, 345, 384, 385
- Тодоровић М., видети Нинковић Милица
- Тодоровић Пера, новинар, 23, 24, 26, 84, 105, 117, 120, 125, 139, 141, 153, 190, 207, 286, 288, 291, 292, 301, 302, 311, 376, 377, 378, 381, 386, 387
- Толстој Лав Николајевич (1828–1910), руски књижевник, 251
- Трепов, 251
- Ф
- Фавр Жил (Favres Jules 1809–1880), 50, 379

- Фарга Пелицер – Рафаел (1840–1903), члан Интернационале, 371
- Фаркаш Карло, 375
- Филиповић Борђе, учесник херцеговачког устанка, 206, 222, 229, 377, 384
- Флеровски Н. (Bervi V. V.), руски социјалист, 314
- Франко Иван, украјински књижевник, 386
- Фрања Јосиф (Franz Josef, 1830–1916), 170
- Франкел Лео (Frankel Leo, 1844–1896), члан Интернационале, 372
- Х**
- Хаџић Владимир, народни посланик, 321
- Херцен Александар Иванович (1812–1870), 314
- Хевролина, Б. М. руски историчар, 378
- Хирш (Hirss), мађ. коњички капетан, 138
- Хубер Урлих, 354
- Хубмајер, словослагач из Љубљане, 148, 261
- Ц**
- Цар Душан, 236
- Ценић Димитрије-Мита (1851–1888), социјалиста, 103, 116, 121, 125, 128, 344, 366, 376, 380, 381,
- Церетелев, руски дипломата у Србији, 363
- Циглер И. (Ziedler I.), социјалист, 46
- Цимерман А. (Zimmerman A.), социјалиста, 46
- Ч**
- Чеда, видети Мијатовић Чедомиљ
- Чернишевски Николај Гаврилович (1828–1889), руски социјалист, 94, 96, 126, 314, 330, 365, 366, 376, 387
- Черњајев Михаило Григоријевич (1828–1898), руски генерал, 230
- Чкребић Душан, III, VI
- Чумић Аћим, (1836–1901), политичар, 54, 55, 56, 97, 108, 134, 175, 336, 341, 342, 379, 382, 383
- Чумић Јанко, гимназиста, 134
- Чудновски Соломон Лазаревич (1849–1912), руски револуц. 363, 387
- Ш**
- Шемјакин, Андреј, руски историчар, 376
- Шој, (Scheu), социјалиста, 46
- Штихлер Ц. (Stichler C.), немачки новинар, 268
- Шузелка, 246
- Шумкарац Стева, учитељ, социјалист, 136, 149

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

- А**
- Ада-Кале, 134
- Азања, 256
- Ак-Паланка, 352, 357
- Алексинац, 93, 132, 168, 191, 230, 345
- Алзас, 252
- Америка (северна), 39, 62
- Амстердам, 376
- Аранђеловац, 352, 357
- Аустрија, 109, 149, 155, 158, 177, 178, 241, 245, 266, 294, 296, 297, 298, 300, 324, 325, 359, 377, 379, 380
- Аустралија, 62,
- Аустроугарска, 48, 56, 236, 245, 246, 251, 294, 311, 313, 325, 328, 346, 355, 372, 384
- Африка, 62
- Б**
- Базел, 3, 374
- Балкан(ско полуострво), 56, 87, 149, 163, 177, 193, 212, 213, 249, 251, 262, 273, 291, 379, 384
- Банат, 20, 51, 62, 311
- Бањалука, 258, 260
- Барселона, 371
- Бастиља, 173
- Бачка, 62, 311
- Белгија, 371, 376
- Београд, 10, 16, 23, 31, 33, 35, 47, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 59, 61, 73, 77, 78, 79, 84, 92, 93, 94, 96, 103, 105, 107, 126, 135, 136, 137, 139, 148, 151, 152, 173, 174, 176, 178, 179, 183, 187, 220, 230, 232, 246, 257, 275, 298, 300, 302, 305, 306, 309, 312, 319, 321, 328, 331, 332, 339, 340, 342, 343, 345, 346, 349, 352, 357, 363, 364, 367, 374, 375, 380, 382, 387
- Берлин, 150, 314, 373, 387
- Берн, 371, 377
- Беч, 10, 11, 17, 88, 93, 103, 196, 265, 276, 286, 297, 298, 314, 341, 346, 349, 361, 365, 384, 387
- Блиски исток, 52
- Босна, 7, 64, 148, 160, 161, 162, 193, 211, 222, 230, 261, 296
- Босна и Херцеговина, 111, 155, 163, 165, 167, 178, 196, 206, 212, 214, 236, 249, 268, 270, 272, 311, 323, 324, 328, 342, 346, 347, 380
- Брод (босански), 64

- Бугарска, 160, 232, 236, 250, 266, 272, 289, 384
- Будим, 83, 384
- Будимпешта, 10, 11, 62, 69, 72, 158, 244, 247, 265, 297, 298, 311, 365, 375, 376, 385
- Букурешт, 34, 265
- В**
- Ваљево, 93, 160, 301, 345
- Велики Бечкерек, 70
- Версај, 45, 53
- Видин, 230
- Винковци, 64, 71
- Војводина, 261, 375, 380, 386
- Вршац, 17, 20, 58, 75, 382
- Вуковар, 70, 380
- Г**
- Галиција, 160, 362
- Гаштајн види Рајхштат
- Германија, 39
- Градиште, 93, 387
- Грацина, 359
- Гружа, 332
- Д**
- Далмација, 88, 95, 222, 229
- Данска, 372
- Делиград, 18
- Дрина, 230
- Дубочани, 308
- Дубровник, 88, 222, 229
- Дунав, 240, 246, 282, 291, 296, 311, 320, 384
- Е**
- Европа (Запад), 61, 132, 163, 170, 183, 185, 198, 213, 245, 250, 265, 266, 288, 293, 295, 311, 316, 320
- Есен, 355
- Енглеска, 177, 236, 241
- Ж**
- Женева, 24, 45, 314, 354, 362, 371, 374, 375, 382
- З**
- Загреб, 387
- Зајечар, 94, 302, 307, 358
- Запад, види Европа
- Земун, 21, 23, 26, 70, 136, 140, 153, 254, 363, 364, 377, 378, 379, 382, 383, 385
- И**
- Израел, 54
- Италија, 87, 177, 178, 214, 371
- Ј**
- Јагодина, 56, 93, 107, 108, 114, 207, 301, 340, 344, 345, 374
- Јадар, 108
- К**
- Кикинда, 312

- Кинтајах (Кјутаја у М. Азији), 65
- Кладово, 128
- Књажевац, 345, 383
- Константинопољ, 244
- Копривница, 168, 302, 304, 306, 307
- Кордова, 371
- Косово, 212
- Крагујевац, 24, 75, 82, 84, 93, 95, 105, 107, 128, 134, 135, 136, 141, 152, 176, 179, 196-202, 205, 207, 210, 219, 220, 257, 300, 301, 320, 331, 332, 334, 335, 337-340, 344-349, 357, 375, 378, 379, 380, 381, 383
- Крајина (неготинска), 143, 152, 170, 173, 174, 175, 176, 301, 302
- Кромериз, 246
- Л**
- Лајпциг, 297, 373, 377
- Лион, 356, 371, 372
- Литва, 244, 246
- Лозана, 3, 361, 374
- Лозница, 134, 207, 382
- Лондон, 4, 5, 6, 9, 15, 23, 115, 246, 297, 314, 371, 372, 373, 374, 376, 378
- Лотарингија (Лорен), 252
- М**
- Мађарска (Угарска), 10, 62, 70, 95, 115, 201, 208, 213, 224, 225, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 246, 261, 276, 297,
- 311, 313, 318, 322, 323, 329, 352, 353, 355, 364, 372, 375, 382
- Мала Азија, 166, 250, 261
- Милановац (Доњи), 143
- Минхен, 134
- Морава, 230, 254, 282, 291
- Москва, 311, 314, 377
- Монач, 384
- Н**
- Неготин, 137, 144, 170, 171, 172, 306, 344, 345
- Немачка, 19, 20, 37, 41, 158, 177, 214, 241, 252, 305, 329, 351, 353, 371, 372, 374, 377, 378, 386
- Ниш, 230
- Нови Пазар, 230
- Нови Сад, 10, 11, 24, 65, 70, 71, 80, 83, 95, 103, 138, 254, 261, 278, 311, 312, 313, 317, 318, 323, 324, 330, 364, 365, 375, 380, 381, 383, 386
- Норвешка, 120
- О**
- Обреновац, 93
- Осијек, 85
- П**
- Панчево, 51, 57, 136, 139, 254, 311, 379, 382
- Параћин, 93

- Париз, 46, 54, 223, 277, 314, 320, 336, 361, 363, 372, 376, 379, 386
- Петроварадин, 64, 65, 70, 380, 387
- Петроград, 16, 258, 289, 314, 340, 373, 374
- Пешта, видети Будимпешта
- Подгорица, 230
- Пожаревац, 93, 95, 139, 153, 210, 300, 301, 339, 352, 378, 382, 383
- Пољска, 62, 241, 248, 373
- Праг, 311, 375
- Пртиловица, 263
- Пруска, 62
- Р
- Рагуза, видети Дубровник
- Рајхштат, 53, 56
- Римини, 371
- Румунија, 62, 144, 153, 246, 265, 297, 352, 353, 357, 367, 388
- Русија, 22, 24, 37, 55, 62, 99, 129, 149, 150, 155, 158, 160, 177, 181, 198, 206, 207, 222, 223, 224, 236, 240, 241, 244, 245, 246, 248-252, 265, 270, 280, 287, 288, 289, 290, 291, 314, 323, 325, 337, 355, 365, 371, 376, 377, 380, 382, 383, 384, 386
- Рушчук, 230
- С
- Сава, 230, 291, 296
- Свилајнац, 18, 377
- Севастополь, 289
- Сибир, 185, 248, 249, 251, 371
- Сир (острво), 240
- САД, 199
- Сан-Имијер, 371
- Светозарево, видети Јагодина
- Скутари, 230
- Смедерево, 34, 53, 54, 55, 93, 128, 134, 186, 201, 207, 208, 230, 232, 301, 319, 341, 348, 379, 383
- Србија, 10, 13, 22, 24, 31, 48, 50, 51, 52, 57, 60-63, 65, 73, 75, 77, 80, 82-85, 89, 92-95, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 115-120, 122, 125, 126, 127, 129, 132-137, 139, 141, 142, 144, 149, 151, 152, 153, 160, 162, 166, 170, 173, 174, 175, 177-181, 183-189, 192, 195-198, 200, 201, 202, 205, 206, 208-212, 214-220, 222, 223, 229, 230, 232, 233, 242, 243, 254, 255, 257, 258, 261, 262, 263, 265, 268, 270-273, 275, 287, 289, 290, 291, 293-300, 305, 307-311, 313-316, 318, 319, 320, 322-325, 328-334, 337, 339-342, 344, 345, 347, 348, 351, 353, 355, 357-361, 364, 365, 360, 367, 374, 375, 379, 380, 382, 383, 384, 385, 386
- Срем, 62, 311
- Сремски Карловци, 380
- Сулина, 230
- Т
- Темнић, 99, 107, 110
- Топола, 275
- Торино, 385

- Трст, 87, 88, 89, 93, 95, 103, 178, 300, 341, 374, 381
- Турска, 48, 56, 80, 115, 149, 150, 155, 160, 161, 163, 166, 177, 181, 182, 208, 212, 213, 214, 215, 217, 223, 240, 241, 245, 246, 248, 249, 250, 260, 261, 262, 265, 266, 268, 290, 296, 311, 313, 324, 325, 327, 346, 380, 384
- У
- Угарска, видети Мађарска
- Ужице, 383
- Украјина, 280
- Ф
- Француска, 23, 177, 213, 241, 252, 320, 329, 372, 373, 376
- Х
- Херцег-Нови, 230, 377
- Херцеговина, 143, 147, 148, 149, 150, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 174, 193, 206, 208, 215, 217, 222, 223, 229, 382, 383, 385
- Хрватска, 236
- Ц
- Цариград, 182, 208, 230, 240, 289, 379
- Цетиње, 230
- Цирих, 3, 10, 11, 134, 263, 318, 335, 339, 344, 353, 354, 355, 356, 361, 363, 374, 375, 376, 378, 379, 387
- Црна Гора, 48, 140, 206, 215, 229, 230, 265, 311, 313, 316, 325, 362, 383
- Ч
- Чачак, 136
- Ш
- Шабач, 53, 56, 93, 128, 201, 207, 230, 344, 380, 381
- Шајкашка (округ), 70
- Шаторина, 196, 197
- Швајцарска, 94, 237, 361, 371, 372, 373, 374, 377, 379, 380
- Шпрејц, 56

RÉSUMÉ

Le quinzième livre de cette édition ne contient pas les travaux de Svetozar Marković, mais seulement les documents des archives européennes, les articles des journaux et des organismes du mouvement ouvrier international qui ont trait à la période de Svetozar Marković et des premiers socialistes serbes, ses suivants, ce jusqu'au début des années quatre-vingt du 19e siècle. En outre, nous avons estimé utile d'y ajouter quelques écrits tirés de cette époque.

La matériel a été disposé en ordre chronologique et divisé en deux groupes: *I Lettres* et *II Articles et écrits*.

I Lettres

On a publié 16 lettres des archives IISG – d'Amsterdam 6 lettres, de ASANU 1 lettre et 8 lettres de CGAOR, c'est-à-dire de GARF. La lettre ouverte des socialistes de Vršac, Laza Nančić, Kosta Lero et Vasa Višnjic, publiée dans le journal socialiste tchèque "Budoucnost" en février 1877, n'est pas une lettre au sens classique du mot, mais par son contenu elle est à ranger parmi les lettres.

Pera Velimirović, membre du groupe d'étudiants serbes de Zürich et de la section mixte de l'Internationale dans cette ville, écrit, le 25. XI 1870. à Johann Friedrich Becker, pour lui demander le matériel du congrès de l'Internationale, sous prétexte d'écrire ses travaux et de mieux étudier le socialisme.

Deux lettres de Mita Rakić, socialiste engagé dans sa jeunesse et membre de la section mixte de l'Internationale de Zürich, plus tard son adversaire, adressées à Karl Marx, ainsi que la lettre à Stojan Novaković, confirment que les étudiants serbes socialistes entretenaient aussi des contacts personnels avec Marx et Engels, et que ces amitiés étaient nées probablement lors de la participation active aux travaux de cette section de la I Internationale. Une courte carte postale, adressée par un certain J. Nikolić à Marx, le confirme. Dans notre littérature, nous n'avons pas trouvé trace de cette personne-là. Pourtant, dans les lettres de V. N. Smirnov (des archives

russes), nous avons trouvé assez de données sur un Serbe, originaire de Svilajnac, vivant à Londres, qui collabore avec les lavristes, connaît Marx et Engels, puis, en 1877, à Zemun, collabore avec Pera Todorović à la propagation de la littérature des émigrants russes.

La correspondance de V. N. Smirnov de 1877, avec les socialistes serbes (lettres d'avril et mai à juin 1877.) prouve que les liens avec le mouvement ouvrier international n'ont pas été rompus par la mort de Svetozar et que ses plus proches collaborateurs ont poursuivi son œuvre autant que cela était possible dans les conditions de ce temps-là. Des recherches systématiques ultérieures nous auraient fourni encore bien d'autres données inconnues.

La lettre du 8 mai 1874, d'Anka Ninković, soeur cadette de Milica Ninković, toutes les deux collaboratrices de Svetozar Marković, adressée à Petar L. Lavrov, rédacteur du journal "Vpered", est particulièrement remarquable. Cette lettre fut écrite à l'époque où on fit d'ultimes démarches auprès du prince, le priant de commuer la peine de prison en peine d'amende, ce dont Anka écrit à Lavrov. C'est là un fait inconnu, car on ne retrouve pas, dans les archives, de documents qui en parlent, bien que certaines hypothèses là-dessus se trouvent tout dernièrement confirmées. (Voir Livre XII des Oeuvres Complètes). Les lettres permettent de voir que Lavrov reçoit "Javnost" et que la *correspondance* entre Lavrov et les soeurs Ninković est *régulière*; par leur intermédiaire, on envoie en Serbie l'avant-propos de Lavrov pour la traduction de ses "Lettres historiques". On l'informe de la parution prochaine d'un nouveau journal socialiste, "Rad", de Pera Todorović. Anka est bien informée de tout, ce qui veut dire seulement que le système d'informations fonctionnait bien dans les deux sens. (L'autographe de cette lettre, de même que les originaux des lettres avec les signatures exigées, ont été obtenus des archives russes, grâce à l'ambabilité de l'historien russe A. J. Chemiakine).

Laza Nančić avait écrit à la rédaction de Volksstaat le 8. IV 1876., s'intéressant au sort des articles envoyés antérieurement et joignant à sa lettre encore deux articles, dont l'un se rapportait à l'Insurrection en Herzégovine. Au lieu de réponse, on y a publié en 6 suites la traduction, envoyée auparavant, de l'article de Marković "Le courant matérialiste en science" auquel Nančić venait de s'intéresser (nous l'avons publié dans le Livre III des Oeuvres Complètes). V. Liebknecht n'a pas voulu publier l'article sur l'Insurrection herzégovinienne, parce que les social-démocrates, et pas seulement allemands, considéraient que les socialistes, à cause de leur internationalisme, ne devaient pas donner leur appui aux luttes de libération nationale, et ce sont pourtant les intérêts nationaux des pays européens qui étaient cause de l'attitude d'ignorance à l'égard des insurgés serbes d'Herzégovine contre les Turcs. À savoir, ils estimaient qu'en affaiblissant l'État turc, ils renforceraient la Russie et que, du même coup, les intérêts nationaux de l'Allemagne, de l'Autriche, de la France et de l'Angleterre seraient menacés. Les Socialistes

se taisaient là-dessus pour rester des "internationalistes conséquents". Des hypothèses ont été émises, disant que cette "Lettre ouverte" de Laza Nančić et de ses camarades (sans l'introduction qui se rapporte à la victoire des socialistes aux élections en Allemagne) avait été initialement envoyée à V. Liebknecht lors de son refus de publier, dans le "Volksstaat", l'article de Nančić sur l'Insurrection en Herzégovine. Que cette hypothèse reste plausible est confirmé par le fait qu'une partie de cette lettre avait été censurée, que le "Vorwärts" ne la mentionne point, bien que la "Lettre ouverte" soit adressée aux socialistes allemands. Dans cette lettre, les socialistes de Vršac ont nettement pris une position de classe et nationale à l'égard de l'Insurrection en Herzégovine.

La lettre de Vlada Ljočić, du 16. II 1872., à Becker est une lettre amicale, intime et pleine, pour nous, de messages énigmatiques en ce qui concerne la collaboration avec la social-démocratie de Vienne et de Budapest. Il est évident que la lettre n'a pas seulement un caractère plus sérieux. L'activité de Ljočić en Voïvodine et en Suisse n'a pas fait l'objet de recherches, bien que des tentatives soient faites actuellement dans ce sens.

II Articles et écrits

Il convient de mettre en relief, en premier lieu, la nouvelle apportée par les journaux social-démocrates – "Égalité", "Tagwacht", "Volksstaat", sur la parution de "Radenik", premier journal socialiste en Serbie et aux Balkans. Suit une série d'articles sur les pressions et saisies des journaux socialistes, de "Radenik" ainsi que d'autres journaux d'orientation socialiste, sur les persécutions des journalistes.

La parution de "Javnost", particulièrement l'interdiction de sa publication et le procès à Svetozar Marković ont été appelés, dans la presse européenne, "Le procès à la presse en Orient" et le "Volksstaat" est à la tête de cette campagne. Il publie trois fois de suite les informations sur le procès, ce qui est retransmis aussi par "Arbeiter Wochen-Chronik" et "Munkás-Heti Kronika", d'autres journaux en parlent aussi dans une moindre mesure, comparant ce procès à celui de Cologne.

Les persécutions et les procès aux socialistes serbes sont les thèmes suivants qui rempliront les colonnes de la littérature européenne socialiste. On y trouve quelques articles sur l'arrestation et la proscription de Vasa Pelagić, de Pera Todorović, ainsi que l'extinction de leur journal "Rad".

Au bout d'un temps assez long, les journaux européens socialistes et libéraux, c'est-à-dire conservateurs, ont commencé à écrire sur l'Insurrection en Herzégovine, et tous "tenaient des leçons" aux insurgés, leur enjoignant d'accepter la proposition de déposer les armes qui leur avait été faite par les grandes puissances, et de porter leurs plaintes et récriminations contre les autorités turques en Bosnie et Herzégovine au ministre turc Sever paša qui les

prendrait en considération. Les journaux socialistes étaient toujours d'avis que les socialistes (naturellement serbes) ne devaient pas se mêler de cela ni soutenir les insurgés, parce qu'il s'agissait d'une insurrection nationale. L'article publié dans "Neuer Sozial-demokrat" de Berlin, no. 103, en date du 1. IX 1875, fait exception. Ce journal donne un commentaire de l'éditorial du "Berliner Tagesblatt" et révèle aux lecteurs le véritable fond de l'intervention et de l'accord passé entre les grandes puissances dans l'insurrection herzégovinienne. Il avertit le public allemand que ce soulèvement n'est pas de nature nationaliste et que les revendications des insurgés sont justifiées, les interventions des puissances occidentales injustifiées, parce que leurs intérêts nationaux n'y sont menacés d'aucune manière. Le journal découvre qu'un accord est déjà en vue entre les grandes puissances: à la Russie, si elle ne s'en mêle pas, – les principautés danubiennes, à l'Autriche – l'annexion de la Bosnie et Herzégovine, tandis que l'Allemagne "allait déjà se trouver des pays qui avaient été allemands, il y a 300 ou 500 ans de cela".

On y écrit beaucoup sur les débats parlementaires et les élections en Serbie. On exagère sur le nombre de députés socialistes élus et on va jusqu'à exprimer l'espoir que le prince Milan sera détrôné. On y parle aussi beaucoup des travaux d'Adam Bogosavljević.

Les premières nouvelles sur le Drapeau rouge à Kragujevac proviennent des journaux viennois officiels, tandis que les social-démocrates les retransmettent avec une certaine réserve en les faisant suivre du commentaire que pareille chose n'était pas envisageable dans ce petit pays de paysans.

Ainsi, le "Volksstaat", dans son no. 21, du "20. II 1876. écrit: "Eine communistische Erhebung soll in Serbien im Auzuge sein, wie wiener Blätter berichten. Viel Wahres wird an des Nachricht nicht sein, und wenn Sie wahr wäre, würde sie nicht mehr als hoffnungslose Kämpfe signalisieren. Die sozialistisch-communistisch Gesellschaft kann nicht in einem kleinen industriell und intellektuell wenig vorgeschrittenen Lanchen zuerst konstituiert werden."

La nouvelle de la révolte (comme certains journaux appelaient le Drapeau rouge) avait été diffusée par la "Neue Freie Presse" viennoise du 29. II. La nouvelle avait été retransmise, le 3. III., par le "Telegraf" roumain, et on écrit dès le 8. III. que les journaux français, eux aussi, avaient publié la nouvelle de la révolte, mais qu'on n'y avait pas prêté une plus grande importance, car la révolte avait éclaté lors des élections municipales locales. "Arbeiter Wochen Chronik", no. 11, du 12. 3. 1876., donne, le premier, une description détaillée de l'événement, de la plume de son correspondant, il commente les nouvelles paniques du journal du régime "Pester Lloyd" sur la révolution communiste avec drapeau rouge "que les forces de l'ordre ont heureusement mis en pièces". Les autres journaux du régime apportaient des

nouvelles semblables. Enfin, le "Volksstaat" lui-même s'annonce dans son no. 23, du 17. III., tandis que "Arbeiter Wochen-Chronik", continue à informer sur les événements de Kragujevac et les représailles du pouvoir.

Le thème des guerres serbo-turques et russo-turques a été très exploité, surtout à l'occasion de l'interdiction de la parution des journaux et de l'attitude des socialistes envers la guerre.

"Vorwärts", journal qui a remplacé le "Volksstaat", dans un certain nombre de numéros parus au cours de 1877., essaie de se justifier devant les socialistes serbes de n'avoir rien fait pour eux. Il publie en deux suites le texte abrégé de la brochure russe, sans citation de nom d'auteur, mais souligne que l'attitude des socialistes russes envers la Question d'Orient et la guerre russo-turque est parfaitement compatible avec celle des socialistes serbes. ("Vorwärts", nos. 60 et 61 du 25. V et du 27. V. 1877.)

La presse européenne a beaucoup écrit sur l'arrestation et l'exécution de Jevrem Marković, et, ce faisant, elle soulignait toujours qu'il était le frère aîné du socialiste serbe Svetozar Marković, puis, cette presse a écrit sur Ilka Marković qui avait tenté un attentat contre le prince Milan, et qui fut, elle aussi, incarcérée et tuée en prison.

Le journal "Sozialist" de Vienne note la parution de "Straža" de Novi Sad, suivi de bien d'autres journaux d'orientation socialiste.

À la fin de ce livre qui comporte plus de 130 contributions (lettres, articles et écrits), nous avons publié l'écrit tiré de la revue socialiste, no. 2. 1880., "Les mouvements sociaux en Serbie" de Pera Todorović, ouvrage resté inachevé, et du "Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" pour l'année 1880., un grand essai sur Adam Bogosavljević et l'étude de Milica et Pera Todorović "Esquisse historique du mouvement socialiste serbe", écrite en commun. De même, nous avons donné la traduction de la partie du livre de Hermann Greulich "La maisonnette verte", qui se rapporte à Svetozar Marković et aux socialistes serbes à Zürich, dans les années 70. du 19e siècle.

Pour terminer ce livre, nous avons rappelé les souvenirs de Bujor, Dragomanov et Čudnovski sur Svetozar Marković et les socialistes serbes.

Nous devons mentionner que nous avons pu identifier, parmi les articles des numéros du journal "Gleichheit", qui paraissait à Wiener-Neustadt, dans le no. 39 du 25. IX 1875. un ouvrage de Svetozar Marković, qui porte le titre RAD. C'est là la traduction d'une partie du chapitre II du texte "Les principes de l'économie populaire" (dans les Oeuvres Complètes, le livre, p. 47-49). Ceci rend nécessaire un examen plus détaillé de cette revue dont on ne supposait pas qu'elle contenait des travaux de Marković. On écrivait que Milica Ninković traduisait les travaux de Svetozar pour "Vorwärts", mais ils n'y ont pu être identifiés comme tels, et pour le "Gleichheit", il n'en fut jamais question. L'assertion de Dragomanov comme quoi les articles d'économie de Marković, tirés de la presse autrichienne, étaient traduits pour sa revue

"Gromada", nous a toujours étonné, et voilà qu'un article y avait paru. Les recherches futures dans ce domaine seront, espérons-nous, encore plus prometteuses.

Nous remercions, à cette occasion, tous nos estimés collaborateurs qui nous ont envoyé leurs textes, qui nous ont aidés dans nos recherches non seulement pour le présent volume, mais aussi pour les Oeuvres Complètes; nous tenons à remercier particulièrement nos collègues étrangers qui ont eu le plus de mérite dans l'aide qui nous a été apportée: Viktor Georgijević KARASJOV, Woodford Mc CLELLAN, Henrik PISAREK, Werner ZIMMERMANN, Leo van ROSSUM, Jacques d'HONDT, Miloš MOLNAR, Marco DOGO, Pavlo RUDJAKOV, Andrej ŠEMJAKIN. Nous devons également notre reconnaissance aux bibliothèques de Londres, Vienne, Zürich, Prague, Moscou, Bucarest, Berlin, Leipzig, Budapest, et IISg – Amsterdam.

TABLES DES MATIÈRES

Note conjointe à ce livre	IX
I LETTRES	
1. Pera Velimirović – à J. F. Beker, 25. 11. 1870.	3
2. Mita Rakić – à Karl Marx, 20. 12. 1870.	4
3. Mita Rakić – à Karl Marx, 22. 12. 1870.	5
4. Mita Rakić – à Stojan Novaković, 30. 12. 1870.	6
5. S. Nikolajević – à Karl Marx, 10. 2. 1871.	9
6. Vladimir Ljotić – à J. F. Beker, 16. 12. 1872.	10
7. Anka Ninković – à P. L. Lavrov, 8. 5. 1874.	13
8. J. Nikolić – à Karl Marx, 16. 8. 1875.	15
9. Valerij N. Smirnov – à Rozalia Hrist. Ideljson, 2. 2. 1876.	16
10. Laza Nančić – à la Rédaction <i>[Volksstaat]</i> , 8. 4. 1876.	17
11. Valerij N. Smirnov – à M. I. Jancin, début janvier 1877.	18
12. Laza Nančić, Vasa Višnjic et Kosta Lera – aux socialistes allemands, 14. 2. 1877.	19
13. Valerij N. Smirnov – à Rozalia Hrist. Ideljson, 31. 3. 1877.	21
14. Valerij N. Smirnov – aux socialistes serbes, avril 1877.	22
15. Valerij N. Smirnov – à Pera Todorović, mai-juin 1877.	24
16. Valerij N. Smirnov – à Rozalia Hrist. Ideljson, 17. et 19. 6. 1877.	26
II ARTICLES ET TEXTES	
1. Belgrade, 3 janvier Grenzbote, no. 1 du 5. 1. 1870.	31
2. Belgrade, 17 janvier Grenzbote, no. 3 du 19. 1. 1870.	33
3. Belgrade, 17. février Grenzbote, no. 8. du 23. 2. 1870.	35
4. Sečanski M.: Sur l'émancipation des femmes Tagwacht, no. 30, 36, 38, 39, septembre-novembre 1870.	38
5. Salut fraternel aux alliés de la Commune Vorbote, no. 4, d'avril 1871.	45

6. Sur le programme du "Radenik" Grenzbote, no. 18, du 4. 5. 1871.	47
7. "Radenik" L'Égalité, no. 12, du 8. 7. 1871.	50
8. La parution de "Radenik" Volksstaat, no. 61, du 29. 7. 1871.	51
9. Le journal socialiste "Radenik" Tagwacht, no. 33, 12. 8. 1871.	52
10. Lettres belgradoises Grenzbote, no. 34, 24. 8. 1871.	53
11. La jeunesse serbe Grenzbote, no. 35, du 31. 8. 1871.	57
12. S. Belgrade Volksstaat, no. 73, du 27. 9. 1871.	59
13. Abonnement du journal L'Égalité, no. 2, du 28. 1. 1872.	60
14. La question des chemins de fer en Serbie Grenzbote, no. 5, du 3. 2. 1872.	61
15. L'affaire Pelagić Grenzbote, no. 49, du 15. 12. 1872.	64
16. Extrait du procès-verbal de la 62e session du Parlement Budapest, du 13. 1. 1873.	68
17. L'interpétation-à monsieur le President du gouvernement	69
18. L'esquisse de la reponce de President du gouvernement de l'Hongrie	70
19. L'interpelation -à monsieur le President du gouvernement	72
20. Belgrade, le 4 mart Volkswille, no. 28, du 5. 4. 1873.	73
21. Vršac, le 17 mars Volksstaat, no. 41, du 10. 4. 1874.	75
22. Fragment d'une lettre Volkswille, no. 31, du 22. 4. 1874.	77
23. Le "Novo Doba" vient de paraître Arbeiter Wochen-Chronik, no. 31, du 2. 8. 1874.	78
24. Belgrade Munkás-Heti Kronika, du 25. 10. 1874.	79
25. La presse en Serbie Budoucnost, no. 3, du 5. 1. 1875.	80
26. Le mouvement socialiste en Serbie Arbeiter Wochen-Chronik, no. 4, du 24. 1. 1875.	82
27. Troubles en Serbie Arbeiter Wochen-Chronik, no. 5, du 31. 1. 1875.	83

28. Le mouvement socio-revolutionnaire en Serbie Vpered, no. 2, du 1. 2. 1875.	84
29. Le socialisme en Serbie Arbeiter Wochen-Chronik, no. 11, du 14. 3. 1875.	85
30. Svetozar Marković Budoucnost, no. 6, du 18. 3. 1875.	87
31. Les socialistes serbes ont reçu un dur coup Munkás-Heti Kronika, no. 12, du 21. 3. 1875.	88
32. Sur le mouvement ouvrier dans les principautés danubiennes Arbeiter Wochen-Chronik, no. 14, du 4. 4. 1875.	89
33. Du parlement serbe Arbeiter Wochen-Chronik, no. 15, du 11. 4. 1875.	92
34. Svetozar Marković, Vpered, no. 7, du 15. 4. 1875.	94
35. De l'Assemblée Nationale serbe Gleichheit, no. 16, du 17. 4. 1875.	98
36. De Serbie, le 20 mars Volksstaat, no. 47, du 25. 4. 1875.	103
37. La saisie de la presse en Serbie Arbeiter Wochen-Chronik, no. 17, du 25. 4. 1875.	105
38. On nous écrit de Serbie Volksstaat, no. 48, du 28. 4. 1875.	106
39. De Serbie, Jagodina, le 21 mars Volksstaat, no. 49, du 30. 4. et 51, du 5. V 1875.	107
40. De Serbie Vpered, no. 8, du 1. 5. 1875.	114
41. La Serbie Bul. de la Fédér. Juras. de L'AIT, no. 19, du 9. 5. 1875.	115
42. La condamnation des socialistes en Serbie Arbeiter Wochen-Chronik, no. 19, du 9. 5. 1875.	116
43. On nous écrit de Serbie Volksstaat, no. 54, du 12. 5. 1875.	117
44. Les éducateurs du peuple Arbeiter Wochen-Chronik, no. 22, du 30. 5. 1875.	119
45. La chronique de la lutte Vpered, no. 10, du 1. 6. 1875.	122
46. Un démocrate serbe Volksstaat, no. 67, du 16. 6. 1875.	127
47. De Serbie, Aleksinac, le 17. juin Vpered, no. 12, du 1. 7. 1875.	132
48. Pančevo, le 8 juillet Arbeiter Wochen-Chronik, no. 28, du 12. 7. 1875.	136

49. Nouvelles de Serbie Arbeiter Wochen-Chronik, no. 29, du 19. 7. 1875.	137
50. L'organe socialiste "Bratstvo" Arbeiter Wochen-Chronik, no. 30, du 26. 7. 1875.	140
51. Les nouveaux journaux socialistes Gleicheit, no. 31, du 31. 7. 1875.	141
52. De Serbie (fragment d'une lettre) Vpered, no. 14, du 1. 8. 1875.	143
53. Situation en Serbie Volksstaat, no. 88, du 4. 8. 1875.	144
54. Insurrection en Herzégovine Arbeiter Wochen-Chronik, no. 34, du 22. 8. 1875.	147
55. On nous écrit de Serbie Volksstaat, no. 97, du 25. 8. 1875.	149
56. La Serbie Munkás-Heti Kronika, du 29. 8. 1875.	151
57. La proclamation de l'état de siège Vpered, no. 16, du 1. 9. 1875.	152
58. L'Insurrection en Herzégovine et les grandes puissances européennes Neuer Sozial-Democrat, no. 103, du 1. 9. 1875.	155
59. Insurrection dans les pays slaves Rabotnik (Genève), no. 9, du 1. 9. 1875.	160
60. La lutte de libération dure dans les Balkans Gleicheit, no. 36, du 4. 9. 1875.	163
61. Aleksinac, le 13 août Vpered, no. 17, du 15. 9. 1875.	168
62. Ultimatum à l'Autriche Arbeiterfreund (Reichenberg), no. 1, du 14. 10. 1875.	177
63. Nouvelles de Serbie Budoucnost, no. 20, du 20. 10. 1875.	179
64. Situation intérieure en Serbie Budoucnost, no. 21, du 3. 11. 1875.	181
65. Belgrade, le 8 novembre Vpered, no. 22, du 1. 12. 1875.	183
66. Le correspondant de Belgrade Vpered, no. 24, du 30. 12. 1875.	187
67. L'expansion inattendue du socialisme Budoucnost, no. 1, du 5. 1. 1876.	188
68. De Serbie, le 3 décembre Vpered, no. 25, du 12. 1. 1876.	189

69. À le correspondant d'Aleksinac, Vpered, no. 25, de 15. 1. 1876.	191
70. Les socialistes en Serbie Arbeiter Wochen-Chronik, no. 3, du 16. 1. 1876.	192
71. Insurrection dans les Balkans Budoucnost, no. 3, du 5. 2. 1876.	193
72. Un soulèvement communiste est imminent en Serbie Volksstaat, no. 21, du 20. 2. 1876.	195
73. Révolte en Serbie Telegraful, no. 1, 163, du 21. 2/3 1876.	196
74. Révolte en Serbie Telegraful, no. 1, 166, du 25. 2. (8. 3.) 1876.	197
75. "Le spectre rouge" en Serbie Arbeiter Wochen-Chronik, no. 11, du 12. 3. 1876.	198
76. De l'état des choses en Serbie Volksstaat, no. 32, du 17. 3. 1876.	201
77. Sur le mouvement communiste-socialiste Budoucnost, no. 7, du 5. 4. 1876.	205
78. On nous écrit de Serbie Volksstaat, no. 43, du 12. 4. 1876.	206
79. La Turquie Bul. de la Fédér. Juras., de L'AIT, no. 18, du 13. 4. 1876.	208
80. De Serbie Arbeiter Wochen-Chronik, no. 16, du 16. 4. 1876.	209
81. On a été arrêté à Kragujevac... Arbeiter Wochen-Chronik, no. 19, du 17. 5. 1876.	210
82. De Serbie Vpered, no. 33, du 15. 5. 1876.	211
83. L'insurrection en Bosnie-Herzégovine et la position des partis en Serbie Volksstaat, no. 47, et 48, des 23. et 26. 4. 1876.	212
84. De Serbie (reçu le 11 mai) Vpered, no. 34, du 1. 6. 1876.	219
85. Notre correspondant de Serbie Volksstaat, no. 75, du 30. 6. 1876.	222
86. Agitations des Slaves du Sud Munkás-Heti Kronika, du 11. 6. 1876.	224
87. La loi sur la presse libre a été abolie Vpered, no. 30, du 15. 6. 1876.	226
88. Vasa Pelagić Budoucnost, no. 10, du 18. 6. 1876.	228

89. Un camarade serbe Arbeiter Wochen-Chronik, no. 27, du 2. 6. 1876.	229
90. Les dés sont jetés Munkás-Heti Kronika, du 9. 7. 1876.	230
91. L'Orient Bul. de la Fédér. Juras. de L'AIT, no. 34, du 20. 8. 1876.	232
92. De Serbie Arbeiter Wochen-Chronik, no. 34, du 29. 8. 1876.	233
93. La question nationale Munkás-Heti Kronika, no. 2, du 7. 1. 1877.	236
94. Un aperçu politique et social Budoucnost, no. 3, du 14. 2. 1877.	240
95. Le Reich prusso-allemand... Vorwärts, no. 29, 1877.	241
96. De Serbie Vorwärts, no. 35, 23. III 1877.	242
97. Sur la fraternisation des peuples Vorwärts, avril/ mai 1877.	244
98. Les socialistes russes et la question d'Orient Vorwärts, no. 60, du 25. 5. et no. 61, du 27. 5. 1877.	248
99. Un socialiste serbe Arbeiter Wochen-Chronik, 17. 6. 1877.	254
100. La Serbie Bul. de la Fédér. Juras. de L'AIT, no 25, du 24. 6. 1877.	256
101. Belgrade, le 13 juin Vorwärts, juillet 1877.	257
102. Vasilije Pelagić Budoucnost, 17, du 13. 9. 1877.	259
103. De Serbie Vpered, tome V/II 1877	262
104. Comme on raconte... Vorwärts, septembre, 1877.	265
105. La Serbie Budoucnost, no. 7, du 10. 4. 1878.	267
106. L'attitude de nos camarades serbes selon la question d'Orient Vorwärts, avril 1878	268
107. Malheur aux vaincus Budoucnost, no. 11, du 12. 6. 1878.	275
108. La mort de Đoka Mijatović Sozialist (Wien), no. 28, du 13. 7. 1878.	276
109. Lettres sur le socialisme ouvrier Straža, 1878, Cah. 1, ...	277

109. La présentation de la revue "Straža" Социалист (Њиен), no. 51, ду 10. 11. 1878.	286
110. La Russie et la question balkanique selon Dragomanov Straža, 1878, Cah. 1, ...	287
111. Le mouvement social en Serbie Revue socialiste (Lyon), no. 2, du 2. 2. 1880, ...	293
112. Adam Bogosavljević Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik (Zürich), 1880., ...	302
113. Esquisse historique du mouvement socialiste serbe, Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik (Zürich), 1880.	311
114. La maisonnette verte (fragment) Hermann Greulich; Hüslı, 1942, ...	354
115. Les persécutions des socialistes serbes Dacia viitoare (Paris-Bruxelles), no. 11, 1883.	357
116. Troubles en Serbie Emanciparea, no. 4, 1883.	359
117. Le terreur en Serbie, Românul, no. 9, de 10 janvier 1884.	360
118. Souvenir austro-hongrois M. Dragomanov, Lvov, 1890.	361
119. Souvenirs. Les temps lointains Čudnovski: Moscou, 1934, ...	363
120. M. G. Bujor, Le socialisme en Serbie Romania Muncitoare, no. 63, 65 et 68, des 16 et 23. 10. et du 3. 11. 1911.	366
Notes du reducteur	369
Nomenclature	389
Liste de toponymes	399
Resumé	405
Table des matières	411
Liste des illustrations	418

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Шеснаест чланова Интернационале (двострано, нулти табак) . . .	X–XI
Светозар Марковић	12
Факсимил писма Светомира Николајевића	27
Факсимил поштанске карте Ј. Николића	28
Михаил Бакуњин (слика са посветом сестрама Нинковић)	50
Лаза Нанчић (1854–1887) :	67
Вилхелм Либкнехт (1826–1900)	81
Редакција <i>Вперед</i> (1873–1876)	116
Факсимил писма Анке Нинковић Петру Лаврову	146
Петар Л. Лавров	203
Валериј Н. Смирнов	235
Васа Пелагић	260
Сестре Нинковић	269
Адам Богосављевић	303

САДРЖАЈ

Напомена уз ову књигу	IX
I. Писма	
Пера Велимировић – Ј. Ф. Бекеру, 25. XI 1870.	3
Мита Ракић – Карлу Марксу, 20. XII 1870.	4
Мита Ракић – Карлу Марксу, 22. XII 1870.	5
Мита Ракић – Стојану Новаковићу, 30. XII 1870.	6
С[ветомир] Николајевић – Карлу Марксу, 10. II 1871.	9
Владимир Љотић – Ј. Ф. Бекеру, 16. XII 1872.	10
Анка Нинковић – П. Ј. Лаврову, 8. V 1874.	13
Ј[ефрем] Николић – Карлу Марксу, 16. VIII 1875.	15
Валериј Н. Смирнов – Розалији Христ. Иделсон, 2. II 1876.	16
Лаза Нанчић – Редакцији <i>Volksstaat-a</i> , 8. IV 1876.	17
Валериј Н. Смирнов – М. И. Јанцин, почетак јануара 1877.	18
Лаза Нанчић, Васа Вишњић и Коста Лера – немачким социјалистима, 14. II 1877.	19
Валериј Н. Смирнов – Розалији Христ. Иделсон, 31. III 1877.	21
В. Н. Смирнов – српским социјалистима, априла 1877.	22
В. Н. Смирнов – Пери Тодоровићу, маја–јуна, 1877.	24
Валериј Смирнов – Розалији Христ. Иделсон, 17. и 19. VI 1877.	26
II. Чланци и најиси	
Београд, 3. јануара, <i>Grenzbote</i> , бр. 1, од 5. I 1870.	31
Београд, 17. јануара, <i>Grenzbote</i> , бр. 3, од 19. I 1870.	33
Београд, 17. фебруара, <i>Grenzbote</i> , бр. 8, од 23. II 1870.	35
Сечански, М.: О еманципацији жена, <i>Tagwacht</i> , бр. 30, 36, 38, 39, септембар-новембар, 1870.	38
Братски поздрав савезницима Париске комуне, <i>Vorbote</i> , бр. 4, од 8. IV 1871.	45

О програму „Раденика“, <i>Grenzbote</i> , бр. 18, од 4. V 1871.	47
„Раденик“, <i>L' Égalité</i> , бр. 12, од 8. VII 1871.	50
Појава „Раденика“, <i>Volksstaat</i> , бр. 61, од 29. VII 1871.	51
Социјалистички лист „Раденик“, <i>Tagwacht</i> , бр. 33, од 12. VIII 1871.	52
Београдска писма, <i>Grenzbote</i> , бр. 34, од 24. VIII 1871.	53
Српска омладина, <i>Grenzbote</i> , бр. 35, од 31. VIII 1871.	57
С. Београд, <i>Volksstaat</i> , бр. 73, од 27. IX 1871.	59
Претплата на лист, <i>L' Égalité</i> , бр. 2, од 28. I 1872.	60
Питање железница и Србија, <i>Grenzbote</i> , бр. 5, од 3. II 1872.	61
Афера Пелагић, <i>Grenzbote</i> , бр. 49, од 15. XII 1872.	64
Извод из записника са 62. седнице Парламента, од 13. I 1873.	68
Интерпелација – господину председнику владе	69
Концепт одговора председника мађарске владе	70
Интерпелација – господину председнику владе	72
Београд, 4. март, <i>Volkswille</i> , бр. 28, од 5. IV 1873.	73
Вршац, 17. марта, <i>Volksstaat</i> , бр. 41, од 10. IV 1874.	75
Из једног писма, <i>Volkswille</i> , бр. 31, од 22. IV 1874.	77
Појавило се „Ново доба“, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 31, од 2. VIII 1874.	78
Београд, <i>Munkás-Heti Kronika</i> , од 25. X 1874.	79
Штампа у Србији, <i>Budoucnost</i> , бр. 3, од 5. I 1875.	80
Социјалистички покрет у Србији напредује брзо <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 4, од 24. I 1875.	82
Превирање у Србији, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 5, од 31. I 1875.	83
Социјално-револуционарни покрет у Србији <i>Vnpered</i> , бр. 2, од 1. II 1875.	84

Социјализам у Србији, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 11, од 14. III 1875.	85
Светозар Марковић, <i>Budoucnost</i> , бр. 6, од 18. III 1875.	87
Тежак ударац задобили су српски социјалисти <i>Munkás-Heti Kronika</i> , бр. 12, од 21. III 1875.	88
О радничком покрету у дунавским кнежевинама, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 14, од 4. IV 1875.	89
Из српске скупштине, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 15, од 11. IV 1875.	92
Светозар Марковић, <i>Vnpered</i> , бр. 7, од 15. IV 1875.	94
Из српске Народне скупштине, <i>Gleichheit</i> , бр. 16, од 17. IV 1875.	98
Из Србије, 20. марта, <i>Volksstaat</i> , бр. 47, од 25. IV 1875.	103
Забрана листова у Србији, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 17, од 25. IV 1875.	105
Из Србије нам пишу, <i>Volksstaat</i> , бр. 48, од 28. IV 1875.	106
Из Србије, Јагодина, 21. марта, <i>Volksstaat</i> , бр. 49, од 30. IV и 51, од 5. V 1875.	107
Из Србије, <i>Vnpered</i> , бр. 8, од 1. V 1875.	114
Србија, <i>Bulletin de la Fédér. Juras. de L'AIT</i> , бр. 19, од 9. V 1875.	115
Осуда социјалиста у Србији, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 19, од 9. V 1875.	116
Из Србије нам пишу, <i>Volksstaat</i> , бр. 54, од 12. V 1875.	117
Народни просветитељи, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 22, од 30. V 1875.	119
Хроника борбе, <i>Vnpered</i> , бр. 10, од 1. VI 1875.	122
Један српски демократа, <i>Volksstaat</i> , бр. 67, од 16. VI 1875.	127
Из Србије, Алексинац, 17. јуна, <i>Vnpered</i> , бр. 12, од 1. VII 1875.	132
Панчево, 8. јула, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 28, од 12. VII 1875.	136
Вести из Србије, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 29, од 19. VII 1875.	137

Социјалистички орган „Братство“, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 30, од 26. VII 1875.	140
Нове социјалистичке новине, <i>Gleichheit</i> , бр. 31, од 31. VII 1875.	141
Из Србије (одломак из писма), <i>Vnepreg</i> , бр. 14, од 1. VIII 1875.	143
Прилике у Србији, <i>Volksstaat</i> , бр. 88, од 4. VIII 1875.	144
Устанак у Херцеговини, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 34, од 22. VIII 1875.	147
Из Србије нам пишу, <i>Volksstaat</i> , бр. 97, од 25. VIII 1875.	149
Србија, <i>Munkás-Heti Kronika</i> , од 29. VIII 1875.	151
Проглашење опсадног стања, <i>Vnepreg</i> , бр. 16, од 1. IX 1875.	152
Устанак у Босни и Херцеговини и велике европске силе, <i>Neuer Social-Demokrat</i> , бр. 103, од 1. IX 1875.	155
Устанак у словенским земљама, <i>Работник</i> (Женева), бр. 9, од 1. IX 1875.	160
Ослободилачка борба траје на Балкану, <i>Gleichheit</i> , бр. 36, од 4. IX 1875.	163
Алексинац, 13. августа, <i>Vnepreg</i> , бр. 17, од 15. IX 1875.	168
Аустрији постављен захтев, <i>Arbeiterfreund</i> , бр. 1, од 14. X 1875.	177
Вести из Србије, <i>Budoucnost</i> , бр. 20, од 20. X 1875.	179
Унутрашње прилике у Србији, <i>Budoucnost</i> , бр. 21, од 3. XI 1875.	181
Београд, 8. новембра, <i>Vnepreg</i> , бр. 22, од 1. XII 1875.	183
Кореспонденту из Београда, <i>Vnepreg</i> , бр. 24, од 30. XII 1875.	187
Неочекивано ширење социјализма, <i>Budoucnost</i> , бр. 1, од 5. I 1876.	188
Из Србије, 3. децембар, <i>Vnepreg</i> , бр. 25, од 12. I 1876.	189
Кореспонденту из Алексинца, <i>Vnepreg</i> , бр. 25, од 15. I 1876.	191
Социјалисти у Србији, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 3, од 16. I 1876.	192

Устанак на Балкану, <i>Budoucnost</i> , бр. 3, од 5. II 1876.	193
У Србији предстоји комунистички устанак, <i>Volksstaat</i> , бр. 21, од 20. II 1876.	195
Побуна у Србији, <i>Telegraful</i> , бр. 1, 163, од 21. II / 3. III 1876.	196
Побуна у Србији, <i>Telegraful</i> , бр. 1, 166, од 25. II (8. III) 1876.	197
„Црвено привиђење“ у Србији, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 11, од 12. III 1876.	198
О стању ствари у Србији, <i>Volksstaat</i> , бр. 32, од 17. III 1876.	201
О комунистичко-социјалистичком покрету, <i>Budoucnost</i> , бр. 7, од 5. IV 1876.	205
Из Србије нам пишу, <i>Volksstaat</i> , бр. 43, од 12. IV 1876.	206
Турска, <i>Bul. de la Fédér. Juras. de L'AIT</i> , бр. 18, од 13. IV 1876.	208
У Србији, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 16, од 16. IV 1876.	209
У Крагујевцу ухапшено..., <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 19, од 7. V 1876.	210
Из Србије, <i>Vnepreg</i> , бр. 33, од 15. V 1876.	211
Устанак у Босни и Херцеговини и положај партија у Србији, <i>Volksstaat</i> , бр. 47, и 48, од 23. и 26. IV 1876.	212
Из Србије (добијено 11. маја) <i>Vnepreg</i> , бр. 34, од 1. VI 1876.	219
Један наш дописник из Србије, <i>Volksstaat</i> , бр. 75, од 30. VI 1876.	222
Јужнословенска врења, <i>Munkás-Heti Kronika</i> , од 11. VI 1876.	224
Закон о слободној штампи је укинут, <i>Vnepreg</i> , бр. 35, од 15. VI 1876.	226
Васа Пелагић <i>Budoucnost</i> , бр. 10, од 18. VI 1876.	228
Један српски друг, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 27, од 2. VI 1876.	229
Коцка је бачена, <i>Munkás-Heti Kronika</i> , од 9. VII 1876.	230
Оријент, <i>Bul. de la Fédér. Juras. de L'AIT</i> , бр. 34, од 20. VIII 1876.	232

Из Србије, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , бр. 34, од 20. VIII 1876.	233
Национално питање, <i>Munkás-Heti Kronika</i> , бр. 2, од 7. I 1877.	236
Социјално-политички преглед, <i>Budoucnost</i> , бр. 3, од 14. II 1877.	240
Пруско-немачки рајх, <i>Vorwärts</i> , бр. 29, 1877.	241
Из Србије, <i>Vorwärts</i> , бр. 35, од 23. III 1877.	242
О братимљењу народа, <i>Vorwärts</i> , април/мај 1877.	244
Руски социјалисти и источно питање, <i>Vorwärts</i> , бр. 60, од 25. V и бр. 61, од 27. V 1877.	248
Један српски социјалиста, <i>Arbeiter Wochen-Chronik</i> , 17. VI 1877.	254
Србија, <i>Bulletin de la Fédér. Jur. de L'AIT</i> , бр. 25, од 24. VI 1877.	256
Београд, 13. јуни, <i>Vorwärts</i> , јули 1877.	257
Василије Пелагић, <i>Budoucnost</i> , бр. 17, од 13. IX 1877.	259
Из Србије, <i>Вперед</i> , том V/II 1877.	262
Како се прича, <i>Vorwärts</i> , септембар, 1877.	265
Србија, <i>Budoucnost</i> , бр. 7, од 10. IV 1878.	267
Став наших српских партијских другова према источном питању <i>Vorwärts</i> , април, 1878.	268
Тешко побеђенима, <i>Budoucnost</i> , бр. 11, од 12. VI 1878.	275
Вест о смрти Ђоке Мијатовића, <i>Sozialist</i> (Беч), бр. 28, од 13. VII 1878.	276
Писма о радничком социјализму, од П. Лаврова <i>Сѝража</i> , св. 1, 1878.	277
Приказ часописа „Сѝража“, <i>Sozialist</i> (Беч), бр. 51, од 10. XI 1878.	286
Русија и балканско питање, од Драгоманова, <i>Сѝража</i> , св. 1, 1878.	287
Социјални покрет у Србији <i>Révue socialiste</i> (Лион), бр. 2, од 2. II 1880.	293

Адам Богосављевић, <i>Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik</i> (Цирих), 1880.	302
Историјска скица српског социјалистичког покрета, <i>Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik</i> (Цирих), 1880. и 1881.	311
Зелена кућица (одломак) Herman Greulich; <i>Das grüne Hüslī</i> , 1942.	354
Прогањање српских социјалиста, <i>Dacia viitoare</i> (Париз – Брисел), бр. 11, 1883.	357
Немири у Србији, <i>Emanciparea</i> , бр. 4, 1883.	359
Терор у Србији, <i>Românul</i> , бр. 9, од 10. I 1884.	360
Аустро-руско сећања, од М. Драгоманова <i>Австѝро-руски спомини</i> , Лѝвов, 1890.	361
Из давних година од С. Л. Чудновског (успомене) <i>Из давних леѝ</i> , 1934.	363
М. Г. Бужор, Социјализам у Србији, <i>Romania Muncitoare</i> , бр. 63, 65. и 68, од 16. и 23. X и 3. XI 1911.	366
Белешке приређивача	369
Регистар личних имена	389
Регистар географских имена	399
Résumé	405
Table des matières	411
Списак илустрација	419
Садржај	421

Обим: 27½ штампарских табака
Формат: 17x24 cm
Тираж: 2.000 примерака
Слог: „Просвета“ – Ниш
Штампа: ДИГП „Просвета“ - Ниш

РАДЕНИК.

У Београду

17. Априла

П Р О Г Р А М.

Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек који је материјално осигуран да може својим радом поштено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом — такав је човек напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање сваког члана народа у истом смислу.

Наука и њена примена у животу, веома је планирна и рационална. Оне све скупа употребаву на његови развој, али ми би узели на се сувише теретан, узрвано, немогућан посао кад би хтели да њеном радњом обухватимо све стране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се *поглавито* кретати наша радња. У исто време да обележимо правац наше радње.

1. Економски одношаји. Код нас су економски одношаји у многотме различити од економских одношаја код западних народа од којих ми пренесмо „економску науку“ и економске установе. Народи су по заради богати, али је богатство међу њима ипак веома неједнако подељено. У

цијације (наша породична заједница постоји још по негде по селима али се оне подине умањави) за производњу, развоју и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи ступањ економског развојта народа. Напротив: ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стаче на пут једњи појединца да грабе *узгуб* зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после јули морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за њини, лични и друштвени развојак. Са изменом економских појмова мора доћи и економски преоборатај у животу. *Али неће привредници* — умислити у своју власт — срећни за производњу, како би могли давати друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге па тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са велики крајњим резултатима, а остављајући да се у току времена *организација рада и размене* сами тако развију; да сваки народ ступи у праву друштвену заједницу; — наш ће главни посао бити:

да изучавамо економски живот српског народа са свима његовим потребама и условима за развојак.

пори збога, али и да се њима не одреже свако право.

Према овим начелима неће бити ништа друго већ просветно дело. Све што је обележено овим знаком

Издавање програма се чини да је тако да се организација рада и размене неће бити само начелна, већ ће бити и практична. Сваки радник који уводи своју радњу у живот, мораће да се обогати према својој заради, али неће бити тако да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за њини, лични и друштвени развојак.

2. Организација рада и размене. Организација рада и размене је тако да се обогати према својој заради, али неће бити тако да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за њини, лични и друштвени развојак.

3. Организација рада и размене. Организација рада и размене је тако да се обогати према својој заради, али неће бити тако да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за њини, лични и друштвени развојак.

4. Организација рада и размене. Организација рада и размене је тако да се обогати према својој заради, али неће бити тако да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за њини, лични и друштвени развојак.

5. Организација рада и размене. Организација рада и размене је тако да се обогати према својој заради, али неће бити тако да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за њини, лични и друштвени развојак.

6. Организација рада и размене. Организација рада и размене је тако да се обогати према својој заради, али неће бити тако да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за њини, лични и друштвени развојак.